“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 2 (73)-2024

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV **(baş redaktorun müavini)**
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.d., dos. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA
i.e.d., dos. Möhübbət HÜSEYNOV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOİ) verilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

II BÖLMƏ
MALİYYƏ SİSTEMİ, İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİ VƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

Elşən Əli oğlu İBRAHİMOV
Maliyyə sisteminin modernləşdirilməsinin təşkilati-idarəetmə aspektləri.....20
10.30546/4.71.73001.2024.01

Məhərrəm Cəlal oğlu HÜSEYNOV, Elçin Arif oğlu SALAHOV,
Niyaz Nizami oğlu MƏMMƏDOV, Gülçin Mərdan qızı TAHİROVA
Kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşlarının maliyyə mənbələrinin rolu və genişləndirilməsi istiqamətləri.....30
10.30546/4.71.73001.2024.02

Elnurə Bünyat qızı MƏMMƏDOVA
Kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinə və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiyalar və onların nəticələri.....41
10.30546/4.71.73001.2024.03

Qəzənfər Salman oğlu SÜLEYMANOV, Arzu İslam qızı MİRHEYDƏROVA
Emiliya Xanhüseyn qızı ŞAHVERƏNOVA
Sənaye sahələrinin idarə edilməsində maliyyə resurslarından səmərəli istifadə mexanizmlərinin işlənməsi.....50
10.30546/4.71.73001.2024.04

Qurban Rauf oğlu MİRZƏYEV
Lizinq əməliyyatlarının və onların uçotunun qloballaşan maliyyə-uçot sistemində yeri və rolu.....64
10.30546/4.71.73001.2024.05

Aygül Aydın qızı SƏLİMOVA
Aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər və onun inkişafının təkamülü.....71
10.30546/4.71.73001.2024.06

Günel Gündüz qızı SULTANOVA, Pəri Əmirəhməd qızı HƏSƏNOVA
Azərbaycanda bank sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas parametrləri və innovasiyalardan asılılığı.....81
10.30546/4.71.73001.2024.07

Rəna Qənbər qızı TAĞIYEVA, S.R.QULİYEVA
Müasir iqtisadiyyatda qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti.....89
10.30546/4.71.73001.2024.08

Rəşad Arzuman oğlu MUSTAFAYEV
İqtisadi inkişafın tənzimlənməsində maliyyə metodlarından istifadənin zəruriliyi.....97
10.30546/4.71.73001.2024.09

III BÖLMƏ
BÖYÜK QAYIDIŞ: İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN REİNTEQRASİYASI

Rəvan Malik oğlu PAŞAZADƏ, İslam Hacı oğlu İBRAHİMOV
İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə (İAEƏ) investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması istiqamətləri.....103
10.30546/4.71.73001.2024.010

Hüseyn Rəyasət oğlu İSMAYILOV
İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf prioritetləri.....111
10.30546/4.71.73001.2024.011

IV BÖLMƏ
BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR

Elşad Yaqub oğlu MƏMMƏDOV, Aslan Cavid oğlu ƏZİMZADƏ,
Toğrul Əlverdi oğlu FƏRZULLAYEV
Çindən Azərbaycana ixracın ölkənin kommersiya müəssisələrinin fəaliyyətinə təsirləri.....119
10.30546/4.71.73001.2024.012

Həmidə Adil qızı QAYIBXANOVA, Müslümat Allahverdi qızı ALLAHVERDİYEVA
Azərbaycanda beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsi istiqamətləri.....129
10.30546/4.71.73001.2024.013

Əsli Ruslan qızı EYYUBOVA, Fərid Fikrət oğlu BABAYEV
Qlobal ticarətdə risk sığortasının iqtisadi inkişafın tərəqqisinə təsiri.....137
10.30546/4.71.73001.2024.014

Nəsimi Arif oğlu KƏLƏŞOV, Adil Şeyruz oğlu HÜSEYNOV
Xidmətlərin beynəlxalq ticarəti perspektiv seqment kimi.....146
10.30546/4.71.73001.2024.015

V BÖLMƏ
YAŞIL İQTİSADİYYAT, MARKETİNQ, SAHİBKARLIQ VƏ BİZNES FƏALİYYƏTİ

Ləman Rafiq qızı ALLAHVERDİYEVA
Yaşıl iqtisadiyyat, yaşıl artım və davamlı inkişaf.....153
10.30546/4.71.73001.2024.016

Müslüm Hətəm oğlu NƏZƏROV
"Təhsil marketinqi" konsepsiyasının fəlsəfi əsasları.....161
10.30546/4.71.73001.2024.017

Elşən YUSİFOV
Müasir mərhələdə inklüziv inkişaf və sahibkarlığın təşəkkülü problemləri.....174
10.30546/4.71.73001.2024.018

Tərbiz Nəsib oğlu ƏLİYEV, Sidiqə İslam qızı BALAMİYEVA,
Aytən Faris qızı ƏBDÜRRƏHMANOVA
Bərk tullantıların təkrar emalında biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi.....182
10.30546/4.71.73001.2024.019

Nigar Lətif qızı HÜSEYNOVA
Müasir şəraitdə innovasiyaya elmi yanaşmaların təkamülü.....194
10.30546/4.71.73001.2024.020

VI BÖLMƏ
İNSAN KAPİTALI VƏ LAYİHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Ramil Teyyub oğlu ƏLİYEV, Sevda Faiq qızı MAHMUDOVA
Biznesin kadr təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri.....201
10.30546/4.71.73001.2024.021

Teyyub Qəni oğlu ƏLİYEV, Şəms Teyyub qızı ƏLİYEVA
İnsan kapitalının toplanması və onun müasir iqtisadiyyatda rolu.....211
10.30546/4.71.73001.2024.022

Aysel İlqar qızı ƏZİMZADƏ, Firuzə Nəcəf qızı ƏLİYEVA
Layihə idarəçiliyində təşkilati davranış və komanda işinin səmərəli təşkili.....220
10.30546/4.71.73001.2024.023

Əsmər İlham qızı İSAYEVA, Firuzə Nəcəf qızı ƏLİYEVA
Layihələrin idarə edilməsinə sistemli yanaşma və peşəkar idarəetmə.....227
10.30546/4.71.73001.2024.024

VII BÖLMƏ
İNFORMASİYA TEXNOLOGİYASI, REGİONAL İNKİŞAF VƏ ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ

Шахла Поладхан кызы АЛИЕВА
Развитие информационно-коммуникационных технологий как перспективный сектор развития экономики Азербайджана.....234
10.30546/4.71.73001.2024.025

Sabir Bədrəddin oğlu QULUZADƏ
Regional iqtisadiyyatda texnoloji dəyişikliklərin prioritet istiqamətləri.....241
10.30546/4.71.73001.2024.026

Kəmalə Əziz qızı HAQVERDİYEVA
Ərzaq bazarında makroiqtisadi tənzimləmənin əsas istiqamətləri.....248
10.30546/4.71.73001.2024.027

II BÖLMƏ
MALİYYƏ SİSTEMİ, İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİ VƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ

UOT 336

Elşən Əli oğlu İBRAHİMOV
iqtisad elmləri doktoru,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“İqtisadiyyat və ekologiya mühəndisliyi”
fakültəsinin dekanı, “Maliyyə və bank işi”
kafedrasının professoru
E-mail: elwen.1977@mail.ru
10.30546/4.71.73001.2024.01

MALİYYƏ SİSTEMİNİN MODERNLƏŞDİRİLMƏSİNİN TƏŞKİLATİ-İDARƏETMƏ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi ölkədə milli iqtisadiyyatın modern əsaslarla inkişaf etdirilməsi çərçivəsində maliyyə sisteminin müasir reallıqlara və çağırışlara adekvat surətdə formalaşdırılmasının funksional və institusional aspektlərinin konkretləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsində maliyyə sisteminin ənənəvi yeri və rolunun, eləcə də onun təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi potensialının müqayisəli, kompleks və sistemli tədqiqinə əsaslanır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti milli iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi istiqamətində həyata keçirilən işlər çərçivəsində maliyyə sisteminin müasir və innovasiya yönümlü yanaşmalar əsasında təkmilləşdirilməsi istiqamətində tövsiyə xarakterli müddəaları özündə ehtiva etməsi ilə izah oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələri müasir maliyyə sisteminin institusional əsasını müxtəlif alətlərə malik olan bir çox müasir maliyyə institutları təmsil etməsi və onların birlikdə iqtisadi münasibətlərə müəyyənlik və əminlik gətirərək vahid bir funksional sistem kimi çıxış etmiş olması qənaətinə gəlinməsinə imkan verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi onun nəticələrinin maliyyə sistemində fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətinin tənzimlənməsində, onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin monitorinqində və maliyyə sektorunun inkişaf səviyyəsinin əsas göstəricilər sisteminin qurulmasında, sistem əhəmiyyətli maliyyə institutlarına nəzarətdə, kapitallaşma və konsolidasiya proseslərinin reqlamentləşdirilməsində, paralel bankçılıqda cəmləşən risklərin tənzimlənməsində, maliyyə sektorunun ayrı-ayrı seqmentləri arasında qarşılıqlı əlaqə sisteminin qurulmasında və vergi siyasətində istifadə edilməsi imkanları ilə izah oluna bilər.

Açar sözlər: Milli iqtisadiyyat, maliyyə sistemi, maliyyə siyasəti, modenləşdirilmə, funksional aspekt, institut, institusional yanaşma, innovativ texnologiyalar.

Giriş

Dövlətin maliyyə siyasəti daim baş verən makro, mezo və mikroiqtisadi proseslər kontekstində maliyyə sisteminin fəaliyyətinin və inkişafının xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Bu da, öz növbəsində maliyyə sistemində müasir modifikasiyalar üçün yeni yanaşmalardan istifadə etməyi zərurətə çevirməklə perspektiv inkişafa imkan yaradır.

Maliyyə sistemi çox mürəkkəb daxili struktura malik olmaqla, onun komponentləri müstəqil fəaliyyət göstərsə də, nəzərə almaq lazımdır ki, sistemin bütün komponentləri kompleks formada səmərəli fəaliyyət göstərdikdə öz effektivliyinə nail olur.

Qlobal inteqrasiya məkanının üfüqi və şaquli əlaqələrinin, ierarxik strukturların, mürəkkəb transformasiyaların prioritetləri əsasında qurulan maliyyə sisteminin fəaliyyətinə dair elmi müddəalar göstərir ki, maliyyə sisteminin müəyyən həlqələri dövlət daxilində sistemdaxili qarşılıqlı inam və institusional müdafiə rolunu həmişə effektli yerinə yetirə bilmir.

Bu baxımdan, maliyyə sisteminin effektiv surətdə fəaliyyəti dövlətin tənzimləyici institutlarının fəaliyyətindən, məqsədyönlü funksional tənzimləmələrdən və institusional siyasətdən birbaşa asılıdır. Məhz onlar maliyyə məsələlərinin bir sıra aspektləri üzrə qərarların qəbulu üzrə məsuliyyət və cavabdehlik daşıyırlar.

Belə olan təqdirdə dövlətin maliyyə siyasəti inteqrasiya proseslərinin yeni çağırışlarını tez bir zamanda nəzərə almalı, qabaqlayıcı qərarlar və tədbirlər formalaşdırmalıdır. Hansı ki, bu kimi tədbirlərin reallaşdırılması, ölkənin maliyyə sistemində dövlət siyasətinin həlledici və effektiv mexanizmi olacaqdır. Bununla yanaşı, maliyyə tənzimlənməsi və ölkədə müasir sosial-iqtisadi dəyişikliklərin institusional əsaslarla reallaşdırılması üzrə dövlət mexanizminin modernləşdirilməsi də daim diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Belə ki, maliyyə mexanizminin bu kimi modernləşdirilməsi makroiqtisadi sabitliyi və dayanıqlığı təmin etməklə yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişafına, iri, orta və kiçik biznesin mövcud potensialından istifadəyə, fərdi sahibkarlıq təşəbbüskarlığının genişləndirilməsinə və cəmiyyətin aztəminatlı təbəqələri üzrə sosial təminatlın qorunub saxlanmasına töhfə verərək yeni innovativ texnologiyaların tətbiqi yolu ilə istehsalda ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasına da zəmin yaradacaqdır.

Bir çox iqtisadi transformasiyalar arasında maliyyə sisteminin, o cümlədən maliyyə bazarlarının islahatı xüsusi rol oynayır. Bu bazarlar investisiya resurslarının əhəmiyyətli və səmərəli təchizatçılarıdır və onların inkişafı iqtisadi artımın mühüm amilidir. Bu nöqteyi-nəzərdən maliyyə sisteminin iki sektorunun - bank sektorunun və bank olmayan maliyyə vasitəçiləri sektorunun funksional və institusional inkişafı problemlərinə də diqqət yetirilməsi olduqca zəruridir.

Bu halda, yeni qlobal makro proseslərin təsirini, dünya iqtisadiyyatında artım tempinin yavaşlamasını, qeyri-sabitliyin davam etməsini, qeyri-tsiklik xaotik bazar dəyişikliklərini, əvvəlki maliyyə tənzimləmə sisteminin böhranını, maliyyə sektorunda problemlərin həllinin özünəməxsusluğu, makroiqtisadi tənzimləyicilərin ümummilli maraqlara əsaslanan tədbirlərə daha tez-tez müraciət edən monetar orqanların hərəkətlərinə cəlb edilməsini nəzərə almaq lazımdır.

Maliyyə sisteminin modernləşdirilməsinin funksional aspektləri

Müasir iqtisadiyyatda maliyyə sisteminin potensialının artması əsasən maliyyə resurslarının çox hissəsinin mərkəzləşdirilməsi prosesi vasitəsilə formalaşır və möhkəmlənir. Sonradan dövlət tənzimləmə və nəzarət mexanizmlərinin köməyilə onların yenidən bölüşdürülməsi baş verir ki, bu proses də büdcə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Yenidən bölüşdürülmüş maliyyə resursları bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin funksional vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə rəvac verir ki, bu halda da maliyyə sistemi daha səmərəli və effektiv fəaliyyət göstərə bilir. Nəticə etibarilə, maliyyə sisteminin və onun tərkib hissəsi olan büdcə sisteminin resurs təminatı mexanizminin fəaliyyətinin son dərəcə zəruri olduğunu qeyd etmək olar. [5, s.73] Bu mənada, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə göstərildiyi kimi, “bunun üçün institusional mühitin keyfiyyətinin daha da yüksəldilməsi, əlçatan maliyyələşmə mənbələri, biznesin düzgün seqmentasiyası və ixtisaslaşması, makroiqtisadi siyasətin yeni çağırışlar əsasında müasirləşdirilməsi, ən başlıcası isə intensiv şəkildə yüksəkixtisaslı insan kapitalının hazırlanması tələb olunur.” [1] Sözügedən normativ-hüquqi aktda eyni zamanda, istər yaxın və ortamüddətli, istərsə də uzunmüddətli dövr üçün strateji çağırışlara adekvat reaksiyalar üçün islahat gündəliyində genişmiqyaslı institusional islahatlar durduğu qeyd olunur. Həmçinin müvafiq Fərmanla təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”ndə isə müəyyən olunmuş strateji hədəflər sırasında “dinamik və sağlam institutlardan ibarət maliyyə sisteminin formalaşdırılması” da yer almışdır. [2]

Maliyyə sistemlərinin inkişafının, onun təşkili, idarə edilməsi və tənzimlənməsi səviyyəsinin

meyarı həm əsas seqmentlərin, həm də bütövlükdə maliyyə münasibətlərinin keyfiyyətcə yeni səviyyəyə keçidi ilə bağlı daimi modernləşmə qabiliyyəti hesab olunur. Üstəlik, maliyyə sisteminin struktur təşkili müasir tələblərə nə qədər çox cavab verirsə, onun faktiki imkanları da bir o qədər yüksək olur. Bu fenomenin təzahürləri iqtisadi transformasiyalarda özünü göstərir. Maliyyə sisteminin və maliyyə bazarlarının sistemli inkişafına maneələr onların özünü təsdiqi üçün əlverişli təşkilati və institusional şərait yaratmalı olan dövlət tənzimləməsi funksiyasında axtarılmalıdır. Bu halda dövlət idarəçiliyi sistemi isə milli iqtisadiyyatın inkişaf sürətinə uyğun olaraq daim təkmilləşdirilməlidir.

Aparılmış tədqiqatlar göstərir ki, dünyada gedən proseslərə rəğmən maliyyə sistemlərinin institusional zəifliyi ondadır ki, hələ ki, ümumi investisiyaların ikiqat transformasiyası probleminin həlli tapılmamışdır. Belə ki, birincisi, maliyyə vasitəçilərinin institusional sistemində əmanətlərin likvidlik formasına keçməsi, ikincisi, iqtisadiyyatın real sektorunda investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün istifadə olunan qısamüddətli likvidliyin uzunmüddətli maliyyə resurslarına transformasiyası tam təmin olunmamışdır.

Bunlar, ilk növbədə, regional və yerli səviyyədə innovasiya proseslərinə daha təsirli yardım istiqamətində fiskal sistemin stimullaşdırıcı funksiyasının, o cümlədən ilk növbədə büdcələrarası münasibətlər sferasının gücləndirilməsi üzrə mövcud olan və qismən artıq həyata keçirilmiş təkliflərlə bağlıdır. [8, s. 70] Nəticədə, regional iqtisadiyyatda investisiya və innovasiya proseslərinin dəstəklənməsi ilə bağlı eyni funksiyalar müxtəlif qurumlar tərəfindən təkrarlanır və onların səmərəli fəaliyyətini təmin etmək üçün kifayət qədər maliyyə resursları və təşkilati imkanlar öz həllini tapır. Bu kimi problemlərə görə dövlətin maliyyə, o cümlədən investisiya siyasətinin əsas məqsədlərinə aşağıdakılar aid edilməkdədir:

- əhalinin həyat səviyyəsinin ardıcıl yüksəldilməsi;
- insan kapitalına investisiyalar;
- ölkənin dünya birliyində iqtisadi və siyasi rolunun artırılması;
- investisiya fəaliyyəti üçün zəruri olan maliyyə resurslarının səfərbər edilməsi;
- investisiya aktivliyinin azalmasının qarşısının alınması;
- kapital qoyuluşlarının səmərəliliyinin artırılması.

Bununla bağlı əsas vəzifə iqtisadiyyatın real sektorunda investisiya resurslarına bazar tələbatını tam ödəyən özəl investisiyaların artmasını stimullaşdırmaqla şərait yaratmaq, eyni zamanda, xarici investorları milli iqtisadiyyata vəsait qoyuluşuna təşviq etməkdir.

Bu şərtlər daxilində dövlət investisiya siyasətinin prioritetlərinin aşağıdakı kimi səciyyələndirilməsi mümkündür:

- istehsalın köklü surətdə modernləşdirilməsi və onun struktur baxımından yenidən qurulması;
- istehsal sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması;
- iqtisadiyyatın prioritet sektorlarının sürətli inkişafını təmin etmək məqsədilə investisiyaların cəlb edilməsi ilk növbədə milli iqtisadiyyatın innovativ və informasiya sənayesinin, o cümlədən yeni texnoloji sahələrinin formalaşması.

Dövlət investisiya siyasətinin bu məqsədlərinə nail olunması isə ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılması, iqtisadiyyatın bazar sektorunda investisiya təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, özəl investorların iqtisadi fəaliyyəti üçün qanunvericilik və institusional şəraitin yaradılması üzrə müasir bazar tələblərinə adekvat olan kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb edir. [6, s. 86]

Araşdırmalar göstərir ki, maliyyə sistemləri və onun komponentləri - müvafiq dövlət siyasəti vasitəsilə həyata keçirilən struktur-funksional və makroiqtisadi yanaşma tələb edir. Eyni zamanda, vahid siyasi, hüquqi və təşkilati tənzimləmə mexanizmlərinin konseptual əsaslarının maliyyə sistemləri və onun ayrı-ayrı seqmentlərinin hərəkətinə uyğunlaşdırılmalı olmasına dair hər hansı rəsmi təsdiqedici dəlillər hələ ki, tam təmin edilməyib. Bu onunla bağlıdır ki, maliyyə sistemləri, maliyyə münasibətlərinin subyektləri və iştirakçıları çoxsaylı ziddiyyətləri cəmləşdirir, onların praktiki həlli mövcud maliyyə sistemi və onun komponentləri timsalında mürəkkəb bir sahənin təkmilləşdirilməsi üçün birləşdirilmiş səylər tələb edir. [5, s. 72]

Maliyyə sistemlərinin inkişafı vaxtında, operativ və düzgün qərar qəbul edilməsindən, makroiqtisadi və təkrar istehsal proseslərinin səmərəliliyi, səviyyəsi və miqyası isə maliyyə münasibətlərinin subyektlərinin maliyyə bazarlarında fəaliyyətinin hərəkətlərinin hərtərəfli əlaqələndirilməsindən asılıdır. Belə bir şəraitdə "maliyyə bazarı" termininin birölçülü kateqoriya kimi dar mənada istifadəsi müasir iqtisadiyyatın, eləcə də bütün milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı proseslərin dərk edilməsində məhdudlaşdırıcı amilə çevrilir.

Belə ki, maliyyə bazarlarında müxtəlif proseslər və hadisələr cərəyan edir ki, bu da onları mürəkkəb təşkilati-tənzimləmə sistemi kimi qəbul etməyə imkan verir. Buna görə də, "maliyyə bazarları" terminologiyası ilə bağlı tədqiqat metodlarının, alətlərinin və mexanizmlərinin arsenalı sistem təhlilindən istifadə zərurətini ortaya çıxarır. Bütövlükdə, milli iqtisadiyyatda maliyyə prosesləri bu və ya digər formada tənzimlənir, lakin bu çoxqatlı problemin bütün sahələri sistemli və yüksək keyfiyyətli tənzimləmə ilə əhatə olunmur.

Maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi davamlı və balanslaşdırılmış iqtisadi artıma nail olmaq kimi qlobal problemlə qırılmaz surətdə bağlıdır. Qlobal müstəvidə cərəyan edən proseslər daha dayanıqlı maliyyə sistemi yaratmaq üçün maliyyə islahatlarına və davamlı artımı dəstəkləmək üçün əhəmiyyətli dərəcədə ciddi struktur islahatlarına ehtiyac olduğunu diqtə edir. Onun istinad nöqtələri kimi isə uzunmüddətli daxili resursların səfərbər edilməsinə əsaslanan iqtisadi strukturun köklü surətdə modernləşdirilməsi, idxalı əvəzləmə siyasəti və yerli istehsalın inkişafı, istehsal məhsullarının ixracının artırılması, adekvat pul-kredit və büdcə-vergi siyasəti, antiinflyasiya tənzimlənməsi, vergilərin stabilləşdirilməsi, aktiv investisiya və innovasiya siyasəti, o cümlədən insan kapitalına investisiya, maliyyə bazarlarının inkişafı və maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi, rəqabətin təşviqi, institusional məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması çıxş edir.

Maliyyə sektorunun funksional vəziyyəti nəzərdən keçirilərkən burada maliyyə vasitəçiliyi seqmentləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin də öyrənilməsi zəruridir. Bu mənada. maliyyə sektoru daxilində subyektlərin qarşılıqlı fəaliyyətini təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşdirilməsi qeyri-bazar (yenidən bölüşdürmə) tipli digər mənbələrlə tamamlanır. Real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsi kanalı kimi fond bazarının funksionallığını təhlil edərkən iki tendensiya - fond bazarının nisbi zəifləməsi və borc maliyyələşdirməsinin intensivləşməsi bir-birindən fərqləndirilir [3, s. 64].

Həmçinin, qeyd edilənlərlə yanaşı, bank və bank olmayan maliyyə vasitəçilərinin fəaliyyətinin funksionallığının modernləşdirilməsi çərçivəsində atılmalı olan addımlardan biri bank sisteminin konfiqurasiyasına nail olunmasıdır. Bank sisteminin konfiqurasiyasını xarakterizə edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bankların yerləşdiyi yerdə regional institusional və funksional disproporsiyalar mövcuddur.[3, s. 28]

Bu halda bankların fəaliyyətində iki əsas funksiya üzrə intensivliyin təhlili zərurəti meydana çıxır ki, bunlara da əmanətlərin cəlb edilməsi və bankların fəaliyyət göstərdiyi coğrafi ərazilərin maliyyə dolğunluğunu xarakterizə edən kreditləşmə səviyyəsi aid edilir. Bu fonda ortaya çıxan nəticələr adətən birmənalı olur, yəni, funksional doyma təxminən institusional təhlükəsizliklə üstüstə düşür, liderlər və autsayderlər isə təxminən eyni kredit qurumları olurlar.

Bəzən ayrı-ayrı ölkələrdə milli bank seqmenti yüksək dərəcədə parçalanma ilə xarakterizə olunur. Onun daxilində ayrı-ayrı qruplar, təbəqələr və klasterlər meydana çıxır. Hər bir qrup resursların müxtəlif xərcləri və xarici borclanmaya çıxış, likvidlik səviyyələri və digər parametrlərlə xarakterizə olunur. [3, s. 30]

Ölkənin maliyyə sisteminin modernləşdirilməsi prosesində funksional yanaşmalar kontekstində reallaşdırılmalı olan istiqamətlərdən biri də mövcud sosial-iqtisadi reallıqlar nəzərə alınmaqla maliyyə sisteminin həmin reallıqlara transformasiyasına nail olunmasıdır. Bu çərçivədə bank və qeyri-bank maliyyə vasitəçilərinin funksionallığının modernləşdirilməsi özünü aşağıdakı üç istiqamətdə təcəssüm etdirə bilər:

- maliyyə vasitəçilərinin aktiv əməliyyatlarının səmərəli trendinin formalaşdırılması;
- maliyyələşdirmə strukturunun optimallaşdırılması;

- maliyyə sektorunun ayrı-ayrı seqmentlərinin qarşılıqlı fəaliyyətinin gücləndirilməsi.

Maliyyə sektorunun funksionallığının konfiqurasiyası iqtisadi inkişaf və artımın stimullaşdırılması məqsədlərinə cavab verməlidir. Bu baxımdan maliyyə vasitəçilərinin bazar azadlığı prinsiplərinə uyğun olaraq, istehlak kreditləşməsinin müəyyən qədər məhdudlaşdırılması və bankların real sektorun kreditləşməsinə daha çox istiqamətlənməsi üçün əlverişli şərait yaradılmalıdır. Həmçinin, banklar üçün onların fərdi investisiya krediti qərarları müvafiq tənzimləyici subyektin risklərin idarə olunması istiqamətində səyləri ilə dəstəklənməlidir.

Maliyyə sektorunun fəaliyyət göstəriciləri sisteminin metodoloji bazasına aşağıdakılar aid edilə bilər:

- maliyyə sektorunun inkişaf səviyyəsi göstəricilərinin strukturunun müəyyən edilməsi;
- fəaliyyət səviyyələri üzrə göstəricilərin ierarxiyasının qurulması;
- inkişaf səviyyəsinin özəl göstəricilərinin parçalanması;
- aparıcı inkişaf göstəricilərinin müəyyən edilməsi;
- maliyyə sektorunun monitorinqinə təşkilati və texniki dəstəyin təmin olunması;
- maliyyə sisteminin ayrı-ayrı seqmentləri arasında qarşılıqlı əlaqənin səmərəliliyinin konsolidə edilmiş qiymətləndirilməsi.

Göstərilən çərçivədə maliyyə sektorunun səmərəliliyinin artırılması yalnız onun daxili sabitliyini və yetkinliyini qorumaq üçün deyil, həm də, milli iqtisadiyyatın davamlı və tarazlı inkişafına töhfə verilməsi üçün zəruridir.

Maliyyə sisteminin modernləşdirilməsinə institusional yanaşmalar

Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi çərçivəsində müvafiq institusional təsisatların rolu və əhəmiyyətinin əsaslandırılması ilə bağlı irəli sürülən və yenilənən nəzəri-konseptual ideyalar öz aktuallıqlarını daim qoruyub saxlamaqdadırlar. Belə ki, sosial-iqtisadi həyatın bu və ya digər tərəflərinin tədqiqində fundamental əsaslı institusional yanaşmalar ayrı-ayrı dövrlərdə iqtisadiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatları Hünnar Mürdal, Fridrix fon Hayek, Corc Stiqler, Ronald Kouz, Robert Fogel və Duqlas Nort kimi alimlər tərəfindən formalaşdırılmışdır.

Maliyyə sistemlərinin fəaliyyəti üçün əlverişli institusional fonun yaradılmasında aparıcı rolu müvafiq seqmentlərin tənzimləyiciləri ilə təmsil olunan dövlətlər oynayır. Tədqiqatlar göstərir ki, fəal islahatlar dövründə institusional transformasiyalar kifayət qədər baha başa gəlir. Belə ki, bəzi ölkələrdə bu sahələrə yönəldilən vəsaitlər ildə Ümumi Daxili Məhsulun 2,5-3 faizinə çatdığı hallar müşahidə edilmişdir. Lakin, fikrimizcə, buna xərc kimi yox, zəruri və ödənilməli olan investisiya kimi baxmaq daha məntiqlidir.

Maliyyə sektorunda tənzimləmənin hüdudlarından bəhs edərkən söhbət tənzimləyicilərin səlahiyyətlərinin qeyri-bazar maliyyə sferasına (büdcə, vergilər) qədər genişləndirilməsindən, hətta onlara makroiqtisadi tənzimləmə funksiyalarının verilməsindən gedir. [3, s. 72]

İnstitusional yanaşma maliyyə sistemini “dövlət və qeyri-dövlət maliyyə institutları sistemi” və ya “maliyyə bazarları, maliyyə vasitəçiləri, təşkilatlar və maliyyə alətləri sistemi” kimi nəzərdən keçirməyi nəzərdə tutur ki, bu da məhdud maliyyə resurslarının müəyyən bir müddət ərzində bu resursların artıq olduğu subyektlərdən həmin resursların çatışmadığı təsərrüfat subyektlərinə verilməsi yolu ilə yenidən bölüşdürülməsinə kömək edir. [9]

Ölkədə faktiki fəaliyyət göstərən maliyyə sisteminin konkret elementlərini işıqlandıran bu yanaşmalar daha çox maliyyə sisteminin dinamik inkişafı proseslərini özündə əks etdirir.

Hazırda maliyyə sisteminin institutları yerinə yetirdikləri funksiyalara görə kifayət qədər müxtəlifdir. İnstitutların fəaliyyəti haqqında fikirlər maliyyə xidmətləri göstərən təşkilat və qurumların fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin praktiki qaydalarını müəyyən edən subyektlər haqqında fikirləri formalaşdırır.

Beləliklə, bütün təşkilatlar birlikdə regionun və ölkənin iqtisadi sistemini təşkil edir. Onların maliyyə fəaliyyəti maliyyə axınlarının vahid mexanizmi kimi çıxış edərək, maliyyə intizamının ümumi müəyyən edilmiş və tənzimlənən qaydalarına riayət edilməsini zəruri edir. Sözügedən vəhdətə nail olunması isə maliyyə idarəetmə sisteminin komponentləri kimi qərar və öhdəliklərin

icrasına nəzarət edən maliyyə nəzarəti təşkilatlarının dəstəyi ilə mümkündür. Bu halda idarəetmə üçün ən vacib şərt isə mümkün hüquq pozuntuları ilə bağlı qəbul edilmiş qərarlara görə məsuliyyətin qiymətləndirilməsidir.

Maliyyə institutları həm milli, həm də dünya bazarlarında güclü dalğalanmalar yaradaraq, sosial-iqtisadi proseslərin tsiklik inkişafına böyük təsir göstərir. Bu kimi proseslərin nəticəsidir ki, hazırda dünya ticarət dövriyyəsinin ümumi dəyəri maliyyə institutları tərəfindən formalaşan maliyyə axınlarının dəyərindən əlli dəfədən çox azdır.

Xarici təcrübədə bu cür problemlərin həllində mühüm nəticələrin əldə olunması dövlət vəsaitlərinin dövriyyəsinin səmərəliliyinin artırılmasına, eləcə də iqtisadiyyatın prioritet sahələrində özəl investisiya resurslarının toplanmasına kömək etmək məqsədi daşıyan inkişaf institutlarına həvalə olunur. Bütün bunlar isə son nəticədə innovasiyaların istehsalata tətbiqinə öz töhfəsini verir. İnkişaf institutları dövlət tərəfindən xüsusi olaraq yaradılmış, dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmindən istifadə etməklə iqtisadiyyatda innovativ proseslərin və sosial infrastrukturun inkişafını stimullaşdırmaq üçün nəzərdə tutulmuş təşkilatlar kimi təqdim olunur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf institutları iqtisadiyyatın diversifikasiyası, innovasiya məqsədli qərarların işlənib-hazırlanması və tətbiqi, uzunmüddətli maliyyələşdirmənin keyfiyyətcə yeni mexanizmlərinin formalaşdırılması problemlərini daha uğurla həll etməyə imkan verir. Son nəticədə inkişaf institutlarının fəaliyyəti iqtisadi və sosial infrastrukturun keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək etməklə davamlı və tarazlı inkişafa öz töhfəsini verir.

Bu baxımdan da, müasir dövrdə inkişaf institutlarının milli iqtisadiyyatda əhəmiyyətli rolu aşağıdakı amillərlə müəyyən edilir:

- ölkənin büdcə sisteminə maliyyə axınının kəskin azalmasına səbəb olan amillərə uyğun adekvat tədbirlərin hazırlanması;
- yüksək gəlirliliyə və aşağı riskə zəmanət verə bilməyən infrastruktur layihələri yalnız dövlətin iştirakı ilə, daha doğrusu, dövlət-özəl tərəfdaşlıq yolu ilə həyata keçirilə bilər, çünki dövlətin özü də bəzi hallarda belə kapitaltutumlu layihələri müstəqil şəkildə həyata keçirmək imkanına malik deyildir. Yalnız birgə surətdə yaradılmış institutlar vasitəsilə belə layihələrin həyata keçirilməsi mümkündür;
- qeyri-müəyyənlik və risklərin səviyyəsinin artması, qlobal iqtisadiyyatın inkişafı üçün uzunmüddətli proqnozların tərtib edilməsində çətinliklər, innovativ layihələrə özəl investisiyaların səmərəli cəlb edilməsinə mane olur. Eyni zamanda, dövlət vəsaitlərin investorlara qaytarılmasının təminatçısı kimi çıxış edir ki, bu da investisiya risklərini müəyyən dərəcədə azaltmağa və investorların loyallığını artırmağa şərait yaradır;
- inkişaf institutları vasitəsilə səmərəli tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması və milli şirkətlərin imicinin yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan məlumatlar hazırlanır ki, bu da yerli istehsal məhsullarının dünya bazarlarında rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına kömək edir və s.

Hazırda bir sıra ölkələrin təcrübəsində maliyyə inkişaf institutları qismində universal inkişaf bankları, habelə lizinq şirkətləri, regional inkişaf fondları, innovativ inkişaf institutları, o cümlədən biznes inkubatorları, strateji texnologiyaların inkişafına dəstək institutları, eləcə də prioritet inkişaf əraziləri və s. fəal şəkildə inkişaf edir.

Buradan belə bir məzmunda ümumiləşdirmənin aparılması mümkündür ki, maliyyə sektoru və onun əməliyyatları real sektorun inkişafı üçün mühüm kapital təchizatçısı olmaqla, uzunmüddətli iqtisadi artım üçün əlverişli şərait yaradır. Bununla belə, maddi və maliyyə iqtisadi seqmentlərinin dinamikasının uyğunsuzluğu inkişaf və artımın davamlılığını və tarazlığını pozur.

Maliyyənin institusional sektoru iqtisadi prosesdə yerinə yetirdikləri funksiyalara, eləcə də maliyyələşmə mənbələrinə görə yekcins olan institusional vahidlərin məcmusu kimi əsas funksiyası maliyyə vasitəçiliyi və ya köməkçi maliyyə fəaliyyəti xidmətlərinin göstərilməsi olan təsisatları əhatə edir.

Maliyyə vasitəçiliyinin potensialı birbaşa (bütün institusional sektorların iqtisadi subyektlərinin daxili yığımlarının cəmi kimi) və dolayı, struktur (Ümumi Daxili Məhsul üzrə, məcmu gəlirlə son

istehlak arasındakı fərq) metodundan istifadə etməklə müəyyən olunur. [3, s. 16]

Tədqiqatlar göstərir ki, milli maliyyə sisteminin mövcud institusional vəziyyəti nəzərdən keçirildikdə bank sektorunun da milli maliyyə sisteminin aparıcı seqmenti kimi çıxış etməsi özünü aydın surətdə göstərir. Bu baxımdan ölkəmizdə bank sisteminin regional aspekti nöqteyi-nəzərindən qiymətləndirilmə aparıldıqda və bank sisteminin konfiqurasiyasını xarakterizə edərək bankların yerləşdiyi yerdə regional, institusional və funksional disproporsiyaların mövcudluğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Maliyyə sisteminin institusional vəziyyətinin öyrənilməsi zamanı bank sektorunun maliyyə sisteminin aparıcı seqmenti kimi fəaliyyətinin regional aspekti nəzərdən keçirilərkən sözügedən sistemin konfiqurasiyasının xarakterizə olunması məqsədilə bankların yerləşdikləri ərazilərdə mövcud olan regional, institusional və funksional disproporsiyalar mütləq surətdə nəzərə alınmalıdır. [3, s. 28]

Əhalinin sayı ilə müqayisədə bankların bu asimmetrik yerləşdirilməsi ərazilərin bank xidmətləri ilə institusional doyma dərəcəsini mübahisələndirməyə imkan verir.

Bankların regional müstəvidə fəaliyyəti nəzərdən keçirildiyi zaman burada iki mühüm funksional aspekt - əmanətlərin cəlb edilməsi və ərazilərin maliyyə dolğunluğunu xarakterizə edən kreditlərin verilməsi üzrə fəaliyyət intensivliyinin öyrənilməsi zəruridir. Bu zaman mümkün pozitiv gözlənti funksional dolğunluğun institusional təhlükəsizliklə təxminən üst-üstə düşməsi, mövcud bazarda liderlərin və autsayderlərin praktiki olaraq eyni olması kimi xarakterizə olunur.

Maliyyə vasitəçiliyinin institusional sektorunun bank olmayan maliyyə vasitəçiləri seqmenti kimi xarakterizə olunan alt sektoruna həm müqaviləli əmanətlər, həm də investisiya növləri üzrə qeyri-bank strukturları, o cümlədən sığorta şirkətləri, qeyri-dövlət pensiya fondları, paylı investisiya fondları daxildir. Keyfiyyətcə müxtəlif biznes modellərinin və funksionallıqlarının daşıyıcısı olan bu vasitəçilər maliyyə bazarında bir növ əlaqəli qurumların, uzunmüddətli pul fondlarının və iri institusional investorların birliyi kimi çıxış edirlər.

Maliyyə sisteminin modernləşdirilməsinin institusional çərçivəsi daxilində reallaşdırılması zəruri olan istiqamətlərdən biri kimi maliyyə sektorunun tənzimlənməsinin transformasiyası qeyd oluna bilər. Bu halda maliyyə sisteminin fəaliyyəti üçün ümumilikdə əlverişli institusional fonun yaradılmasında aparıcı rolu müvafiq seqmentlərin tənzimləyiciləri kimi təmsil olunan dövlət strukturları oynayır.

Həmçinin,maliyyə sektorunda institusional modernləşdirmənin əhatə etməli olduğu məsələlərdən biri də konsolidasiya proseslərinin tənzimlənməsi hesab olunur. Maliyyə institutlarının üzvi inkişafını tamamlayan tədbir kimi birləşmə, satınalma və iştirak formasında konsolidasiya rəqabət şəraitini nəzərə almaq oliqopolist strukturların formalaşmasının qarşısını almalıdır. Burada konsentrasiya yalnız institusional amil kimi deyil, eyni zamanda sənaye və maliyyə təmərküzləşməsi səviyyələrini bir-birinə yaxınlaşdıran bir vasitə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bu institusional boşluq iri investisiya layihələri üçün kreditləşmənin artımına maneə olmaqda davam edir.

İnstitusional tənzimləmə daxilində əməliyyat xərclərinin optimallaşdırılması və bu kontekstdə xərclərin azaldılması institusional tipin mühüm elementidir. Belə ki, xərcləri azaldan hər hansı institusional vahid iqtisadi artıma töhfə vermiş olur. Geniş mənada bazar subyektlərinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətində görülən bütün tədbirlər xərclərin azaldılması tədbirləri sayıla bilər. Bu istiqamətdə müvafiq tədbirlərə isə aşağıdakılar aid edilə bilər:

- geniş bazar infrastrukturunun yaradılması (maliyyə institutlarının struktur diversifikasiyası);
- qiymətli kağızlar bazarının peşəkar iştirakçılarının və mikromaliyyə təşkilatlarının məsuliyyətinin sığortasının tətbiqi;
- korporativ idarəetmənin və risklərə nəzarətin keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
- kreditləşmə prosedurlarının və korporativ məsələlərin sadələşdirilməsi yolu ilə əməliyyat xərclərinin azaldılması, bazara giriş maneələrinin aradan qaldırılması;
- bankların və bank olmayan kredit təşkilatlarının hesabatlarının təkmilləşdirilməsi;
- investorlar və borcalanlar üçün məlumatların əlçatanlığının genişləndirilməsi və açıqlığın

təmin edilməsi, maliyyə bazarında manipulyasiyanın və insayder məlumatlardan istifadə etməklə ticarətin qarşısının alınması;
- maliyyə biznesinin aparılması üçün fürsət xərclərinin azaldılması (bahalı və lüzumsuz inzibati funksiyaların aradan qaldırılması).

Maliyyə sisteminin modernləşdirilməsinə institusional yanaşma çərçivəsində həlli zəruri olan məsələlərdən biri kimi maliyyə vasitəciləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi hesab oluna bilər. Sözügedən qarşılıqlı əlaqənin reallaşdırılmasının ən mühüm istiqamətləri sırasında isə aşağıdakıları göstərmək olar:

- ✓ kredit və kapitalın maliyyələşdirilməsi prinsiplərini birləşdirən simbiotik maliyyə alətlərinin inkişafı, başqa sözlə desək, bank aktivlərinin sekyuritizasiyası;
- ✓ yeni aktivlərlə iş subyektlərinin institusionallaşdırılması, başqa sözlə, aktivlərlə təmin edilmiş istiqrazlar buraxan banklar və onların alıcıları arasında vasitəçilər sinfinin yaradılmasının qanuniləşdirilməsi. Sözügedən subyektlər banklardan kredit portfeli alan və təminatlı istiqraz kreditləri verən xüsusi maliyyə şirkətləridir.

Maliyyə vasitəçiliyi sektorunun ayrı-ayrı seqmentləri arasında qarşılıqlı əlaqənin qurulmasının prinsipial əsaslarına gəldikdə, burada ilk növbədə qarşılıqlı təsirin dominant prinsiplərindən sayılan ədalətli rəqabət prinsipinin nəzərə alınması mütləq surətdə zəruridir. Qeyd olunan prinsip çərçivəsində reallaşdırılmalı olan məsələlər sırasında makroiqtisadi (kapitalın tarazlıq qiymətinin formalaşması) və institusional şərtlərlə (inhisarsızlaşdırma, dövlət müdaxiləsinin məhdudlaşdırılması və kvotalar, məhdudiyyətlər, subsidiyalar, güzəştlər, preferensiyalar (üstünlüklər), qeyri-maliyyə yardımları şəklində tənzimləyici tədbirlər) təmin edilən maliyyə vasitəçilərinin sərbəst fəaliyyəti xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır.

Maliyyə sektorunun inkişaf səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərin strukturunun əsas (baza) və köməkçi (tamamlayıcı) qruplar üzrə olmaqla aşağıdakı kimi sistemləşdirilməsi mümkündür:

- ✓ əsas (baza) göstəricilər (maliyyə sektorunun məqsədli funksiyaları, o cümlədən inkişafın və iqtisadi artımın təşviqi üçün milli maliyyə resurslarının yaradılması üzrə);
- ✓ köməkçi (tamamlayıcı) göstəricilər (maliyyə sektorunun inkişaf miqyasının qiymətləndirilməsi aspekti üzrə).

Həmçinin, maliyyə sektorunun inkişaf səviyyəsinin tamamlayıcı göstəriciləri sistemini də aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- maliyyə sektorunun institusional görünüşünün optimallaşdırılması;
- bankların və qeyri-bank vasitəçilərinin sayının artım tempi;
- bank şəbəkəsinin sıxlığı, yaxud bank xidmətlərinin göstərilməsi (bir bank təşkilatına düşən adam (müştəri sayı)).

Beləliklə, göründüyü kimi maliyyə sisteminin baza və tamamlayıcı göstəriciləri əslində bir-birləri ilə qarşılıqlı asılılıq əlaqəsində olan göstəricilər kimi çıxış edərək sözügedən sistemin ümumi inkişaf tendensiyasını da müəyyən etməyə istiqamətlənmiş olurlar.

Nəticə

Tədqiqatın ümumi məzmununa əsasən, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, müasir maliyyə sisteminin institusional əsasını müxtəlif alətlərə malik olan bir çox müasir maliyyə institutları təşkil edir. Onlar birlikdə iqtisadi münasibətlərə müəyyənlik və əminlik gətirərək vahid bir funksional sistem kimi çıxış edirlər.

Ölkəmizdə müstəqil maliyyə institutlarının formalaşması yalnız XX əsrin 90-cı illərində başlamışdır və buna görə də onlar müəyyən hallarda bəzi qeyri-sabitlik ilə xarakterizə olunurlar. Bu baxımdan, fikrimizcə, maliyyə institutlarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi və onlara nəzarətin gücləndirilməsi zəruridir. Həmçinin dövlət tərəfindən bu cür yeni qurumların fəaliyyəti üçün qaydaları müəyyən edən daha əhatəli və kompleks tənzimləməyə, o cümlədən daim təkmilləşdirilən hüquqi tənzimləməyə ehtiyac vardır.

Bundan əlavə, fikrimizcə, bir sıra ölkələrin təcrübəsində artıq uğurla tətbiq edilmiş yeni tipli

institutlar milli iqtisadi sistemdə tətbiq edilərkən, onların tədricən, ölkəmizin regionlarının və ərazi subyektlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınaraq milli maraqlara uyğun əvvəlcə regional müstəvidə reallaşdırılması, daha sonra isə uğurlu təcrübələrin ümumilikdə bütün ölkə üzrə yayılması məqsədəuyğun olardı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. / https://azertag.az/store/files/untitled%20folder/_STRATEJI%20YOL%20XERITESI.pdf
2. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 6 dekabr 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. / https://azertag.az/store/files/news/MALIYYE%20STRATEJI%20YOL.pdf
3. Алисенов А.С., Дворецкая А.Е. Институциональная и функциональная модернизация финансовой системы. Москва 2014 / https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2444145
4. Бренделева Е.А. Институциональные аспекты модернизации. Модернизация России и человеческий капитал. / https://www.vestnik.mgimo.ru/jour/article/download/2387/1928
5. Воробьев Ю.Н., Борщ Л.М. Финансовая система: комплексный подход в контексте государственной финансовой политики. Финансы: теория и практика. 2018;22(5):56-75 / https://financetp.fa.ru/jour/article/download/752/515
6. Медведева С.Н., Кутузова Т.Ф. Финансы: Учебное пособие. СПб ГУАП. 2017. 357 с.
7. Побережников И.В. Модернизация: теоретико-методологические подходы // Экономическая история. Обозрение / Под ред. Л.И.Бородкина. Вып. 8. М., 2002. С. 146-168 / http://www.hist.msu.ru/Labs/Ecohist/OB8/poberej.htm
8. Подстригич А.В. Институциональные аспекты модернизации регионального звена российской экономики. /https://cyberleninka.ru/article/n/institusionalnye-aspekty-modernizatsii-regionalnogo-zvena-rossiyskoy-ekonomiki/pdf
9. Уткина О. Институционная основа современной финансовой системы. Московский экономический журнал 6/2020 / https://qje.su/ekonomicheskaya-teoriya/moskovskij-ekonomicheskij-zhurnal-6-2020-16/

Эльшан Али оглы Ибрагимов
доктор экономических наук,
декан факультета «Экономика и экологическая инженерия»
Азербайджанского Университета Кооперации,
профессор кафедры «Финансы и банковское дело»
E-mail: elwen.1977@mail.ru

Организационно-управленческие аспекты модернизации финансовой системы

Резюме

Цель исследования - конкретизирование функциональные и институциональные аспекты формирования финансовой системы, адекватные современным реалиям и задачам в рамках развития национальной экономики страны на современной основе.

Методология исследования основана на сравнительном, комплексном и систематическом изучении традиционного места и роли финансовой системы в регулировании национальной экономики, а также возможностей ее совершенствования и модернизации.

Прикладная значимость исследования объясняется тем, что оно содержит рекомендации по совершенствованию финансовой системы на основе современных и инновационно

ориентированных подходов в рамках работ, проводимых в направлении модернизации национальной экономики.

Результаты исследования позволяют сделать вывод, что институциональная база современной финансовой системы представлена множеством современных финансовых институтов с различными инструментами и что вместе они выступают как единая функциональная система, внося определенность и определенность в экономические отношения.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в регулировании деятельности хозяйствующих субъектов, осуществляющих деятельность в финансовой системе, мониторинге эффективности их деятельности и установлении системы ключевых показателей уровня развития финансового сектора, контроля системно значимых финансовых институтов. Регулируя процессы капитализации и консолидации, а также риски, сосредоточенные в параллельном банковском, финансовом секторе, можно объяснить возможностью его использования в налаживании системы взаимодействия между отдельными его сегментами и в налоговой политике.

Ключевые слова: национальная экономика, финансовая система, финансовая политика, модернизация, функциональный аспект, институт, институциональный подход, инновационные технологии.

Elshan Ali oglu Ibrahimov
doctor of economic sciences,
Dean of the Faculty of "Economics and Environmental Engineering" of the Azerbaijan Cooperation University,
Professor of the "Finance and Banking" department,
E-mail: elwen.1977@mail.ru

Organizational and managerial aspects of modernization of the financial system

Summary

The purpose of the research is to specify the functional and institutional aspects of the formation of the financial system adequately to modern realities and challenges within the framework of the development of the national economy in the country on a modern basis.

The research methodology is based on a comparative, complex and systematic study of the traditional place and role of the financial system in the regulation of the national economy, as well as the potential for its improvement and modernization.

The applied importance of the research can be explained by the fact that it contains recommendations for the improvement of the financial system based on modern and innovation-oriented approaches within the framework of the works carried out in the direction of the modernization of the national economy.

The results of the research allow us to conclude that the institutional base of the modern financial system is represented by many modern financial institutions with various instruments and that together they act as a single functional system, bringing certainty and certainty to economic relations.

The originality and scientific novelty of the research results in regulating the activities of economic entities operating in the financial system, monitoring the efficiency of their activities and establishing a system of key indicators of the level of development of the financial sector, controlling systemically important financial institutions, regulating capitalization and consolidation processes, regulating risks concentrated in parallel banking, financial sector can be explained by the possibility of using it in establishing a system of interaction between its separate segments and in tax policy.

Key words: National economy, financial system, financial policy, modernization, functional aspect, institution, institutional approach, innovative technologies.

UOT 338.43

Məhərrəm Cəlal oğlu HÜSEYNOV
i.e.d., prof., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Publik Hüquqi Şəxs
m.huseynov@adau.edu.az

Elçin Arif oğlu SALAHOV
i.f.d., dos. Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Publik Hüquqi Şəxs
elchin.salahov@adau.edu.az

Niyaz Nizami oğlu MƏMMƏDOV
i.f.d., dos. (e.a.o.), Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Publik Hüquqi Şəxs
niyaz.mammadov.30161@adau.edu.az

Gülçin Mərdan qızı TAHİROVA
Ass., Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Publik Hüquqi Şəxs
gulchin.tahirova@adau.edu.az
10.30546/4.71.73001.2024.02

KƏND TƏSƏRRÜFATINA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ MALİYYƏ MƏNBƏLƏRİNİN ROLU VƏ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - aqrar sahədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşməsi mənbələrinin mövcud vəziyyətinin araşdırılması, onların genişləndirilməsi istiqamətlərinin və bu istiqamətdə yaranan problemlərin müəyyən edilməsidir.

Metodologiya - müxtəlif mənbələrdən müəlliflər tərəfindən toplanmış faktlar homogen əlamətlərinə görə qruplaşdırılmış və həmin məlumatların müxtəlif metodlarla konkret təhlilləri aparılmışdır.

Tədqiqatın əhəmiyyəti - yetərli investisiya mənbələri aqrar sahədə iqtisadi və ərzaq təhlükəsizliyinin, rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsində, kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının gəlirlərinin artırılmasında açar rolu oynaya bilər.

Tədqiqatın nəticələri - tədqiqatdan əldə olunan nəticələr ölkənin kənd təsərrüfatında innovasiya prosesinin dinamikasına və investisiya qoyuluşlarının mənbələrinin genişləndirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - bu tədqiqatda kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşunun mənbələri qarşılıqlı əlaqədə təhlil edilmiş və mövcud problemlər araşdırılaraq konkret töhfələr verilmişdir. Elmi yenilik xarici investisiyaların maliyyə mənbəyi olmaqla yanaşı, yeni texnologiyaların mənimsənilməsində aparıcı rola malik olmasının, büdcə xərclərinin istiqamətinin investisiyaya yönəldilməsinın, maliyyə bazarlarının bu prosesə cəlb olunmasının öyrənilməsidir.

Açar sözlər: xarici investisiya, dövlət xərcləri, maliyyə bazarları, innovasiya, maliyyə mənbələri.

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycan iqtisadiyyatının genişmiqyaslı və gələcəyə vəd verən strateji sahəsi kimi kənd təsərrüfatı mərkəzi yerlərdən birini tutub. Bu məqsədə nail olmaq üçün kənd təsərrüfatı məhsul istehsalında əmək məhsuldarlığının artırılmasında ilk növbədə əsas kapitala investisiya qoyuluşu dayanır. Son illər (2016-2022) ərzində iqtisadiyyata qoyulan investisiyaların ümumi

həcmində kənd təsərrüfatının payı 2-4% aralığında dəyişmişdir [6, s.654]. Aydındır ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatına investisiya qoyuluşu beynəlxalq normalardan dəfələrlə aşağıdır və qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Belə vəziyyətin əsas səbəbi Azərbaycanın kənd təsərrüfatında xırda təsərrüfatların mütləq üstünlük təşkil etməsidir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, ümumi kənd təsərrüfatı məhsullarının 90%-i xırda təsərrüfatlarda istehsal olunur [6, s.27]. Xırda təsərrüfatlarda gəlirlərin aşağı səviyyəsi və amortizasiya fondunun məhdudluğu səbəbindən onların malyyə resurslarının yığımını qeyri-mümkün edərək investisiyaların böyük miqyasda həyata keçirilməsi qarşısında böyük maneə yaradır. Belə şəraitdə kənd təsərrüfatında əsas kapitala investisiya qoyuluşunda üç mənbə ön plana çıxır.

- Maliyyə bazarları investisiya mənbəyi kimi. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu prosses cəlb olunmuş vəsaitlərin hesabına uğurla həyata keçirilir. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, belə mənbə gəlirlərin səviyyəsinin müəyyən həcmindən sonra yarana bilər və əmanət formasında movcud olan yığımın investisiyaya çevrilməsi üçün əsas tələblərdən biri maliyyə bazarlarının işlək mexanizmə malik olmasıdır. Daxili yığımın investisiyaya transformasiya mexanizmi mövcud deyilsə, hətta gəlirlərin orta və yüksək səviyyədə olmasına baxmayaraq, belə mənbə innovasiya yönümlü investisiyaların maliyyə mənbəyi kimi çıxış edə bilməz.
- Birbaşa xarici investisiyalar İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə xüsusi əhəmiyyətə malikdirlər. Çünki, maliyyə mənbəyi ilə bərabər belə investisiyalar eyni zamanda müasir texnologiyaların və avadanlıqların ölkəyə daxil olmasına şərait yaradır. Kənd təsərrüfatında xarici investisiyalar o zaman əhəmiyyətli olur ki, bu investisiyalar üçün müvafiq investisiya iqlimi yaradılsın. Belə investisiya iqlimi müvafiq sosial,iqtisadi və institusional şəraitdə yarana bilər.
- Dövlət büdcəsi hesabına investisiya mənbələrinin yaranması üçün büdcə gəlirlərinin həcmi müvafiq səviyyədə olmalıdır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə büdcə xərcləri hesabına investisiyaların maliyyələşdirilməsinin səviyyəsi malik olduğu təbii resurslardan əldə olunan gəlirlərin səviyyəsi ilə birbaşa asılıdır.

Ümumiləşdirilmiş formada təsnifləşdirilmiş investisiyaların maliyyə mənbələri ilk növbədə ölkənin daxili investisiya axınına təsir göstərərək multiplikasiya effekti yaratması onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqədən birbaşa asılıdır.

Ədəbiyyat xülasəsi

Əvvəla qeyd edək ki, dünyanın bütün inkişaf etməkdə olan ölkələri kənd təsərrüfatına qoyulan dövlət və birbaşa xarici investisiyaların qıtlığı ilə üzləşirlər [12,s.133-155]. Lakin kənd təsərrüfatı hər bir ölkədə strateji xarakter daşıdığından dövlət və xarici investisiyaların aqrar sahənin iqtisadi artımında, xüsusi ilə də bu artımın innovativ xarakter daşımasında rolu həlledicidir. Bu baxımdan hər iki mənbə kənd təsərrüfatının inkişafında mühüm makroiqtisadi amildirlər. Onlar kənd təsərrüfatında iqtisadi artımın etibarlı yanacaq mənbəyi kimi çıxış edərək, maliyyə və texnoloji resurslara çıxış imkanlarını asanlaşdırırlar [16, s.11-12]. Deməli aqrar sahənin daxilində yığımın minimal səviyyəsi səbəbindən dövlət xərcləri ilə xarici investisiyalar arasında düzgün seçimin və müvafiq nəzarətin təmin olunması kənd təsərrüfatının investisiyalara olan tələbinin maliyyələşdirilməsində əsaslandırıcı rol oynayır [18, s.57-58]. Elmi ədəbiyyatda birmənalı qəbul edilib ki, birbaşa xarici investisiyalar innovasiya “yatağıdır” və aqrar sahənin modernləşdirilməsində, kənd yerlərində geniş yayılmış işsizliyin minimallaşdırılmasında, gəlirlərin sabitləşdirilməsində və son nəticədə yoxsulluğun aradan qaldırılmasında əvəzolunmaz amillərdən biridir [17, s. 22-24]. Ancaq praktika göstərir ki, inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyətində birbaşa xarici investisiyaların səviyyəsi müəyyən səbəblərdən çox aşağıdır. Bu səbəbdən də aqrar sahədə investisiya boşluğunun doldurulması və xarici investisiyaların stimullaşdırılması dövlət xərcləri hesabına reallaşdırıla bilər [11, s.15-17].

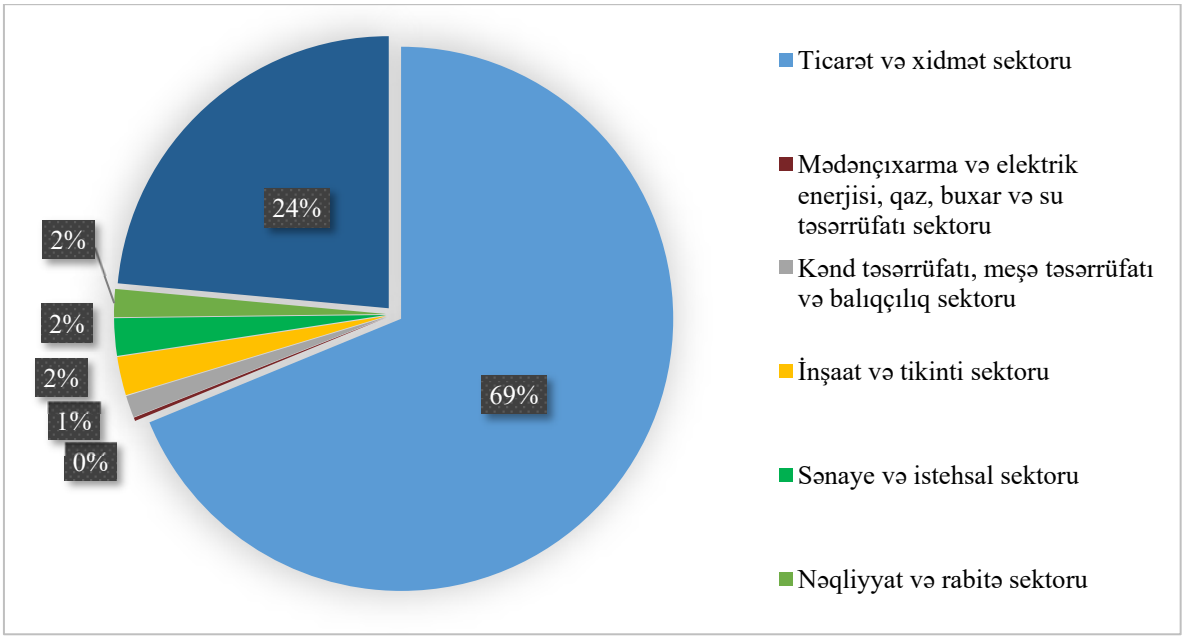
Xarici investisiyaların stimullaşdırılmasında yaranan zəruriyyət onunla əlaqədardir ki, qabaqcıl biliklərə və texnoloji üstünlüklərə əsaslanan inkişaf strategiyasının imkanları kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında çox məhduddur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə bu reallıq kənd təsərrüfatını geridə qalan sahəyə çevirir və o, nadir hallarda innovasiya siyasətinin mərkəzi nöqtəsi olur

[9, s.1929-1940;15, s.1330-1336]. Hesab edilir ki, iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq, kənd təsərrüfatının öz-özlüyündə və ya təkbaşına ixtiralarla məşğul olmaq imkanı çox məhduddur. Onlar əsasən bilik və texnologiyaların digər sektorlardan transferinə üstünlük verirlər [10, s.42;13,s.25]. Belə vəziyyətin yaranmasının müxtəlif səbəbləri vardır: təsərrüfatların kiçik həcmi, gəlirlərin aşağı səviyyəsi, təhsil səviyyəsi, innovasiya mərkəzlərinə coğrafi məsafələrin uzaqlığı, risklərin yüksək dərəcəsi və s. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatını bütövlükdə əhatə edən rəsmi innovasiya mərkəzlərinin formal xarakter daşıması və müvafiq olaraq statistik innovasiya məlumatlarının olmaması bu sahədə aparılan təhlilə maneə törədir [14,s.35].

Kənd təsərrüfatında investisiyaların yayılması nöqteyi-nəzərindən baxdıqda birbaşa xarici investisiyalar bu prosesin “təməl daşını” yarada bilər.

Maliyyə bazarları investisiya mənbəyi kimi

İlk növbədə qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə ümumilikdə investisiya qoyuluşunun əsas mənbələrindən biri maliyyə bazarlarıdır. Maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsi ölkənin inkişaf səviyyəsinin əsas barometridir. Bu baxımdan Azərbaycanda maliyyə bazarlarının inkişaf səviyyəsinin, əmanətlərin investisiyaya transformasiyasında rolunun araşdırılması eyni zamanda kənd təsərrüfatında investisiya prosesində maliyyə mənbəyi kimi iştirak etmək imkanlarını araşdırmağa şərait yaradır. Azərbaycanda maliyyə bazarlarında kredit resurslarının təklifi ilə əsasən dövlət və özəl banklar, o cümlədən xarici kapitallı banklar, bank olmayan kredit təşkilatları (BOKT) məşğul olur. Qrafik 2-də 2022-ci ildə bank və BOKT tərəfindən iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu təsvir edilmişdir. Qrafik 2-dən göründüyü kimi iqtisadiyyata qoyulan bank kreditlərinin tərkibində kənd təsərrüfatının payı cəmi 1% təşkil etmişdir. Maraqlı odur ki, sənaye və istehsal sektorunun payı cəmi 2%-ə bərabərdir. Diaqramdan göründüyü kimi banklar və BOKT-ların kredit resursları ilk növbədə ticarət və xidmət sektoru ilə yanaşı ev təsərrüfatlarına yönəldilmişdir və onların birlikdə payı 93% təşkil etmişdir.

Qrafik 2. 2022-ci ildə bank və BOKT tərəfindən iqtisadiyyata kredit qoyuluşlarının sahələr üzrə strukturu, %-lə

Mənbə: Qrafik AR Mərkəzi Bankı məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

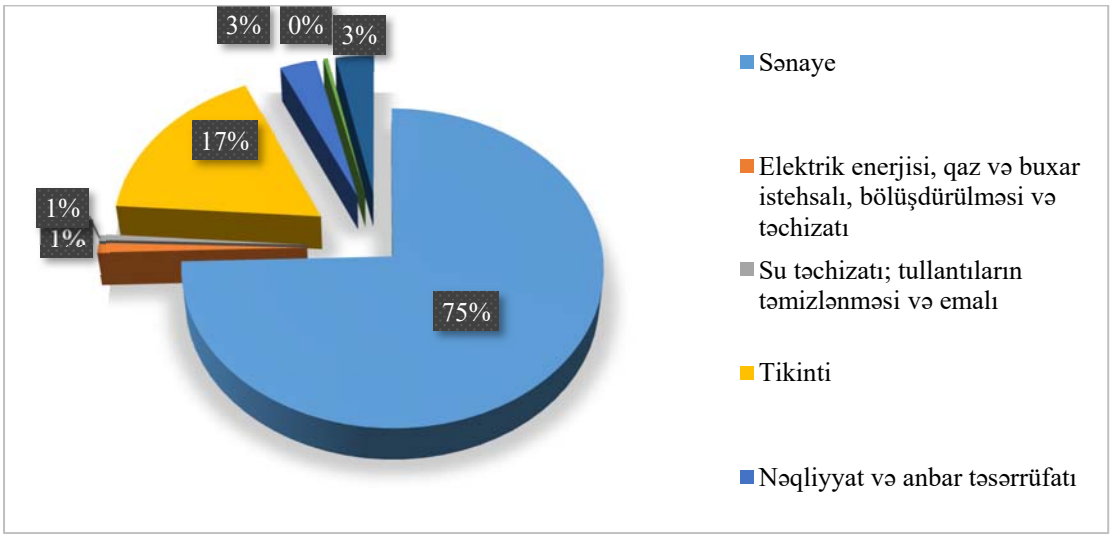
Kredit resurslarının belə bölgüsü onu göstərir ki, istehsal sahəsi, o cümlədən kənd təsərrüfatı banklar üçün elə də böyük maraq doğurmur. Səbəbi isə onunla izah olunur ki, kredit resursları o sahələrə yönəlir, harada ki, kredit risklərinin səviyyəsi çox aşağıdır. Belə qənaətə gələ bilərik ki, investisiya qoyuluşunda əgər kreditləşmənin strukturunda mövcud meyillilik davam edəcəksə, bu

sektor kənd təsərrüfatı üçün maliyyə mənbəyi rolunda çıxış etmək imkanına malik olmayacaqdır. Deməli, maliyyə bazarlarının tərkib hissəsi olan bank sektorunda dövlət tərəfindən aparılan tənzimlənmə mexanizmi elə qurulmalıdır ki, kredit resurslarının istiqamətində əhəmiyyətli dəyişikliyə nail olmaq mümkün olsun.

Qiymətli kağızların ilkin və təkrar bazarlarında isə öz səhmlərini və istiqrazlarını yerləşdirən dövlət və korporativ müəssisələr iştirak edirlər. 2022-ci ildə korporativ müəssisələr tərəfindən Azərbaycanın Bakı Fond Birjasında qiymətli kağızlar (səhm və istiqrazlar) üzrə bağlanılan müqavilələrin sayı 4400, ümumi məbləği isə 2189.7 mln. manat təşkil etmişdir. Amma dövlət qiymətli kağızlarının satışı üzrə müqavilələrin sayı (2506 müqavilə) isə təqribən 2 dəfə az olmasına baxmayaraq məbləği 4 dəfə çox, 8312,8 mln. manat olmaqla ümumi məbləğdə payı 79.2% təşkil etmişdir. Korporatov qiymətli kağızların ilkin və təkrar bazarlarında həyata keçirilən əməliyyatların məbləği bir-birinə bərabərdir (ilkin bazar - 1007,9 mln. manat, təkrar bazar- 1181,9 mln. manat). Dövlət qiymətli kağızları üzrə keçirilən əməliyyatlarda isə ilkin bazar mütləq üstünlük təşkil edərək 7304,0 mln. manata bərabər olmuş, təkrar bazarı isə 1008,8 mln. manat təşkil etmişdir [1]. Diqqətlə fikir versək görərik ki, qiymətli kağızlar bazarının əsas iştirakçısı hazırda dövlətdir. Dövlətin maliyyə bazarlarının tərkib hissəsi olan qiymətli kağızlar bazarında belə aktiv iştirakı iqtisadi nəzəriyyədə məlum olan sıxışdırma effekti yaradır. Sıxışdırma effektinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, dövlətin payı maliyyə bazarlarında artdıqca iqtisadiyyata, o cümlədən, əsas kapitala yönələn investisiyaların məbləği azalır. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarında dövlətin mütləq üstünlüyü o deməkdir ki, onsuz da məhdud olan maliyyə vəsaitlərinin yığımı iqtisadiyyata, o cümlədən kənd təsərüffatına, investisiya qoyuluşlarına transformasiyası əvəzinə büdcə kəsirinin bağlanmasına yönəlir. Bu Azərbaycanda maliyyə bazarlarının öz klassik funksiyasını yerinə yetirməsinə maneə törədir.

Xarici investisiyalar maliyyə mənbəyi kimi

Kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşunun digər mənbələrndən biri də xarici investisiyalardır. Xarici investisiyaların ümumilikdə Azərbaycan iqtisadiyyatında rolu çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Amma xarici investisiyaların iqtisadiyyatın sahələri üzrə quruluşu qeyri-bərabərdir və qeyri- proporsional formada paylanmışdır [3, s. 748].

Qrafik 5: 2021-ci ildə iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə əsas kapitala yönəldilmiş xarici vəsaitlərin strukturu, faizlə

Mənbə: AR DSK məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir

Əsas kapitala investisiya qoyuluşunun quruluşunu nəzərdən keçirdikdə, aydın görünür ki, sənaye sahəsi liderdir və xarici investisiyaların 75%-i bu sahəyə yönəlmişdir. Digər sahələrdə isə xarici investisiyaların payı 1%-25% aralığında dəyişir [3, s.748]. Maraqlı isə odur ki, kənd

təsərrüfatı bu diaqramda yer almamışdır. Bu onunla izah olunur ki Azərbaycanın kənd təsərrüfatı xarici investorlar üçün elə də cəlbedici deyil. Kənd təsərrüfatında xarici investisiya adətən müəyyən layihələr çərçivəsində reallaşdırılır. Bu layihələr çərçivəsində qoyulan investisiyaların əsas məqsədi logistik xidmətlərin dəstəklənməsidir. Məsələn, 2014-2019-cu illər ərzində USAİD (ABŞ-ın Beynəlxalq İnkişaf Agetnliyi) tərəfindən “Kənddən şəhərə” layihəsi çərçivəsində Lənkəran şəhərinin İstisu qəsəbəsində yerləşən “Citrus Valley” fermer təsərrüfatına 5.5 mln. manat vəsait investisiya qoyulmuşdur. Lakin bu investisiya əsas kapitala yönəldilməmişdir, məhsulun daxili və xarici bazarlarda reallaşmasını sürətləndirən vəsait kimi istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur [19].

Şübhəsiz ki, Azərbaycan dövləti kənd təsərrüfatında xarici investisiya qoyuluşunu hər zaman dəstəkləyir və onun qarşısında yaranan maneələri aradan qaldırmağa maraqlıdır. Hesab edirik ki, Azərbaycan dövlətinin kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarını dəstəkləmək məqsədi ilə apardığı aqrar siyasət eyni zamanda xarici investorlara da şamil olunur. Güzəştli vergi siyasəti, müxtəlif məqsədlər üçün verilən subsidiyalar, məhsulların sığortalanması, satınalınma qiymətlərinin tətbiqi və s. həyata keçirilən dövlət siyasətinin stimullaşdırıcı alətləri xarici şirkətlər üçün də keçərlidir. Eyni zamanda Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən xarici investorlar cəlb etmək üçün xüsusi platformalar hazırlanmalıdır. Məsələn, Türkiyədə xarici investorlar dövlət proqramları çərçivəsində verilən güzəştlərə əsasən İstanbul, Trabzon, Çanaqqala, Bursa və Antalya regionlarında çox həvəslə fermaları hazır formada satın alırlar. Xarici investorlar içərisində İran körfəzi ətrafı ölkələri Türkiyənin kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyaların həcminə görə aparıcı mövqelərdə dayanırlar. Xarici şirkətlərin belə cəlb olunmasında əsas səbəb satışa qoyulan fermer təsərrüfatlarının qiymətinin dövlət tərəfindən sabit saxlanılmasıdır [7].

Yuxarıda apardığımız təhlildən aydındır ki, Azərbaycanda maliyyə bazarları və xarici investorların kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşunda maliyyə mənbəyi kimi rolu demək olar ki, sıfıra bərabərdir. Həmçinin, Azərbaycan üçün xarakterik cəhət odur ki, kənd təsərrüfatı göstərilən hər iki mənbədən tamamilə məhrumdur. Təsərrüfatların kiçik həcmi və müvafiq olaraq miqyas effektinin olmaması fərdi yığımın aşağı səviyyəsinə gətirib çıxardaraq, investisiya mənbəyi kimi istifadə edilməsinə imkan yaratmır.

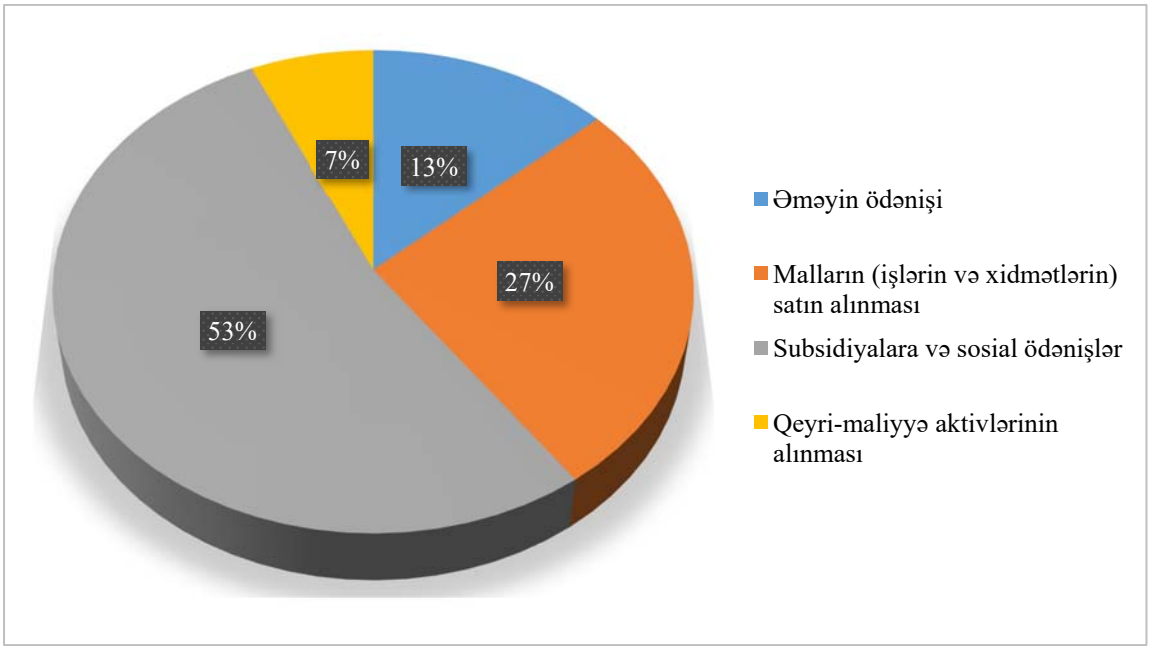
Kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşunda dövlət xərcləri: üstünlüklər və çatışmazlıqlar

Təəccüblü deyil ki, belə yaranmış vəziyyətdə Azərbaycanın aqrar sektorunda əsas investor rolunda dövlət çıxış edir. Bu səbəbdən də aqrar sahədə dövlət maliyyələşdirilməsi digər mənbələrlə müqayisədə mütləq üstünlük təşkil edir.

Ümumilikdə 2021-ci ildə kənd təsərrüfatı xərcləri ÜDM-in 1,0 faizini, dövlət büdcəsi xərclərinin isə 3,3 faizini təşkil etmişdir. Son 5 ildə (2017-2021-ci illər) kənd təsərrüfatı xərcləri 404,2 milyon manat və ya 1,8 dəfə artmışdır [2, s.16] .

Dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına ayrılmış vəsaitlərin sahələr üzrə təsnifatı çox böyük maraq doğurur.

İqtisadi təsnifata uyğun olaraq bu xərclər bölməsindən əməyin ödənişinə 121,9 milyon manat, malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınmasına 242,7 milyon manat, subsidiyalara və sosial ödənişlərə 484,1 milyon manat (2020-ci illə müqayisədə 79,0 milyon manat və ya 19,5 faiz çox), qeyri-maliyyə aktivlərinin alınmasına (ötürücü qurğuların, maşın və avadanlıqların alınması, qurğuların əsaslı təmiri və s.) 61,7 milyon manat məbləğində vəsait yönəldilmişdir. Qrafik 7-də 2021-ci ildə dövlət büdcəsinin icrasına dair tərtib olunmuş hesabata əsasən kənd təsərrüfatı bölmələri üzrə icra edilmiş xərclərin payı faiz ilə ifadədə verilmişdir. Qrafikdən göründüyü kimi ən böyük paya 53% ilə subsidiyalar və sosial ödənişlər malikdirlər. Büdcə xərclərinin içərisində investisiya xərcləri qeyri-maliyyə aktivlərinin (maşın və avadanlıqlar, ötürücü qurğular, eləcə də qurğuların əsaslı təmiri) alınmasıdır. Təəssüf ki, qeyri-maliyyə aktivlərinin alınmasına yönələn investisiya xərcləri cəmi 7% təşkil etmişdir. Bu isə o deməkdir ki, baxmayaraq ki büdcə xərclərinin tərkibində kənd təsərrüfatı xərcləri öz əksini tapsa da, investisiya mənbəyi kimi elə də böyük rola malik deyil.

Qrafik 7: 2021-ci ildə dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatında bölmələr üzrə xərclərin icrasının strukturu, faizlə

Mənbə: AR Maliyyə Nazirliyinin 2021-ci il dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabatı əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının (ÜTT) dövlətin kənd təsərrüfatına dəstək tədbirlərinin təsnifləşdirilməsinə müvafiq olaraq tədbirlər “sarı səbət”,“yaşıl səbət” və “mavi səbət” qruplarına ayrılır. Tədbirlərin bu səbətlərə ayrılması meyarı dövlət dəstəyinin məhsulların istehsalını və ticarətin təhrif edib və ya etməməsidir.

“Sarı səbət”-ə məhsulun qiymətinə və maya dəyərinə birbaşa və dolayı formada təsir göstərən tədbirlər sistemi aiddir. “Sarı səbət”-ə dövlət dəstəyinin səmərəsi az olan və reallığı təhrif edən tədbirlər daxildir. Belə tədbirlər qrupuna kənd təsərrüfatının subsidiyalaşdırılması, qiymət dəstəyi, götürülən kreditin faiz dərəcəsini kompensasiya etmək üçün subsidiyalaşdırılması, elektrik enerjisinə, yanacaq və motor yağlarına görə verilən kompensasiyalar və s. aiddir.

“Yaşıl səbət”-ə kənd təsərrüfatı məhsul istehsalı və ticarətində mövcud olan reallığı təhrif etməyən tədbirlər sistemi aiddir və bu tədbirlər məhdudiyyətsiz olaraq istifadə oluna bilərlər. Bu səbətə daxil olan tədbirlər qrupuna sahənin institusional inkişafını dəstəkləyən tədbirlər, məsələn kənd təsərrüfatı infrastrukturunun tikintisi, elmi tədqiqatların aparılması, innovativ texnologiyaların tətbiqi, kənd təsərrüfatına zərərvericilər ilə mübarizə, fermerlərə dəymiş zərərə ödənişlər (sığortalanma) və s. aiddir.

“Mavi səbət”-ə isə bitkiçilikdə məhsulun ifrat dərəcədə artmasının qarşısını almaq üçün əkin sahələrinin məhdudlaşdırılmasına, heyvandarlıqda isə heyvan sayının məhdudlaşdırılmasına yönələn tədbirlər daxildir. Belə tədbirlər sisteminə məhsulun həcmini məhdudlaşdırmaq məqsədi ilə subsidiyalaşdırma, məhsul istehsalına kvotaların tətbiqi və s. aiddir. ABŞ-da siderat bitkilərin (torpağı azot və üzvi maddələrlə zənginləşdirən, torpaqqoruyucu funksiyaya malik olan) əkilməsi vasitəsi ilə buğda istehsalının azaldılmasının subsidiyalaşdırılması buna misal ola bilər [8].

Hərçənd, Azərbaycan ÜTT-nin üzvü deyil, amma onun qəbul etdiyi dövlət dəstəyi tədbirlər sisteminin təsnifləşdirilməsini ölkəmizin reallığına tətbiq edə bilərik. “Mavi səbət” Azərbaycanın kənd təsərrüfatı üçün aktual deyil, çünki aqrar siyasətin və onun tərkib hissəsi olan dövlət dəstəyinin məqsədi kənd təsərrüfatında ümumi məhsul istehsalının artırılması və özünütəminetmə səviyyəsinin yaradılmasıdır. Bu səbəbdən də Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalının məhdudlaşdırılması siyasəti həyata keçirilmir. Ancaq kənd təsərrüfatının dövlət dəstəyi tədbirlərini “sarı və yaşıl səbət”lər üzrə təsnifləşdirsək çox maraqlı bir vəziyyət yaranır. Belə ki,

subsidiyalar və sosial ödənişlər, məhsul və xidmətlərin satın alınması və əməyin ödənişinə yönələn xərclər dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına ayrılan xərclərin 93%-ni təşkil edir. Qeyri-maliyyə aktivlərinin yaradılmasına yönələn birbaşa investisiyalar isə cəmi 7%-ə bərabərdir. Aparılan təsnifləşdirmədən belə nəticə çıxara bilərik ki, dövlət büdcəsindən kənd təsərrüfatına dəstək məqsədi ilə tədbirlərin görülməsinə ayrılan vəsaitin 93%-ı “sarı səbət” tədbirlər qrupuna yönəlmişdir. “Sarı səbət” qrupuna aid olan tədbirlər isə ÜTT-nin təsnifləşdirilməsinə görə iqtisadi cəhətdən səmərəsi az olan tədbirləri əhatə edir. Kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşu vasitəsi ilə sahənin intensivləşdirilməsinə, yəni keyfiyyətcə dəyişməsinə nail olmaq üçün ilk növbədə “yaşıl səbət” qrupuna aid olan tədbirlər dövlətin apardığı aqrar siyasətdə ön plana çəkilməlidir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı sahəsində aparılan vergi tətilləri siyasətini də “sarı səbət”-ə aid etmək olar. Çünki vergi istənilən iqtisadi subyekt üçün ilk növbədə onun istehsal xərclərinin tərkib hissəsidir. Vergi tətilləri siyasətinin məqsədi kənd təsərrüfatı istehsalçılarının xərclərini azaltmaqla gəlirlərini artırmaq və son nəticədə onu investisiyaya yönəltməkdir. Lakin reallıq ondan ibarətdir ki, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında istehsal olunan məhsulun 90%-i kiçik təsərrüfatlarda istehsal olunur. Kiçik təsərrüfatların ən böyük problemi müsbət miqyas effektinə nail olmağın mümkünsüzlüyüdür. Miqyas effekti əsasən təsərrüfatın həcmindən asılı olaraq yaranır. Müsbət miqyas effekti təsərrüfatın həcmi böyüdükcə orta istehsal xərclərinin azalması nəticəsində yaranır. Belə prosesə isə kiçik təsərrüfatlar çərçivəsində nail olmaq qeyri-mümkündür. Nəticədə vergi güzəştləri investisiya mənbəyinə çevrilmək əvəzinə əmanət formasında “təhlükəsizlik yastığı” kimi istifadə olunaraq qara gün üçün bəslənilir. Qısa desək, vergi güzəştləri reallığı təhrif edərək, investisiya mənbəyi əvəzinə özünüsığortalama mexanizminə çevrilib. Digər tərəfdən isə vergi güzəştlərinin mənfi tərəfi ondan ibarətdir ki, təsərrüfatlar vergi ödəmədiklərinə görə fəaliyyətləri barədə rəsmi dövlət orqanlarına heç bir hesabat təqdim etmirlər. Kiçik fermer təsərrüfatları üçün isə vergi hesabatlarının olmaması onların maliyyə savadsızlığı ilə nəticələnir və bu səbəbdən də bir çox hallarda aqrar sahədə aparılan dövlət siyasətinin mahiyyətini anlamaqda çətinlik çəkirlər. Vergi tətillərinin yaratdığı başqa bir problem isə kiçik təsərrüfatlar haqqında real statistik materialların olmamasından irəli gəlir və bu da yaranan real vəziyyəti elmi cəhətdən təhlil etməkdə çətinliklər yaradır. Hesab edirik ki, “vergi tətilləri” siyasəti “sarı səbət”in tədbirlər qrupuna aid olduğu üçün onun iqtisadi səmərəliliyi elə də böyük deyil. Klassik nəzəriyyənin əsas müddəalarından biri odur ki, vergi təkcə büdcə gəlirlərini təmin edən alət deyil, eyni zamanda iqtisadiyyatı tənzimləyən mexanizmdir. Bu nöqteyi-nəzərdən “vergi tətilləri” nəinki büdcə gəlirlərini təmin etmək funksiyasını yerinə yetirmir, həm də iqtisadiyyatı tənzimləyən mexanizm kimi öz mahiyyətini itirir. Fikrimizcə, kənd təsərrüfatında aparılan vergi siyasətini “sarı səbət”-dən “yaşıl səbət”-ə keçirmək lazımdır. Bunun üçün “vergi tətilləri” siyasətini “vergi güzəştləri” siyasəti ilə əvəz etmək lazımdır. Təklif etdiyimiz vergi güzəştləri siyasətinin əsas məqsədi kənd təsərrüfatı məhsul istehsalçılarının gəlirlər ilə bağlı davranışını dəyişməkdir. Bunun üçün ilk növbədə ölkədə tətbiq olunan bütün vergilər kənd təsərrüfatı istehsalçılarına da şamil olunmalıdır. Lakin təsərrüfat subyektlərinin istehlak tələbatlarını ödəmək üçün mənfəətin əvvəlcədən təyin olunmuş müəyyən miqdarı vergidən azad olunur. Təyin olunmuş azadolma məbləğindən yerdə qalan mənfəətin bir hissəsi və ya hamısı investisiya qoyuluşuna sərf olunursa, həmin hissə də vergidən tamamilə azad olunur. Bu siyasətin uğurlu olması üçün güzəştli vergi siyasəti gömrük vergiləri ilə əlaqələndirilməlidir. Çünki, əvvəldə qeyd edildiyi kimi, kənd təsərrüfatı innovasiyaları yaradan yox, qəbul edən sahədir. Müasir innovativ texnologiyalar əsasən inkişaf etmiş ölkələrdə yaradıldığı və istehsal olunduğuna görə onların Azərbaycanın kənd təsərrüfatında tətbiqi idxalın hesabına baş verir. Əlbəttə, bu, nəzəri cəhətdən irəli sürülən fikirdir. Onun konkret formada praktiki tətbiqi müəyyən tədqiqatlar tələb edir. Kənd təsərrüfatında aparılan belə vergi siyasəti eyni zamanda təsərrüfatları hesabatlar hazırlamağa və rəsmi orqanlara təqdim etməyə məcbur edəcək. Bu onların maliyyə savadlılığını artırmaqla bərabər, eyni zamanda kənd təsərrüfatında yaranmış real vəziyyəti elmi cəhətdən təhlil etmək üçün zəruri olan statistik baza yaradacaqdır. Fikrimizcə, belə vergi siyasəti kənd təsərrüfatında investisiyanın stimullaşdırılmasında

çox böyük əhəmiyyət kəsb edə bilər, çünki belə vergi siyasətində vergini ancaq "tənbəllər" ödəyəcək.

Nəticə

İnnovasiya yönümlü investisiya qoyuluşunun mənbələrinin və genişləndirilməsi istiqamətlərinin təhlilindən ümumiləşdirilmiş formada aşağıdaki nəticələrə gələ bilərik:

- Hazırda maliyyə bazarları Azərbaycanda çox zəif inkişaf etmişdir və bunun nəticəsi olaraq kənd təsərrüfatında investisiya mənbəyi kimi istifadə olunma imkanları çox məhduddur. Lakin dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, maliyyə bazarları kənd təsərrüfatında investisiya qoyuluşunun mühüm mənbələrindən biridir. Maliyyə bazarlarının inkişafı eyni zamanda investisiya mənbələrinin şaxələndirilməsi deməkdir;
- Xarici investisiya maliyyə mənbəyi kimi, demək olar ki, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında heç bir rolu yoxdur. Bu hal ilk növbədə sahənin yüksək riskli və gəlirlərinin aşağı səviyyəsi ilə izah olunur. Qeyd edək ki, belə vəziyyət təkcə Azərbaycan üçün xarakterik deyil, demək olar ki, inkişaf etməkdə olan bütün ölkələr üçün səciyyəvi hal daşıyır. Bu istiqamətdə əhəmiyyətli dəyişikliklərə nail olmaq üçün xarici investorlar üçün elə bir münbit investisiya şəraiti yaradılmalıdır ki, onlara olunan təkliflərdən imtina edə bilməsinlər;
- Dövlət büdcəsi vasitəsi ilə həyata keçirilən xərclərin tərkibində birbaşa investisiyaların payı çox azdır. Dövlət xərclərinin böyük hissəsinin "sarı səbət" tədbirlər qrupuna ayrılması səbəbindən, bu xərclər ilk növbədə məhsulun qiymətinin və istehsal xərclərinin dəstəklənməsinə yönəlir və müvafiq olaraq fermerlərin gəlirlərinin tənzimlənməsi məqsədi güdür. İqtisadi nöqteyi-nəzərdən belə xərclərin iqtisadi səmərəliliyi minimaldır;
- İnvestisiya qoyuluşunun maliyyə mənbələrinin genişləndirilməsi üçün "vergi tətilləri" siyasətindən "güzəştli vergi" siyasətinə keçilməsi zəruridir.

Fikrimizcə, tədqiqatdan əldə olunan nəticələrin həyata keçirilməsi ölkənin kənd təsərrüfatında innovasiya prosesinin dinamikasına və investisiya qoyuluşlarının mənbələrinin genişləndirilməsinə müsbət təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. 2022-ci il üzrə qiymətli kağızlar bazarının əsas göstəriciləri. AR Mərkəzi Bankı. Kapital Bazarı statistik hesabatları.2023. https://www.cbar.az/page-190/capital-market
2. Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il dövlət büdcəsinin icrasına dair illik hesabat.2022
3. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri. 2022. Statistik məcmuə / tər. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, −Bakı: Rəsmi nəşr, −2022. −748 s.
4. Azərbaycanın Kənd Təsərrüfatı. 2022. Statistik məcmuə / tər. ed. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, −Bakı: Rəsmi nəşr, −2022. −774 s.
5. Statistik Bülleten.2022. Statistika departamenti. / tər. ed. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı, −Bakı, −2022. −93 s.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/
7. Цена на фермы в Турции в 2022 году. Информация об инвестициях в сельское хозяйство Турции/ imtilak. net/13.01.2022/ https://www.imtilak.net/ru/amp/turkey/articles/prices-farms-turkey-opportunities-agricultural-investment-tourism
8. Agriculture Orientation Index for Government Expenditures. URL: https://sdg.tracking-progress.org/indicator/2-a-1-agriculture-orientation-indexfor-government-expenditures-2/ 09.03.2021
9. Andrade, C. M. et al. (2020) Increased circulation time of Plasmodium falciparum underlies persistent asymptomatic infection in the dry season. Nature Medicine, 26, pp. 1929-1940. (doi: 10.1038/s41591-020-1084-0)

10. Clancy, M.S. et.al. (2019). The Roots of Agricultural Innovation: Evidence from Patents. University of Chicago Press (2019).
11. De Abreu, E. (2017), Examining the Influence of Foreign Direct Investment on Economic Growth in South Africa. Doctoral Dissertation. University of Pretoria. Available from: https://repository.up.ac.za/ handle/2263/59811 [Last accessed on 2017 July 10])
12. Fani, D.C.R., Chioma, A.G., Henrietta, U.U., Ngo, N.V., Odularu, G.,Emmanuel, O.N. (2020), Maximizing agricultural growth policy space through public expenditures and foreign direct investment in Cameroon (1985-2016). In: Nutrition, Sustainable Agriculture and Climate Change in Africa: Issues and Innovative Strategies. Berlin: Springer Nature. P.133-155
13. Garcia-Alvarez-Coque, J.-M. et.al. (2012). Territory and innovation behaviour in agri-food firms: Does rurality matter? Journal of “New Medit” 12(3). P.25
14. Gamito, T.M., Madureira, L. Shedding light on rural innovation: Introducing and applying a comprehensive indicator system (2019). Regional Science Policy & Practice. https://doi.org/10.1111/rsp3.12167
15. Knudson, W. Entrepreneurship and innovation in the Agri-Food System. American Journal Agricultural Economics. 86 (Number 5, 2004): 1330-1336. URL: https://www.jstor.org/stable/3697949
16. Lowder, S., Carisma, B., Skoet, J. (2012), Who Invests in Agriculture and How Much. Rome: FAO
17. Masamba, K. (2017), An Analysis of the Impact of Foreign Direct Investment on the Banking Sector in South Africa. Doctoral Dissertation. University of Cape Town
18. Mbiakop W.D. et al., (2023), The Impact of Public Agricultural Spending on Foreign Direct Investment Inflows in Agriculture in South Africa: An ARDL Analysis,76
19. “USAID invested $5.5 M in Azerbaijani agriculture”16.12.2019 URL: https://en.azvision.az/news/116920/news.html

Махаррам Джалал оглы Гусейнов
доктор экономических наук, профессор, Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
m.huseynov@adau.edu.az

Эльчин Ариф оглы Салахов
д.ф.э.н., доц. Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
elchin.salahov@adau.edu.az

Нияз Низами оглы Мамедов
д.ф.э.н., доц. (и.а.о.), Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
niaz.mammadov.30161@adau.edu.az

Гульчин Мардан кызы Тахирова
Acc., Азербайджанский Государственный Аграрный Университет
gulchin.tahirova@adau.edu.az

Роль финансовых источников инвестиций в сельское хозяйство и направления их расширения

Цель исследования- исследование текущего состояния источников финансирования инвестиционных вложений в аграрный сектор, определение направлений их расширения и проблем, возникающих в этом направлении.

Методология – факты, собранные авторами из разных источников, были сгруппированы по их однородным характеристикам, и был проведен конкретный анализ этих данных с использованием разных методов.

Значимость исследования- достаточные источники инвестиций могут сыграть ключевую роль в обеспечении экономической и продовольственной безопасности в аграрном секторе, конкурентоспособности производства и увеличении доходов сельхозпроизводителей.

Результаты исследования - Результаты, полученные в результате исследования, могут оказать положительное влияние на динамику инновационного процесса в сельском хозяйстве страны и расширение источников инвестиционных вложений.

Оргинальность и научная новизна исследования - В этом исследовании были проанализированы источники инвестициционных вложений в сельское хозяйство в их взаимосвязи, и были выдвинуты конкретные предложения путем исследования существующих проблем. Научная инновация – это изучение иностранных инвестиций как играющего ведущую роль в освоении новых технологий, направляющего государственные расходы на инвестиции, и вовлекающего в этот процесс финансовые рынки, помимо его роли как источника финансов.

Ключевые слова: иностранные инвестиции, государственные расходы, финансовые рынки, инновация, финансовые источники

Maharram Jalal Huseynov
Doctor of Economic Sciences, Professor,
Azerbaijani State Agrarian University
m.huseynov@adau.edu.az

Elchin Arif Salakhov
Doctor of Philology, Associate Professor
Azerbaijani State Agrarian University
elchin.salahov@adau.edu.az

Niyaz Nizami Mamedov
Doctor of Philology, Associate Professor (acting a.o.),
Azerbaijan State Agrarian University
niaz.mammadov.30161@adau.edu.az

Gulchin Mardan Takhirova
Ass., Azerbaijan State
Agrarian University
gulchin.tahirova@adau.edu.az

The role and expansıon dırectıons of fınancıal sources for ınvestments ın agrıculture

Summary

Research Objective - The aim of the research is to investigate the current status of financial sources for investments in the agricultural sector, identify directions for their expansion, and determine the problems arising in this direction.

Methodology - Facts collected by various authors from different sources were grouped according to homogeneous characteristics, and these data were analyzed through various methods.

Significance of the Research - Adequate investment sources can play a key role in ensuring economic and food security, facilitating competitive production, and increasing the income of agricultural producers.

Research Results - The results obtained from the research can have a positive impact on the dynamics of the innovation process in the country's agricultural sector and the expansion of investment sources.

Originality and Scientific Innovation of the Research - In this research, the sources of investment in agriculture were analyzed in mutual relation, and specific solutions were proposed by investigating existing problems. Scientific innovation includes the study of the leading role of foreign investments as a financial source, their contribution to the adoption of new technologies, the direction of budget expenditures towards investment, and the attraction of financial markets to this process.

Key words: foreign investment, government expenditures, financial markets, innovation, financial sources.

UOT: 338.43

Elnurə Bünyat qızı MƏMMƏDOVA
iqtisad elmləri doktoru
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
E-mail: mammadova-e@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2721-5733
10.30546/4.71.73001.2024.03

KƏND TƏSƏRRÜFATI MƏHSULLARININ KEYFİYYƏTİNƏ VƏ ƏTRAF MÜHİTİN SAĞLAMLAŞDIRILMASINA İNVESTİSİYALAR VƏ ONLARIN NƏTİCƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında ekoloji cəhətdən təmiz növlərdən istifadə edilməsi üzrə aqrar siyasət prioritetlərini daxil etmək, maliyyə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə ətraf mühiti səmərəli şəkildə qorumaq və sağlamlaşdırmaq,kənd təsərrüfatı məhsullarının və qida məhsullarının keyfiyyətinin etiketlənməsi kimi aktual problemlər aqrar siyasət qarşısında əsas vəzifə kimi müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfıyyətinə və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiyaların əsaslandırılması və onların nəticələrinin qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqatda analiz, sintaktik təhlil, anket sorğusu, ümumiləşdirmə və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfıyyətınə və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiyaların əsaslandırılması və onların nəticələrinin qiymətləndirilməsi son nəticədə ölkədə fermerlərin qarşısında təhlükəsiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı vasitəsilə ətraf mühitin, istehlakçıların sağlamlığının və qidalanmasının qorunması vəzifəsinin yerinə yetirilməsinə imkan verər.

Tədqiqatın nəticələri - ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfıyyətınə və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarının iqtisadi cəhətdən əsaslandırılması və nəticə qiymətləndirilməsi üzrə fəaliyyətlər vasitəsilə əkinçiliyin faydaları haqqında məlumatlılığı artırmağa və bu sahədə fermerlər arasında konkret proqramları və əməkdaşlığı təşviq etməyə çalışacaqlar. Bu təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi kənd təsərrüfatının inkişafı üçün geniş imkanlar açacaqdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Tədqiqatda Azərbaycanın baxış bucağından "ətraf mühitin sağlamlaşdırılması" paradiqması təhlil edilir, kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfıyyətinə və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarına olan tələblərin nə dərəcədə ödənildiyi aşkara çıxarılır və imkanlar araşdırılır,problemlərin həlli ilə bağlı əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: Azərbaycan, aqrar siyasət, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, məhsulların keyfiyyəti, investisiya qoyuluşları.

Giriş

Ümumiyyətlə belə hesab olunur ki, müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafının yeni dövrünə qədəm qoymuşdur. Hazırda ölkənin ümumi kənd təsərrüfatı siyasətinin əsas istiqaməti aşağıdakı aspektlərə diqqət yetirməklə reallaşdırılan islahatlardan ibarətdir:

1) Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında ekoloji cəhətdən təmiz növlərin daxil edilməsi üzrə aqrar siyasət prioritetlərini daxil etmək;

2) Maliyyə və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə ətraf mühiti səmərəli şəkildə qorumaq və sağlamlaşdırmaq;

3) Kənd təsərrüfatı məhsullarının və qida məhsullarının keyfiyyətinin etiketlənməsi. Bundan əlavə, ölkəmizdə fermerlərin qarşısında təhlükəsiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı vasitəsilə ətraf mühitin və istehlakçıların sağlamlığının və qidalanmasının qorunması vəzifəsi durur.

Ekoloji əkinçilik modellərinin inkişafının ümumi kontekstində, üzvi əkinçilik sosial məsuliyyətli və iqtisadi istehsal üsullarını təşviq etdiyi üçün davamlı kənd təsərrüfatı formasını təmsil edir.Üzvi əkinçilik bitkilərin, heyvanların və landşaftların təbii səmərəliliyinə diqqət göstərir.Buna görə də, Avropa Birliyi ölkələrində kənd təsərrüfatı və məşğulluq üçün “kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyəti” və “ətraf mühitin mühafizəsi”nin birləşməsinin vacibliyini nəzərə alaraq, bu sahəyə töhfə verməyə qərar verdi [3, s.4]. Bu problem Avropa Birliyi ölkələri ilə bərabər respublikamız üçün də aktualdır.

Tədqiqat qabaqcıl, keyfiyyətli, sertifikatlaşdırılmış və daha sağlam kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etmək üçün ekoloji təhsil və ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal təcrübələri üçün mövcud müddəaları müəyyən etməlidir. Daha sonra o, fermerdən istehlakçıya təchizat zəncirinin bütün iştirakçıları üçün ekoloji problemlər üzrə yeni bacarıqları müəyyən etmək məqsədi daşıyır.Bu çərçivədə kənd təsərrüfatında istehsal sahələrinin və emalın ətraf mühitə, xüsusilə də təbii sərvətlərə ziyan vurmasının qarşısını almaq üçün müəyyən investisiya tədbirləri həyata keçirilir.

Bundan əlavə, ətraf mühitin mühafizəsi və kəndlərin saxlanması tələblərinə cavab verən kənd təsərrüfatı istehsalı üsullarının tətbiqinə xüsusi diqqət yetirilir. Artıq respublikada ekoloji əkinçilik və zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı kompleks mübarizə tədbirləri həyata keçirilir.Lakin yeni ekoloji sağlamlıq siyasətlərinin uğurla həyata keçirilməsi üçün insan elementi nəzərə alınmazsa, tədbirlər, təlimatlar və qaydalar kimi yanaşma da kifayət olmaya bilər.

Çünki kənd təsərrüfatının davamlılığını həyat keyfiyyətinin vacib hissəsinə çevirən fermerlərin özləri və onların dəyərləridir. Ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üzrə təhsil yeni perspektivlərin və dəyərlərin formalaşmasında ən mühüm prosesdir. Bundan əlavə, təbliğat və təlimlər kənd əhalisi, xüsusən də gələcək fermerlər arasında ekoloji şüurun inkişafına və formalaşmasına kömək edir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyəti və ətraf mühitin sağlamlaşdırılması məsələləri

Ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üzrə ekoloji maarifləndirmə yalnız əlavə elm sahəsi deyildir. Bu, fərd inkişaf etdikcə və təkmilləşdikcə ekoloji şüurun inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyan yeni təhsil və öyrənmə fəlsəfəsidir. Ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üzrə tipik təhsil proseslərinə yeni strategiyaların daxil edilməsini tələb edən ekoloji təhsilin xüsusiyyətləri təbii, sosial mühitdə ekoloji terminologiya və məzmunun yayılması ilə məhdudlaşmamalıdır.Aydındır ki, yuxarıda qeyd olunanların kənd əhalisi arasında biliklərin yayılması və ömürboyu öyrənmə ilə bağlı tədris metodları, məktəb və müəssisələrin təşkili, eləcə də bütün müvafiq qruplar və ya qurumlar üçün təhsil və təlimə investisiyalar üçün təsirləri vardır. Kənd sakinləri, xüsusilə fermerlər gündəlik fəaliyyətləri ilə landşaftı formalaşdırır və ətraf mühitin qorunmasında mühüm rol oynayırlar.Bundan əlavə, istehlakçılar aqrokimyəvi qalıqları olan məhsulların istehlakı ilə bağlı potensial sağlamlıq risklərindən daha çox xəbərdar olurlar. Buna görə də, onların ekoloji bilikləri, münasibətləri və davranışları daha davamlı təcrübə və istiqamətlərə doğru irəliləmək cəhdlərinə böyük təsir göstərə bilər.

Kənd təsərrüfatı sektorunun yeni çağırışları, təkamül, innovasiya və beynəlxalq səviyyədə yeni texnologiyalar nəzərə alınmaqla, kənd təsərrüfatı ticarətinin balansı ekoloji məhsulların becərilməsi və istehsalıdır. Ekoloji sertifikatlı məhsullar beynəlxalq bazarda Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının rəqabət qabiliyyətini artıra bilər.Bundan əlavə, üzvi əkinlər üçün torpaqların münbitliyinin artırılması və əkin sahələrinin daha da genişləndirilməsi kənd yerlərinin kompleks inkişafını və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasını reallaşdıra bilər. Eyni zamanda, artıq istehlakçıların kənd təsərrüfatında kimyəvi maddələri olmayan sağlam məhsullara üstünlük verməsi fermerləri orqanik məhsullar istehsal etməyə məcbur edib.Tədqiqatda da əsas məqsəd ölkədə mövcud ekoloji nəzarət strukturlarını və ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı təcrübələrini araşdırmaqla ətraf mühitin sağlamlaşdırılması yollarının müəyyən edilməsidir.

Daha sonra o, zərərli aqrokimyəvi maddələrdən istifadə etmədən (yəni, ekoloji əkinçilik vasitəsilə) alternativ kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında ekoloji problemlərlə bağlı yeni bilik, bacarıq və istehsal texnologiyalarını əldə etməyin ən mütərəqqi yollarını müəyyən etmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycan xalqı min illərdir ki, bu torpağı becərsə də, artıq 20-ci əsrə qədər istifadə olunan üsullar dəyişməlidir, çünki torpaqlar az məhsuldar olaraq qalır. İkinci Dünya müharibəsinin sonundan sonra bir çox ölkələrin kənd təsərrüfatında kimyəvi maddələrin (insektisid və insektisidlərin) geniş yayılması bitki və heyvan növlərinin təkmilləşdirilməsi, müasir texnologiya və süni suvarma sistemlərinin yaranması ilə nəticələndi. Bu dövrdə artıq kənd təsərrüfatına qoyulan investisiyalar ilbəil artmışdır.

Beləliklə, kənd təsərrüfatı məhsullarının əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə yanaşı, mədəni bitkilərin və becərilən heyvanların məhsuldarlığı da artmışdır. Bu fenomen "yaşıl inqilab" adlanır. Bununla belə, hesablanır ki, məhsuldarlığı ikiqat artırmaq üçün tələb olunan kənd təsərrüfatı kimyəvi maddələrinin miqdarını çıxarmaq lazımdır. Respublikada xüsusi əkinçilik texnikası ənənəvidir və bu əkinçilik forması ənənəvi əkinçilik adlanır. Ənənəvi kənd təsərrüfatından fərqli olaraq, hazırda ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üçün əsas məsələlərdən biri də ölkəmizdə canlı kənd təsərrüfatının qurulması hesab olunur.Onun inkişafına kömək etmək üçün kənd təsərrüfatının digər formaları böyümə prosesində kənd təsərrüfatı kimyəvi maddələrinin istifadəsini azaltmağı hədəfləyir,istehsal prosesində də bu nəzərə alınmalıdır.

Müstəqilliyimiz bərpa edilməmişdən əvvəl Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatında ərzaq və lif məhsuldarlığı, yeni texnologiyalara, mexanikləşdirməyə, kimyəvi maddələrdən istifadəyə investisiyaların artması, ixtisaslaşmaya və istehsalın artırılmasına üstünlük verən dövlət siyasəti sayəsində məhsullar istehsalı artmışdır. Bu dəyişikliklər daha az istehsalçıya və ən çox qida istehsal etmək üçün daha az əmək tələb olunmasına imkan verdi.Bu dəyişikliklər əkinçilikdə çoxlu müsbət təsirlər göstərmiş və bir çox riskləri azaltsa da, həm də əhəmiyyətli investisiya xərcləri ilə üzləşmişdir. Bunlardan ən diqqətəlayiq olanları torpağın üst qatının məhsuldarlığının azalması və münbitliyinin tükənməsi, qrunt sularının çirklənməsi və torpaq səviyyəsinə qədər qalxması, ailə təsərrüfatlarının tənəzzülü, kənd təsərrüfatı işçilərinin həyat və iş şəraitinə davamlı etinasızlıq, istehsal xərclərinin artması və kəndin iqtisadi və sosial vəziyyətinin pisləşməsidir.

Son zamanlar bu sosial problemlərə töhfə verən təcrübələrin təşviqində aqrobiznesin rolunu şübhə altına alan hərəkat artmaqdadır. Bu gün bu permakultura hərəkatı əsas kənd təsərrüfatında artan dəstək qazanır. Ölkəmizdə permakultura bir çox ekoloji və sosial problemləri həll edir. Eyni zamanda, o, istehsalçıları, işçiləri, istehlakçıları, siyasətçiləri cəlb edir və bir çox başqaları üçün innovativ və iqtisadi cəhətdən əlverişli imkanlar təqdim edir. Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafı prinsipi ondan ibarətdir ki, biz gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən indiki dövrün ehtiyaclarını ödəməliyik. Buna görə də təbii və insan resurslarının idarə edilməsi çox vacibdir. İnsan resurslarının idarə edilməsi işçilərin iş və yaşayış şəraiti, kənd icmalarının ehtiyacları, indi və gələcəkdə istehlakçıların sağlamlığı və təhlükəsizliyi kimi sosial məsuliyyətlərin nəzərə alınmasını əhatə edir. Sistemli investisiya yanaşması kənd təsərrüfatının davamlılığını başa düşmək üçün çox vacibdir. Sistem ailə təsərrüfatlardan tutmuş yerli və qlobal kənd təsərrüfatı sistemlərinin təsirinə məruz qalan yerli ekosistemlərə və icmalara qədər geniş şəkildə başa düşülür. Sistemə diqqət kənd təsərrüfatı təcrübələrinin insana və ətraf mühitə təsirlərinə daha geniş, hərtərəfli baxmağa imkan verir. Sistem yanaşmaları bizə kənd təsərrüfatı və ətraf mühitin digər aspektləri arasında qarşılıqlı əlaqəni öyrənmək üçün alətlər təqdim edir. Sistemli yanaşma kənd təsərrüfatının planlaşdırılmasını da əhatə edir. Bunun üçün təkcə müxtəlif araşdırmalar deyil, həm də fermerlər, kənd təsərrüfatı işçiləri, istehlakçılar, siyasətçilər və s. onların təcrübələrinin nəticələri verilməlidir.

Respublikamızın permakulturaya keçidi bir prosesdir. Fermerlər üçün permakulturaya keçid çox vaxt bir sıra kiçik, lakin real addımlar tələb edir. Ailənin keçmişi və şəxsi məqsədləri iştirakçıların keçidlərinin sürətinə və həcminə təsir göstərir. Hər bir kiçik qərarın təsir göstərə biləcəyini və bütün sistemin permakultura kontinuumu boyunca irəliləməsinə kömək edə biləcəyini dərk etmək vacibdir. Ölkəmizin kənd təsərrüfatında iqtisadi inkişafın təmin olunmasında və dayanıqlı inkişafda irəli getməyin açarı növbəti addımı atmağa hazır olmaqdır. Nəhayət, qeyd etmək vacibdir ki, ətraf mühiti qoruyarkən və sağlamlaşdırarkən permakulturanın məqsədlərinə nail olmaq

fermerlər, işçilər, siyasətçilər, tədqiqatçılar, pərakəndə satıcılar və istehlakçılar da daxil olmaqla sistemin bütün iştirakçılarının məsuliyyətidir. Hər bir qrupun öz rolu var və permakultura cəmiyyətinin gücləndirilməsinə unikal töhfə verir. Üzvi əkinçilik permakulturanın ümumi çərçivəsindəki bir formasıdır. Onun əsas yanaşması qarışıq təsərrüfatları mümkün qədər qapalı sistem daxilində idarə etməkdir. Sahə şəraiti tərifinə görə fərdi xüsusiyyətlər olduğundan, təsərrüfat ayrıca vahid hesab edilə bilər.Üzvi əkinçiliyin əsas prinsipi kimyəvi cəhətdən intensiv deyil, biointensiv olmasıdır. Bu, ekoloji, sosial və iqtisadi cəhətdən faydalı olan qida və lif istehsalına kömək edir. Məqsəd bitkilərin, heyvanların və landşaftların təbii imkanlarına hörmət edərək kənd təsərrüfatının və ətraf mühitin bütün aspektlərinin keyfiyyətini optimallaşdırmaqdır. Ekoloji əkinçilik kimyəvi bitki mühafizə vasitələrinin istifadəsini aradan qaldıraraq xarici xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldır. Bunun əvəzinə təbiətə məhsuldarlığı və xəstəliklərə qarşı müqaviməti artırmağa imkan verir. Ekoloji kənd təsərrüfatı yerli sosial-iqtisadi, geo-iqlim və mədəni şəraitdə həyata keçirilən ümumi qəbul edilmiş prinsiplərə əməl edir [2, s. 5].

Ekoloji əkinçiliyin əsas üstünlükləri ümumiyyətlə aşağıdakıları əhatə edir:

a) Belə məhsulların bazar qiyməti daha yüksəkdir;

b) onun istehsal üsulları torpaqdan istifadənin daha az intensivləşdirilməsini nəzərdə tutur;

c) Kənd təsərrüfatı məhsullarının tələb və təklifi arasında daha yaxşı tarazlığa nail olmaq;

d) Ətraf mühitin daha yaxşı qorunması.

Digər fayda ondan ibarətdir ki, üzvi təsərrüfatlar adi təsərrüfatlardan daha çox əmək tutumludur və buna görə də kəndlərdə məşğulluğu təşviq etməli və əks halda intensiv və qlobal rəqabətin öhdəsindən gələ bilməyəcəyik. Bunun üçün kiçik təsərrüfatlar dəstəklənməlidir.

Ekoloji əkinçiliyin başqa bir aspekti üzvi əkinçilikdən fərqli bir başlanğıc nöqtəsi olan biodinamik əkinçilikdir. Əksinə, biodinamik əkinçilik də ətraf mühitə böyük diqqət yetirir.

1) BMT-nin FAO təşkilatı (Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı), IFOAM, Beynəlxalq Üzvi Kənd Təsərrüfatı və Heyvan Rifahı Hərəkatları Federasiyası kimi beynəlxalq təşkilatlar ümumi dünya qlobal ərzaq qıtlığının yaranmaması üçün aktiv fəaliyyət göstərirlər. Antroposofik Hərəkatdan ilhamlanan xüsusi bir perspektiv də vardır. Bu təsərrüfat növü üçün “holizm” anlayışı vacibdir. Təsərrüfatlara və təsərrüfat hissələrinə digər sistemlərlə və bütövlükdə torpaqla bağlı mürəkkəb “canlı sistem” kimi baxılır. Biodinamik fermerlər təsərrüfatın həyat dövrünü ətraf mühitlə uyğunlaşdırmaq üçün xüsusi üsullardan istifadə edirlər.Hər iki növ ekstremal növlərdir. Praktikada fərdi fermerlər müxtəlif ənənəvi üsullardan istifadə edə bilərlər. Lakin institusional baxımdan bu fərqin müəyyən əhəmiyyəti vardır [2, s. 32].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı yeni dövrün başlanğıcındadır. Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi kənd təsərrüfatının bütün sahələrini öz fəaliyyətinə inteqrasiya etməklə aqrar siyasətin parametrlərini müəyyən edir. Bu müddət ərzində Azərbaycanda kənd təsərrüfatı aşağıdakıları təmin etmək üçün əlaqə infrastrukturunu tələb edir:

a) Kənd təsərrüfatının inkişafı;

b) Kənd yerlərinin yenidən qurulması;

c) Kənd təsərrüfatının beynəlxalq rəqabət mühitində rəqabət qabiliyyəti;

d) Keyfiyyətli, ənənəvi və ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarına keçid;

e) Alternativ məşğulluq formaları (birgə fəaliyyət);

f) Su ehtiyatlarının, meşələrin, balıqçılıq təsərrüfatının və ətraf mühitin idarə edilməsi.

Bu parametrlər Azərbaycanın əsas kənd təsərrüfatı siyasətində nəzərə alınmalıdır və bu gələcəkdə bütün sektorun inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Buna görə də kənd təsərrüfatı siyasətinin təkmilləşdirilməsi və kənd təsərrüfatı islahatı böyük siyasi əhəmiyyət kəsb etməklə kənd yerlərinin hərtərəfli inkişafına kömək etmək və gücləndirmək üçün yeni struktur, institusional çərçivələrin işlənib hazırlanmasını tələb edir. Kənd təsərrüfatında islahatlar əsasən aşağıdakı aspektlərdə aparılır:

a) ekoloji mülahizələri kənd təsərrüfatı siyasətinə inteqrasiya etmək;

b) Resurslardan və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə etməklə ətraf mühiti təmin etmək;

c) Kənd əhalisi ətraf mühitin və ərzağın keşikçisinə çevrilsin, bununla da kənd təsərrüfatı məhsullarının və qida keyfiyyətinin artırılması.

Ölkənin tədqiqatı orqanik əkinçilik sektoru ilə bağlı yeganə məlumatları toplayır. Ekoloji təmiz təsərrüfatlarda işçi qüvvəsi demək olar ki, tamamilə fermerlər və onların ailə üzvləri tərəfindən təmin edilir. Nəzərə alsaq ki, üzvi əkin sahələri iri miqyaslı təsərrüfatların yalnız kiçik bir hissəsini təşkil edir, ölkədə ekoloji əkinçilik də çox az əmək tələb edir. Ekoloji əkinçilik sektorunda məşğulluq yalnız istehsal və böyümə prosesi ilə bağlı ola bilməz. Bütün üzvi təchizat zəncirləri ixtisaslı işçilər tələb edir.Bir çox hallarda ekoloji cəhətdən təmiz istehsal üsullarından istifadə etməklə emal və marketinqin yeni formaları yaradılır. Bu, məhsulun keyfiyyətini fərqləndirmək və istehlakçılarla tam fərqli ünsiyyət üçün çox vacibdir. Kənd təsərrüfatı istehsalının üzvi istehsal üsullarına çevrilməsi əmək standartlarını müəyyən dərəcədə yaxşılaşdıracaqdır.Baxmayaraq ki, bəzi sahələrdə hələ də daha çox əl əməyi tələb olunur.

Kənd təsərrüfatının peşə hazırlığı üzrə işçi qrupu yaradılıb. Kənd təsərrüfatı işləri proqramı aşağıdakı fəaliyyətlərə diqqət yetirir:

- iş;
- sağlamlıq və təhlükəsizlik;
- sertifikatlaşdırma;
- iş üsulu;
- çərçivə sazişi;
- investisiya layihələrinin hazırlanması;
- digər.

Bu layihədə sosial tərəfdaşların fəaliyyəti aşağıdakı məsələlərə yönəlib:

a) Kənd təsərrüfatı strukturu və texnoloji dəyişikliklər;

b) “Avropa kənd təsərrüfatı modeli” nin müzakirəsi;

c) işçi seçimi və uyğunlaşma ehtiyaclarının, yeni bacarıqların və təlim metodlarının dəyişdirilməsi ehtiyacı;

d) Qloballaşma və kənd təsərrüfatı istehsalının genişlənməsi;

e) Kənd təsərrüfatı əmək bazarları və sosial siyasət üçün yeni prioritetlər.

Bu istiqamətdə kənd təsərrüfatı sahəsində aparılan islahatlar ətraf mühitin mühafizəsinin aktuallığını və hədəflərin sayını artırmışdır. Respublikanın kənd təsərrüfatı istehsalçıları üçün bu, struktur cəhətdən çətin olan sahələrin müvafiq rayonlardan kənarda iqtisadi, sosial inkişafa və insan resurslarının inkişafına çevrilməsi ilə nəticələnir. Məsələn, Qarabağa və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna digər kənd yerlərindən işçilərin cəlb edilməsidir. Tarixi dədə-baba torpaqlarından didərgin düşmüş olan köçkünlərin öz torpaqlarına qayıdışı başlamışdır.

Respublikanın kənd təsərrüfatı fəaliyyətində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi problemi ilə üzləşən ərazilərinin, yəni iqtisadi dəyişikliyin baş verdiyi, tənəzzülə uğrayan kənd ərazilərinin, böhran vəziyyətində olan, balıqçılıqdan asılı olan ərazilərin və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi problemi ilə üzləşən şəhər ərazilərinin davamlı inkişafına diqqət yetirmək lazımdır. Azərbaycanın kənd yerlərində məşğulluq strategiyasında yeni həyata keçirilən bütün məşğulluq tədbirləri çərçivəsində tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək lazımdır. Orqanik olaraq istehsal olunan məhsulların keyfiyyət sertifikatının öyrənilməsi bu məhsulların proseslərində və tədarük zəncirlərində iştirak edən bütün qurumları əhatə edən bir yanaşmaya əsaslanır. Ətraflı məlumat üçün bütün kənd təsərrüfatı sektorunun, eləcə də üzvi əkinçilik sektorunun və hər bir iştirakçı fermerin inkişaf səviyyəsi qeyd edilməlidir. Ona görə də hər bir məhsul istehsal edən region üzrə əsas kənd təsərrüfatı göstəriciləri qısa şəkildə təqdim edilməlidir. Üzvi və ya “keçid” sahəsinin məlumatları yalnız istifadə olunan torpaqların miqdarını göstərir. Bu fikri tamamlamaq üçün torpaqda nə istehsal olunduğunu bilmək vacibdir. Bu məsələ ilə bağlı bəzi statistik məlumatlar mövcuddur, lakin bu cür məlumatlar üçün rəsmi hesabat tələbləri yoxdur.Mövcudluq və keyfiyyət şöbələr arasında geniş şəkildə dəyişir. Bu qaydaların uğurla həyata keçirilməsi fermerlərə göstərilən məlumat və məsləhət xidmətlərinin həcmindən asılıdır. İnformasiya səviyyəsinin aşağı olması və

Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin yerli idarələri tərəfindən milli qaydaların icrası ilə bağlı fərqliliklər bəzən hökumət üçün problemlər yaradırdı. Sonda onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatının bəzi sahələrinin maliyyələşdirilməsi istisna olmaqla, ekoloji təmiz istehsal sahələri hökumətdən maliyyə dəstəyi almır.

Üzvi əkinçiliyin ətraflı təsviri aşağıdakı kimidir:

a) Kənd təsərrüfatı məhsullarının təşviqi və keyfiyyətinin təmin edilməsi;

b) kənd təsərrüfatı məhsullarının mənşəyi ilə bağlı şərtləri qorumaq;

c) Kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı müəssisələri üçün ekoloji cəhətdən təmiz inteqrasiya olunmuş məhsul idarəetmə sistemlərini təşviq etmək.

Bu sertifikatlaşdırma prosesini başlamaq üçün aşağıdakı tələblər vardır:

a) Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları;

b) Qorunan məqsədlər üçün istifadə edilən məhsullar;

c) Qorunan coğrafi göstəricisi olan məhsullar;

d) Ənənəvi sertifikatlaşdırılmış məhsullar.

Lakin Respublika Qida Təhlükəsizliyi Agentliyinin mövcud qurumu hələ də kənd təsərrüfatı məhsullarının sertifikatlaşdırılması prosesinə cəlb olunmur.

Sertifikatlaşdırma sistemində Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrin təcrübəsini təhlil edək. Artıq Aİ ölkələri özəl sertifikatlaşdırma agentlikləri yaradıblar.Məsələn, Yunanıstanda üç orqanik məhsulların yoxlanılması və sertifikatlaşdırılması agentliyi yaradılmışdır:

a) DİO (qədim məhsuldarlıq ilahəsi Demitranın poetik adı), 1993-cü ildə yaradılmışdır;

b) SOGE (Syllogos Oikologikis Georgias Ellados) - 1985-ci ildə Yunanıstanda yaradılmış Üzvi Fermerlik Assosiasiyası. 1993-cü ildə SOGE üzvi məhsulların yoxlanılması və sertifikatlaşdırılması ilə məşğul olur;

c) Fiziologiya (Təbiət), 1994-cü ildə yaradılmışdır.

Yunanıstanda bu təşkilatlara Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tərəfindən ölkədə ekoloji təmiz təsərrüfatların və məhsulların yoxlanılması və sertifikatlaşdırılması səlahiyyəti verilir.

Aİ-nin üzvü olan Portuqaliyada üzvi əkinçilik yeni deyildir. Silvaya (2000) görə, ilk təşəbbüs 1985-ci ildə Portuqaliya Üzvi Kənd Təsərrüfatı Assosiasiyasının (Agrobio) yaradılması ilə 1976-cı ilə təsadüf edir. Bu yaxınlara qədər assosiasiya üzvi istehsalın fermerlər və istehlakçılar arasında yayılmasına və təşviqinə, xüsusən təcrübələr, təcrübə mübadiləsi və məlumatların yayılmasına cavabdeh olan əsas orqan idi. 1985-ci ildən 1990-cı ilə qədər üzvi fermerlərin sayı çox yavaş artdı.

Bundan sonra artım tempi yüksəliş trendinə keçdi. Ərazinin təqribən 50%-ni zeytun bağları, sonra tarla bitkiləri (30%), meyvə ağacları, üzümlüklər və bağçılıq bitkiləri tutur. Ümumiyyətlə, hər bir bölgədə və ya bölgədə yetişdirilən məhsul növləri mövcud kənd təsərrüfatı sistemini əks etdirir. Trás os Montes-ə gəldikdə, zeytun istehsalı açıq şəkildə ən vacibdir.Bununla belə, bazar strukturu hələ də inkişaf etməmişdir və üzvi məhsulların adekvat paylama kanalları yoxdur, bu da istehlakçıların üzvi məhsulların geniş şəkildə mənimsənilməsinə mane olur. Buna görə də, ümumi üzvi qida istehlakının ümumi qida istehlakının yüzdə birindən az olduğu təxmin edilir. İstehsalçılar məhsullarını təsərrüfatda toplayan təcrübəli ixracatçılar vasitəsilə asanlıqla sata, sonra isə təyinat bazarına daşıyıb paylaya bilərlər. Bununla belə, istehsalçılar istehlakçılar üçün son qiymətləri aşağı salmaq və tələbi stimullaşdırmaq üçün vasitəçiləri aradan qaldırmaq üçün addımlar atır.

Hollandiyada bir neçə qurum üzvi yolla istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətini sertifikatlaşdırmaq üçün sistem hazırlamışdır. İki sertifikat xüsusi olaraq üzvi istehsal üçün nəzərdə tutulub: EKO və Demeter. Digər üçü isə yalnız orqanik deyil, ekoloji cəhətdən məsuliyyətli şəkildə yetişdirilən məhsulları təsdiqləyir.Onlardan biri adi Milieukeur sertifikatıdır. Digər ikisi isə üzvi yumurta və toyuq məhsulları və donuz əti istehsalı üçün xüsusi sertifikatlardır. SKAL-ın dörd fərqli sertifikat növü var:

a) müəssisənin məhsul istehsal etdiyini sübut edən sənədlər; bu sertifikat fermerlərə ECO və SKAL mülkiyyət hüquqlarından istifadə etmək hüququ verir;

b) öz adınızla məhsul satmaq üçün EKO və SKAL adlarından istifadə etmək hüququnuz olduğuna dair məhsul sertifikatı;

c) öz məhsullarını və ya digər fermerlərin məhsullarını emal edə bilən texnologiyanın nümayişi;

d) Aİ hüdudlarından kənarda idxal olunan məhsullar üçün idxal sertifikatı.

Burada daha ətraflı ECO və Demeter - üzvi məhsullar üçün xüsusi sistemləri müzakirə edəcəyik. Demeter kiçik bir biodinamik fermerlər qrupunun brend adıdır. Demeter sertifikatı vasitəsilə ticarət etmək istəyən fermerlər və distribyutorlar IVF əsaslı üzvi istehsala tətbiq olunanlardan əlavə standartlara cavab verməlidirlər. Bu standartlar bu xüsusi permakultura növünün ideoloji prinsiplərinə aiddir. Məsələn, ekoloji dövrlərin yaradılması və saxlanması, qida istehsalının və torpaqdan istifadənin tarazlaşdırılması, kənd təsərrüfatı və ətraf mühit proseslərinin tarazlaşdırılması, mərhəmətli insan müdaxiləsi və təbii təsirlərlə bağlı fundamental tələblər var. Heyvanlar qidanı torpaqdan alırlar. Demeter sertifikatının nəzarətçisidir Vereniging voor Biologisch-dynamische Landboug en voeding (BD-vereniging) [3, s. 23].

Agentlik 1937-ci ildən Hollandiyada kənd təsərrüfatının üzvi və dinamik formalarını təbliğ edir və bu sahədə bilik və təcrübənin inkişafı və ötürülməsini təşviq edir. İnstitut üzvi enerji məhsullarının istehsalçıları, emalçıları və distribyutorları kimi üzvləri tərəfindən maliyyələşdirilir) [3, s.28].

Müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirir:

a) ekoloji və dinamik kənd təsərrüfatı ilə bağlı məlumat xidmətləri;

b) bu sahədə məsləhət xidmətləri;

c) digər təşkilatlarla əlaqə, məlumat jurnalları və vərəqələr vasitəsilə təbliğat;

d) şirkət və məhsulun sertifikatlaşdırılması (demeter);

e) nəzarət və təftiş prosedurlarının həyata keçirilməsində skal ilə əməkdaşlıq etmək;

f) konfranslar, seminarlar, tədris qrupları və s. təşkilat və dəstək;

g) məktəb məlumat xidmətləri.

Nəticə

Bu fəaliyyətlər vasitəsilə əkinçiliyin faydaları haqqında məlumatlılığı artırmağa və bu sahədə fermerlər arasında konkret proqramları və əməkdaşlığı təşviq etməyə çalışır. Bu təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi kənd təsərrüfatının inkişafı üçün geniş imkanlar açacaqdır.

Ölkəmizin ətraf mühiti: Təbiətə, fiziki şəraitə, cəmiyyətə və unikal fərdlərə təsir edən yerləri, insanları, institutları, mənaları və dəyərləri özündə birləşdirən çoxşaxəli reallıq kimi baxmaq olar.

İnsan davranışının ətraf mühitin tənzimlənməsinə təsiri nə qədər həlledici və dinamik olarsa, kənd təsərrüfatı istehsalının sürətlə inkişaf edən mədəniyyətindən bir o qədər çox danışmaq olar.

Ümumiyyətlə, insan fəaliyyətinin ətraf mühitə sağlamlaşdırıcı təsirinin aşağıdakı aspektlərə malik olması nəticəsinə gəlmək olar:

• müxtəlif növ enerjilərdən, o cümlədən “yaşıl” enerjidən istifadə;

• texnologiyanın təkamülü, alət və alətlərin istifadəsi;

• texnologiyanın heyvanlara və bitkilərə tətbiqi.

Bir çox iqtisadçı elm adamları hesab edir ki, biotanın yox olmasında insanın birbaşa və ya dolayı təsiri əsas amil, bəlkə də unikal amildir.

Birbaşa müdaxilələr bunlardır:

• ovçuluq;

• kənd təsərrüfatı;

• meşə hesabatı;

• mədən fəaliyyəti.

Dolayı müdaxilələrə aşağıdakılar daxildir:

• kimyəvi maddələrin qida zəncirinə təsiri (kənd təsərrüfatı kimyəvi maddələrinin istifadəsi və s.);

• əlavə məhsullar və ya sənaye tullantıları;

• istifadə olunan enerji növünün ətraf mühitə mənfi təsirləri (məsələn, nüvə enerjisi).

Təbii ehtiyatlar: Onlar bir çox aspektlərdə mühüm rol oynayırlar, baxmayaraq ki, ən sadə tərif istehsalda bəşəriyyətin rifahı üçün istifadə olunan “materiallar”dır. Resursun dəyəri dinamik və ona uyğundur. Bəşər tarixi ətraf mühitə uyğun təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi və tükənməsi ilə bağlı daim dəyişən mənzərəni təqdim edir.

Ekoloji böhran: “Ekoloji böhran” riski onun davamlı aktuallığına baxmayaraq, terminin təkrar istifadəsi ilə azaldılmışdır.Mövcud böhran mövcud sosial münasibətlərin dəyişdirilməsi üçün əsas kimi qəbul edilməlidir.

Ekoloji mədəniyyət: Bu, bizim gələcək həyat keyfiyyətimizi və dünyanın inkişafını müəyyən edən amildir. Məsuliyyəti gələcək nəsillərə ötürmək üçün “ətraf mühit” və “təhsil” siyasəti birləşdirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu.
2. FAO/IFOA-nın üzvü kənd təsərrüfatı üzrə konfransı.19.03.1998-ci il. Hesabatı.
3. Avropa xəbərləri, 3/1997, səh.45.

İnternet resursları

4. www.agro.wau.nl (Wageningen Universiteti)
5. www.bvenet.nl (peşə təhsili məktəbləri)
6. www.ecomart.nl (Biodinamik Kənd Təsərrüfatı və Qida Assosiasiyası)
7. www.kraaybeekerhof.nl (BD Tədris Mərkəzi Kraaybeekerhof)
8. www.minlnv.nl (Kənd Təsərrüfatı Departamenti)
9. www.platformbiologica.nl (Platform Biologica)
10. www.skal.com (SKAL sertifikatlaşdırma təşkilatı)
11. www.tuinbouw.nl (Bağçılıq filialı təşkilatı)
12. www.warmonderhof.nl (BD Tədris Mərkəzi Warmonderhof)

Эльнура Бунят кызы Мамедова
доктор экономических наук
Азербайджанский Университет Кооперации
E-mail: mammadova-e@list.ru
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2721-5733

Инвестиции в качество продукции сельско хозяйство, оздоровление окружающей среды и их последствия

Резюме

Цель исследования - включить приоритеты аграрной политики по использованию экологически чистых видов в производстве сельскохозяйственной продукции, эффективной защите и оздоровлению окружающей среды за счет эффективного использования финансовых и природных ресурсов, а также актуальные проблемы, такие как маркировка качества сельскохозяйственной продукции и продуктов питания является основным вопросом, стоящим перед аграрной политикой. Цель исследования – обосновать инвестиции в качество сельскохозяйственной продукции и здоровье окружающей среды в Азербайджане и оценить их результаты.

Методология исследования - анализ, синтаксический анализ, анкетный опрос, обобщение и т.д. в исследовании. были использованы методы.

Прикладное значение исследования – обоснование инвестиций в качество сельскохозяйственной продукции и улучшение окружающей среды в Азербайджане и оценка их результатов в конечном итоге позволит фермерам страны выполнить обязанность по защите

окружающей среды, здоровья и питание потребителей за счет производства безопасной сельскохозяйственной продукции.

Результаты исследования- будут направлены на повышение осведомленности о преимуществах сельского хозяйства и продвижение конкретных программ и сотрудничества между фермерами в этой области посредством мероприятий по экономическому обоснованию и оценке результатов инвестиций в качество сельскохозяйственной продукции и здоровье окружающей среды в стране. Применение этого опыта в нашей стране откроет широкие возможности для развития сельского хозяйства.

Оригинальность и научная новизна исследовании. В исследовании анализируется парадигма "улучшения окружающей среды" с точки зрения Азербайджана, выявляется степень выполнения требований к качеству сельскохозяйственной продукции и инвестиций в улучшение окружающей среды, исследуются возможности и обоснованность предложения по решению проблем.

Ключевые слова: ***Азербайджан, аграрная политика, улучшение экологии, качество продукции, инвестиции.***

Elnura Bunyat Mammadova
Doctor of economic sciences
Azerbaijan Cooperation University
E-mail: mammadova-e@list.ru
ORCID:https://orcid.org/0000-0003-2721-5733

Investments in agricultural product quality and environmental enhancement and their results

Summary

The purpose of the research is to include the agrarian policy priorities for the use of ecologically clean species in the production of agricultural products, to effectively protect and heal the environment through the effective use of financial and natural resources, and the urgent problems such as the labeling of the quality of agricultural products and food products are the main issues facing the agrarian policy. defined as a task. The purpose of the study is to justify investments in the quality of agricultural products and environmental health in Azerbaijan and to evaluate their results.

Research methodology - analysis, syntactic analysis, questionnaire survey, generalization etc. in the research. methods were used.

The applied importance of the research - the justification of investments in the quality of agricultural products and the improvement of the environment in Azerbaijan and the evaluation of their results will ultimately allow the farmers in the country to fulfill the duty of protecting the environment, the health and nutrition of consumers through the production of safe agricultural products.

The results of the study will try to increase awareness of the benefits of agriculture and promote specific programs and cooperation among farmers in this field through activities on economic justification and outcome evaluation of investments in the quality of agricultural products and environmental health in the country. The application of this experience in our country will open wide opportunities for the development of agriculture.

Originality and scientific innovation of research - The study analyzes the "environmental improvement" paradigm from the perspective of Azerbaijan, reveals the extent to which the requirements for the quality of agricultural products and investments in environmental improvement are met, investigates the possibilities, and makes reasonable proposals for solving the problems.

Key words: Azerbaijan, agrarian policy, environmental improvement, product quality, investments.

UOT: 336.7

Qəzənfər Salman oğlu SÜLEYMANOV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
“Menecment”kafedrasının müdiri, i.e.d., professor
e-poçt: suleymanov.q.s@gmail.com

Arzu İslam qızı MİRHEYDƏROVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
“Menecment” kafedrasının dosenti, t.e.n
e-poçt: arzu.mirgeydarova@mail.ru

Emiliya Xanhüseyn qızı ŞAHVERƏNOVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
“Menecment” kafedrasının müəllimi
e-poçt:emiliyashahverenova@gmail.com
10.30546/4.71.73001.2024.04

SƏNAYE SAHƏLƏRİNİN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ MALİYYƏ RESURSLARINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ MEXANİZMLƏRİNİN İŞLƏNMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – sənaye sahələrinin rəqabətədavamlı iqtisadi inkişafında əsas meyarlardan biri olan onun maiyyə təminatının səmərəli təşkili və idarə edilməsi mexanizmlərinin işlənməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində müxtəlif yanaşmalardan, məntiqi olaraq ümumiləşdirmədən, müqayisəli analizlərdən və digər üsullardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – sənaye sahələrinin inkişafında maliyyə resurslarının əhəmiyyətliliyini nəzərə alaraq, mövcud maliyyə təminatından səmərəli istifadənin perspektivləri və onun yüksəldilməsi mexanizmini müəssisələrdə həyata keçirmək.

Tədqiqatın nəticəsi – sənaye sahələrinin idarə edilməsində maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin təşkili xüsusiyyətlərinin və beynəlxalq təcrübə əsasında onun parametrik modelinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – ölkəmizdə sənaye sahələrinin maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin yeni mənbələrinin formalaşdırılmasının iqtisadi mexanizmi işlənilib hazırlanmışdır.

Açar sözlər: sənaye sahələri, idarəetmə, maliyyə resursu, innovasiya, səmərəlilik.

Giriş

Sənaye sahələrinin səmərəli təşkili və idarə edilməsində ən vacib məsələlərdən biri onun rəqabətədavamlı innovativ iqtisadi inkişaf modelinin formalaşdırılmasıdır. Yəni, sənaye sahələrinin rəqabətədavamlı iqtisadi inkişafında əsas meyarlardan biri onun maliyyə təminatı və ondan səmərəli istifadə problemidir. Bütün bunlar isə ölkəmizin iqtisadi inkişafında aparıcı rola malik olan sənaye sahələrinin maliyyə təminatı probleminin aradan qaldırılmasını daha da aktual etmişdir. Belə ki, ölkə iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin olunması sənaye sahələrinin maliyyə təminatından, yəni onun maliyyə resurslarının səmərəli təşkili və idarə edilməsindən bilavasitə asılıdır. Bu isə sənaye sahələrində yeni maliyyə təminatı mənbələrinin formalaşdırılmasını zəruri edir. Sənaye sahələrinin maliyyə resurslarının səmərəli təşkili iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sektorlarının davamlı inkişafinda mühüm rol oynayır. Sənayenin inkişafı ənənəvi və alternativ maliyyə vasitələrindən istifadə etməklə yeni iş yerlərinin yaradılması, büdcə vəsaitlərinin bu məqsədlə istifadə edilməsinin qarşısının alınması, büdcə vəsaitlərinin artırılması və səmərəli istifadə edilməsinə şərait yaradır.

Bu məqsədlə “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı” Dövlət Proqramı, “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivləri üzrə Strateji Yol Xəritəsi” və digər proqramlar və konsepsiyalar da qəbul edilmişdir ki, burada strateji hədəflərdən biri də uzunmüddətli dövr üçün ölkədə sənaye sahələrinin perspektiv inkişafına nail olmaqdır.

Bu səbəbdən ölkəmizdə fəalyyət göstərən sənaye sahələrinin maliyyə resurslarının səmərəli təşkili və idarə edilməsinin mövcud mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi aktualdır.

Sənaye sahələrində maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin təşkili xüsusiyyətləri

Demək olar ki, islahatların başlanğıcından bəri ayrı-ayrı alt sektorlar və sənaye sahələri, daha sonra isə hökumətin maliyyə-pul siyasətinin sərtləsdirilməsi sənayedə resursların, sənaye sahələri üçün maliyyə mənbələrinin çatışmazlığı problemi yaratmışdır. Bu, sənaye istehsalının gəlirliliyinin, likvidliyin azalmasında özünü göstərdi. 1995-ci ildən sonra Azərbaycan xüsusən də onların ən likvid formalarının çatışmazlığını kəskinləsdirdi. Bundan əlavə, inflyasiya proseslərinin zəifləməsi səbəbindən bu çatışmazlıq problemi daha aydın şəkildə özünü göstərdi.

Maliyyə cəmiyyətdəki iqtisadi münasibətlərin bir hissəsidir, amma təcrübədə mücərrəd münasibətlərlə deyil, real pulla məşğul oluruq. Maliyyə vasitəsilə dəyərin bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsi, maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcıları olan maliyyə resurslarını təşkil edən gəlir, daxilolmalar və yığım şəklində pul vəsaitlərinin hərəkəti ilə müşayiət olunur [5, s. 44].

“Maliyyə resursları”anlayışının xeyli sayda tərifi var. Bu anlayışları cədvəl 1-də acıqlayaq.

Cədvəl 1

“Maliyyə resursları” anlayışı

Tərifin müəllifi	Tərif
L.İ. Abalkin	Milli iqtisadiyyatın fasiləsiz işləməsi və inkişafı üçün istifadə olunan pul-kredit və büdcə sistemləri vasitələri olan iqtisadi resursların tərkib hissələri.
L.N. Pavlova	Ödənişlər və hesablaşmalar üzrə cari öhdəlikləri yerinə yetirdikdən sonra müəssisənin sərəncamında qalan təkrar istehsalın şəxsi vəsaitləri
İ.A. Blank	Müasir dövrdə iqtisadi fəaliyyəti təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuş məqsədli pul vəsaitləri şəklində yığılmış şəxsi və borc vəsaitlərinin və onların ekvivalentlərinin məcmusu.

Mövcud çətin iqtisadi vəziyyətdə müəssisələr üçün bütün iqtisadi əlaqələrin idarəetmə sistemlərini təkmilləşdirmək lazımdır. Bu əlaqələrdən ən vaciblərindən biri müəssisənin maliyyə axınlarının formalaşması və paylanmasıdır. Maliyyə resurslarından səmərəli istifadə işin aparılması və inkişaf strategiyasının seçilməsində əsas meyardır [4, s. 344].

Maliyyə resurslarının formalaşması iki səviyyədə həyata keçirilir:

- ölkə miqyasında;
- hər bir müəssisədə.

Müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsi, əsasən, onun maliyyə resurslarının məqsədyönlü formalaşması ilə müəyyən edilir [11, s. 114].

Sənaye müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi strateji, taktiki və əməliyyat məqsədlərinə çatmaq, davamlı fəaliyyətini təmin etmək üçün müəssisənin maliyyə potensialının optimal formalaşmasına, rasional yerləşdirilməsinə, səmərəli istifadəsinə, genişləndirilmiş təkrar istehsal və müəssisənin maliyyə potensialının artırılmasına yönəldilmiş idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi proseslərini sintez edən mürəkkəb bir sistemdir. Dəyişən xarici mühit amillərinin təsiri nəzərə alınmaqla davamlı fəaliyyət və daha da inkişaf [19, s. 158].

Müasir şəraitdə hər hansı bir müəssisənin fəaliyyətinin səmərəliliyi bir-biri ilə əlaqəli göstəricilər və əmsallar sistemindən istifadə edərək hərtərəfli qiymətləndirmə yolu ilə müəyyən edilir. Müəssisənin maliyyə resurslarının formalaşması, paylanması, istifadəsi, bərpası və qaytarılması mərhələlərində idarəetmə sisteminin səmərəliliyini əks etdirir [18, s. 126]. Alimlərin iqtisadiyyatla

bağlı əsərlərində belə bir fikir üstünlük təşkil edir ki, müəssisələrin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas göstəriciləri arasında kapitalın sürətini (vəsaitlərin fırlanmasını) və onun gəlir, ümumi, əməliyyat və ya xalis mənfəət şəklində qaytarılmasını əks etdirən maliyyə resurslarından istifadənin səmərəlilik göstəriciləri mühüm yer tutur.

Sənaye müəssisəsinin maliyyə resurslarının idarə edilməsi sisteminin strukturunda, fikrimizcə, “girişi” “çıxışa” çevirən və sistemdəki maliyyə resurslarının çevrilməsini təmin edən aşağıdakı ilkin qarşılıqlı əlaqəli prosesləri ayırmaq olar [20, s. 344]:

- müxtəlif mənbələrdə (öz, borc götürülmüş, cəlb edilmiş) maliyyə resurslarının formalaşması və səfərbər edilməsi ilə əlaqəli proseslər;
- maliyyə resurslarının müəssisənin aktivlərinə yerləşdirilməsi (investisiya) ilə əlaqəli proseslər (uzunmüddətli və cari);
- sənaye müəssisəsinin əməliyyat, investisiya, maliyyə fəaliyyəti prosesində maliyyə resurslarının (aktivlərə yatırılan) istifadəsi ilə bağlı proseslər;
- genişləndirilmiş əsasda maliyyə resurslarının bərpası (qaytarılması) ilə əlaqəli proseslər sənaye müəssisəsinin kapitallaşdırılmasını təmin edir (bazar dəyərinin artması);
- müəssisənin iqtisadi fəaliyyətinə maliyyə mənbələrinin yeni investisiyaları ilə əlaqəli proseslər.

Maliyyə resurslarının optimal idarə edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlər tələb olunur [7, s. 75]:

1. Lazım olan zamanda banklara kredit müraciətləri və nağd ödənişlər təqdim etmək lazımdır.
2. Ərizə tərtib etmək və müqavilələr bağlamaq, ödəmə sənədlərini tərtib etmək və öhdəliklərin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək lazımdır.
3. Əsas fondların təmiri üçün maliyyələşdirmə planı tərtib etmək lazımdır.
4. Balans mənfəətinin bölüşdürülməsi və amortizasiya ayırmalarının yaradılması və s. üçün plan tərtib etmək lazımdır.

Ayrıca, əsas istehsal növləri, mənfəətin planlaşdırılması, debitor və kreditor borclarının ödənilməsi üzrə xərclər planının tərtib edilməsini unutmaq olmaz, defisit və ya profisit ayı görmək mümkün olan cədvəllərdən istifadə edərək pul vəsaitlərinin daxil və xaric olmasını əlaqələndirmək lazımdır [1, s. 14].

Maliyyə resurslarının quruluşu onların daxilolma mənbələri ilə müəyyən edilir. Müəssisənin maliyyə resurslarının yaranma mənbələri yenidən bölüşdürmə qaydasında daxil olan öz vəsaitləri, borc vəsaitləri, maliyyə mənbələridir.

Öz maliyyə resurslarının formalaşması daxili və xarici mənbələr hesabına baş verir. Öz maliyyə resurslarının formalaşmasının daxili mənbələri arasında müəssisənin sərəncamında qalan mənfəət böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da təsis orqanının qərarı ilə istehlak və yığım məqsədləri üçün bölüşdürülür [14, s. 94].

Əsas rolu əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin aşınma dəyərinin pul ifadəsi olan amortizasiya ayırmaları da oynayır [3, s. 45].

Maliyyə resurslarının formalaşmasının xarici mənbələri arasında səhmlərin əlavə emissiyası və əvvəllər sabit öhdəliklər kimi təsnif edilmiş müəssisələrin bəzi fondları mühüm rol oynayır.

Borc vəsaitləri şirkətə gəlirləri, iş əməliyyatlarının həcmini artırmağa, kapitalın gəlirliliyini artırmağa imkan verir, çünki borc vəsaitlərinin öz maliyyə resurslarına nisbətən daha ucuz bir mənbə olduğu hesab edilir. Eyni zamanda, borc götürülmüş maliyyə resurslarının cəlb edilməsi müəssisə menecerlərinə maliyyə resurslarının həcmini əhəmiyyətli dərəcədə artırmağa imkan verə bilər, yəni müəssisələrdə yeni investisiya imkanları yarana bilər.

Müəssisələrin maliyyə resurslarının ölçüsü istehsalın həcmindən, səmərəliliyindən asılıdır və onlardan aşağıdakı məqsədlər üçün istifadə imkanlarını müəyyənləşdirir:

- lazımi kapital qoyuluşlarının həyata keçirilməsi;
- dövriyyə kapitalının artması;
- maliyyə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi;
- qiymətli kağızlara investisiya;

- sosial xarakterli ehtiyacların təmin edilməsi, xeyriyyəçilik və sponsorluq [15, s. 207].

Maliyyə resursları müəssisələr tərəfindən istehsal və investisiya fəaliyyəti prosesində istifadə olunur. Onların mövcudluğunun əsas formaları müəssisənin əsas və dövriyyə kapitalıdır. Maliyyə resursları müəssisənin balansının passivində əks olunur.

Ərazi iqtisadiyyatının sabitliyini qorumaq, böhran vəziyyətlərinin qarşısını almaq, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin fəaliyyətinin mütənasibliyini və tarazlığını təmin etmək üçün bölgədə maliyyə potensialının formalaşması və istifadəsinə nəzarət prosesi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Nəzərə alsaq ki, indiki mərhələdə Azərbaycan Respublikasında xarici mənbələrdən maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və istifadəsi çətindir, dövlətin iqtisadi inkişafının maliyyələşdirilməsi üçün öz mənbələrinin axtarışına ən kəskin ehtiyac özünü göstərir.

“Maliyyə potensialı kateqoriyasının öyrənilməsinin əsası, birincisi, dövlətin, bölgənin, bələdiyyənin iqtisadi potensialının xüsusi, müstəqil bir forması kimi məzmununun açıqlanmasıdır; ikincisi, maliyyə münasibətlərinin və maliyyə resurslarının yenilənməsində və inkişafında vəhdətini ifadə edən bir kateqoriya kimi nəzərdən keçirilməsi; üçüncüsü, maliyyə potensialının əlaqələrinin və maliyyə axınlarının maliyyə sistemi vasitəsi ilə ifadəsidir” [21, s. 4]

Milli maliyyə sisteminin mühüm tərkib hissəsi olan və regionun mürəkkəb sosial-iqtisadi ehtiyaclarını həll etmək üçün istifadə olunan müəyyən bir ərazinin potensialından istifadə baxımından regionun maliyyə potensialına xüsusi əhəmiyyət verilir.

Beləliklə, maliyyə potensialı E.A.İsayev tərəfindən “maliyyə imkanlarının tənzimlənməsi üçün ümumi bir mexanizmin formalaşması, ərazilərin inteqrasiya olunmuş iqtisadi və maliyyə prosesləri, büdcə ilə əlaqələri” kimi qəbul edilir [9, s. 46]. Müəllif maliyyə potensialının üç əsas xüsusiyyətini təklif edir:

- dövlətin və ya bölgənin iqtisadi potensialının xüsusi müstəqil forması kimi;
- maliyyə münasibətlərinin və maliyyə resurslarının yeniləşməsində və inkişafında vəhdəti kimi;
- “maliyyə sistemi və əlaqələri ilə əks olunan bir kateqoriya olaraq”.

A.A.Kotukovun fikrincə, maliyyə potensialı “təsərrüfat subyektinin investisiya prosesini təmin etmək üçün ayıra biləcəyi pul kapitalı şəklində ifadə olunan yığılmış maliyyə resurslarının məcmusu” kimi başa düşülür [10, s. 34].

S.V.Zençenko öz tədqiqatında maliyyə potensialının iqtisadi mahiyyətini üç cəhətdən müəyyənləşdirir [19, s. 160]:

- sənayenin istehsal və iqtisadi fəaliyyətini təmin etmək, sosial vəzifələri yerinə yetirmək və sənayenin davamlı inkişafını təmin etmək üçün resurs bazası istehsal etmək qabiliyyəti kimi;
- sənayenin davamlı iqtisadi fəaliyyətini qorumaq üçün zəruri olan mövcud maliyyə və pul ehtiyatlarının məcmusu kimi;
- iqtisadi münasibətlərin nəticəsi kimi. Maliyyə potensialı cəmiyyətin investisiya prosesini, kapitalın bərpasını təmin etmək üçün ayıra biləcəyi pul kapitalını təşkil edən maliyyə resurslarının məcmusu kimi”.

J. G. Holodovanın yanaşmasının müsbət tərəfi [12, s. 244] maliyyə resurslarının mənbəyi kimi ərazinin maliyyə infrastrukturuna diqqət yetirməkdir. Eyni zamanda, müəssisələrin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi üçün ümumi gəlir və ya müəssisə aktivlərinin miqdarını deyil, yalnız mənfəət və amortizasiya ayırmalarının seçilməsi olduqca mübahisəlidir. Bundan əlavə, əvvəlki metodologiyada olduğu kimi, xarici qurumlar tərəfindən yaradılan, xarici investisiyalar və ya maddi yardım şəklində sektora göndərilən maliyyə resursları haqqında məlumat yoxdur.

G.B.İvanova və R.A.Prokopenkonun [8, s. 183] fikri ilə razılaşmaq olar ki, maliyyə potensialını tam təmsil etmək üçün aşağıdakı bütün maliyyə axınlarını nəzərdən keçirməyə dəyər:

- malların və xidmətlərin istehsalı;
- istehsal xarakterli digər əmtəə və xidmətlərə tələbat yaradan əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün maddi xərclər;
- firmaların investisiyaları − müxtəlif mənbələrdən ev təsərrüfatlarının gəlirləri;

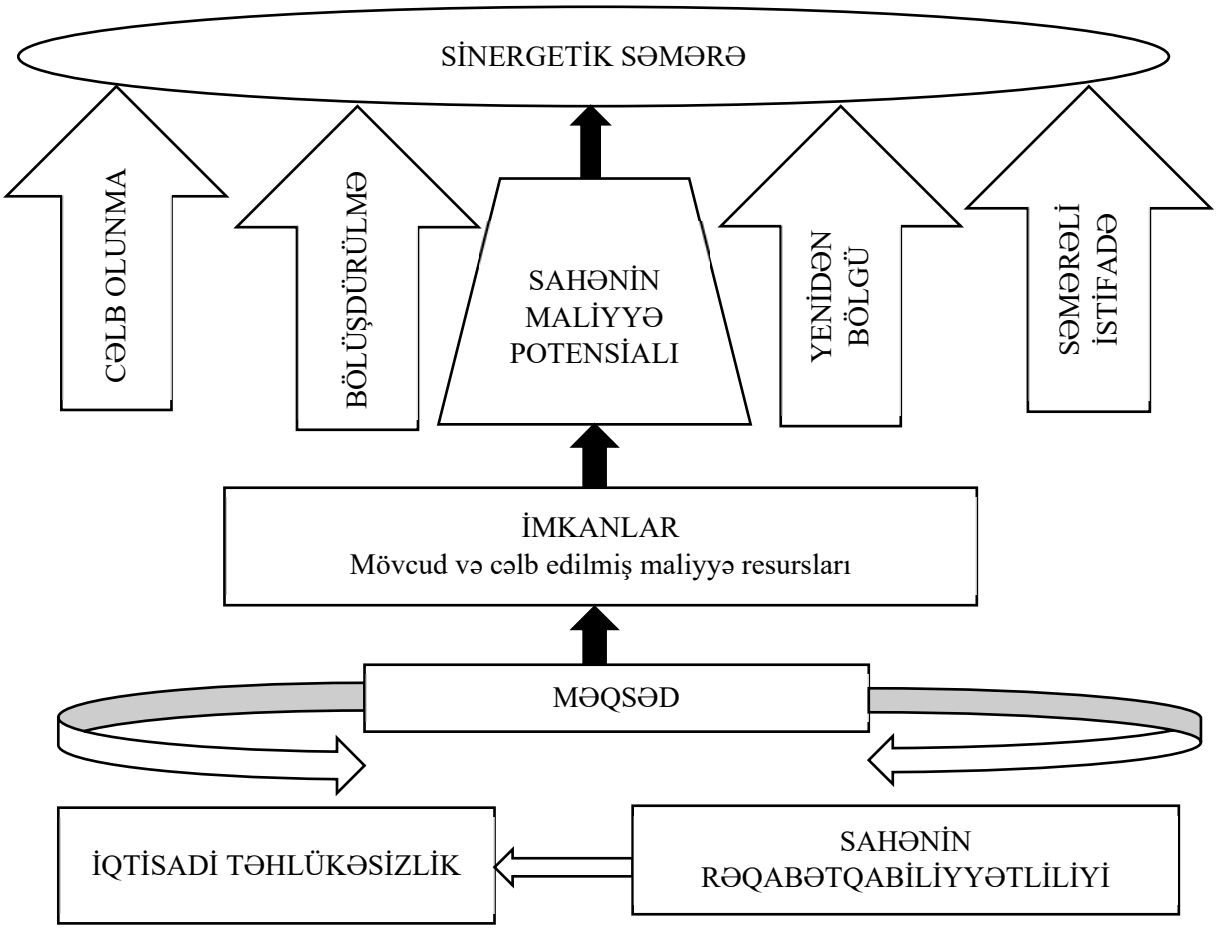
- vergilər;
- büdcə xərcləri.

“Sənayenin maliyyə potensialı” anlayışının mahiyyətinin öyrənilməsi sahəsində mövcud elmi düşüncənin aspektlərini nəzərdən keçirərək hesab edirik ki, bu iqtisadi kateqoriyada maliyyə resurslarının yalnız genişləndirilmiş təkrar istehsala sərf olunan hissəsi nəzərə alınmalıdır.

Bununla belə, bu metodoloji yanaşmalar maliyyə potensialını tam xarakterizə etməyə imkan vermir. Hesab edirik ki, daha optimal nəticələr əldə etmək məqsədilə resurs və təkrar istehsalı birləşdirəcək, eyni zamanda əvvəllər mövcud olanlardan fərqli olaraq sənayenin resurslardan səmərəli istifadə qabiliyyətini və onların təkrar istehsalı perspektivlərini xarakterizə edən “sənayenin maliyyə potensialı” anlayışının əsaslı şəkildə yeni bir tərifini formalaşdırmağa imkan verən əlavə, təsirli bir yanaşma tətbiq etməyə dəyər.

Beləliklə, təklif olunan effektiv yanaşma, mövcud olanlarla müqayisədə, “sənayenin maliyyə potensialı” anlayışını təkcə resurs komponentinin istifadəsi nöqteyi-nəzərindən deyil, həm də effektiv xarakteri göstərmək baxımından xarakterizə etməyə imkan verir. Bu tədqiqat kontekstində müasir iqtisadi şəraitin ehtiyaclarını nəzərə alaraq “sənayenin maliyyə potensialı” anlayışını müəyyənləşdirmək lazımdır. “Sənayenin maliyyə potensialı bölgənin iqtisadi təhlükəsizliyini və rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün sinergetik effektə səbəb olan maliyyə resurslarının mövcudluğu və cəlb edilməsi imkanlarıdır” [6, s. 291].

Öz növbəsində, sənayenin maliyyə potensialının idarə edilməsi “sinergetik effekt əldə edən sənaye maliyyəsinin səmərəli paylanması, yenidən bölüşdürülməsi və istifadəsi” kimi başa düşülməlidir [6, s. 293] (şəkil 1).

Şəkil 1. Sinergetik effektin formalaşmasına yönəlmiş sənayenin maliyyə potensialının idarə edilməsi sxemi.

Sənaye sahələrində maliyyə resurslarından səmərəli istifadənin parametrik modeli

Sənayenin maliyyə potensialının idarə edilməsində iki amil vacibdir: birincisi, potensial gəlirin əldə olunan gəlirə çevrilməsi prosesi, ikincisi, onlardan subyektlərin xüsusi gəlir formalarının - maliyyə resurslarının formalaşması. Maliyyə potensialının səmərəli idarə olunması üçün iqtisadi inkişafın yüksək nəticələrinə nail olmağa imkan verəcək məqsədlərin dəqiq müəyyən edilməsi vacibdir. Bu məqsədlərə aşağıdakılar daxildir:

- sahəni mülkiyyət, borc və yenidən bölüşdürmə yolu ilə zəruri maliyyə resursları ilə təmin etmək;
- maliyyə axınının artırılması üçün maliyyə sistemi subyektlərinin stimullaşdırılması;
- resursların region üzrə iqtisadi sistemin subyektləri arasında, habelə, dövlət mərkəzinin xeyrinə yenidən bölüşdürülməsi;
- maliyyə resurslarının formalaşması, bölüşdürülməsi və istifadəsi prosesinə nəzarət;
- mümkün təhlükələrdən sığorta.

Bu gün ən vacib məsələlərdən biri iqtisadi sistemlərin maliyyə potensialının özünü təmin etməsi problemidir. Sahənin maliyyə potensialı istifadə edilib-edilməməsindən asılı olmayaraq, onun ixtiyarında olan resursların müxtəlifliyindən asılıdır. Bununla belə, sənayenin, eləcə də onun tərkib hissələrinin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi üçün vahid metodologiya mövcud deyil.

Sahənin maliyyə potensialını səmərəli qiymətləndirmək üçün mövcud elmi yanaşmalar əsasında sahənin maliyyə potensialının təsnifatının struktur xüsusiyyətlərini təhlil etmək lazımdır. Sahənin maliyyə potensialını təsnif etmək üçün istifadə olunan xüsusiyyətlərin istifadəsinin məqsədəuyğunluğunu nəzərə alaraq, maliyyə potensialının spesifik əsas xüsusiyyətlərini əks etdirən yeni, əvvəllər istifadə olunmamış təsnifat xarakteristikasını əlavə edərək, bu iqtisadi kateqoriyanı aşağıdakılardan asılı olaraq təsnif etməyi təklif edirik:

- ölçü vahidləri;
- formalaşma sferaları;
- maliyyələşdirmə mənbələri;
- istifadə dərəcəsi;
- potensialın reallaşma dərəcəsi.

Bölgənin maliyyə potensialının elementlərini xarakterizə edərkən onun strukturlaşdırılmasına bir neçə yanaşmanın olduğunu qeyd etmək lazımdır.

Beləliklə, Ə. Əhmədov bu elementləri müəyyən edir [1, s. 24]: büdcə potensialı, əhalinin yığım potensialı və təsərrüfat subyektlərinin (maliyyə institutları və qeyri-maliyyə müəssisə və təşkilatları) investisiya potensialı. Bu yanaşmanın əsas xüsusiyyəti kredit potensialının ayrıca element kimi regionun maliyyə potensialının strukturuna daxil edilməsidir. Y.Bulatovun alternativ nöqteyi-nəzərdən yanaşmasına görə regionun maliyyə potensialının strukturuna aşağıdakı elementlər daxil olmalıdır [2, s. 94]:

- regionun iqtisadiyyatının real sektorunun maliyyə potensialı;
- ev təsərrüfatının maliyyə potensialı;
- regionun büdcə potensialı;
- kiçik biznesin potensialı;
- regionun investisiya potensialı.

Ümumiyyətlə, bu yanaşma ilə razılaşmalıyıq, lakin hesab edirik ki, region iqtisadiyyatının real sektorunun potensialını və kiçik biznesin potensialını bir ümumi “təsərrüfat subyektlərinin maliyyə potensialı” kateqoriyasında qruplaşdırmaq olar, çünki seçilmiş elementlər bir-biri ilə sıx bağlıdır. Göstərdiyimiz arqumentlərə əsaslanaraq, regionun maliyyə potensialının strukturunda bu fundamental elementləri müəyyən etmək daha məqsədəuyğundur: büdcə potensialı, regionun təsərrüfat subyektlərinin maliyyə potensialı və kredit potensialı.

Maliyyə potensialının idarə edilməsi milli iqtisadiyyatın elementi kimi sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etmək üçün istifadə olunan potensialın maksimum səmərəliliyinə nail olmağa imkan verən qarşılıqlı əlaqəli və bir-birindən asılı prinsiplərə əsaslanmalıdır.

Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:
- maliyyə özünütəminatına nail olmağa yönəlmiş sistemli, kompleksli və məqsədli istiqamət;
- makro, mezo və mikro səviyyələrin inkişafının sinxronluğu;
- xarici mühitdəki dəyişikliklərə uyğunlaşma;
- bütün təsərrüfat subyektləri arasında maliyyə resurslarının və onlara olan tələbatın tarazlığına nail olmaq;
- strateji çeviklik;
- dövlət-özəl və sosial tərəfdaşlıq;
- müvəqqəti sərbəst maliyyə resurslarının toplanması;
- iqtisadi təhlükəsizlik.

Belə şəraitdə maliyyə potensialının idarə edilməsi prosesinin əsas ideyası maliyyə siyasətini rasionallaşdırmaqdır. Maliyyə siyasətinin səmərəliliyinin əsas meyarı sənayenin sosial-iqtisadi inkişafına maliyyə dəstəyinin sabitliyidir. Maliyyə siyasəti maliyyə potensialının idarə edilməsinin elementi kimi aşağıdakı prioritetləri təmin etməlidir:
- istehsalın iqtisadi stimullaşdırılması;
- maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;
- inflyasiya proseslərini saxlamaq;
- büdcə gəlirlərinin stimullaşdırılması;
- vergi sistemində islahatlar;
- maliyyə resurslarından səmərəli istifadə;
- effektiv maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması;
- büdcə sisteminin gücləndirilməsi;
- dövlət borcuna nəzarətin gücləndirilməsi;
- maliyyə qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi.

Maliyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri şərt:

− dövlət və özəl investisiyaların iqtisadi inkişafın prioritet sahələrində cəmləşməsi;

− büdcə investisiyalarından istifadənin həcminin və səmərəliliyinin artırılmasını tələb edən insan kapitalının inkişafı, səmərəli, nəticə yönümlü sosial infrastrukturun yaradılması;

− regionlarda mövcud iqtisadi inkişaf mərkəzlərinin inkişafının və yenilərinin formalaşmasının təmin edilməsi, inzibati rayonların və regionların depressiyasının aradan qaldırılması.

Maliyyə siyasətinin maliyyə dəstəyinin səmərəliliyinin sənaye sisteminin maliyyə dayanıqlığını xarakterizə edən göstəricilər toplusunun dinamikası əsasında qiymətləndirilməsi təklif olunur. Göstəricilər seçilərkən regionların maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi üçün statistika orqanları tərəfindən formalaşdırılan, eləcə də müxtəlif reytinq agentlikləri tərəfindən istifadə edilən üsullar təhlil edilmişdir.

Nəticədə aşağıdakılar seçilmişdir:

1. Adambaşına düşən orta ümumi regional məhsul – əhaliyə nisbətdə regional iqtisadi sistemin səmərəliliyini əks etdirir.

2. Rayonun müəssisələrinin ümumi sayında gəlirli müəssisələrin xüsusi çəkisi iqtisadiyyatın vəziyyətini, onun şaxələndirilməsini, struktur iqtisadi dəyişikliklərə müqavimətini xarakterizə edir.

3. Regional təsərrüfat subyektlərinin yekun maliyyə nəticəsi ərazinin iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edir və real sektorun maliyyə axınlarının həcmini müəyyən edir.

4. Adambaşına düşən orta gəlir – əhalinin rifahını əks etdirir.

5. Əsas kapitala investisiyalar - regionda investisiya mühitini, investisiya fəallığının səviyyəsini xarakterizə edir.

6. Region iqtisadiyyatının ümumi gəlir strukturunda vergi daxilolmalarının həcmi rayonun gəlir potensialını və maliyyə müstəqillik dərəcəsini müəyyən edir.

Bu göstəricilər bütövlükdə rayonun maliyyə potensialının səviyyəsinə, eləcə də onu formalaşdıran əlaqələrə: vergi, büdcə, investisiya, kredit potensialı, təsərrüfat subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının potensialına birbaşa təsir göstərir.

Bu iş çərçivəsində, səmərəli yanaşma nöqteyi-nəzərindən güman edilir ki, regionun maliyyə potensialının idarə edilməsinə əsas istiqamətlər cədvəl 2-də təqdim edilmişdir.

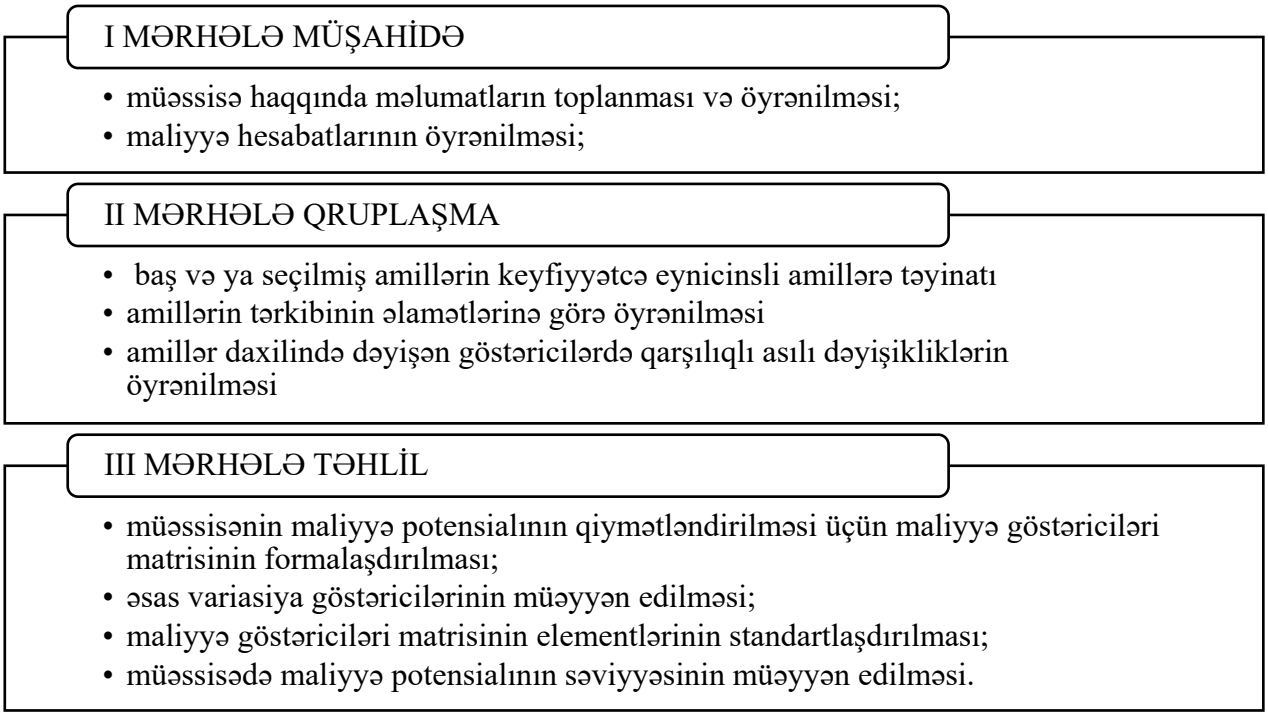
Cədvəl 2

Effektiv yanaşma nöqteyi-nəzərindən regionun maliyyə potensialının idarə edilməsinə dair yanaşmalar

1	Maliyyə resurslarının formalaşdırılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi, müəyyən məqsədlərə nail olunması, ən səmərəli istifadə imkanları nəzərə alınmaqla həyata keçirilən tədbirlər kompleksi.
2	Ağlabatan, təşkilati olaraq nizamlanmış fəaliyyətləri təmin etməyə yönəlmiş idarəetmənin təsiri və inkişafın vəziyyətinin və nəticələrinin davamlı monitorinqi
3	Minimal xərclə maksimum təsir üçün konkret maliyyə vəziyyətinin operativ təhlilinə əsaslanan tədbirlər kompleksi
4	Region iqtisadiyyatının artımı ilə bağlı məqsədli proqramların həyata keçirilməsi üçün maliyyə resurslarının həcminin müəyyən edilməsi, habelə borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi imkanlarının inkişafı
5	Effektiv və səmərəli idarəetmənin təmin edilməsinə yönəlmiş fəaliyyətlər

Maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyinin təhlili və qiymətləndirilməsinə metodiki yanaşmalar

Müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsində iqtisadi və riyazi tədqiqat metodlarından geniş istifadə olunur. Metodlar sırasında maliyyə və riyazi statistik üsulları, müəssisənin maliyyə vəziyyətini və maliyyə imkanlarını qiymətləndirmək üçün göstəricilərin additiv və multiplikativ qiymətləndirilməsi metodu, matris metodu, ekspert qiymətləndirməsi metodu və s.sayılır. Müəssisənin maliyyə potensialını qiymətləndirmək üçün əməliyyat mərhələlərinin məntiqi ardıcıllığı təklif olunur. Eyni zamanda əməliyyat mərhələləri müşahidə, təhlil və qruplaşdırma üzrə ümumiləşdirilib bir qrupa toplana bilər (Şəkil 3).

Şəkil 3. Müəssisənin maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi mərhələləri (müəllif işləməsi)

Mövcud maliyyə resurslarının həcmini, onların dinamikasını və səmərəliliyini təhlil etmək lazımdır. Müəssisənin pul vəsaitlərinin hərəkətinin səmərəli idarə edilməsi maliyyə tarazlığını təmin edir və müflisləşmə riskini azaldır, müəssisənin borc kapitalına ehtiyacını azaldır, kapital dövriyyəsini sürətləndirir (bununla da mənfəətin artımını təmin edir ki, bu da öz növbəsində regionun maliyyə potensialının tərkib hissəsi olan büdcə potensialının formalaşmasında iştirak edir).

Maliyyə potensialının səviyyəsini müəyyən etmək üçün müəssisənin likvidlik vəziyyətini, maliyyə sabitliyini və ödəmə qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verəcək göstəriciləri seçmək məqsədəuyğundur və onların hədd qiymətləri müəyyən edilməlidir (Cədvəl 2.).

Cədvəl 2

Müəssisənin maliyyə potensialının reytinq qiymətləndirilməsi göstəriciləri

Göstəricilər	Maliyyə potensialının dərəcələri		
	Yüksək	Orta	Aşağı
Şəxsi kapitalın konsentrasiyası əmsalı	> 0,5	0,3-0,5	< 0,3
Faizlərin qarşılanma əmsalı	> 2,0	1,0-2,0	< 1,0
Sürətli likvidlik əmsalı	> 0,8	0,4-0,8	< 0,4
Mütləq likvidlik əmsalı	> 0,2	0,1-0,2	< 0,1
Bütün aktivlərin rentabelliyi	> 0,1	0,05-0,1	< 0,05
Şəxsi kapitalın rentabelliyi	> 0,15	0,1-0,15	< 0,1
Məhsul istehsal etmək üçün aktivlərdən istifadənin səmərəliliyi	> 1,6	1,0-1,6	< 1,0
Ümumi mənbələrdə borcun payı	> 0,5	0,7-0,5	< 0,7
Borc təminatı əmsalı	> 0,26	0,1 – 0,26	< 0,1
Borc qaytarma əmsalı	> 0,9	0,5 – 0,9	< 0,5

Müəssisələrin maliyyə potensialını qiymətləndirməyə imkan verən yuxarıda göstərilən metodikadan istifadə edərkən müəssisələrin borclarının təhlükəsizliyini qiymətləndirmək üçün borcun ödənilməsi əmsalından istifadə etmək tövsiyə olunur. Maliyyə sabitliyinin qiymətləndirilməsi əmsallarından fərqli olaraq, bu göstərici qiymətləndirmə zamanı borcun ödənilməsinin ən çox ehtimal olunan məbləğini izləməyə imkan verir.

Borcun qaytarılması əmsalının hesablanması üçün aşağıdakı düstur təklif olunur:

$$BÖH = (Cari\ dövr\ üçün\ borcun\ ödənilməsi)/(Borcun\ balans\ məbləği) \quad (1)$$

Alınan nəticələrdən asılı olaraq maliyyə potensialı əyrisi qurulur və onun konkret müəssisə üzrə səviyyəsi müəyyən edilir.

Ümumilikdə qeyd etmək yerinə düşər ki, iqtisadi subyektlərin strukturunda ən böyük maliyyə potensialına iri və orta müəssisələr malikdir. Bu onu deməyə əsas verir ki, məhsulların istehsalı və satışının həcmləri bazarın tələbatını ödəyir, müəssisələr maliyyə müstəqilliyinə malikdirlər və fəal şəkildə maliyyə potensialı yaradırlar.

Birinci qrupa şəxsi kapital və sonrakı dövrlərin xərcləri üçün ehtiyatlar, ikinci qrupa qısamüddətli və uzunmüddətli öhdəliklər, habelə gələcək mənfəət daxildir. Belə bir struktur, fikrimizcə, mövcud vəziyyəti daha ətraflı qiymətləndirməyə və müəyyən bir regiondakı müəssisələrin maliyyə potensialının inkişafı üçün mümkün perspektivləri müəyyən etməyə, habelə bu komponentin müəssisələrin maliyyə potensialına təsirini xarakterizə etməyə imkan verəcəkdir. Regional müəssisələrin maliyyə potensialı aşağıdakı düsturla hesablanmalıdır:

$$RMMP=ŞK+GDX+UÖ+CÖ+GDG+KBMP, \quad (2)$$

burada:

ŞK - şəxsi kapital;

GDX– gələcək dövrün xərcləri və ödənişlərin təmin edilməsi;

UÖ– uzunmüddətli öhdəliklər;

CÖ – cari öhdəliklər;

GDG – gələcək dövrün gəlirləri;

KBMP – kiçik biznes müəssisələrinin maliyyə potensialıdır.

Müəssisələrin maliyyə potensialını təhlil etmək üçün aşağıdakı tərkib hissələrə bölünmüşdür: şəxsi kapital, gələcək dövrün xərcləri və ödənişlər üçün ehtiyat, uzunmüddətli öhdəliklər, cari öhdəliklər və gələcək dövrün gəlirləri. Kiçik müəssisələrin maliyyə potensialının tərkib hissələrini ayırmaq mümkün olmadığı üçün bir cəm kimi təqdim olunur.

Regionda maliyyə təminatının səviyyəsini tənzimləmək üçün mühüm alət ərazinin iqtisadi subyektlərinin inkişafının monitorinqidir. Regionda müəssisələrin inkişafına nəzarət etmək və təsir etmək yollarını axtarmaq olduqca əhəmiyyətlidir. Bu tədbirlərin nəticələrini qiymətləndirmək üçün fərqlərin yaranması və ya bərabərləşdirilməsi prosesini xarakterizə edən diferensiallaşma göstəricilərinin dinamikasını təhlil etmək vacibdir. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bu göstəricinin hesablanması üçün vahid metodika yoxdur. Diferensiallaşma səviyyəsini və dinamikasını kəmiyyətcə ölçmək üçün modifikasiya olunmuş variasiya əmsalından istifadə etdik:

$$V = \sqrt{\frac{1}{N}\sum_{i=1}^{N}\left(\frac{x_i}{\tilde{x}} - 1\right)^2} \times 100\% \text{ , (3)}$$

burada:

xi -i regionu üçün göstəricinin qiyməti;

$\tilde{x}$- regionun ərazi-inzibati vahidləri sistemi üzrə göstəricinin orta qiyməti;

N - regiondakı ərazi-inzibati vahidlərin sayıdır.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün hər cür siyasət var. Məsələn, debitor borclarının, ehtiyatların və s. idarə edilməsi siyasəti.

Debitor borclarının idarə edilməsi siyasətindən istifadə edərkən, debitor borclarının ümumi həcmini optimallaşdırmaq və onun vaxtında yığılmasını təmin etməklə məhsul satışının həcmini artırmaq mümkündür, həm də ümidsiz borcları minimuma endirmək lazımdır.

Pul itirməmək üçün alıcılarla çevik ödəmə şərtləri və formaları ilə müqavilələr bağlanır. Məhsulların gələcəkdə göndərilməsi üçün əvvəlcədən qismən ödəniş də nəzərdə tutulur.

Təklif edilən endirimlər - bu, məhsul satışının həcmini artıran və vaxtında ödəmə qabiliyyətini artıran bir tədbirdir. Zəif fəaliyyət göstərən müəssisələrə isə cərimələr tətbiq edilir.

Maksimum endirimi müəyyən etmək üçün maliyyə davamlılığı ehtiyatı kimi göstəricidən istifadə edilir [1]:

$$MDE = (G - R_h) / S_m \text{ (4)}$$

burada:

G – gəlir;

R_h – rentabellik həddi;

S_m – satışdan mədaxildir.

Rentabellik həddi aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$Rh = S_x / ÜM_ə, \text{ (5)}$$

burada:

S_x – sabit xərclər;

$ÜM_ə$ – ümumi marja əmsalıdır.

Ümumi marja əmsalı düsturla hesablanır:

$$ÜMə = (Sm - Sx) / V \text{ (6)}$$

burada:

S_m – satışdan mədaxil;

S_x – sabit xərclər

Maliyyə resurslarının idarə edilməsi siyasətinin məqsədi məhsulların tələb olunan miqdarda və vaxtında fasiləsiz istehsalını təmin etməkdir.

Maliyyə resurslarına vəsaitlərin riskli qoyuluşu ilə maliyyə dövriyyəsindən vəsaitlərin çıxarılması baş verdikdə, müəssisə müflisləşə bilər. O zaman "ABC" metodikası tətbiq edilə bilər.

Əhəmiyyətinə görə 3 kateqoriya ehtiyatı ehtiva edir. A kateqoriyalı ən vacib ehtiyatların optimal ölçülərini hesablamaq lazımdır. Bu, EOQ modelindən istifadə etməklə edilə bilər və optimal sifariş ölçüsü düsturu ilə müəyyən edilir:

$$q_{opt} = \sqrt{\frac{2AS}{rp}}, (7)$$

burada:

A - sifarişin yerləşdirilməsi və yerinə yetirilməsi xərcləri;

S – illik resurs tələbi;

r– resursların saxlanmasına görə faiz dərəcəsi (diskontlaşdırma qoyuluşu);

q – vahid tədarük resurslarının qiymətidir.

Sifarişlərin tezliyi illik resurs tələbinin optimal ölçüyə nisbəti ilə müəyyən edilir. Borc siyasətini həyata keçirən müəssisə rasional hərəkət edir, yəni şəxsi kapitalın (ŞKR) rentabelliyini təmin edir:

ŞKR = ((Pb – r*ZK) * (1 – NP)) / SK (8)

burada:

P- vergiyə qədərki mənfəət;

NP – mənfəətdən vergi norması və s.analoji ayırmalar;

r – borc maliyyə vəsaitləri üzrə orta faiz dərəcəsi.

Bu əmsal inflyasiya səviyyəsindən yüksək olmalıdır. Yüksələn mənfəət hesabına rentabelliyin artması müəssisənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırır. Leverec əmsalından (EPR) istifadə edərək, planlaşdırılan mənfəəti hesablamaq olar:

$EPR = (S_g – D_x) / S_m$ (9)

burada:

S_g – satış gəliri,

D_x – dəyişən xərclər,

S_m– satışdan mənfəət.

Satışdan planlaşdırılan mənfəəti müəyyən etmək üçün müəyyən bir alqoritm istifadə olunur:

1. EPR hesablanır.

2. Hesabat ili ilə müqayisədə planlaşdırılan gəlirin faiz dəyişməsi müəyyən edilir:

$V_r\%$ = Planlaşdırılan V_r/Hesabat V_r* 100% (10)

3. Hesabat dövrü ilə müqayisədə planlaşdırılan dövrdə satışdan əldə edilən mənfəətin faiz dəyişməsi müəyyən edilir:

$P_r\% = EPR*V_r\%$ (11)

4. Hesabat ilində mənfəətin mütləq kəmiyyəti müəyyən edilir:

P_r planlaşdırılır = P_r hesabat * K_r (12)

Əmsalları nəzərə alaraq qeyd etmək olar ki, maliyyə resurslarının idarə edilməsi siyasəti zəruri amillər nəzərə alınmaqla müəssisənin aktiv inkişafının tərkib hissəsidir.

Nəticə

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, regionun maliyyə potensialının əlavə təsnifat strukturu kateqoriyanı daha hərtərəfli öyrənməyə, yəni regionun maliyyə potensialını icra dərəcəsi ilə xarakterizə etməyə - potensialın reallaşdırılmasının əldə edilmiş nəticələrini qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir və gələcəkdə perspektivli imkanları proqnozlaşdıracaqdır. Maliyyə potensialının fundamental elementlərinin müəyyən edilməsi maliyyə potensialının keyfiyyət və kəmiyyət baxımından qiymətləndirilməsinə imkan verəcək, həmçinin, ondan istifadənin səmərəliliyini xarakterizə edəcəkdir. Bölgənin maliyyə potensialının idarə edilməsi üçün məntiqi konstruksiyadan istifadə birbiri ilə əlaqəli və bir-birindən asılı prinsiplərin köməyi ilə regionun sosial-iqtisadi inkişafının davamlılığını təmin etmək üçün istifadə olunan potensialın milli iqtisadiyyatın elementi kimi maksimum səmərəliliyinə nail olmağa imkan verir. Bölgənin maliyyə potensialının effektiv yanaşma nöqteyi-nəzərindən idarə edilməsi üçün təklif olunan təlimatlar onun əsas elementlərinin yüksəlməsinə təsir göstərməyə imkan verən idarəetmə üsullarını təkmilləşdirməyə yönəldilmişdir.

Beləliklə, ümumilikdə qeyd etmək olar ki, maliyyə potensialının yüksəldilməsi perspektivlərini proqnozlaşdırmaq və təhlil etmək üçün onu daha ətraflı, xüsusən də müəssisə və təşkilatların maliyyəsinin əsas yaranma mənbələri, o cümlədən şəxsi vəsait və borc vəsaitləri üzrə strukturlaşdırmaq məqsədəuyğundur.

Fikrimizcə, biznesin həcmindən və istehsal həcmindən asılı olmayaraq, müəssisələrin maliyyə potensialının aşağıdakı istiqamətlərdə artırılması məqsədəuyğundur:

− əlavə gəlirin yığılması;

− real maliyyə resurslarının həcminin maksimuma çatdırılması;

− sabit ödəmə qabiliyyətinin və kifayət qədər maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi;

− müəssisənin maliyyə risklərinin mümkün mənfi nəticələrinin neytrallaşdırılması;

− maliyyə resurslarının təsərrüfat fəaliyyətinin növləri və əsas sahələri üzrə bölüşdürülməsində mütənasibliyin təmin edilməsi;

− müəssisənin maliyyə resurslarından istifadə prosesində onların gəlirliliyinin yüksək səmərəliliyinin təmin edilməsi.

Beləliklə, maliyyə nəticələrinin idarə edilməsinin əsas məqsədi cari və gələcək dövrlərdə təşkilat sahiblərinin rifahının maksimum dərəcədə artırılmasını təmin etməkdir. Müasir şəraitdə hər hansı bir müəssisənin səmərəliliyi onun maliyyə resurslarının formalaşması, bölüşdürülməsi, istifadəsi, təkrar istehsalı və qaytarılması mərhələlərində idarəetmə sisteminin səmərəliliyini əks etdirən bir-biri ilə əlaqəli göstəricilər və əmsallar sistemindən istifadə etməklə kompleks qiymətləndirmə yolu ilə müəyyən edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахмедов, А.Б. Финансовый потенциал региона и его использование в системе межбюджетных отношений : автореф. дис. канд. экон. наук: 08.00.10 / А. Б. Ахмедов. – Махачкала, 2005. – 27 с.
2. Булатова, Ю.И. Финансовый потенциал региона: содержание и структуры / Ю.И. Булатова // Вестн. Санкт- Петербург. ун-та.– 2010.– № 3. – С. 94-97.
3. Боков А.В. Управление финансовыми ресурсами на предприятии // Материалы VIII Международной студенческой электронной научной конференции “Студенческий научный форум”
4. Брылина Е.Т. Платежеспособность организации: Учебник / Е.Т. Брылина. – М.: Книга, 2014. – 364 с.
5. Багрецова Н.А., Филиппова Г.П. Управление финансовыми ресурсами промышленного предприятия // Молодежный научный форум: Общественные и экономические науки: электр. сб. ст. по мат. XLIV междунар. студ. науч.-практ. конф. № 4-С.44-46.
6. Чайковская, О.В. Категория “финансовый потенциал региона” в системе характеристик цифровой экономики / О.В. Чайковская, К.И. Жильцова // Актуальные проблемы менеджмента: производительность, эффективность, качество: матер. Всерос. науч.-практ. конф. с междунар. участием. – СПб.: СПбГУ, 2017.- С. 291-294
7. Фейзуллаев М.А. Системное управление финансами предприятия / М. А. Фейзуллаев // Международный научно-исследовательский журнал. – 2016. –№ 3 (45) Часть 1. – С. 75-77.
8. Иванова, Г.В. Финансовая нестабильность региона: методы оценки и инструменты элиминирования / Г.В. Иванова, Г.Р. Сахапова// Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. – 2014. – №6. – С. 183-198.
9. Исаев, Э.А. Финансовый потенциал региона: консолидация, саморазвитие, регулирование / Э.А. Исаев // Финансовая экономика. – 2010. –№ 3. – С. 46-65.
10. Котуков, А.А. К вопросу исследования понятия “инвестиционный климат” [Электронный ресурс] // Проблемы современной экономики. – 2008. – № 4. – Режим доступа: “http://www.m-economy.ru/art.php?nArtId=2280”.
11. Гусейнов А.Н. Оценка воздействия финансовой политики в управлении финансовыми

ресурсами и на финансовые результаты на предприятиях / А.Н. Гусейнов // Образование. Наука. Научные кадры. – 2015. – №2. – С. 114-118.
12. Голодова, Ж.Г. Формирование и управление финансовым потенциалом региона в целях обеспечения его экономического роста: дис. д-ра экон. наук : 08.00.10 / Ж.Г. Голодова. – М., 2010. – 360 с.
13. Нестеров Е.А. Оценка финансовой устойчивости компании: Учебник / Е.А. Нестеров. – К.: Книга, 2014. – 414 с.
14. Пожалостина А.А. Учетно-аналитическая информационная система в управлении финансовыми результатами хозяйствующего субъекта / А.А. Пожалостина // Вестник Самарского государственного экономического университета. – 2013. –№1 (99). – С. 90-94.
15. Попов М.Н. Подходы к управлению финансовыми результатами организации / М.Н. Попов // Развитие современного общества в условиях реформ: Материалы II межвузовской науч.-практ. конф. (Тихорецк, 16 апр. 2014 г.) / Редкол.: Е.В. Королюк [и др.]. – Краснодар: Краснодарский центр научно-технической информации, 2014. – С. 207-211.
16. Швецова Н.К. Проблемы учетно-аналитического обеспечения управления финансовой устойчивостью бизнеса // Инновационное развитие экономики. –2013. № 3(15) – С.103-106.
17. Шаринова Г.А. Финансовый механизм в системе управления финансами/Г. А. Шаринова, М. П. Емельяненко//Молодой ученый. – 2013. – № 10. – С. 410-411.
18. Зиангирова А.Р. Управление ликвидностью организации с целью максимизации стоимости капитала // Зиангирова А.Р., Путятинская Ю.В./ NovaInfo.Ru, 2015. – Т. 1. – № 32. С. 126-129.
19. Зенченко, С.В. Формирование и оценка финансового потенциала региона: монография / С.В. Зенченко. – Ставрополь: Изд-во СевКавГТУ, 2007. – 210 с.
20. Цейнтин Е.А. Финансовая отчетность организации: Учебник / Е.А. Цейнтин. – М.: Наука, 2014. – 368 с.
21. Яруллин, Р.Р. Теоретические основы финансового потенциала региона / Р.Р. Яруллин, Г.А. Галимова // Современные проблемы науки и образования. – 2011. – № 6. – 7 с.

Газанфар Салман оглы Сулейманов
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности,
зав.кафедры “Менеджмент”д.э.н., профессор
e-poçt: suleymanov.q.s@gmail.com

Арзу Ислам кызы Миргейдарова
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности,
доцент кафедры “Менеджмент”, к.т.н.
e-poçt: arzu.mirgeydarova@mail.ru

Эмилия Хангусейн кызы Шахверанова
Азербайджанский Государственный Университет Нефти и Промышленности,
преподаватель доцент кафедры “Менеджмент”
e-poçt:emiliyashahverenova@gmail.com

Разработка механизмов эффективного использования финансовых ресурсов при управлении промышленными отраслями

Резюме

Цель исследования- разработка механизмов эффективной организации и управления ее финансовым обеспечением, которая является одним из главных критериев конкурентоспособного экономического развития отраслей.

Методология исследования- в исследовательской работе использовались различные подходы, логическое обобщение, сравнительный анализ и другие методы.

Практическая значимость исследования- учитывая значение финансовых ресурсов в развитии отраслей, перспективы эффективного использования существующей финансовой поддержки и механизм ее совершенствования на предприятиях.

Результат исследования- исследование особенностей организации эффективного использования финансовых ресурсов в управлении промышленными отраслями и ее параметрической модели на основе международного опыта.

Оригинальность и научная новизна исследования- разработан экономический механизм формализации новых источников эффективного использования финансовых ресурсов отраслей нашей страны.

Ключевые слова: отрасли промышленности, управление, финансовый ресурс, инновация, эффективность.

Gazanfar Salman Suleymanov
Azerbaijan State Oil and Industry University,
Department of "Management",
Doctor of Economic Sciences, professor

Arzu İslam Mirheydarova
Azerbaijan State Oil and Industry University,
Department of "Management", Candidate of technical Sciences, associate professor

Emilia Хангусейн Shakhveranova
Azerbaijan State Oil and Industry University,
teacher Department of "Management"

Development of mechanisms for effective use of financial resources in the management of industries

Summary

The purpose of the research – development of mechanisms for effective organization and management of its financial support, which is one of the main criteria for the competitive economic development of industries.

The practical importance of the research – taking into account the importance of human capital today, both economically and in other areas, human capital and the process of their management in organizations.

The results of the research – study of the features of organizing the effective use of financial resources in the management of industrial sectors and its parametric model based on international experience.

The originality and scientific novelty of the research – An economic mechanism has been developed to formalize new sources of efficient use of financial resources from industries in our country.

Key words: branches of industry, management, financial resource, innovation, efficiency.

UOT: 33.657

Qurban Rauf oğlu MİRZƏYEV
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, dissertant
e-poçt: qurban.mirzayev@bk.ru
10.30546/4.71.73001.2024.05

LİZİNQ ƏMƏLİYYATLARININ VƏ ONLARIN UÇOTUNUN QLOBALLAŞAN MALİYYƏ-UÇOT SİSTEMİNDƏ YERİ VƏ ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – dünya iqtisadiyyatında aqrar sahə üzrə lizinq əməliyyatlarının indiki dövrə cavab verən uçot sistemlərinin rolu və ölkədə bu sistemlərin faydalılığı, onların iqtisadi artım tempinə adekvatlığının araşdırılmasıdır. Həmçinin, yeni çağırışlara uyğun gələn təkmil mühasibat uçotu sisteminin etibarlılığının artırılması bu sistemlərin yeni standartlara uyğunlaşdırılmış uçot və audit işi üzrə metod və metodologiyasının hazırlanması, habelə uçot işinin keyfiyyətinin artırılmasında yeni üsulların tətbiq edilməsi məsələləridir.

Tədqiqatın metodologiyası - metodlardan əsasən tədqiqatların empirik üsullara əsaslandırılmış, praktiki istifadədə olan təcrübələrdən, maliyyə hesabatlığının effektivliyinin artırılmasının rasional ölçülməsi, uçot işinin təşkilinin vektorial yoxlanması, qiymətləndirilmə, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə kimi üsullardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – alınmış nəticələrdən uçotun yenidən qurulmasında və yeni təşkil olunan təsərrüfat subyektlərdə mühasibat uçotu ilə bağlı nəzəri və praktiki problemlərin həll olunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri –tədqiqat işinin əsas əhəmiyyəti maliyyə məlumatları əsasında qərarların qəbul edilməsində mühasibat uçotunun düzgün aparılmasının əhəmiyyəti və lizinq əməliyyatları üzrə müasir standartalara əsaslanan qiymətləndirilmə və tanınma elementlərinin formalaşması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə göstərilən problemlərin həlli metodoloji bazanın da imkanlarından istifadə etməklə müasir tələblərə uyğun MHBS tələbləri üzrə yanaşmaya nail olunmasıdır. Bununla əlaqədar məqalədə təqdim edilmiş tövsiyələr lizinq əməliyyatları üzrə uçot işinin təşkilində müasir standartların tələblərinə maksimum əməl edilməsi, liznq əməliyyatları üzrə uçotun müasir çağrışlara cavab verən yanaşmalarına nail olunmasıdır.

Açar sözlər: aqrar sahə, audit işi, lizinq, uçot standartları, müasir uçot qaydaları.

Giriş

Bildiyimiz kimi istehsalı şərtləndirən əsas üç amildən biri də əmək alətləridir. Belə ki, istehsalın müasir avadanlıqlarla təhciz edilməsi məsələsi daim maddi nemətlər bolluğuna çalışan dünyamızın əsas hədəfidir desək yanılmarıq. Xüsusilə də “gəlir əldə edilməsi elə də asan olmayan dövrdə, lizinq müəssisələr üçün müasir avadanlıqlara yetərincə kapital qoyuluşu ayıra bilməyən təsərrüfat subyektlərdə maliyyələşmənin ən ideal formalarından biridir” [3, s. 40]. Müəssisələr qısa zaman ərzində yüksək texnologiyalı layihələrdə iştirak payına sahib olmaq və elə də böyük vəsait ödəmədən lazımi avadanlıqlara sahiblənməklə dövriyyə vəsaitinin kənara yönəlməsinin qarşısını alır. Xüsusilə də dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində birbaşa iştirak edən kənd təsərrüfatı əməliyyatlarında lizinq məsələləri çox aktualdır. Son dövrlərdə statistik məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, ölkə ərazisində aqrotexniki tədbirlərin avtomatlaşdırılmasında və əl əməyinin minimuma endirilməsində böyük işlərin aparılması ilə yanaşı hələ də bu sahə üzrə problemlər qalmaqdadır.

Cədvəldən göründüyü kimi 2017-ci ildə satılmış və ya verilmiş maşınların dəyəri 270 milyona yaxın olsa da 2022-ci ildə bu rəqəm 8.5 dəfə azalmışdır. Azalmaya əsasən bir sıra subyektiv və obyektiv məsələlər təsir göstərmişdir. Hesab edirik ki, obyektiv təsir kimi, əlbəttə, bu, pandemiya dövrüdür. Subyektiv təsir kimi isə, əmtəə məhsullarına tələbatın azalması, xarici istehsalçıların

satış ilə əlaqədar daha ehtiyatlı yanaşması, daşınma xərclərinin çox olması, xarici şirkətlərin birbaşa lizinq xidmətlərindən istifadə edilməsi çətinliyi göstərilə bilər.

Cədvəl 1.

Dövlət tərəfindən güzəştli şərtlərlə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqlarının satışı, ədədlə

Texnika və avadanlıqlar / İllər	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Traktorlar	765	1191	1061	1204	1645	1346	662	266	137	S6
Kotanlar	604	950	759	670	838	692	197	134	67	71
Kultivatorlar		16	41	140	751	259	188	54	39	3
Səpici aqreqatlar	239	307	439	565	961	652	180	147	67	90
Otbiçənlər	41	61	162	8	95	S9	64	10	5	20
Otpresləyənlər	-	7	73	24	34	60	21	34	1	29
Pambıqyığanlar	-	-	-	94	3 79	101	45	12	1	15
Taxılyığan kombaynlar	95	514	116	126	2	118	225	54	106	49
Gübrəsəpən maşın	40	39	111	187	92	65	64	6	2	13
Çiləyici və tozlayıcı maşınlar	50	56	110	231	394	212	77	88	43	7
Yumşaldıcılar	7	4	32	1	-	21	2	133	8	12
Taxıl-toxum təmizləyənlər	33	14	30	15	33	30	28	12	-	-
Malalar	22	51	57	226	343	219	80	131	72	46
Ot dırmıqları	17	23	22	51	29	32	29	9	1	16
Bağarası freyzlər	21	11	19	23	31	25	13	71	2	4
Traktor yedəkləri (qoşquları)	16	23	173	292	1370	588	180	115	30	4
Kombayna qoşulan biçici aqreqatlar	11	11	5	14	12	27	20	14	12	20
Digər kənd təsərrüfatı maşın və avadanlıqları	111	71	187	216	1066	626	260	479	138	129
Satılmış və verilmiş maşınların dəyəri, milyonla	37,9	95,1	59,2	138,7	269,4	197,9	130,6	52,3	37,6	31,8

Mənbə: Cədvəl AR Dövlət Statistika Komitəsi məlumatlarına əsasən tərtib edilmişdir.

Aqrar sahədə lizinq əməliyyatlarının uçot işinin qurulması istiqamətləri

Əsas məsələlərdən biri kimi xarici lizinq şirkətlərindən istehsalçıya birbaşa lizinq yolu ilə avadanlıqların alınması məsələsi araşdırıldıqda görürük ki, bir çox yerli vasitəçi şirkətlər və ya yerli istehsal şirkətləri xarici lizinq şirkətlərinin müasir iqtisadi şəraitdə uçot qaydalarına əsasən maliyyə hesabatlarının təqdim edilməməsi əsasında maraqsız tələbedənlərə/müştərilərə çevrilirlər. Bunun qarşısının alınması üçün isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənablarının 4 may 2018-ci il tarixli (№ 1140-VQD) “Mühasibat uçotu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişikliklər edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanununda [6] ölkə ərazisində təsərrüfat subyektlərinin Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına əsaslanmış uçot sisteminin qurulmasına göstəriş verildi. Bu isə digər əməliyyatların uçotu kimi icarə əməliyyatlarının da uçotda əks etdirilməsinin MHBS əsasında aparılmasını tələb edəcəkdir. Xüsusilə Prezidentin 7 iyul 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycanda 14 iqtisadi rayonun yaradılması baş vermişdir. Diqqət etsək görərik ki, bu yeni formalaşdırılmış iqtisadi rayonların ikisi işğaldan azad olunan ərazilərdə yaradılmışdır. Bu isə bu ərazilərdə yeni müasir layihələrin tətbiq edilməsinə və yeni investisiyaların yatırılmasına şərait yaradacaqdır. Bir daha görünür ki, “vaxtında aparılmış düzgün iqtisadı siyasət artıq öz bəhrəsini verməkdədir. Hesab edirik ki, qısa müddət ərzində (həm də yuxarıda göstərilmiş qanuna edilmiş dəyişikliklərə əsasən) baş mühasiblərin peşəkar mühasib sertifikatının əldə edilməsi mərhələli şəkildə başa çatdıqdan sonra yerli təsərrüfat subyektlərinin maliyyə hesabatları MHBS-yə əsasən hazırlanacaqdır” [10, s.8]..

İndi gəlin lizinq əməliyyatlarının təsərrüfat subyektlərinə konkret faydasını göstərək. Beləliklə,

- ✓ Müasir icarə münasibətindən icarədarın avadanlığından istifadə etməklə mənfəət marjasının artırılması;
- ✓ Yeni investisiya mənbəyinin əldə edilməsi;
- ✓ Bir çox məsələlərdə bu sahənin uçotu üzrə maliyyə və vergi uçotunun bir-birinə çox yaxınlaşmasından uçot qeydlərindəki fərqlərin azaldılması;
- ✓ Avadanlığın sublizinqə verilməsi ilə icarəyə götürülmüş əmlakın icarədara geri qaytarılması imkanı;
- ✓ Sonda icarəçinin öz şəxsi əmlakına çevrilmə imkanına əsaslanaraq avadanlıqlardan daha səmərəli istifadə etmək imkanının yaranması və s.

Lizinq xidmətləri müqavilələri ilə müəyyən edildiyindən əsasən iki tip icarə münasibəti yaranır: maliyyə icarəsi və ya lizinq və əməliyyat icarəsi və ya adi icarə [5, s.110]. Buradan da görünür ki, MHBS üzrə keyfiyyət göstəricisi sayılan mahiyyətin formadan üstünlüyü prinsipi icarə müqaviləsinə də təsir edir. Belə ki, avadanlığın hansı tərəfə aid olması, əsasən bu aktivin gələcəkdə fayda verməsini, keçmiş hadisələrdən yarandığını, ölçüləbilən olmasını və mülkiyyətçisinin müəyyən edilməsini tam dəqiq müəyyən etməkdən ibarətdir. Ona görə də “adətən icarə müddəti əmlakın tam istifadə müddətinin ¾-dən çox olarsa və ya icarəçinin icarədara ödədiyi ümumi ödənişi icarə obyektinin ədalətli dəyərinin 90 faizindən böyükdürsə və ya icarə müqaviləsinin sonunda icarə obyektinin qalıq dəyəri onun ilkin dəyərinin 1/5-dən kiçik olarsa bu zaman bu şərtlərə cavab verən müqavilə lizinq müqaviləsi hesab edilə bilər” [8]. Sadəcə mahiyyətin formadan üstünlüyü qorunmalı və göstərilən nisbətlərin əsaslandırılmasında digər keyfiyyət göstəriciləri də (münasiblik, əhəmiyyətlilik, düzgün təqdimat, faydanın onun əldə edilməsinə çəkilən xərclərə adekvatlığı və s.) nəzərə alınmalıdır [1].

MHBS-yə görə maliyyə lizinqi əməliyyat lizinqindən aşağıdakı əsaslarla fərqlənir:

- əməliyyat icarəsi əsasən aktivin qisamüddətə istifadəsini nəzərdə tutursa, maliyyə icarəsi ən azı orta və uzunmüddətli icarə münasibətidir;
- icarə müqaviləsinə əsasən faydanın və risklərin sonda mülkiyyət hüququ kimi ötürülməsi göstərilməsə belə əgər aktivin istifadə müddətinin əhəmiyyətli hissəsi icarəçidə olubsa, onda maliyyə lizinqi kimi qiymətləndirilməlidir;
- icarə müqavilə dəyəri diskondlaşdıqda icarəyə götürülən aktivin ədalətli dəyərinə uyğun gəlirsə, baxmayaraq ki, tərəflər bu müqaviləni ağır şərtli əqd adlandırsa belə bu əməliyyatlar maliyyə lizinqi kimi uçota alınmalıdır.

Yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, əməliyyat icarəsi ilə maliyyə icarəsi arasında əsas fərqlilik faydanın və risklərin ötürülməsi məsələsidir. Belə ki, bəzən yanlışlıqla aktivin istifadə hüquqlarının icarəyə keçməməsini əməliyyat icarəsi adlandırırlar. Bu doğru deyil. Maliyyə icarəsinin təbiətinə nəzər salsaq görərik ki, lizinq - istehlakçının sifarişi əsasında əmlakı satın almaqla onu istehlakçıya orta və uzun müddətə icarəyə vermək məqsədi ilə həyata keçirilən maliyyə xidməti növüdür [9, s.131]. Ona görə də müqavilə şərtinə əsasən sonda mülkiyyət hüququnun icarəçiyə keçib və ya keçməməsindən asılı olmayaraq belə əməliyyatlar lizinq əməliyyatları adlanır. Ancaq onu da qeyd etməliyik ki, hüququn sonda icarəçiyə keçməsi, demək olar ki, praktiki olaraq bütün müqavilələrdə göstərilir.

Uçot işinin müasir qaydalara uyğun qurulması ancaq MHBS əsasında mümkündür

Mühasibat uçotunda maliyyə icarələrinin düzgün qeydiyyatının aparılması bu tip əməliyyatların xüsusiyyətindən birbaşa asılıdır. Ona görə biz lizinq münasibətlərinə görə aşağıdakı uçot aparılmasını təklif edərdik.

a) Lizinq verən müəssisələrdə mühasibat uçotu
b) Lizinq alan müəssisələrdə mühasibat uçotu
c) Vasitəçi təşkilatda mühasibat uçotu
d) Öz aktivini lizinq təşkilatına sataraq ondan həmin aktivi uzunmüddətli lizinq kimi alması

Biz hesab edirik ki, balansda uzunmüddətli aktivlərin düzgün göstərilməsi, faizlər və köhnəlmə xərclərinin uçotu, lizinq müqavilsinin sonunda satışın baş verməsi və uçotda əks olunması, bəzən təsərrüfat subyektinin öz aktivini lizinq təşkilatına sataraq gəlir əldə etməsi və həmin aktivi yenidən lizinqə götürməsi əməliyyatları fonunda mühasibat uçotu kifayət qədər mürəkkəbləşir.

Sıra sayı	Əməliyyatların məzmunu	debet	kredit	Məbləğ
1.	Maliyyə icarəsi ilə avadanlığın verilməsi	174 “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları”	111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər”	400 000
2.	Hesablanmış faiz gəlirlərinin uçotu	176 “Faizlər üzrə uzunmüddətli debitor borcları”	442 “Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri”	100 000
3.	1-ci il üzrə icarə haqqının əsas hissəsi qısamüddətli debitor borcları kimi uçota alınır	214 “İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları”	174 “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları”	80 000
4.	1-ci ilin hesablanmış maraq faizi qısamüddətli debitor borc kimi uçota alınır	216 “Faizlər üzrə qısamüddətli debitor borcları”	176 “Faizlər üzrə uzunmüddətli debitor borcları”	20 000
5.	1-ci ilin faiz gəlirləri uzunmüddətli gəlirdən qısamüddətli gəlirə keçirilir	442 “Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri”	542 “Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri”	20 000
6.	1-ci il üzrə icarə haqqının əsas hissəsi ödənilir	223 “Bank hesablaşma hesabları”	214 “İcarə üzrə qısamüddətli debitor borcları”	80 000
7.	1-ci il üzrə icarə haqqının faiz hissəsi ödənilir	223 “Bank hesablaşma hesabları”	216 “Faizlər üzrə qısamüddətli debitor borcları”	20 000
8.	1-ci ilin faiz hissəsi cari ilin gəlirinə tanıdılır	542 “Gələcək hesabat dövrlərinin gəlirləri”	631-4 “Maliyyə icarəsi (lizinq) üzrə gəlir”	20 000

Gəlin nümunəvi hesablar planı üzrə icarə əməliyyatlarının hesablarda əks olunmasına nəzər yetirək: hesablar planında uzunmüddətli icarə əsaslı verilən TTA-a görə əməliyyatlar üçün 174 “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları” hesabı nəzərdə tutulmuşdur. Qeyd etmək istərdik ki, bu hesab üzrə ancaq icarəyə verən təsərrüfat subyektləri istifadə edir[7]:

Bu hesaba aşağıdakı subhesablar açmaq olar:

174-1 Maliyyə icarəsi üzrə uzunmüddətli debitor borcları

174-2 Əməliyyat icarəsi üzrə uzunmüddətli debitor borcları

174 “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları” hesabının debetində və icarəyə verilən əmlakı uçota alan hesabların (111 “Torpaq, tikili və avadanlıqlar-Dəyər”) kreditində əmlakın uzunmüddətli icarəyə verilməsi əks olunur. “İcarə haqqının daxil olması pul vəsaitləri və hesablaşmaları uçota alan hesabların debetində və 174 “İcarə üzrə uzunmüddətli debitor borcları” hesabının kreditində əks etdirilir” [4, s.336]. Bir çox ədəbiyyatlarda lizinq əməliyyatlarının fərqli müxabirləşmələrini təhlil edərkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu müxabirləşmələr təsərrüfat subyektinin həcmindən, lizinq əməliyyatlarının (müqaviləsinin) müddətindən, uçotun sadə və ya mükəmməl əsaslı qurulmasından asılıdır.

Məsələn, “Şimal” müəssisəsi “Cənub” müəssisəsinə 500 000 dəyərində 5 il müddətinə lizinq və ya maliyyə icarəsi əsasında TTA verib. Göründüyü kimi burada maliyyə icarəsi lizinq müqaviləsi ilə rəsmiləşdiyinə görə bu əməliyyat lizinq əməliyyatıdır. Bu müqavilədə mahiyyət etibarı ilə lizinqə verilən avadanlığın dəyəri ilə yanaşı sonda müddət üzrə ödəniləcək maraq faizi də göstərilməlidir. Bu faiz məbləği əsasən diskont dəyərlə hesablanır və tərəflər arasında razılaşdırılaraq aylara bölünür. Müxabirləşmənin sadəliyi üçün hesab edək ki, TTA-nın dəyəri 400 min manat, maraq faizi isə 100 min manat təşkil edir. Ödənişlər bərabər hissələrə amortizasiya (bölgü mənasında) edilərək 5 il ərzində eyni həcmdə ödəniləcək.

Ancaq bəzi hallarda 17 №-li MUBS icarədardan icarəyə götürülmüş əmlak üzrə köhnəlmə xərcləri cari ilin xərcləri kimi tanıması tələbini qoyur. Belə hallarda standarta əsasən, lizinq əsasında istehsalata verilən (yəni istifadədə olan) aktiv, onların ehtimal edilən ömürləri (gözlənilən istifadə müddəti) ərzində amortizasiya olunmalıdırlar. Əgər icarə müqaviləsinə əsasən əqdin sonunda aktivin onu istifadə edən subyektə (müqaviləyə görə icarəçiyə) mülkiyyət hüquqlarının ötürülməsi əminliyi varsa, onda istifadə müddəti xidmət müddəti kimi tanınacaqdır. Əgər belə bir əminlik yoxdursa, o zaman icarəyə götürülmüş TTA, istifadə müddətində amortizasiya olunur. Burada aktivin mülkiyyətə keçmə və ya amortizasiya müddəti icarə müqaviləsinin müddəti və ya standart istismar müddəti göturulur [10, s.117].

Nəticə

Maliyyə bazarları iştirakçıları həmişə istəyir ki, vacib maliyyə resursları daha əlçatan olsun. Ona görə də maliyyələşmə üçün ayrılacaq maliyyə vəsaitlərinin əldə olunması onun nəticəsinə yönəlməlidir. Lizinq obyektləri bir aktiv kimi maliyyələşmənin nəticəsi olaraq pul vəsaitlərinin təyinatından da daha tez alıcıya əlçatan olur. Deməli pul vasitəsi ilə reallaşa biləcək nəticə artıq bir addım daha yaxın olur. Bu nöqteyi-nəzərdən lizinq bu tələbatı ödədiyinə görə onunla əlaqəli istənilən yanaşma; o cümlədən, hüquqi bazanın təkmilləşməsi, mühasibat uçotunun anlaşılan olması, yeni təhlil metodları, audit işi üzrə lizinq əməliyyatlarına nəzarət və sairə öz əhəmiyyətini ciddi şəkildə artırmışdır. Biz belə nəticəyə gəlirik ki, aqrar lizinq əməliyyatlarının uçot işinin təşkilində aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmalıdır:

1. MHBS ilə uçot bütün məqamlar nəzərə alınaraq tam həyata keçirilməlidir.
2. Audit yoxlamaları bütün audit standartlara tam şəkildə əməl edilməsilə yerinə yetirilməlidir.
3. Azərbaycan Respublikasında lizinq münasibətlərinin qorunması, uçotunun istiqamətlərinin formalaşması və lizinqin hüquqi bazasının tamamlanması üçün yenilənmiş “Lizinq fəaliyyəti” haqqında Qanun qüvvəyə minməlidir [2, s. 277].
4. Lizinq əməliyyatı tərəflərinin uçotunun düzgün qurulması üçün konkret uçot təlimatı olmalıdır və icarə münasibətləri uçot sistemi əsasında qüsursuz qeydiyyata alınmalıdır. Məsələn, lizinq üzrə verilmiş subsidiyalar istər hökumət, istərsə də xüsusi fondlar əsasında olduqda bu əməliyyatların uçotu fərqləndirilə bilməlidir.
5. Kadr hazırlığı üzrə MHBS və BAS bilən mütəxəssislərin aqrar sahəyə cəlb edilməsi üzrə mexanizmlər formalaşmalıdır.
6. Avtomatlaşdırılmış uçot proqram təminatlarının tətbiqi sürətləndirilməli və dövlət tərəfindən stimullaşdırılmalıdır.
7. Rəsmiyyətə salınma prosesləri maksimum sadələşdirilməli və bu proses üzrə izafi xərclər minimuma endirilməlidir. Məsələn, geri qaytarılan və maliyyə icarəsinin tələblərinə uyğun gəlməyən vəsaitin sənədləşməsi və uçotu vergi və maliyyə hesabatlarında sadə əməliyyat kimi rəsmiyyətə salınıb retrospektiv düzəlişlərə cavab verməlidir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, lizinq əməliyyatları istər elmi-texniki tərəqqinin tətbiqində, istər maddi nemətlər bolluğuna nail olunmasında, istərsə də az maliyyə imkanlarına malik subyektlərin daha intensiv istesala malik olmağa şərait yaradan avadanlıq və ya texnikalara sahib olmasında müstəsna rol oynayır. Ona görə də bu əməliyyatların düzgün qaydada və müasir standartlara əsaslandırılmış uçotunun aparılması uçot sahəsində günümüzün vacib məsələlərindən sayılmaqdadır. Hesab edirik ki, müasir standartlara əsaslandırılmış uçot, gələcəkdə düzgün qərarların verilməsində və xarici investorların kapital qoyuluşlarının cəlb edilməsində əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyinin Kollegiyasının “ 30” yanvar2017-ci il tarixli Q-01 №li Qərarı ilə təsdiq edilmiş “Maliyyə Hesabatlarının Beynəlxalq Standartlarına Əsasən Mühasibat Uçotunun Aparılması Qaydaları”

2. Abdulov Ş.V., Əhmədov Y.B. "Kənd təsərrüfatında mühasibat (maliyyə) uçotu" Dərslik. Bakı, Mütərcim-2009, 420 səh.
3. Butova A.A., Txaqapso R.A. Kommersiya strukturlarının lizinq əməliyyatlarının mühasibat və fiskal aspektləri // Vestnik SamGUPS. 2009. № 5-2. S. 38-42).
4. Ə.Salahov, V.Mehdiyev. "Mühasibat uçotu" Dərslik. Bakı 2016. 3 saylı Bakı mətb, 566 səh.
5. R.Fətullayev. "Beynəlxalq mühasibat uçotunun əsasları" Bakı-2019. Nurlar nəşriyyat və poliqrafiya mərkəzi, 320 səh.
6. "Mühasibat uçotu haqqında" AR Qanunu. 29 iyun 2004-cü il tarixli 716 saylı Qanun.
7. Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartı "İcarələr" adlı 17 saylı Standart.
8. "Lizinq xidməti haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı-1994.
9. P.E.Muxtarova və başqaları. "İzahlı mühasibatlıq terminləri lüğəti" Bakı, 2020. Mütərcim, 372 s.
10. X.Cəfərov. "Müxabirləşmələrin praktiki izahı". Bakı,2020. Zərdabi nəşr, 376 səh.

ассистент Гурбан Рауф оглы Мирзаев
диссертант кафедры "Бухгалтерский учет и аудит" Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Место и роль лизинговых операций и их учета в системе финансового учета

Резюме

Цель исследования - изучить роль современных систем учета лизинговых операций в аграрном секторе в мировой экономике, полезность этих систем в стране и их адекватность темпам экономического роста. Также повышением надежности современной системы бухгалтерского учета, соответствующей новым требованиям, является подготовка методов и методик учетно-аудиторской работы этих систем, адаптированных к новым стандартам, а также применение новых методов повышения качества бухгалтерского учета. Бухгалтерская работа.

Методика исследования - в основе методики исследования лежат эмпирические методы, практическое использование опыта, рациональное измерение повышения эффективности финансовой отчетности, векторная проверка организации бухгалтерской работы, оценка, использованы сравнительный анализ и обобщение.

Прикладная значимость исследования – полученные результаты могут быть использованы при реструктуризации бухгалтерского учета и при решении теоретических и практических задач, связанных с ведением бухгалтерского учета во вновь организованных хозяйствующих субъектах.

Результаты исследования - основное значение научно-исследовательской работы заключается в важности правильного учета при принятии решений на основе финансовых данных и подготовке предложений и рекомендаций по формированию элементов оценки и признания на основе современных стандартов лизинговых операций.

Оригинальность и научная новизна исследования - решение представленных в статье задач заключается в достижении подхода по требованиям МСФО в соответствии с современными требованиями за счет использования возможностей методологической базы. В связи с этим рекомендации, представленные в статье, заключаются в максимальном соответствии требованиям современных стандартов при организации учета лизинговых операций, достижении подходов к учету лизинговых операций, отвечающих современным требованиям.

Ключевые слова: аграрная сфера, аудиторская работа, лизинг, стандарты бухгалтерского учета, современные правила бухгалтерского учета.

assistant Gurban Rauf Mirzayev
dissertant of the department
“Accounting and audit” ASAU

Place and role of leasing operations and their accounting in the financial accounting system

Summary

The purpose of the study is to investigate the role of modern accounting systems of leasing operations in the agricultural sector in the world economy, the usefulness of these systems in the country, and their adequacy to the rate of economic growth. Also, increasing the reliability of the advanced accounting system corresponding to the new requirements is the preparation of methods and methodologies for the accounting and audit work of these systems adapted to the new standards, as well as the application of new methods to increase the quality of the accounting work.

The methodology of the research - based on the methods, the research is based on empirical methods, the practical use of the experiences, the rational measurement of increasing the effectiveness of financial reporting, the vectorial verification of the organization of the accounting work, evaluation, comparative analysis and generalization were used.

The applied importance of the research - the obtained results can be used in the restructuring of accounting and in solving theoretical and practical problems related to accounting in newly organized economic entities.

The results of the research - the main importance of the research work is the importance of correct accounting in making decisions based on financial data and the preparation of proposals and recommendations on the formation of evaluation and recognition elements based on modern standards for leasing operations.

The originality and scientific novelty of the research - the solution to the problems presented in the article is to achieve an approach according to IFRS requirements in accordance with modern requirements by using the possibilities of the methodological base. In this regard, the recommendations presented in the article are the maximum compliance with the requirements of modern standards in the organization of accounting for leasing operations, and the achievement of approaches to accounting for leasing operations that meet modern requirements.

Key words: agrarian field, audit work, leasing, accounting standards, modern accounting rules.

UOT: 336 & 338.22.01

Aygül Aydın qızı SƏLİMOVA
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzinin doktorantı,
e-poçt: vipaygul76089@gmail.com
10.30546/4.71.73001.2024.06

AQROBİZNES SİSTEMİNDƏ MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ ONUN İNKİŞAFININ TƏKAMÜLÜ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir iqtisadi şəraitdə aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi və onun inkişafı xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində məntiqi ümumiləşdirmə, sistemli yanaşma, analiz və sintez metodlarından istifadə edilib.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - tədqiqatda əsaslı araşdırmalar aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin və onun inkişaf xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsinə şərait yaratmaq imkanına malikdir.

Tədqiqatın nəticələri - aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin və onun inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzəri baxımdan araşdırılması bir sıra nəticələrin və mülahizələrin əldə olunmasına imkan yaradır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - müzakirəyə səbəb olan elmi mülahizələr aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin formalaşması sisteminin əsasını təşkil edən və bir sıra prinsipləri müəyyən edən aparıcı tədqiqatçıların araşdırmalarının nəticələrində yer alan müəyyən fikirləri dəstəkləməyə imkan verir.

Açar sözlər: aqrobiznes sistemi, iqtisadi, maliyyə münasibətləri, subyekt, amil, inkişaf, resurs.

Giriş

Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının əsas sahələrindən biri aqrobiznes sistemidir. Mühüm iqtisadi, maliyyə və resurs potensialı cəmləşmiş aqrobiznes sistemində ölkə ictimaiyyətində həyati əhəmiyyətə malik olan məhsullar istehsal olunur. Resurs potensialına torpaq, maddi və əmək ehtiyatları aid edilir. Aqrobiznes sistemində iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə məşğul əhalinin 35,8%-i (1,8 milyon nəfər), bütün əsas istehsal fondlarının 3,8%-i (10,1 milyard manat) və iqtisadiyyatın sahələri üzrə ümumi daxili məhsulun 4,8%-i (6,4 milyard manat) bu sferanın payına düşür [2, s. 55, 56, 58]. Aqrobiznes sisteminin uğurlu inkişafı ölkənin milli iqtisadiyyatının bütün sahələrinin səmərəli vəziyyətini qətiyyətlə müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu cür inkişaf göstəricisinə malik olduğu şəraitdə ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə özünü təmin etmək imkanının olması dövlətin ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi və cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi vəziyyəti müəyyənləşdirir. Bunları nəzərə alaraq müasir iqtisadi şəraitdə aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər müəyyənləşdirilməlidir və onun inkişafının xüsusiyyətləri qiymətləndirilməlidir. Ona görə də tədqiqatın mövzusu aktuallığı ilə fərqlənir.

Aqrobiznes sistemində maliyyə resurslarının formalaşmasına təsir edən amillərin müəyyənləşdirilməsi

Aqrobiznes sistemi ölkənin aqrar sənaye kompleksinin bütün sahələrini özündə cəmləşdirir. Bu sistemin qeyri-kafi inkişafı əhalinin ərzaq təminatı səviyyəsinin pisləşməsinə səbəb olur ki, bu da ölkəni xarici ölkələrdən müəyyən siyasi və ərzaq asılılığına düşürə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş xarici ölkələrin əksəriyyəti rəsmi olaraq aqrobiznesin inkişafında böyük əhəmiyyəti olan aqrar siyasəti prioritet və strateji sahə hesab edirlər [13, 14, 15]. N.R.Kelçevskaya, İ.S.Pelımskaya, E.V.Andreyeva qeyd edirlər ki, "...aqrar sənaye kompleksinə dövlət dəstəyi sahəsində beynəlxalq təcrübəyə əsasən, dövlətin kənd təsərrüfatı istehsalında iştirakı və sənayenin inkişafı proqramının olması onun sabit uğurlu inkişafına kömək edir. Onlar aqrar sənaye

kompleksinin idarə edilməsinin ümumi xarici təcrübəsini qiymətləndirərək hesab edirlər ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətinin əsas potensialı aqrar müəssisələrin sayında, istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmində deyil, istehsal prosesinin təmin edilməsinin elmi və texniki səviyyəsində, idarəetmə sisteminin səmərəliliyini artıraraq məhdud istehsal ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək bacarığındadır” [11, s. 108]. Bu amillər, ölkəmizin aqrobiznes sistemində istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin artmasına kömək etməklə onların dünya bazarında kifayət qədər yüksək rəqabətqabiliyyətli olmasına şərait yaradır.

Aqrobiznes sistemində həyata keçirilən istehsal yalnız ona xas olan özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir ki, bu da onu milli iqtisadiyyatın digər sahələrindən xeyli fərqləndirir. Bütün bu xüsusiyyətlər bazar prinsiplərindən istifadə olunduğu indiki şəraitdə daha aydın şəkildə özünü göstərməkdədir. Aqrobiznes sisteminin əsas spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onun kənd təsərrüfatı sahəsindəki istehsal bioloji və təbii proseslərlə birbaşa əlaqəli olmaqla yanaşı insanların, torpağın, bitkilərin, heyvanların sahibkarlıq prosesinə cəlb edilməsindən və iqlim şəraitindən birbaşa asılı olan biznesin mürəkkəb formasıdır. Araşdırmalarımızın nəticələrinə əsasən aqrobiznes sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin maliyyə resurslarının formalaşmasına təsir edən amilləri (təbii, bioloji, istehsal, iqtisadi-maliyyə və sosial) qruplaşdırdıq.

Təbii-iqlim şəraiti canlı orqanizmlərin bioloji inkişaf dövrünə, bitki və heyvanların məhsuldarlığına, məhsulların maya dəyərinin və rentabelliyinin diferensiallaşdırılmasına, son nəticədə aqrobiznes sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin rentabelliyinə və maliyyə resurslarının dövriyyəsinə həlledici təsir göstərir. Öz növbəsində aqrobiznes sistemində istehsalın mövsümiliyi və tsiklik xarakterə malik olması, xərclər və əldə olunan gəlirlər arasındakı vaxt boşluğuna görə ilin dövrləri üçün maddi-pul ehtiyatlarının təmərküzləşməsini tələb edir. Buna görə aqrobiznes sistemində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin əksəriyyəti çoxsahəlidir və aqrar istehsalın çoxşaxəli ixtisaslaşması istehsal dövrü ərzində maliyyə mənbələrindən daha bərabər şəkildə istifadə olunmasına kömək edir.

İstehsal və iqtisadi (maliyyə) amillərə ilk növbədə, ölkəmizin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına (ÜTT-yə) üzvolma ərəfəsində həlledici rol oynayan qiymətlər və dünya səviyyəsinə yönəlmiş ixracqabiliyyətli aqrobiznes sistemində istehsal olunan məhsullar daxildir. Tədqiqatın sonrakı mərhələsində bəhs etdiyimiz istehsal və iqtisadi (maliyyə) amilindən daha geniş şəkildə bəhs edəcəyik.

Yuxarıda deyilənlərdən əlavə qeyd etmək lazımdır ki, aqrobiznes sistemindəki mövcud vəziyyət sosial amillərin ayrıca nəzərdən keçirilməsini tələb edir. Müstəqilliyin ilk illərində ölkəmizin regionlarının inkişaf etməmiş infrastrukturu və aqrobiznes subyektlərində ixtisaslı kadr təminatına və resurs potensialından səmərəli istifadəyə xüsusi təsir göstərən mürəkkəb demoqrafik vəziyyət son illərdə uğurlu iqtisadi islahatlar nəticəsində dayanıqlı inkişaf etmişdir.

Maliyyə sisteminin tarixinin yaranması və maliyyə elminin inkişafının təkamülü

Son illərdə dövlətin iqtisadi fəaliyyətinə təsir göstərən və koronovirus pandemiyasının təsirlərindən müasir dünya maliyyə sisteminin fəaliyyətində yaranan problemlərin müəyyənləşdirilməsinə daha çox ehtiyac var. Maliyyənin mahiyyətinə və onların fəaliyyət xüsusiyyətlərinə dərindən nüfuz edilməsinin böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cür kateqoriyadan bazar prinsiplərindən istifadə olunduğu təcrübədə daha çox istifadə variantlarının artırılması düzgün nəzəri mövqelərdən yanaşmağa imkan verir.

Maliyyə cəmiyyətin iqtisadi münasibətlərinin bir hissəsidir. Lakin təcrübədə maliyyənin abstrakt bir münasibətlər ilə deyil, real pul münasibətləri ilə əlaqəsi olur. Dəyərin maliyyə vasitəsi ilə bölgüsü və yenidən bölgüsü pul vəsaitlərinin gəlirlər, daxilolmalar və yığımlar formasında hərəkəti ilə müşayiət edilir ki, onların da məcmusu maliyyə resurslarını təşkil edir. Maliyyə resursları maliyyə münasibətlərinin maddi daşıyıcısıdır [1, s. 84].

Bazar dəyişikliklərinin baş verdiyi müasir iqtisadi şəraitdə maliyyənin rolunun artması maliyyə münasibətlərinin mənalı hissəsini daha da inkişaf etdirmək üçün maliyyə sisteminin tarixinin, maliyyə elminin inkişafının daha ətraflı şəkildə tədqiqini və araşdırılmasını müəyyənləşdirir.

Maliyyənin mahiyyətini bir kateqoriya kimi nəzərdən keçirərkən, hazırda onun təkamülünü təyin edən və eyni zamanda gələcəkdə inkişaf xüsusiyyətlərini formalaşdıran bir sıra prinsipial yeni müddəalar qoyan ən vacib müasir meyilləri nəzərə almaq lazımdır. Ümumiyyətlə, D.A.Bağırovun və M.X.Həsənlinin fikrincə, maliyyə dedikdə, “...geniş təkrar istehsalın fasiləsizliyinin təmin edilməsi, dövlətin vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsi məqsədilə mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondlarının yaradılması, bölüşdürülməsi və istifadəsi ilə əlaqədar olan iqtisadi münasibətlər”i nəzərdə tutan tərifdir [3, s. 8]. Maliyyə iqtisadi bazisin elementidir və iqtisadi kateqoriya kimi çıxış edir, çünki, hər şeydən əvvəl, o, istehsal münasibətlərinin müəyyən tərəflərinin universal və mücərrəd formada ifadəsidir. “Bazis” dedikdə üstqurumun əsasını təşkil edən istehsal münasibətlərinin toplusu başa düşülür. Maliyyə iqtisadi münasibətləri ifadə edir və müvafiq olaraq iqtisadi bazisin tərkibinə daxildir [3, s. 7].

E.S.Hacıyev və M.R.Bədirov qeyd edirlər ki, “ ... maliyyə anlayışı yalnız pul münasibətlərini əhatə etmir. Pul münasibətləri maliyyə münasibətlərinə o zaman çevrilir ki, istehsal nəticəsində və onların reallaşdırılması zamanı şirkətlərin gələcəkdə istifadə edəcəkləri maliyyə resursları formalaşmış olsun. Mövcud şəraitdə hər bir cəmiyyətdə bir sıra pul münasibətləri fəaliyyət göstərir. Bunlara dövlətlə-müəssisələr, dövlətlə-əhali, ayrı-ayrı müəssisələr, müəssisələrlə-əhali arasında olan münasibətlər aiddir. Maliyyə münasibətlərini fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlər vardır” [5, s. 16].

Ölkəmizin iqtisadiyyatının bazar prinsiplərinə uyğun formalaşdığı şəraitdə maliyyənin mahiyyətinin nəzəri və metodoloji tədqiqatlarını aydınlaşdırmaq məqsədilə maliyyə münasibətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərinin daha ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Bu baxımdan maliyyənin inkişafının iki istiqamətdə nəzərdən keçirilməsi diqqət çəkən məqamdır. Bu istiqamətlər tarixi (maliyyə elminin inkişafı) və iqtisadi (maliyyə sisteminin inkişafı) kateqoriya kimi qəbul edilməlidir. Maliyyə termininin yaranmasını əvvəlcədən müəyyənləşdirən və maliyyə elminin inkişafının təkamülünü təqdim edən şərtlər cədvəl 1-də ətraflı şəkildə əks olunub.

Maliyyə elminin yaranması tarixi istiqamətlərdə öyrənilərkən onun inkişafı dövlətçiliyin bərqərar olması ilə əlaqədardır. Dövlətçiliyin yaranması vergilərin tətbiq edilməsini və sonra vergi sisteminin formalaşmasını tələb etdiyi zaman kəmiyyət dəyişikliklərinin keyfiyyətə davamlı keçidinin vahid prosesi kimi başa düşməyə imkan verirdi. Belə bir şəraitdə ixtisaslaşdırılmış gəlirlərin tətbiqi dövlət büdcəsinin formalaşmasına səbəb oldu.

Maliyyə və maliyyə sisteminin müəyyənləşdirilməsinə dair baxışlar

Müasir iqtisadi mənbələrdə maliyyə və maliyyə sistemini müəyyənləşdirmək üçün vahid ortaq fikirlər yoxdur və bu terminlər fərqli məzmuna malikdirlər. Lakin bu anlayışların formalaşması elmi tədqiqat zamanı istifadə olunan maliyyə nəzəriyyəsindən asılıdır. Maliyyə elmi sahəsində fəaliyyət göstərən tədqiqatçıların müəyyən bir maliyyə konsepsiyasına bağlılığını təyin edən iki əsas maliyyə nəzəriyyəsini (klassik və neoklassik) fərqləndirmək adətdir.

Klassik maliyyə nəzəriyyəsi, ilk növbədə, dövlət təşkilatlarının sərəncamında olan büdcələrə (büdcədənkənar fondlara) vəsaitlərin səfərbər edilməsi və bölüşdürülməsi mexanizmini əsaslandıran bütün nəzəri fikirləri və təcrübi üsulları özündə birləşdirir. Keçmiş inzibati-amirlik iqtisadi sistemi dövründə ölkəmizdə klassik maliyyə nəzəriyyəsinin üstünlük təşkil etməsi iqtisadiyyatın quruluşunda dövlət mülkiyyətinin üstünlüyə malik olması, sahibkarlığın (özəl biznesin) rəsmi şəkildə tanınmaması və hüquqi şəxs statuslu biznes subyektlərinin olmamasına görə maliyyə bazarının alətləri hesabına maliyyə mənbələri toplaya bilməməsi ilə əsaslandırılırdı. Buna görə də həmin totalitar siyasi sistem şəraitində əsasən dövlət maliyyəsi nəzəriyyəsi inkişaf etmişdir. Yalnız siyasi ideologiya dəyişərək bazar iqtisadi sisteminə keçildikdən sonra neoklassik maliyyə nəzəriyyəsi əsasında özəl sferanın maliyyəsinin inkişafı üçün ilkin şərtlər yaradıldı.

Maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinin tədqiqat obyekti kapital bazarları və özəl sahibkarlığın maliyyəsi hesab olunur. Bunların arasında təmərküzləşərək səhmdar cəmiyyətləri şəklində yaradılan böyük korporasiyaların maliyyəsi fərqliliyi ilə seçilir. Böyük Britaniya və ABŞ tədqiqatçıları özəl sahibkarlığın və bu ölkələrin iqtisadiyyatının maliyyə sferasının fəal inkişafı ilə əlaqədar

Cədvəl 1

Maliyyə elminin yaranması və inkişafının təkamülü

Maliyyə elminin inkişaf dövrü və mərhələləri	Mərhələlərin məzmununa görə xüsusiyyətləri	
b.e.ə. VI-IV əsrlər Maliyyə elminin olmadığı dövr	Tarixçilərin fikrinə görə, Qara dənizin şimal bölgəsinin şəhərlərində pul dövriyyəsi artıq mövcud olub və həmin dövrdə “delfinlər” şəklində tökmə sikkələr buraxılıb. Məhkəmə və ticarət rüsumları şəklində dolayı vergilər mövcud idi	
XI əsr “Maliyyə”nin yaranma dövrü	İngilis dilində “maliyyə” termininin ortaya çıxması - pul cəzası, cərimə və imtiyaz haqqı mənasını bildirən “fine” (latın dilindən) sözündən yaranmışdır	
XII-XIII əsrlər Maliyyə münasibətlərinin inkişaf etmədiyi dövr	İtaliyada “financia” (latınca) termininin yaranması gəlir və əməliyyatda ödəniş mənasını bildirir. Bu dövr maliyyə münasibətlərinin inkişaf etməməsi ilə xarakterizə olunur, dövlət gəlirləri isə natural şəklində vergilər və əmək rüsumları hesabına formalaşırdı.	
XIII-XIV əsrlər Natural maliyyə dövrü	Foma Akvinskinin Əsərləri	Natural təsərrüfatın üstünlük təşkil etməsi və maliyyə idarəçiliyinin zəif inkişafı maliyyə elminin inkişafına mane olurdu. Bununla yanaşı maliyyə ilə bağlı bəzi təlimatlar artıq mövcud idi
XV əsr Xəzinədarlıq (domen) dövrü	Dövlət artıq dövlət xərclərini ödəyə bilmirdi, buna görə yeni maliyyə üsulları ortaya çıxdı (vergilər, rüsumlar, ödənişlər). Maliyyə nəzəriyyəsi inkişaf etməyə və dövlətin maliyyə siyasətinə təsir göstərməyə başladı	
XVI-XVII əsrlər Kollec-kollegial (gümüş və qızıl ehtiyatları) dövrü	J.Boden, Q.Qobbs, D.Lokk	Vergilər hesabına dövlət gəlirlərinin yaradılması zərurəti təklif olunurdu. Dövlətin dolayı vergilər tətbiq etmək hüququ sübut edilmişdir. Maliyyə idarəetməsini gəlir və xərclərə uyğunlaşdırmaq cəhdi edilmişdir. İlk dəfə olaraq dövlət maliyyəsi, dövlət büdcəsi və dövlət krediti anlayışları yarandı.
XVII-XVIII əsrlər Nəzəri yanaşmalar dövrü	F.Kene, A.Tyurqo, O.Mirambo, A.Smit, D.Rikardo, J.B.Sey	Maliyyə elmi ilə maliyyə siyasətini ayırmaq cəhdi. Maliyyə və milli iqtisadiyyatın əlaqəsi və qarşılıqlı asılılığının müəyyənləşdirilməsi. Vergilərin yeni nəzəriyyəsi hazırlanmışdır. Dövlət və yerli maliyyə anlayışları tətbiq olunur. Maliyyə iqtisadiyyatının təcrübi tədqiqatları aparılıb, lakin maliyyə kateqoriyasının nəzərdən keçirilməsinə sistemli bir yanaşma mövcud deyildir.
XIX əsr Sistemin təqdimat müddəti	F.Nitti, İ.M.Kulişera, V.A.Lebedev, İ.X.Ozerov, J.Sismondi, A.Vaqner, K.Q.Ray, V.Y.Vitte, O.İ.Veselovskiy, İ.İ.Yanjulididr	Maliyyə nəzəriyyəsinə həsr olunmuş bir çox əsər vardır, ilk dəfə maliyyə baxımından sistemli bir təqdimat verildiyi bir dərslik nəşr olundu. İlk dəfə geniş təcrübi material əsasında maliyyənin vəziyyətinin təhlili aparıldı. Maliyyə yeni fəaliyyət sahələri ilə müstəqil bir bilik sahəsi kimi başa düşülməyə başladı (maliyyə bazarları, maliyyə institutları).
XX əsr Maliyyə münasibətlərinin inkişaf etdiyi dövr	A.M.Aleksandrov, A.M.Birman, E.A.Voznesenskiy, İ.D.Zlobin, A.M.Rodionova, V.K.Sençaqov, N.Q.Sıçyev, B.M.Sabanti və s.	Sovet alimləri maliyyə elminin nəzəri əsaslarının tədqiqi və inkişaf etdirilməsinə öz əvəzsiz töhfələrini vermişlər. “Maliyyə” anlayışı təkcə dövlət təsərrüfatına deyil, həm də sahibkarlıq subyektlərinə münasibətdə istifadə olunmağa başladı. Maliyyə münasibətləri sahəsində yeni bir ev təsərrüfatlarının maliyyəsi istiqaməti yaranmışdır. Dövlətlərarası maliyyə münasibətlərinin inkişafında irəliləyişlər baş verdi.

Mənbə: cədvəl tədqiqatın nəticələrinə əsasən tərəfimizdən hazırlanmışdır [1; 5; 9, s. 19-20; 10, s. 68-86; 16]

maliyyənin neoklassik nəzəriyyəsinin inkişafına ən böyük töhfələrini vermişdir [6, 9, 11, 19]. Bununla yanaşı, həmçinin milli iqtisadiyyatımız üçün maliyyə elminin yeni prinsiplərinə əsaslanan xarici iqtisadi nəzəriyyə və modellərin istifadəsinin ölkəmizin gerçəkliyi şərtlərinə uyğunlaşdırılmasına ehtiyacın olduğu nəzərə alınmalıdır.

Araşdırmalarımızın nəticəsində aydın olur ki, iqtisadi kateqoriya kimi təqdim olunan “maliyyə” anlayışının məzmununa tədqiqatçılar münasibət bildirərkən maliyyə münasibətlərinin və bütövlükdə maliyyə elminin mahiyyətinə fərqli prizmadan yanaşırlar. Belə ki, maliyyə elmində maliyyə metodologiyasının konseptual məsələlərində fərqlənən bir sıra nəzəri istiqamət müəyyən edilmişdir. Bu əsasən onunla izah olunur ki, tədqiqatçıların müəyyən bir məktəbə mənsub olmaları, onların elmi biliklərinin və tədqiqat üsullarının mənşəyi (mahiyyəti) ilə bağlı baxışları mövcud ümumi elmi-metodoloji yanaşma və müddəaların təsiri altında formalaşmışdır. Fərqli tədqiqatçıların bu yanaşmaların bir-birinə zidd olmadığı, əksinə “maliyyə” kateqoriyasının çoxfunksiyalılığını əks etdirməsi fikri ilə razılaşmamaq olmaz.

Dövlət maliyyə siyasətinin işlənib hazırlanması və onun inkişafının nəzəri aspektləri

Maliyyə münasibətlərinin yaranmasının uzun tarixə malik olmasına və iqtisadçı alimlərin maliyyə və maliyyə münasibətlərinin mahiyyəti ilə bağlı çoxsaylı tədqiqat işlərini aparmasına baxmayaraq, müasir elmdə “maliyyə”, “maliyyə sistemi”, “maliyyə mexanizmi”, “maliyyə resursları” terminlərinin şərhlərində vahid şəkildə mövqenin formalaşmamasına baxmayaraq hətta bir elmi məktəb çərçivəsində fikir ayrılıqları da mövcuddur. Bu göstərilənlərə əsasən müasir dünyada baş verən dəyişiklikləri nəzərə alaraq səmərəli dövlət maliyyə siyasətinin işlənib hazırlanması və inkişafı üçün zəruri olan maliyyə elminin nəzəri aspektlərinin daha da araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Y.S.Dolqanova, N.Y.İsakova, N.A.İstomina və başqaları tədqiqatları zamanı qeyd edirlər ki, “maliyyə sahəsində nəzəriyyələrin formalaşması və inkişafının uzun dövrü müasir maliyyə sistemlərində pul vəsaitlərinin hərəkətinin məqsədyönlülüyünü səciyyələndirən geniş istiqamətlərin mövcudluğuna səbəb olmuşdur. Maliyyə elminin bu cür formalaşması və inkişafı təkamül baxımından qanunauyğundur. Dünya alimlərinin bu sahədəki geniş mövqelərinin ümumiləşdirilməsi, maliyyənin iqtisadiyyatın dövlət və özəl sektorlarında pul münasibətlərinin məcmusu kimi təqdim edildiyi qənaətinə gəlməyə imkan verir. Belə münasibətlərin istiqaməti tamamilə aydın şəkildə müəyyən edilmişdir ki, bu da, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi şəraitində təkrar istehsal prosesinin davamlılığını təmin etməkdir” [18, s. 35].

Son illərdə yeni sosial-iqtisadi reallıqlara uyğun olaraq maliyyənin təbiətini və xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirmək cəhdlərini özündə cəmləşdirən bir sıra maraqlı elmi əsərlər ərsəyə gəlib. Dövlət maliyyəsi sferasında yuxarıda göstərilən elmi araşdırmaların sahələri indiyədək aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. Maliyyənin mahiyyəti ilə bağlı əvvəllər nəzərdən keçirilmiş mövqelər ayrı-ayrı tədqiqatçılara “maliyyə” kateqoriyasının genişləndirilmiş təriflərini verməyə imkan yaratdı.

R.Levinenin fikrincə, maliyyə inkişafı stimullaşdırır, eyni zamanda iqtisadi imkanların bölgüsünü yaxşılaşdırır. O, hesab edir ki, tədqiqatçılar maliyyə inkişafı mərhələsində gəlir bölgüsü və yoxsulluğun azaldılması arasındakı əlaqələri təhlil etməlidirlər, o cümlədən maliyyə yeniliyinin maliyyə qeyri-sabitliyini necə yarada biləcəyini diqqətlə araşdırsalar da, maliyyə yeniliyinin uzunmüddətli iqtisadi böyüməni və gəlir bərabərsizliyini necə formalaşdırdığına dair daha çox aydınlığa ehtiyac vardır [20 , s. 58].

T.E.Bondar maliyyəyə aşağıdakı tərifi vermişdir: “müasir iqtisadiyyatın son dərəcə vacib və təcrübi olaraq əhəmiyyətli bir kateqoriyasıdır. Dövlətin maliyyə vəziyyəti onun təhlükəsizliyini tamamilə müəyyənləşdirir: iqtisadi, hərbi, qida, enerji, ekoloji, sosial və s. Müəssisələrin (təşkilatların) heç bir ciddi iqtisadi qərarı bunun üçün lazım olan maliyyə mənbələrinin miqdarını əvvəlcədən qiymətləndirmədən həyata keçirilə bilməz. Bu hallar alimlərin və təcrübəçilərin maliyyəyə davamlı, keçməyən marağını müəyyənləşdirir” [7, s. 71].

Araşdırmaları zamanı S.F.Fedulova vurğulayır ki, “maliyyə, iqtisadi subyektlərdə pul vəsaitlərinin, gəlirlərin və əmanətlərin formalaşması və istifadəsi ilə bağlı pul bölgüsü münasibətləri

sistemidir”. O, göstərir ki, maliyyə münasibətlərinin əsas qruplarına aşağıdakılar daxildir:

- biznes subyektləri arasında gəlirlərin bölgüsü ilə bağlı münasibətlər (birgə fondlar, səhmlərdə iştirak, cərimələr və s.);
- bir tərəfdən biznes subyektləri ilə əhali, digər tərəfdən dövlət arasında büdcə və büdcədənkənar fondların yaradılması və bu fondlardan vəsaitlərin ayrılması ilə bağlı münasibətlər;
- sığorta fondlarının formalaşması və istifadəsi ilə bağlı bir tərəfdən sığorta təşkilatları, digər tərəfdən isə biznes subyektləri ilə əhali arasında münasibətlər;
- biznes subyektləri ilə yuxarı təşkilatlar arasında yuxarı təşkilat tərəfindən yaradılan vəsaitlərin formalaşması və bölüşdürülməsi ilə bağlı münasibətlər;
- gəlirlərin bölüşdürülməsi, pul gəlirlərinin, əmanətlərin, vəsaitlərin fondlarının formalaşması və istifadəsi ilə bağlı müəssisələr, qurumlar, təşkilatlar arasındakı münasibətlər [16, s. 19-20].

N.N.Şestakovanın monoqrafiyasında maliyyə münasibətləri nəzəriyyəsinə dair müxtəlif nəzəri-metodoloji baxışlar ümumiləşdirilir və maliyyə dedikdə “dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul fondlarının funksiyalarını yerinə yetirmək üçün formalaşması, bölgüsü və istifadəsi, habelə biznes subyektlərinin və ev təsərrüfatlarının genişləndirilmiş çoxalma şərtlərini təmin etmək üçün mərkəzləşdirilməmiş fondları ilə bağlı pul münasibətləri sistemi” başa düşülür [19, s. 15].

Maliyyə münasibətləri sistemində əsas anlayışların sistemli əlaqəsi

Maliyyə nəzəriyyəsi, xüsusən büdcə və vergi sisteminin inkişaf prinsipləri çərçivəsində sələflərin yaratdığı təcrübi-nəzəri maliyyənin genezisinə əsaslanmalıdır. Büdcə sisteminin səviyyələri arasında vergilərin bölüşdürülməsi prinsiplərini öyrənən N.N.Şestakova maliyyənin bölüşdürücü, tənzimləyici və nəzarət funksiyalarını fərqləndirmişdir. Maliyyənin bölüşdürücü funksiyası istehsal olunan sosial məhsulun dəyərinin bölüşdürülməsi, iqtisadi münasibətlər subyektlərində gəlir və əmanətlərin formalaşması və fondların yaradılması ilə əlaqələndirilir. Maliyyənin tənzimləyici funksiyası dövlətin iqtisadi inkişafa (biznes subyektlərinin davranışı, ayrı-ayrı ərazilərin və sahələrin inkişafı) maliyyə qolları vasitəsilə təsiri ilə özünü göstərir. Nəzarət funksiyası artıq ÜDM-in müvafiq fondlara bölüşdürülməsi zamanı özünü göstərir və bu fondların formalaşmasının düzgünlüyünün və vəsaitlərin təyinatı üzrə xərclənməsinin yoxlanılmasıdır [19, s. 16-17].

Maliyyənin, maliyyə münasibətlərinin və büdcə sisteminin mahiyyəti ilə əlaqədar bir sıra tədqiqatçıların tənqidi yanaşmaları bizə cəmiyyətin iqtisadi inkişafında onlardan istifadə etmək üçün etibarlı metodoloji platforma verir.

Maliyyənin məzmununun öyrənilməsi də vacib məsələdir, çünki bu, maliyyə mexanizminin formalaşması üçün ilkin material və dövlətin maliyyə siyasətinin həyata keçirilməsi mexanizmi hesab olunur. İqtisadi funksiyalar kateqoriyası kimi maliyyəyə xas xüsusiyyətləri həyata keçirmək üçün bir vasitə olan maliyyə mexanizmidir.

Maliyyə sisteminin ümumiyyətlə tanınmış elementlərini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, aqrobiznes sisteminin spesifikliyi bu sistemdəki dövlətin maliyyə siyasətinə də təsir göstərir. Bütün bunlar aqrobiznes sisteminin maliyyə mexanizmi və maliyyə tənzimlənməsi yolu ilə həyata keçirilən müəyyən tədbirlərdə öz əksini tapır.

Maliyyə və maliyyə sistemi iqtisadi münasibətlər sistemində müəyyən bir yer tutur, lakin dövlətdə və ayrı-ayrı təşkilatlar səviyyəsində maliyyə axınlarının səmərəli idarə edilməsi olmadan biznes subyektlərinin nağd pulla təmin edilməsində maliyyə funksiyalarını yerinə yetirmək mümkün deyil. Maliyyə idarəetmə qurumları (müxtəlif səviyyələrdə hakimiyyət orqanları) maliyyə siyasəti və maliyyə mexanizmi vasitəsilə idarə olunmalıdır.

Akademik Z.Ə.Səmədzadənin ideya müəllifi və baş redaktorluğu ilə nəşr olunmuş “Böyük İqtisadi Ensiklopediya”da maliyyə siyasəti aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: “dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi, hökumətin dövlətin maliyyə resurslarının səmərəli tətbiqinə yönəlmiş tədbirlər sistemidir. Bu sistem gəlirlər və xərclərin, vergilərin və vergitutmanın tənzimlənməsində, pul tədavülünün idarə edilməsində, milli valyutanın məzənnəsinə təsirdə dövlət büdcəsinin rolunun formalaşması və gerçəkləşməsi ilə əlaqədardır” [4, s. 457].

İqtisadi mənbələrdə dövlət maliyyə siyasətinin mahiyyəti və məzmunu çoxşaxəlidir. Beləliklə,

O.A.Qaloçkinanın və K.A.Kojuxinanın fikrincə maliyyə siyasəti “maliyyə mənbələrinin səfərbər edilməsinə, onların rasional paylanmasına və dövlətin öz funksiyalarını həyata keçirməsi üçün səmərəli istifadəsinə yönəlmiş dövlətin xüsusi fəaliyyət sahəsidir. Maliyyə siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir. Milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirir, maliyyə mənbələrinin ümumi həcmini, mənbələrini və istifadə istiqamətlərini müəyyənləşdirir, sosial-iqtisadi proseslərin maliyyə üsulları ilə tənzimlənməsi və stimullaşdırılması mexanizmini inkişaf etdirir” [8, s. 20].

V.D.Li, A.K.Mustafina və L.A.Bimendiyeva hesab edirlər ki, maliyyə siyasəti - “cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişafı problemlərini həll etmək üçün maliyyədən istifadə etmək üçün dövlətin məqsədyönlü fəaliyyətidir və bu üst quruluş anlayışıdır. Maliyyə siyasətinin hazırlanması prosesində ölkə qarşısında qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün maddi şərait təmin edilir. Buna görə maliyyə siyasəti iqtisadiyyata və sosial sahəyə təsir göstərən aktiv bir vasitədir” [12, s. 38].

Ümumiləşdirilmiş şəkildə “maliyyə”, “maliyyə siyasəti”, “maliyyə mexanizmi”, “maliyyə tənzimlənməsi” anlayışlarının sistemli əlaqəsini cədvəl 2-də göstərmişik.

Cədvəl 2

Maliyyə münasibətləri sistemində əsas anlayışların sistemli əlaqəsi

	Məzmununa görə xüsusiyyətləri	**Maliyyə idarəetmə elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsi**
Maliyyə	Dövlətin funksiyaları və vəzifələrini yerinə yetirmək, habelə istehsalın artırılması şərtlərini təmin etmək üçün pul vəsaitlərinin (fondlarının) formalaşması, paylanması və istifadəsi ilə əlaqəli iqtisadi münasibətlər.	- iqtisadiyyatın və onun subyektlərinin maliyyə tarazlığının təmin edilməsi: pul və maliyyə resursları ilə təmin edilməsi
		- milli gəlirin paylanması və yenidən bölgüsü
		- dövlət büdcəsindən daxil olan vəsaitlərin bölgüsü prosesinə nəzarət
		- biznes subyektlərinə dövlət dəstəyi vasitəsilə təkrar istehsal prosesinə təsir
		- vətəndaşların sabit iqtisadi və sosial şəraitlə təmin olunması
Maliyyə siyasəti	Dövlətin iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsi, dövlət funksiyalarını yerinə yetirmək üçün maliyyə münasibətlərindən istifadə tədbirlərinin məcmusudur	- maliyyə siyasətinin ümumi konsepsiyasının hazırlanması
		- adekvat maliyyə mexanizminin yaradılması
		- dövlətin və iqtisadiyyatın digər subyektlərinin maliyyə fəaliyyətinin idarə edilməsi
		- milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas istiqamətlərinin konkretləşdirilməsi
Maliyyə mexanizmi	Maliyyə planlaşdırması və proqnozlaşdırılması	- maliyyə planları və proqnozlarının növ və formalarının işlənib hazırlanması - maliyyə planının təsdiqlənməsi üçün təşkilati tədbirlərin həyata keçirilməsi - maliyyə planı tapşırıqlarının dəqiqləşdirilməsi
	Maliyyə nəzarəti	- qanunvericiliyin ciddi icrasının yoxlanılması
	Maliyyə rıçaqları və alətləri	- Maliyyə rıçaqları: mənfəət, gəlir, amortizasiya ayırmaları, xüsusi təyinatlı iqtisadi fondlar, pay haqları və s. - Maliyyə alətləri: ödəniş, kredit, depozit, investisiya alətləri, sığorta alətləri
	Maliyyə tənzimləmə təminatı	- təlimatlar, standartlar, normalar, tarif dərəcələri, təlimatlar və izahatlar və s.
	İnformasiya dəstəyi	- biznes subyektlərinin maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti haqqında məlumat - verilənlər bazasının formalaşdırılması
Maliyyə tənzimlənməsi	Maliyyə resurslarının bəzi bazar seqmentlərində cəmləşdirilməsi, digərlərində isə maliyyə resurslarının artımını məhdudlaşdırmaqla iqtisadi və sosial proseslərə təsir	- hüquqi mexanizmin formalaşdırılması və tənzimlənməsi
		- idarəetmə mexanizminin formalaşması və tənzimlənməsi
		- maliyyə-iqtisadi mexanizmin formalaşdırılması və tənzimlənməsi

Mənbə: cədvəl tədqiqatın nəticələrinə əsasən tərəfimizdən hazırlanmışdır [9, s. 27; 17]

Ölkənin iqtisadiyyatının digər sahələri ilə müqayisədə aqrobiznes sistemində sahibkarlıq fəaliyyəti özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Aqrobiznes sistemində sahibkarlıq fəaliyyətinin xüsusiyyətləri maliyyə münasibətlərinin formalaşaraq inkişaf etdiyi indiki iqtisadi şəraitdə özünü göstərir.

Nəticə

Aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillərin və onun inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzəri baxımdan araşdırılması bir sıra nəticələrin və mülahizələrin əldə olunmasına imkan yaradır. Müzakirəyə səbəb olan elmi mülahizələr aqrobiznes sistemində maliyyə münasibətlərinin formalaşması sisteminin əsasını təşkil edən və bir sıra prinsipləri müəyyən edən aparıcı tədqiqatçıların araşdırmalarının nəticələrində yer alan müəyyən fikirləri dəstəkləməyə imkan verir:

- dövlətin maliyyə yardımının və dəstəyinin müəyyən bir səviyyəsi biznes subyektlərinin özünü maliyyələşdirmələrinə kömək etməlidir, o cümlədən onlara məqsədli proqramla yanaşma həyata keçirilməlidir;
- maliyyə dəstəyinin reallaşdırılmasına diferensial yanaşma biznesin səmərəliliyində və məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyindəki fərqləri nəzərə almalıdır;
- dövlətin maliyyə dəstəyinin motivasiya yönümü sahibkarların səmərəli biznesinə yönəldilməlidir;
- proteksionizmin, əlçatanlığın və ünvanlılığın müəyyən səviyyəsi müəyyənləşdirilməlidir;
- bazarda məhsulun rəqabəti üçün bərabər şərait təmin edilməlidir;
- dövlətin maliyyə yardımından və dəstəyindən səmərəli istifadə edilməklə həmin tədbirlərin həyata keçirilməsinin ardıcıllığı və zəmanəti təmin olunmalıdır.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. Ataşov, B.X. Maliyyə bazarları / B.X.Ataşov. - Bakı: Kooperasiya, - 2016. - 456 s.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı // ARDSK-nın statistik məcmuəsi. - Bakı: Çaşıoğlu Eİ-MMC, - 2023. - 707 s.
3. Bağırov, D.A. Maliyyə / D.A.Bağırov, M.X.Həsənli. - Bakı: İqtisad Universiteti, - 2011.-384 s.
4. Böyük İqtisadi Ensiklopediya: [7 cilddə] / Z.Ə.Səmədzadə. - Bakı: Şərq-Qərb, - c. III. – 2012-2015. - 608 s.
5. Hacıyev, E.S. Maliyyə və biznes menecmenti / E.S.Hacıyev, M.R.Bədirov – Bakı: Tuna, - 2021. - 368 s.
6. Kazımov, R.N. Təsərrüfat subyektlərinin maliyyə dayanıqlığının təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi / R.N.Kazımov, F.Q.Əmrahov // Kooperasiya, - Bakı: - 2023. №3(70), - s. 51-57
7. Бондарь, Т.Е. О дискуссионности фундаментальных основ понимания финансов // Экономические и юридические науки. Финансы и кредит, - 2014. №13, - с. 71-77.
8. Галочкина, О.А. Финансы / О.А.Галочкина, К.А.Кожухина - СПб.: ЕврАзЭС, -2019. -272 с.
9. Жума кызы Раиза. Финансовый механизм стратегии развития сельского хозяйства Кыргызской Республики: методология, концепция, использования: / Дисс. ... докт. экон. наук. / Бишкек, 2021. - 275 с.
10. Ицкович, Б.Ф. Генезис теоритических и практических финансов // Финансы и кредит, - 2009. №18, - с. 68-87.
11. Кельчевская, Н.Р. Развитие ресурсного потенциала регионального агропромышленного комплекса: монография / Н.Р.Кельчевская, И.С.Пелымская, Е.В.Андреева - Москва: Креативная экономика, - 2021. - 128 с.
12. Ли, В.Д. Финансы / В.Д.Ли, А.К.Мустафина, Л.А.Бимендиева - Алматы: Қазақ университеті, - 2019. - 336 с.
13. Ловкис, Л.К. Экономика организаций (предприятий) агропромышленного комплекса / Л.К.Ловкис, О.А.Карабань, Т.Г.Горустович - Минск: БГАТУ, - 2021. - 316 с.

14. Петрова, Л.М. Современные реалии и перспективность функционирования малого и среднего бизнеса в агропромышленном комплексе // Продовольственная политика и безопасность, - 2022, - Т. 9. №1, - с. 93-102.
15. Тоболич, З.А. Экономика предприятий агропромышленного комплекса / З.А.Тоболич - Горки: БГСХА, - 2017. - 221 с.
16. Федулова, С.Ф. Теория и практика финансов / С.Ф.Федулова - Ижевск: ФГБОУ ВПО "УдГУ", - 2018. - 580 с.
17. Финансы / С.А.Белозеров, Г.М.Бродский, С.Г.Горбушина [и др.]; отв. ред. В.В.Ковалев. -3-е изд., перераб. и доп.- М.: Проспект, 2019. - 933 с.
18. Финансы / Ю.С.Долганова, Н.Ю.Исакова, Н.А.Истомина [и др.] - Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, - 2019. - 336 с.
19. Шестакова, Н.Н. Финансы / Н.Н.Шестакова - Красноярск: Краснояр. гос. аграр. ун-т., - 2019. - 366 с.
20. Levine, R. Finance, Growth, and Inequality // IMF Working Paper, - 2021, - 80 p.

Айгуль Айдын Салимова
Докторант Центра Аграрных Исследований
vipaygul76089@gmail.com

Факторы, влияющие на формирование финансовых отношений в системе агробизнеса и эволюция его развития

Резюме

Цель исследования - выявление факторов, влияющих на формирование финансовых отношений в системе агробизнеса в современных экономических условиях, и оценка особенностей его развития.

Методология исследования - в исследовательской работе использованы методы логического обобщения, системного подхода, анализа и синтеза.

Прикладное значение исследования - фундаментальные исследования в исследовании имеют возможность создания условий для выявления факторов, влияющих на формирование финансовых отношений в системе агробизнеса и особенностей его развития.

Результаты исследования - изучение с теоретической точки зрения факторов, влияющих на формирование финансовых отношений в системе агробизнеса и особенностей его развития, позволяет сделать ряд выводов и соображений.

Оригинальность и научная новизна исследования - научные соображения, вызвавшие дискуссию, позволяют поддержать определенные идеи, содержащиеся в результатах исследований ведущих исследователей, которые легли в основу системы формирования финансовых отношений в системе агробизнеса и определили ряд принципов.

Ключевые слова: система агробизнеса, экономические, финансовые отношения, субъект, фактор, развитие, ресурс.

Aygul Aydin Salimova
Azerbaijan Ministry of Agriculture
PhD student of the Agricultural Economics Research Center
vipaygul76089@gmail.com

Factors affecting the formation of financial relations in the agribusiness system and the evolution of its development

Summary

The purpose of the study - the identification of factors affecting the formation of financial relations in the agribusiness system in modern economic conditions and the assessment of the features of its development.

Research methodology - logical generalization, systematic approach, analysis and synthesis methods were used in the research work.

The importance of applying research - substantive research in the study has the opportunity to create conditions for determining the factors affecting the formation of financial relations in the agribusiness system and the features of its development.

The results of the study - a theoretical study of the factors affecting the formation of financial relations in the agribusiness system and the features of its development makes it possible to obtain a number of conclusions and judgments.

The originality and scientific novelty of the research - scientific considerations that cause discussion allow us to support certain ideas contained in the results of research by leading researchers, which form the basis of the system of formation of financial relations in the agribusiness system and determine a number of principles.

Keywords: agribusiness system, economic, financial relations, subject, factor, development, resource

UOT 336.713; 331.108

Günel Gündüz qızı SULTANOVA
Dissertant, Azərbaycan Texnologiya Universiteti,
gunel.bayramova.91@list.ru

Pəri Əmirəhməd qızı HƏSƏNOVA
iqtisad üzrə elmlər doktoru, professor
perihesenova80@gmail.com
10.30546/4.71.73001.2024.07

AZƏRBAYCANDA BANK SEKTORUNUN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ƏSAS PARAMETRLƏRİ VƏ İNNOVASİYALARDAN ASILILIĞI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – bank sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas parametrlərinin və innovasiyalardan asılılığının müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində müxtəlif yanaşmalardan, o cümlədən müqayisəli təhlil üsulundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – bank sektorunun iqtisadiyyatın inkişafındakı əhəmiyyətliliyini nəzərə almaqla kredit resurslarına əlçatanlığın təmin edilməsi istiqamətində müəyyənləşdirilən tədbirlər tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın nəticəsi –innovasiyası vasitəsilə banka birbaşa və ya dolayı yolla gəlir gətirən, bank fəaliyyətində keyfiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxaran məhsul, xidmət və ya texnologiyaların tətbiqi hesabına bankların iqtisadiyyata təsirinin əsaslandırılması tədqiqatın əsas nəticəsidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – bank sektorunun rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas parametrlərinin və innovasiyalardan asılılığının müəyyənləşdirilməsi araşdırmanın elmi cəhətdən əhəmiyyətini müəyyən edir.

Açar sözlər: bazar payı, maliyyə sabitliliyi, rəqabət qabiliyyəti, keyfiyyət, xidmət səviyyəsi, bank məhsulu dəyəri, rəqəmsal bankçılıq.

Giriş

Müasir dövrdə ən qabaqcıl bank xidmətlərindən biri olan internet-bankçılıq gün keçdikcə daha da çox maraq qazanan və olduqca aktiv formada istifadə olunan bir xidmətdir. Internet-bankçılığın əsas mahiyyəti odur ki, müştərilər banka getmədən, onlayn rejimdə öz hesabı üzrə müxtəlif bank əməliyyatlarını apara bilər. Bu gün ölkəmizdə də bu sahənin inkişafı nəticəsində bir çox sahədə işlər sürətlənir. Məsələn, kartdan karta pul köçürmək, ödəniş etmək, pulun köçürülməsi üçün bank filialına getmək artıq vacib şərt deyil. Yalnız İnternetin olması kifayətdir ki, xüsusi proqram vasitəsilə müştəri ilin 365 günü, həftənin 7 günü, günün 24 saatı banka getmədən birbaşa İnternet vasitəsilə bank hesabının idarə edilməsini, kartdan istifadə, əmanət, kredit, pul köçürmələri və digər əməliyyatları həyata keçirsin. Virtual banklar etibarlı platformalar, şifrələmə və çoxfaktorlu audentifikasiya hesabına əsas diqqətini xidmətlərin təhlükəsizliyinə yönəltmişdir. Bu isə müştərilərin bank xidmətlərindən istifadəsi zamanı məlumatların qorunmasını təmin edir.

İnnovasiyalar – istənilən biznesin, xüsusən də bank sahəsində vacib bir komponentdir. Müştəri gözləntiləri daima artmaqdadır və belə bir vəziyyətdə öz rəqabət qabiliyyətini qorumaq üçün banklar daima innovasiyalar tətbiq etməlidirlər.

Bank sektorunda rəqabət qabiliyyəti anlayışı

Bank sektorunda innovasiyaların ən mühüm amilləri aşağıdakılardır:

1) müştəri gözləntiləri;
2) texnoloji nailiyyətlər;
3) qanunvericilikdə dəyişikliklər;
4) rəqabət.

Bankların maliyyə bazarında mübarizə aparmaq qabiliyyəti birbaşa bank məhsullarının rəqabət qabiliyyətindən asılıdır. Bankın rəqabət qabiliyyəti məhsulun və ya xidmətin rəqib bank tərəfindən təklif olunan analoji məhsuldan həm ictimai tələbatın ödənilməsi imkanına, həm də məhsulun maya dəyərinə görə üstünlüyünü göstərir. [1, s. 444].

N.P.Kazarenkovanın fikrincə: “Bankın rəqabətqabiliyyətliliyi kredit təşkilatlarının bazara rəqabət qabiliyyəti yüksək olan xidmət və məhsulların çıxarılmasının potensial və real imkanları, həmçinin müştərilərin bütün tələblərinə cavab verən etibarlı və müasir bankın müsbət imicinin formalaşmasıdır”.

Bankın rəqabət qabiliyyəti maliyyə dayanıqlılığı, sabitlik və vicdanlılıq kimi parametrlərdən asılı olan, etibarlılıq amilindən birbaşa asılıdır. Bu da bir daha bankın inteqral rəqabət qabiliyyəti üçün maliyyə dayanıqlılığının zəruriliyini təsdiq edir.

İqtisadiyyat üzrə bir çox elmi nəşrlərdə bankın rəqabət qabiliyyəti ilə onun maliyyə dayanıqlılığı sinomim kimi qeyd olunur. Digər yanaşmalara əsasən, maliyyə dayanıqlılığı bankın rəqabət qabiliyyətinin əsas elementlərindən biridir. Bankın rəqabət qabiliyyəti bir çox parametrlərdən yaranan inteqral bir xarakteristikadır. Həmin parametrləri bir neçə qrupda birləşdirmək olar:

1. Kredit təşkilatlarının səmərəli fəaliyyəti üzrə göstəriciləri: aktivlərin həcmi və keyfiyyəti, xüsusi vəsaitlərin həcmi, kredit portfeli və onun keyfiyyəti, gecikdirilmiş ssuda öhdəliklərinin həcmi, bankın gəliri, aktivlərin rentabelliyi, bank kapitalının kifayətliliyi, kredit və faiz riski;
2. Bank xidmətlərinin rəqabət qabiliyyətini xarakterizə edən göstəricilər – müştəri üçün xidmətlərin rəqiblərin göstərdiyi analoji xidmətlərlə müqayisədə daha cəlbedici olması, xidmətlərin qiyməti və keyfiyyəti, geniş xidmət çeşidi, müştərilərə xidmət səviyyəsi və mədəniyyəti, satışdan sonra xidmətlərin keyfiyyəti, xidmətlərin satışı forması;
3. Bank xidmətləri bazarında bankların mövqeyini qiymətləndirən göstəricilər: ümumi ssuda öhdəliyi həcmində bank kreditlərinin payı, bank əməliyyatlarının gəlirlilik səviyyəsi, bankın nisbi kapitaltutumu əmsalı, filialların sayı, bankın korporativ idarə edilməsi keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi, təşkilati-idarəetmə strukturunun səmərəliliyi və stabilliyi və s. [5, s.563].

Banklarda innovasiyaların tətbiqinin əhəmiyyəti

Müasir dövrdə bankın rəqabət qabiliyyətinə təsir göstərən ən vacib amillərdən biri də innovasiyaların tətbiqidir. Bu gün innovasiyalar bankın stabilliyi, rəqabət qabiliyyəti və dayanıqlı iqtisadi artımının ən mühüm amillərindən biri kimi çıxış edir.

Banklarda innovasiya fəaliyyətinin tətbiqini əsasən üç səbəblə qeyd etmək olar:

- dünya maliyyə bazarının və bank xidmətləri bazarının qloballaşması;
- bank və qeyri-bank sektoru arasında rəqabətin güclənməsi;
- dünya maliyyə böhranı.

Hazırda uğurlu bank fəaliyyətinin əsas şərtlərindən biri daimi yenilik siyasətinin həyata keçirilməsidir. Bu isə iqtisadiyyatın bugünkü vəziyyəti ilə səciyyələnən bir sıra amillərdən asılıdır:

- birincisi, bankla müştəri arasında olan münasibət tərəfdaşlıq prinsipinə əsaslanır. Bu isə o deməkdir ki, banklar təkcə müştəri kapitalının artırılmasına yox, həmçinin onlara yeni xidmətlər göstərməyə çalışırlar. Bu isə öz növbəsində bankların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin genişlənməsinə, xərclərin azaldılmasına, işgüzar fəaliyyətinin genişlənməsinə və gəlirlərinin artırılmasına zəmin yaradır;
- ikinci səbəbi bazar münasibətləri şəraitində banklar arasında olan rəqabətdir.

Uzunmüddətli dövrdə banklar öz rəqabətədavamlılıqlarını qoruyub saxlamaq üçün çoxvariantlı və qeyri-standart işgüzar qərarlar verməli, əməliyyatların orijinallığını təmin etməli, bank fəaliyyətinin bütün sahələrində innovasiyar tətbiq etməlidirlər;

- üçüncü səbəb, bahalı bank texnologiyalarının inkişafıdır. Məhz elmi-texniki tərəqqi bütün dünyada iqtisadi inkişafın əsas amili kimi tanınan innovativ proses anlayışı ilə sıx əlaqələndirilir. [7, s.10].

Ümumilikdə, bank fəaliyyətinin səmərəliliyi və onun bazarda rəqabət qabiliyyəti yeni bank məhsulu, texnologiyasının tətbiqindən asılıdır. Bununla belə, bank sektorunda yeniliklər təkcə

texniki və texnoloji inkişafdan deyil, eyni zamanda yeni biznes formalarının, yeni məhsul və xidmətlərin, maliyyə alətlərinin tətbiqindən asılıdır. Məhz innovasiyalar bankların iqtisadi inkişafını və onların rəqabətə davamlılığını təmin edir.

Professor İ.T. Balabanovanın fikrinə əsasən, “bank innovasiyası maliyyə innovasiyasının bir hissəsini təşkil edir. Bank innovasiyası – yeni bank məhsulu və ya əməliyyatı formasında, innovativ fəaliyyətin son nəticəsi kimi çıxış edir. İnnovativ fəaliyyət dedikdə isə, innovasiyaların yaradılması və reallaşdırılmasının innovativ prosesi başa düşülür”.

A.V.Oxlopkova, P.Druker, V.S.Vikulovanın fikirlərinə nəzər salsaq “innovasiya” və “yenilik” terminlərini müqayisə etmək də xüsusi maraq doğurur. Hər ikisi oxşar terminlər olsalar da, onların arasında müəyyən fərqlər var. İnnovasiya – yeniliyin praktiki olaraq reallaşdırılmasıdır. Hər bir yeniliyi innovasiya hesab etmək olmaz, innovasiya isə yeniliyin müsbət istiqamətə doğru təkmilləşməsidir. Yəni hər bir yenilik yaxşı nəticə əldə etmək mənasına gəlmir, qısaca onu qeyd etmək olar ki, innovasiya – hər hansı bir yeniliyin uğurlu tətbiqi və reallaşdırılmasıdır. [2, s.375].

Bank innovasiyalarının inkişafının müasir mərhələsində maliyyə texnologiyalarından istifadəçi sayı 15-20% artır.

Bank innovasiyalarının istifadə və tətbiqinin perspektivliyi üçün vacib olan şərtlər:

1) müasir informasiya texnologiyalarının inkişafı çərçivəsində unikal bank məhsulu və xidməti yaratmaq;

2) müştərilərin bank innovasiyalarına olan tələbatının artırılması məqsədilə son istehlakçıya yeni məhsul və xidmətlər haqqında tam məlumat vermək;

3) virtual telekommunikasiya, maliyyə texnologiyalarından istifadə etmək;

4) məlumatın və onun ötürülməsi kanallarının mühafizə səviyyəsini yüksəltmək;

5) innovativ fəaliyyətin inkişafı sahəsində bank işçilərinin bilik səviyyəsini artırmaq;

6) yeni texnologiyalardan istifadə edən və lazım gəldikdə banklara unikal perspektiv layihələr (startaplar) təqdim edən xüsusi şirkətlərlə qarşılıqlı əlaqə yaratmaq.

Beləliklə, rəqabətin bank sahəsində innovasiyalardan istifadə zamanı mühüm bir rol oynadığını qeyd etmək olar. Bunun üçün də öz rəqiblərini müəyyən etmək və müştərilərini qoruyub saxlamaq üçün banklar innovasiyalar tətbiq etməlidirlər.

Rəqabət qabiliyyəti səviyyəsini xarakterizə edən əsas göstəricilər: bazar payı, gəlirlilik və maliyyə sabitliyidir. Müəyyən bir bankın bazarda mövqeyini müəyyən edərkən, bu sadalananlardan daha çox bazar payı göstəricisindən istifadə olunur. Həmin göstərici iki funksiyanı daşıyır:

- bankın hal-hazırda bazarda nə dərəcədə uğurlu xidmət göstərdiyini göstərir;
- bankın bazarda olan rəqabət üstünlüklərini inkişaf etdirir.

Ümumilikdə, bazar payı göstəricisi bankın rəqabət qabiliyyəti səviyyəsini müəyyən etməyə və onun həyata keçirdiyi strategiyasının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bankın rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edilməsində reytinq agentliklərinin rolu

Bankın rəqabət qabiliyyətinin müəyyən edilməsi üçün, onun vəziyyətini bazarda mövcud olan rəqiblərin vəziyyəti ilə müqayisə etmək lazımdır. Bank reytinqi isə kredit bazarında əsas rəqiblərin aşkar edilməsinə imkan yaradır.

Reytinq agentlikləri bunun üçün adətən bir sıra göstəricilərdən istifadə edirlər: bankın likvidliyi, aktivlərin keyfiyyəti, risk və onun idarə olunma səviyyəsi, passivlərin strukturu, menecment və s. Bu reytinqlərin əsas məqsədi bankların kənar dəstəyə arxalanmadan öz mövqelərini qiymətləndirə bilməsidir. Ümumilikdə, onlar bank strukturlarının sabitliyi haqqında ictimai və geniş yayılmış sübutlardır; həm kreditoru, həm də investoru yatırılan vəsaitlərin risklilik dərəcəsi haqqında məlumatlandırırlar. [9, s.15].

Bu gün dünya praktikasında bankların rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün müxtəlif metodlar mövcuddur. Məsələn, 2004-cü ildə Ümumdünya İqtisadi Forumu tərəfindən Qlobal rəqabət qabiliyyəti indeksi təklif olunmuşdur, hansı ki milli rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb edən bir indeksdir, ona görə ki o, milli rəqabət qabiliyyətinin

həm mikro, həm də makroiqtisadi əsaslarını nəzərə alır. Qlobal rəqabət qabiliyyəti indeksi 12 komponent üzrə qruplaşdırılmışdır. Bunlar keyfiyyət, infrastruktur, makroiqtisadi sabitlik, sağlamlıq və ilkin təhsil, ali təhsil və peşəkar hazırlıq, əmtəə və xidmətlər bazarının səmərəliliyi, əmək bazarının səmərəliliyi, maliyyə bazarının inkişafı, texnoloji səviyyə, daxili bazarın həcmi, şirkətlərin rəqabət qabiliyyəti və innovasiya potensialı üzrə meyarlardır. Qlobal rəqabət qabiliyyəti indeksinin hər bir 12 komponenti bir-birilə sıx əlaqəlidir və bir-birinə qarşılıqlı təsir göstərirlər, bu isə hər hansı bir ölkədə hansı sahələri inkişaf etdirməyin lazım olduğunu göstərir. Qlobal rəqabət qabiliyyəti indeksi ölkənin iqtisadi inkişafının ümumiləşdirilmiş bir göstəricisidir, əhalinin həyat səviyyəsi və sosial inkişafının nəticəsi kimi çıxış edir.

Qlobal rəqabət qabiliyyəti indeksi ilə yanaşı bank və maliyyə sahəsində rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Banklararası sahədə rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üzrə əsas metodlar: Standard&Poor’s, Retail Bank Rank, Markswebb Rank&Report, Boston Consulting Group, Frank Research Group, RATE, CAMEL və s. Hər bir reytinq agentliyinin öz reytinq şkalası mövcuddur. Aşağıdakı cədvəldə reytinq və borc öhdəliklərinin yerinə yetirilmə qabiliyyəti müvafiq olaraq göstərilmişdir.

Cədvəl 2.

Hər bir reytinq agentliyi üzrə reytinq şkalası

Öhdəliklərin yerinə yetirmə qabiliyyəti	Standard & Poor's	Fitch Ratings	Moody's
Rəqabətqabiliyyətliliyinin ən yüksək səviyyəsi	AAA	AAA	Aaa
Çox yüksək rəqabət qabiliyyəti	AA	AA	Aa
Yüksək rəqabət qabiliyyəti	A	A	A
Yaxşı rəqabət qabiliyyəti	BBB	BBB	BBB
Spekulyativ reytinq	BB	BB	BB
Kifayət qədər spekulyativ reytinq	B	B	B
Defolt real gözlənilir	CCC	CCC	Ccc
Defolt ehtimalı var	CC	CC	Cc
Defolt qaçılmazdır	C	C	C
Seçmə defolt	SD	-	-
Emitent ödənişləri vaxtında həyata keçirməyib	-	RD	-
Defolt elan olunub			

Reytinqdən əlavə bu agentliklər gələcək 2-3 il üçün proqnozlar verirlər:

- “pozitiv” , yəni reytinqin nəticəsi arta bilər;
- “neqativ”, yəni reytinqin nəticəsi azala bilər;
- “sabit”, dəyişkənlik ehtimalı azdır.

AAA, AA, A və B reytinqləri investisiya, qalanları isə spekulyasiya xarakteri daşıyır.

Amerika sistemi olan “CAMEL” bütün təhlil olunacaq komponentlərin baş hərflərini özündə birləşdirir:

“C” – capital adequacy, bu kapitalın kifayətlilik göstəricisi;

“A” – asset quality, aktivlərin keyfiyyət göstəricisi;

“M” – management, idarəetmə keyfiyyətinin göstəricisi;

“E” – earnings, gəlirlilik göstəricisi;

“L” – liguidity likvidlik göstəricisi.

Markswebb Rank&Report fəaliyyətinin əsas istiqaməti banklarda internet məhsullarının öyrənilməsidir. Agentlik hər il üç növ araşdırma aparır:

- Retail Bank Rank – bankın korporativ saytının səmərəliliyini araşdırır;
- Internet Banking Rank – internet-bankçılığın səmərəliliyini araşdırır;

- Mobile Banking Rank – mobil bankçılığın səmərəliliyini araşdırır

Araşdırma metodikası iki mühüm təhlil mərhələsindən ibarətdir:

1) Etalon məhsulun yaradılması. Etalon məhsul istifadəçi tələblərinin çoxsaylı araşdırmaları və texnoloji innovasiyaların ekspert qiymətləndirilməsi, təhlükəsizlik faktorları və digər əhəmiyyətli şərtləri nəzərə almaqla formalaşır;

2) Bençmarkinq – bazarda mövcud olan məhsulun etalon məhsulla müqayisəsi. Bu müqayisəli təhlil nəticəsində bu sahədə olan ən yaxşı məhsullar aşkar olunur, həmçinin onların ən optimal üsulları müəyyən olunur.

Markswebb Rank&Report agentliyi öz araşdırmalarında həm istifadəçi, həm də ekspert fikirlərini nəzərə alır. Bu da qiymətləndirmənin daha dəqiq olmasına zəmin yaradır. Markswebb Rank & Report agentliyi xüsusilə də rəqəmsal bankçılığın araşdırılması üçün ən optimal variantdır. [6].

Müasir dövrdə internet-bankçılığın əhəmiyyəti

İnternet-bankçılıq sisteminin yaranması 20-ci əsrin 80-ci illərini əhatə edir. Həmin dövrdə ABŞ-da Home Banking sistemi yaradılmışdır. Bu sistem vasitəsilə əmanətçilər telefon vasitəsilə bankın kompüterinə qoşularaq öz hesablarını izləyə bilirdilər. İnternet və İnternet-texnologiyaları inkişaf etdikcə banklar bu cür sistemləri tətbiq etməklə müştərilərə öz hesabları barədə məlumatı İnternet vasitəsilə əldə etməyə imkan yaratmış olurdular. İlk dəfə hesabdan hesaba pul vəsaitlərinin köçürülməsi xidməti ABŞ-da Stenford federal kredit birliyi tərəfindən 1994-cü ildə tətbiq olunmuşdur. 1995-ci ildə isə ilk virtual bank – Security First Network Bank yaradılmışdır. Lakin müştərilərin bu yeniliyə kifayət qədər inam göstərməməsi nəticəsində bank elə də böyük uğur qazana bilməmişdir. Onlayn-bankçılıqda uğur qazanmış ilk bank – "Bank of America" olmuşdur. E-bankçılıq xidmətlərini göstərən bu bankın müştərilərinin sayı 2 mln. keçmişdir. Bu gün Avropa və Amerikada onlayn-bankçılıq xidmətindən əhalinin 50%-dən çoxu, yeniyetmələr arasında isə 90%-dən çoxu istifadə edir.

Ümumilikdə, virtual bank hesabı dedikdə, banka gəlmədən, tamamilə onlayn fəaliyyət göstərən maliyyə hesabı başa düşülür. Virtual bank ənənəvi bankın təklif etdiyi bütün xidmətləri, hesab açma, kredit və kredit kartları və s. mobil tətbiqi vasitəsilə həyata keçirir. Bundan əlavə, uzunmüddətli növbə gözləmədən, onlayn şəkildə bank xidmətlərindən istifadə imkanı yaradır. [8].

İnnovasiya hər hansı bir biznesin, xüsusən də bank işinin uğurunun vacib komponentidir. Müştəri gözləntiləri artdıqca, banklar rəqabətə davamlı olmaq üçün xarici mühitə daim uyğunlaşmalı və yeniliklər tətbiq etməlidirlər. İnnovasiyaları sürətləndirməyin yolu əsas bank platformasından istifadə etməkdir.

Ümumilikdə, qlobal miqyasda inkişaf etməkdə olan ölkələr onlayn-bankçılığın hər bir fərd arasında təbliğ edilməsi üzərində çalışırlar. Zaman ötdükcə Azərbaycanda da onlayn-bankçılıq sistemi hər bir vətəndaş və bank müştərisi arasında adiləşərək genişlənəcəyi proqnozlaşdırılır.

İnkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə Azərbaycanda internet-bankçılığın inkişafının yayılma sürəti çox aşağıdır. Buna səbəb kimi Azərbaycanda bank qanunvericiliyinin və ya bank bazarının sağlam və rəqabətə davamlı olmamasıdır. Azərbaycanda müştərilərin və bank bazarının formalaşdığı dövrdən bəri, qeyri-sağlam və zəif bank sistemi onun inkişafını son dərəcədə yavaşlatdı. Nəticədə də ölkədə bankın idarə edilməsi digər ölkələr kimi müasir korporativ standartlara cavab verə bilmədi və bu da Azərbaycanın bank sisteminin virtual və ənənəvi formada inkişafının qarşısını aldı. Nəticə etibarilə, internet-bankçılığın tipik bank müştəriləri arasında yayılma sürəti olduqca yavaş olsa da, İnternetin istifadəsi ilə bağlı məlumatların sürətinin yerli sakinlər arasında yayıldığı kimi yayılacağı proqnozlaşdırılır. [4, s.200].

Neobankların üstün və mənfi cəhətləri

Son dövrlərdə bank sisteminin sürətlə inkişaf etməsi ilə bağlı ənənəvi bankçılıqla yanaşı neobankların yaradılması və inkişafı xüsusi diqqət çəkir. Neobank dedikdə, fiziki şöbələri olmayan və yalnız onlayn-bankçılıqdan istifadə etməklə işləyən banklar başa düşülür.

Neobankların üstünlükləri ondan ibarətdir ki, neobankinq xidmətlərinə çıxışı müştərilərin yalnız müvafiq kompyuter və ya mobil tətbiqi vasitəsilə mümkündür.

Neobankların göstərdiyi xidmətlər çeşidi ənənəvi banklar kimi elə də geniş deyil. Onların gəlirlərinin əsas hissəsi əsasən müştərilərin debet kartları vasitəsilə ödənişlərindən əldə olunan komisyon haqlardan ibarətdir.

Neobank termini 2016-cı ildən maliyyə texnologiyalarına əsaslanan maliyyə provayderlərini təsvir etmək üçün tətbiq olunur. Ənənəvi banklardan fərqli olaraq onların bir neçə üstün cəhətini sadalamaq olar:

1) Asan giriş imkanı. Neobanklar müştərilərə bankın filialına getmədən, günün 24 saatı ərzində istənilən vaxtda kompyuter və ya mobil tətbiqi vasitəsilə öz müştərilərinə bank əməliyyatlarının bir çox hissəsini həyata keçirməyə imkan yaradır. Bundan əlavə, neobankda ənənəvi bankdan fərqli olaraq hesabın açılması üçün ərizənin təqdim olunması daha rahatdır. Bəzi neobanklar bank tarixçəsini yoxlamırlar, yəni, əgər müştərinin keçmişdə olan bütün hesabları bağlanıbsa, böyük ehtimalla hesab təsdiqlənəcək;

2) Daha aşağı komissiya, rəqabət qabiliyyətli tariflər. Neobanklar üçün filialın saxlanması üçün ödəniş etməyə ehtiyac yoxdur. Bəzi provayderlər isə aylıq ödənişlərin azalması və ya olmaması formasında, yüksək faiz dərəcəsi qazanmaq imkanı kimi formada bu qənaəti müştərilərə ötürür. Məsələn, əgər müştəri ənənəvi bankda hər ay 15 manat ödəyirdisə, neobanka keçid zamanı 130 manat qənaət edə bilər. İnzibati xərclərin aşağı səviyyədə olması öz növbəsində müştərilərinə əməliyyatlar üzrə aşağı komissiyalar təklif etməyə imkan yaradır;

3) Kredit müraciəti zamanı ənənəvi banklarla müqayisədə sadələşdirilmiş prosedurlar. Kredit üçün müraciət edən şəxsin kredit riskini təhlil etmək üçün daha müasir texnologiyaların tətbiqi sayəsində neobanklardan kredit almaq prosesi daha sərfəli olur;

4) Maliyyə analitikası üçün yeni həllər. Adi bank xidmətlərinə əlavə olaraq, neobanklar hesabdakı pul vəsaitlərinin hərəkətinin avtomatik təhlili üçün xidmətlər göstərir və eyni zamanda istifadəçilərinə fərdi maliyyə həlləri təklif edirlər;

5) Depozitlər üzrə nisbətən yüksək faiz dərəcələri. Adi banklardan fərqli olaraq neobanklar filial şəbəkəsinin olmaması və işçi sayının isə az olduğu üçün əmanətlər üçün daha yüksək faiz təklif edə bilirlər.

Neobankların üstün cəhətləri ilə yanaşı çatışmayan cəhətləri də vardır. Məsələn, müştərilərə xidmət göstərilməsində mövcud olan məhdudiyyətlər. Filial olmadan müştərilərə xidmət göstərilməsi zamanı müəyyən məhdudiyyətlər qaçılmazdır. Bəzi təchizatçılar müştərilərə xidmət göstərilməsi üçün hesab və ya telefon nömrəsi təklif edirlər, bəzi hallarda isə onlayn-çatlar da mövcud ola bilər. Bütün bu sadalanan variantlar əsas bank suallarının həlli üçün faydalı ola bilər. Lakin əgər hesab donubsa və ya dələduzluqdan şübhələndikdə bağlanıbsa, bu zaman artıq bu problemlərin həlli üçün səlahiyyətli şəxsin köməyi üçün onunla əlaqə yaratmaq çətin olacaq.

Göstərilən xidmətlərin sayının az olması da neobankların çatışmayan xüsusiyyətlərindədir. Bəzi rəqəmsal bank xidmətlərini neobank təqdim etsə də, onlardan bir çoxu üçün daha geniş bank imkanlarının çatışmazlığı müşahidə olunur. Məsələn, depoziti nağd şəkildə asanlıqla qəbul etmək. Bundan əlavə, onlar az sayda xidmətlər təklif edə bilərlər, yəni neobank xərc hesabı təklif edə bilər, amma depozit sertifikatı, investisiya imkanları təklif edə bilməz.

Neobankların yaradılması elə də uzun tarixçəyə malik deyil. Bu səbəbdən də müştəri etibarını qazanması üçün uzun müddət vaxt lazımdır. Onların bir çoxu son bir neçə ildə yaradılıb və istənilən digər startaplar kimi uğursuzluqla rastlaşa bilər. Əgər bu baş verərsə müştərilər üçün pul vəsaitlərinin itkisi ilə bağlı narahatçılığa ehtiyac yoxdur, çünki hesablardakı depozitlər adətən FDIC-də sığortalanan partyor-bankda saxlanılır. FDIC sığortası bank bağlandığı halda bir əmanətçiyə düşən 250000 dollar məbləğinədək sığortalayır. Lakin partyor-banka keçid məsələsi çətinliklə ola bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi banklar da öz növbəsində neobanklara müxtəlif reaksiya göstərirlər. Bir sıra ənənəvi banklar neobanklarla rəqabət aparırlar, bəziləri qarşılıqlı səmərə üçün onlarla partnyorluq edirlər, bəzi banklar isə öz neobanklarının yaradılmasına üstünlük verirlər. Misal olaraq, 2016-cı ildə ABŞ-ın ən iri banklarından biri olan Goldman Sachs öz neobankı

Marcus-u, GreenDot Bank isə Walmart ilə partnyorluq çərçivəsində GoBank neobankını yaradıb. Ümumilikdə rəqəmsal bankçılığa keçid hazırda bir çox bankların prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilib. [8].

Nəticə

Nəticə etibarilə, əgər müştəri öz maliyyə məsələlərinin bir çoxunu onlayn həll etmək istəyirsə, neobank seçimi daha məqsədəuyğundur, çünki bu zaman komissiyalara qənaət edə, həmçinin faizlər qazana bilər. Lakin neobank əsasən hesabları avtopilotlar üzrə işləyən, nağd şəkildə pul yatırmaq, bank köçürməsini və ya hesab üzrə geniş xidmətlərdən istifadə etmək istəməyən müştəri üçün daha məqsədəuyğundur. Bir sıra alimlərin fikirlərini nəzərdən keçirərək isə, belə bir qərara gələ bilərik ki, bank innovasiyası – banka birbaşa və ya dolayı yolla gəlir gətirən, tətbiqi isə bank fəaliyyətində keyfiyyətli dəyişikliklərə gətirib çıxaran məhsul, xidmət və ya texnologiyadır. Burada söhbət əvvəllər təklif olunanlarla müqayisədə, daha cəzbedici istehlakçı xüsusiyyətlərinə malik olan xidmət və məhsuldan gedir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Məmmədov Z.F. Bank işi və e-bankçılıq. Bakı, 2003, - 444 s.
2. Məmmədov Z.F Finans iqtisadiyyatı. –Bakı: Qanun, 2003. - 375 s.
3. Məmmədov Z.F Beynəlxaq valyuta–kredit münasibətləri. Dərslik. - Bakı, 2001, 2002, 2005,2008. IV nəşr, - 94 s.
4. Məmmədov Z.F. Pul, kredit və banklar, qiymətli kağizlar və valyuta. Suallara cavab. Bakı: Nasir, 2005. 200 s.
5. Богачев Е.Б. Экономика и банковский сектор: проблемы исследования и прогнозирования / Е.Б. Богачев, В.Д. Арнаутова, В.И. Полякова // Деньги и кредит. – 2001. – №12. – с. 563.
6. Введение в рейтинговую Систему CAMEL [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bank-book.blogspot.ru/2008/03/camel.html.
7. Лаврушин О.И. Мировые тенденции развития банковскойдеятельности и банковских технологий // Современные банковские технологии: теоретические основы и практика / под ред. Н.Ф. Карпычевой. – М.: Финансы и статистика, 2005. – с. 10.
8. https://banker.az/neobanklar-yeni-n%C9%99sil-bankciliq/
9. Шапошников А. Межбанковская конкуренция и оценка конкурентоспособности коммерческих банков, - с.15

Гюнель Гюндуз кызы Султанова,
Диссертант, Азербайджанский
Технологический Университет
gunel.bayramova.91@list.ru

Пери Амирахмед кызы Гасанова
доктор наук по экономике
Бакинский Государственный Университет
perihesenova80@gmail.com

Основные параметры конкурентоспособности банковского сектора Азербайджана и ее зависимость от инноваций

Резюме

Цель исследования – определение основных параметров конкурентоспособности банковского сектора и его зависимости от инноваций.

Методология исследования – в исследуемой работе были применены различные подходы, в том числе метод сравнительного анализа.

Практическая ценность исследования – учитывая значимость банковского сектора в экономическом развитии, определенные меры в направлении обеспечения доступа к кредитным ресурсам имеют практическую ценность.

Результат исследования - обоснование влияния банковского сектора на экономику за счет применения продуктов, услуг или технологий, с использованием инноваций, которые прямым или косвенным образом приносят банку доход и приводят к качественным изменениям в банковской деятельности.

Оригинальность и научная новизна исследования - определение основных параметров конкурентоспособности банковского сектора и его зависимости от инноваций определяет важность научного аспекта исследования.

Ключевые слова: доля рынка, финансовая устойчивость, конкурентоспособность, качество, уровень оказываемых услуг, стоимость банковского продукта, цифровой банкинг.

Gunel Gunduz Sultanova
dissertation candidate
Azerbaijan Technological University,
gunel.bayramova.91@list.ru

Pari Amirahmad Hasanova
doctor of science in economics,
Baku State University
perihesenova80@gmail.com

Main parameters of competitiveness of the banking sector of Azerbaijan and its dependence on innovation

Summary

The purpose of the study is to determine the main parameters of the competitiveness of the banking sector and its dependence on innovation.

Research methodology – in the work under study, various approaches were used, including the method of comparative analysis.

Practical value of the study - given the importance of the banking sector in economic development, certain measures towards ensuring access to credit resources have practical value.

The result of the study is a substantiation of the influence of the banking sector on the economy through the use of products, services or technologies, using innovations that directly or indirectly bring income to the bank and lead to qualitative changes in banking activities.

The originality and scientific novelty of the research - the determination of the main parameters of the competitiveness of the banking sector and its dependence on innovation determines the importance of the scientific aspect of the research.

Keywords: market share, financial stability, competitiveness, quality, level of services provided, cost of banking product, digital banking.

UOT 336

Rəna Qənbər qızı TAĞIYEVA
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası, magistrant,
rena.tagiyeva81@gmail.com

Elmi rəhbər: dosent, i.f.d. S.R.QULİYEVA
Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası
13sada@mail.ru
10.30546/4.71.73001.2024.08

MÜASİR İQTİSADİYYATDA QEYRİ-DÖVLƏT MALİYYƏ NƏZARƏTİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Məqalədə iqtisadiyyatda şəffaflığın və hesabatlılığın təşviqində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolu haqqında təhlil aparılmışdır. Həmçinin, müasir iqtisadiyyatda qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin çətinlikləri və məhdudiyyətləri müəyyən edilmişdir. Bunlardan əlavə məqalədə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin davamlı iqtisadi artımın və inkişafın təşviqinə verdiyi töhfələr də araşdırılmışdır.

Məqsəd - Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əhəmiyyətini və korrupsiya, həmçinin digər maliyə fırıldaqlarının qarşısının alınmasında əhəmiyyətini izah etmək, həmçinin çətinliklər və məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi

Vəzifə - Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin fırıldaqçılıq riskinin azaldılması və maliyyə idarəçiliyinin qarşısının alınması kimi faydalarını müzakirə etməyə çalışır.Məqalədə iqtisadiyyatda şəffaflığın və hesabatlılığın təşviqində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolu haqqında təhlil aparılmışdır. Həmçinin, müasir iqtisadiyyatda qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin çətinlikləri və məhdudiyyətləri müəyyən edilmişdir. Bunlardan əlavə məqalədə qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin davamlı iqtisadi artımın və inkişafın təşviqinə verdiyi töhfələr də araşdırılmışdır.

Metodologiya - məqalədə sistemli yanaşma metodundan istifadə edilmişdir.

Nəticələr - Müstəqil auditorlar, kredit reytinq agentlikləri və maliyyə nəzarətçiləri kimi qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmləri əlavə nəzarət səviyyəsini və maliyyə fırıldaqlarının, o cümldən qanun pozuntularının qarşısının alınmasını təmin edir.

Yekun - Qeyri-dövlət maliyyə tənzimlənməsi sabit və dayanıqlı iqtisadiyyatı qorumaq və vətəndaşların rifahını təmin etmək üçün vacibdir**.**

Açar sözlər: qeyri-dövlət maliyyə nəzaərti, audit, hesabatlılıq, şəffaflıq, korrupsiya.

Giriş

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti dövlət və ya qeyri-dövlət qurumları tərəfindən maliyyə fəaliyyətinin monitorinqi və tənzimlənməsinə aiddir. Bu qurumlara özəl auditorlar, maliyyə institutları və müstəqil tənzimləyici orqanlar daxil ola bilər.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əsas məqsədi maliyyə sahəsində dövlət qurumlarının nəzarətindən asılı olmayan müstəqil təşkilatlar vasitəsilə maliyyə sistemində şəffaflıq və dəqiqlik yaratmaq, qanun və qaydalara əməl etməyə çalışmaqdır. Bu təşkilatlar maliyyə institutlarının və şirkətlərin, bankların və digər maliyyə qurumlarının nəzarətdə saxlanılması və mövcud risklərin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əhəmiyyəti, maliyyə sisteminə inamın artırılmasında mühüm rol oynayır. Müstəqil qurumların nəzarəti və idarə olunması sayəsində maliyyələşmə prosesləri insanlar, banklar, şirkətlər və digər maliyyə qurumları arasında məsafə qoymadan daha sürətli və təhlükəsiz olur.

İqtisadiyyatda şəffaflığın və hesabatlılığın təşviqində qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin rolu

Nəzarət mühüm idarəetmə funksiyası və ya aləti kimi çıxış edir, çünki o, müvafiq əsaslandırma sistemlərinin köməyi ilə hərəkətlərin gözlənilən nəticələrə uyğun olmasını təmin edir. Bu proses həmçinin təklif olunan qaydalara vaxtında və sərfəli şəkildə cavab vermək üçün istənilən mənfi hallara düzəliş etmək imkanını da əhatə edir.

Nəzərə alınmalı olan ən vacib məsələlərdən biri, nəzarəti əldə etmək üçün mütləq hər şeyi planlaşdırmaq lazımdır, yəni planlaşdırmadan nəzarəti əldə etmək mümkün deyil. Nəzarətdə idarəetmə funksiyası şirkətin məqsəd və məqsədlərinə nail olunmasını təmin etmək üçün işçilərin fəaliyyətini qiymətləndirmək və korrektə etmək üçün məsuliyyət daşıyır. Nəzarət prosesi istehsal prosesi ilə müəyyən edilir. Bu proses təkcə yuxarı rəhbərliklə əlaqəli deyil, bütün idarəetmə səviyyələrində aparılmalıdır.

Nəzarət bütün məsələlərin təsdiq edilmiş məqsədlərə, təlimatlara və müəyyən edilmiş standartlara uyğun olmasını təmin etməlidir. Nəzarət faktiki fəaliyyətin standart göstəricilərdən uzaqlaşma dərəcəsini ölçür, bu cür çatışmazlıqların səbəbini müəyyənləşdirir və düzəliş tədbirlərinin görülməsinə kömək edir.

Nəzarət və idarəetmənin əsas funksiyaları arasındakı əlaqəni aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Planlaşdırma funksiyası. Planlaşdırma nəzarətdir və idarəetmə fəaliyyətinin cəmləşdiyi bütün spektri əhatə edir. Nəzarət əsasən müəyyən məqsədlərə və standartlara malik olmaq deməkdir. Qərarvermə prosesi bu məqsədlərə nail olur. Nəzarət xüsusi planlara, məqsədlərə və ya siyasətlərə əsaslanır. Beləliklə, planlaşdırma sizə nəzarət və səlahiyyət verir. Beləliklə, planlaşdırma və nəzarət arasında əlaqə var.

2. Əsas fəaliyyət. Nəzarət standartlar və faktiki nəticələr arasında müəyyən edilə bilən uyğunsuzluqları düzəltmək üçün görülə biləcək istənilən fəaliyyətə böyük diqqət yetirir. İdarəetmə prosesinin icra olunması qərar qəbuletmə prosesi ilə müəyyən edilmiş təşkilati məqsədlərə nail olmağa kömək edir. Bunun üçün müxtəlif üsul və texnikalar tələb olunur.

3. Əsas nümayəndəlik: Nümayəndə heyəti nəzarətin həyata keçirilməsi üçün vacibdir, çünki nəzarət mexanizmləri icra məsuliyyətinə malik olan, lakin fəaliyyət göstərmək səlahiyyətinə malik olan menecerlər üçün istifadə olunur. Təşkilatın lideri missiya vasitəsilə güc və səlahiyyət qazanır.

Nəzarəti üç kateqoriyaya bölmək olar: ilkin, cari və yekun. Bu nəzarət növlərinin hər biri təşkilatin fəaliyyətində müvəffəqiyyətin təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

İlkin nəzarət layihə və ya tapşırığın icrasından əvvəl görülən tədbirlərə aiddir. Məqsəd və vəzifələri öncədən müəyyən edir. Bu növ monitorinq həm də layihənin icrası zamanı yarana biləcək problemlərin və maneələrin müəyyən edilməsinə və onların həlli istiqamətində addımların atılmasına kömək edir.

Cari nəzarət layihənin və ya tapşırığın icrası zamanı monitorinq və qiymətləndirməni əhatə edir. Hər şeyin plana uyğun olaraq, məqsəd və vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin edir. Cari nəzarətə məlumatların toplanması, təhlili və zəruri hallarda düzəlişin edilməsi daxildir. Bu tip nəzarət plandan kənara çıxmaları müəyyən etməyə və layihənin düzgünlüyünü təmin etmək üçün düzəlişlər etməyə kömək edir.

Yekun nəzarət son mərhələdir və layihənin və ya fəaliyyətin vəziyyətini ölçür. Bu, faktiki nəticələri planlaşdırılan məqsədlərlə müqayisə etməyi və layihənin uğurlu olub-olmadığını müəyyən edir. Yekun nəzarətin təkmilləşdirilməsi lazım olan sahələri müəyyənləşdirməyə kömək edir. O, həmçinin gələcək layihələr üçün dəyərli fikirlər təqdim edir.

Buna görə də ilkin, cari və yekun nəzarət layihə və ya fəaliyyətin uğurunu təmin edən əsas idarəetmə komponentləridir. İlkin nəzarətə əsas yaradır, cari nəzarət hər şeyin plana uyğun getməsini təmin edir. Yekun nəzarət irəliləyişi qiymətləndirir və gələcək fəaliyyət üçün tövsiyələr verir. Beləliklə, təşkilatlar məqsədlərinə çatmaq üçün güclü monitorinq sisteminə malik olmalıdırlar.

Bir çox şirkətlər, o cümlədən dövlət müəssisələri və korporasiyalar maliyyə nəzarətindən istifadə edirlər. Bununla belə, bəzi şirkətlər hökumət tərəfindən yaradılmayan və tənzimlənməyən qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti sistemlərini tətbiq edirlər. Bu növ nəzarətə normativlərə uyğunluq, təhlükəsizlik və xərc səmərəliliyi daxildir. Dövlət xərclərində şəffaflığın, hesabatlılığın və səmərəliliyin təmin edilməsində dövlət maliyyə nəzarəti əhəmiyyətlidir [1, s.108]. Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti müxtəlif formalarda olur.

Birincisi, belə nəzarət yüksək dəqiqlik və kəmiyyət tələb edir. Bu tip monitorinq bütün maliyyə əməliyyatlarının tam şəffaflığını tələb edir.

İkincisi, bu tip nəzarət düzgün maliyyə göstəricilərini təmin edir. Qeyri-hökumət maliyyə nəzarəti orqanları maliyyə səhvlərinin qarşısını almaq üçün tədbirlər görür.

Üçüncüsü, qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyini təmin edir. Bu növ nəzarət maliyyə əməliyyatlarının bütün mərhələlərində təhlükəsizlik tədbirlərinin həyata keçirilməsini tələb edir.

Nəhayət, qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti maliyyələşdirməyə cavabdeh olan təşkilatın müstəqilliyinə istinad edir, çünki onlar hökumət tərəfindən idarə olunmur. Bu müstəqillik maliyyə hesabatlarının düzgünlüyünə imkan verir.

Tənzimləyici orqanlar və hüquq-mühafizə orqanları arasında daha yaxşı əməkdaşlıq maliyyə nəzarətinin effektivliyini artırmağa və maliyyə fırıldaqları, həmçinin də korrupsiya risklərini azaltmağa kömək edəcək [2, s. 58].

Effektiv və təhlükəsiz maliyyə əməliyyatlarını təmin etmək üçün qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti vacibdir. Bu nəzarət forması qanunvericiliyə riayət olunmasının yoxlanılması, səmərəliliyin artırılması və maliyyə əməliyyatlarının təhlükəsizliyinə təminat verilməsi üçün dəyərli vasitədir.

1. Şəffaflığın olmaması: Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin əsas problemlərindən biri şəffaflığın olmamasıdır. Bu, maliyyə pozuntularını, korrupsiya və pozuntuları aşkar edib aradan qaldırmağı çətinləşdirir.
2. Qeyri-kafi resurslar: Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti agentlikləri öz vəzifələrini səmərəli şəkildə yerinə yetirmək üçün çox vaxt maliyyə, işçi heyəti və təlim kimi zəruri resurslardan məhrumdurlar. Bu, onların öhdəliklərini yerinə yetirməsini və qaydaların icrasını çətinləşdirə bilər.
3. Məhdud yurisdiksiya: Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti agentlikləri çox vaxt məhdud yurisdiksiyaya malikdirlər ki, bu da onların məsuliyyət sahələrindən kənarda baş verən maliyyə pozuntularının aradan qaldırılmasını çətinləşdirə bilər.
4. Siyasi müdaxilə: Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti agentlikləri siyasi müdaxilə ilə üzləşə bilər ki, bu da onların effektivliyinə ziyan vura bilər. Bu, siyasətçilər məqsədlərinə çatmaq üçün agentlik əməliyyatlarına təsir göstərməyə və ya müdaxilə etməyə çalışdıqda baş verə bilər.
5. Məhdud hesabatlılıq: Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti agentliklərində hesabatlılıq mexanizmləri olmaya bilər ki, bu da onların öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımasını çətinləşdirə bilər. Bu, öz vəzifələrini səmərəli şəkildə yerinə yetirmək qabiliyyətinə inamsızlığa səbəb ola bilər.
6. Qeyri-adekvat qanunvericilik bazası: Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti agentlikləri qeyri-adekvat qanunvericilik bazası olan mühitdə fəaliyyət göstərə bilər ki, bu da qaydaların icrasını çətinləşdirə və maliyyə pozuntularına görə fiziki şəxsləri və təşkilatları məsuliyyətə cəlb edə bilər.
7. Müstəqilliyin olmaması: Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti agentliklərində müstəqillik olmaya bilər ki, bu da onların repressiya və ya kənar qüvvələrin təsirindən qorxmadan fəaliyyətini çətinləşdirə bilər.

Bütövlükdə, bu çağırışlar maliyyə pozuntularını aradan qaldırmaq və maliyyə sabitliyini və dürüstlüyünü təşviq etmək üçün müvafiq resurslara, yurisdiksiyaya, şəffaflığa, hesabatlılığa, müstəqilliyə və hüquqi bazaya malik daha güclü və effektiv qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmlərinə ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Müasir iqtisadiyyatda qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin çətinlikləri və məhdudiyyətləri

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti və ya daha çox məlum olduğu kimi “qeyri-rəsmi maliyyə” ciddi problem yaradır. Bu, bəzən qanunsuzluq və ya vergidən yayınma ilə bağlı olan sahədir. Hər hansı

qeyri-rəsmi maliyyələşdirmə qeyri-qanuni və ya vergi ilə əlaqəli olduğundan, maliyyələşdirmənin monitorinqi və nəzarəti vacibdir.

Burada qüvvəyə minmiş qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti ilə bağlı əsas problemlərdən biri dövlət ittihamının olmamasıdır. Qeyri-rəsmi maliyyə əməliyyatları geniş şəbəkə vasitəsilə həyata keçirilir və bu şəbəkənin əsas məqsədi vergi ödəməkdən yayınmaqdır. Bu, qeyri-rəsmi maliyyə əməliyyatlarına nəzarəti çətinləşdirir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətində şəffaflığın olmaması ilə bağlı əsas problemlərdən biri korrupsiya ehtimalıdır. Korrupsiya rüşvətxorluq, çirkli pulların yuyulması da daxil olmaqla bir çox formada ola bilər. Qeyri-şəffaf sistem yanlış hərəkətlərin müəyyən edilməsini çətinləşdirə bilər, beləliklə, fərdlərin qeyri-qanuni fəaliyyətlə məşğul olmasını asanlaşdırır.

Hökumət və digər ictimai qurumlarda şəffaflıq və hesabatlılıq üçün ictimai nəzarət vacibdir. Bu, vəzifəli şəxslər tərəfindən korrupsiya, vəzifə səlahiyyətlərindən sui-istifadə və digər sui-istifadə hallarının qarşısını alır. İctimai nəzarət həm də qərarların qəbulunda vətəndaşların iştirakını təşviq edir ki, bu da öz növbəsində daha yaxşı idarəetməyə və effektiv siyasətə gətirib çıxarır.

Bundan əlavə, ictimai nəzarət iqtisadi artımın və sosial inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, dövlət resurslarından səmərəli istifadə edilməsinə, dövlət xidmətlərinin bütün vətəndaşlara vaxtında və operativ şəkildə çatdırılmasına öz töhfəsini verir. Dövlət sektoru həmçinin iqtisadiyyatın bütün oyunçuları üçün bərabər şərait yaratmaqla innovasiya və sahibkarlığı təşviq edir. Daxili auditın təşkilatların idarəedilməsi və maliyyə hesabatlarının doğruluğunun yoxlanılması üçün müvafiq audit prosedurları həmçinin, texnologiyaları təyin edilir [3, s.155].

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin digər təhlükəsi vəsaitlərin mənimsənilməsidir. Təşkilat vəsaitlərdən sui-istifadə etdikdə və ya qeyri-düzgün investisiya təcrübələri ilə məşğul olduqda, vəsaitlərin səhv idarə edilməsi baş verə bilər. Əgər nəzarət edilməzsə, vəsaitlərin düzgün idarə edilməməsi ciddi maliyyə itkisinə və iflasa səbəb ola bilər.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətində şəffaflığın olmaması da daha geniş maliyyə problemlərinə səbəb ola bilər. Fiziki şəxslər və müəssisələr maliyyə sisteminə inamını itirdikdə, onlar sərmayə qoymaqdan və ya borc almaq riskləri ilə üzləşə bilərlər. Nəticədə iqtisadi artım ləngiyir, iqtisadiyyat üçün uzunmüddətli mənfi nəticələrə səbəb olur.

Hər hansı bir layihənin dəyişikliklərinin idarə edilməsi müzakirələrə əsaslanır və layihə dəyişikliklərinin idarə edilməsi, həmçinin nəzarəti üçün müxtəlif tədbirlərin tətbiq edilməsinin layihənin uğurlu nəticələrini təmin edəcəyinə dair müəyyənlik yaradır [4, s. 593].

Ardıcıl qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin olmaması iqtisadiyyat üçün əsas problemdir. Korrupsiya, resursların düzgün idarə edilməməsi və maliyyə sektorunda qeyri-müəyyənlik qeyri-şəffaf mühitin nəticələri ola bilər. Bu problemi həll etmək üçün təşkilatlar maliyyə əməliyyatlarını açıqlamalı, məlumatlar qorunmalı və hökumətlər şəffaflığı və yaxşı idarəçiliyi təşviq etməlidir. Bu tədbirlər vasitəsilə dövlət xarici sərmayə mühitini yaxşılaşdıra, iqtisadi artım və inkişafa kömək edə bilər.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin qeyri-adekvat maliyyələşdirilməsi effektiv maliyyə idarəçiliyini saxlamaq üçün ciddi problem yaradır. Maliyyə nəzarəti dövlət vəsaitlərinin şəffaf, səmərəli və hesabatlı idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bununla belə, kifayət qədər resurs olmadan maliyyə institutlarının öz qaydalarını effektiv şəkildə tətbiq etməsi çətindir.

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətinin davamlı iqtisadi artımın və inkişafın təşviqinə verdiyi töhfə. Maliyyə nəzarətində qeyri-adekvat maliyyələşdirmənin əsas nəticələrindən biri hərtərəfli və tez-tez uçotun olmamasıdır. Audit fırıldaqçılıq və aldatma kimi maliyyə tullantılarının müəyyən edilməsində və dövlət vəsaitlərinin təyinatı üzrə istifadə olunmasının təmin edilməsində mühüm vasitədir.

Audit, bir şirkətin maliyyə və idarəetmə sistemlərinin təhlükəsizliyini və saxlanılmasını yoxlamaq üçün istifadə olunan bir prosesdir. Bu, şirkətin daxilindəki məsələlərin vəziyyətinə dair ətraflı bir şərhə imkan verir və proseslərdəki problemləri və riskləri aşkar edir [5,s.125].

Qeyri-dövlət maliyyə nəzarətində adekvat resursların olmaması səmərəli maliyyə idarəçiliyinin

təmin edilməsində ciddi problem yaradır. Maliyyə nəzarəti dövlət vəsaitlərinin şəffaf, səmərəli və hesabatlı idarə olunmasında mühüm rol oynayır. Bununla belə, adekvat resursların olmadığı şəraitdə maliyyə institutlarının öz nizamnamələrini effektiv şəkildə həyata keçirməsi çətinləşir.

Audit firmasının ölçüsü ilə audit keyfiyyəti arasında heç bir əlaqə müşahidə edilməmişdir. Bu nəticələr göstərir ki, audit firmalarının böyüklüyü auditin keyfiyyətinə ciddi təsir göstərmir [6, s. 215].

Auditorlar, maliyyə hesabatlarının və digər sənədlərin dəqiqliyini və doğruluğunu yoxlamaqla, korrupsiya ilə əlaqədar narahatlıq yaradan məsələləri aşkar edə bilərlər. Auditorların məsələləri açıqlığa çıxarmaq üçün istifadə edə biləcəkləri əsas faktor isə risk qiymətləndirməsi və daxili nəzarət sistemləridir [7, s. 221].

Maliyyə nəzarəti dövlət orqanları tərəfindən əvvəlcədən hazırlanmış xüsusi plana uyğun olaraq, xüsusi auditor nəzarəti isə daxil olan sərəncamlarla həyata keçirilir. Əvvəlki halda müfəttişin adına arayış verilir və o, bu arayışı pasportu və ya şəxsiyyətini təsdiq edən digər sənədlə birlikdə yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyinə təqdim edir. Rəhbərlik müvafiq nəticəyə gəldikdən sonra yoxlama şirkətin baş mühasibinin və ya digər vəzifəli şəxsin cəlb edilməsi ilə başlayır.

Audit keyfiyyət nəzarəti ilə maliyyə performansı arasında pozitiv bir əlaqə olduğunu göstərir [8, s.1374].

Müştəri auditor yoxlaması üçün müvafiq müqavilə bağlayan, müvafiq vəsaiti icraçının hesabına köçürən və yoxlama aparan auditor və ya təşkilatdan şəxsən xahiş edir. Auditin gecikməsi auditorun dəyişdirilməsinə müsbət təsir göstərir və bu, daha uzun audit gecikmələri olan şirkətlərin auditorların dəyişdirilməsi ehtimalının daha yüksək olduğunu göstərir [9, s.185].

Auditorun əhatə etdiyi maliyyə-təsərrüfat münasibətləri sahəsində peşəkar vəzifələr kimi audit yoxlamalarının aparılması, ekspertiza, müqavilə baxışı, subyektlərin maliyyə və maliyyə əməliyyatları üzrə rəylərin yazılması, mühasibat uçotunun yoxlanılması, faktiki hesabat göstəricilərinin qiymətləndirilməsi və digər vəzifələrin yerinə yetirilməsi də daxildir. Auditor xidməti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasət auditorların vəzifələri aşağıdakılardır [10] :

– auditin aparılmasında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyinin tələblərinə hökmən riayət etmək;

– auditor yoxlamalarını və digər auditor xidmətlərini keyfiyyətli həyata keçirmək;

– sifarişçinin mühasibat uçotunun və hesabatının vəziyyətini, düzgünlüyünü, qüvvədə olan qanunlara və normativ aktlara uyğunluğunu yoxlamaq;

– auditin aparılması zamanı aşkar edilmiş bütün pozuntular, mühasibat uçotunun aparılması və hesabatların tərtibi ilə bağlı nöqsanlar haqqında sifarişçinin rəhbərliyinə məlumat vermək;

– sifarişçinin tələbi ilə aparılan audit zamanı əldə edilən məlumatı (məhkəmə orqanlarının tələb etdiyi hallar, “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən və maliyyə bazarlarını tənzimləyən digər qanunlara müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına təqdim olunmalı məlumatlar istisna olmaqla) məxfi saxlamaq;

– yoxlama gedişində alınmış və ya tərtib edilmiş sənədlərin qorunub saxlanmasını təmin etmək;

– təsərrüfat subyektinin tələbi ilə ona auditin aparılmasına dair qanunvericiliyin tələbləri, tərəflərin hüquq və vəzifələri, habelə auditorun rəyində olan irad və nəticələr üçün əsas olan normativ aktlar barəsində ətraflı məlumatlar vermək;

– qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş hallarda vergi hesabatına dair auditor rəyi vermək;

– sığortaçı ilə mülki məsuliyyətinin icbari sığortası müqaviləsini bağlamaq;

– cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tələblərinə riayət etmək, bu sahədə Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş digər tədbirləri həyata keçirmək.

Audit nəticələrinin ümumiləşdirilməsinin qiymətləndirilməsində əsas meyar mürəkkəbliyin

nəzərə alınmasıdır. Başqa sözlə, şirkətin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin iqtisadi göstəriciləri məntiqi ardıcıllıqla ümumiləşdirilir və təhlil edilir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti müasir iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir. Maliyyə sistemlərində sabitliyi, şəffaflığı və hesabatlılığı təşviq etməklə qeyri-dövlət subyektləri bütövlükdə iqtisadiyyatın uzunmüddətli davamlılığının və rifahının təmin edilməsində mühüm rol oynayır.

Nəticə

Müasir iqtisadiyyatda qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti iqtisadiyyatda şəffaflığın, hesabatlılığın və sabitliyin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Artan qloballaşma və maliyyə əməliyyatlarının mürəkkəbliyi hökumətlərin maliyyə bazarlarını effektiv idarə etməsini çətinləşdirir. Müstəqil auditorlar, kredit reytinq agentlikləri və maliyyə nəzarətçiləri kimi qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti mexanizmləri əlavə nəzarət səviyyəsini və maliyyə fırıldaqlarının və qanun pozuntularının qarşısının alınmasını təmin edir. Bu mexanizmlər olmasaydı, maliyyə institutları iqtisadiyyata və istehlakçılara zərər verə biləcək təhlükəli təcrübələrlə məşğul ola bilərdilər. Bundan əlavə, maliyyə sisteminin bütövlüyünü təmin etmək və bütün maraqlı tərəflərin maraqlarını qorumaq üçün qeyri-dövlət maliyyə nəzarəti vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Riabchuk O., Panasiuk O., Tarashchenko V., Bilobrovenko T., Mikhieieva K.S. Problems and Prospects of State Financial Control and Analysis of Local Budget Execution // Scientific Horizons, 2022, 25(11), pp.103-110
2. Соян Ш.Ч., Морзекей А.О. Проблемы государственного финансового контроля // Journal of Economy and Business, 2019, 11(3), ctp.57-59
3. Маккаева Р.С., Ибрагимова П.А., Агавердиев Ф.Н. Роль и значение внутреннего аудита в системе управления организацией // Индустриальная Экономика, 2022, 3(2), ctp.157-164
4. Скорев Е.Н. Контроль или управление изменениями содержания проекта // Экономика и бизнес,2017, ctp.591-596
5. Султыгова Х.М. Аудит как фактор эффективности бизнеса // Вестник Науки, 2020, 6 (27), ctp.124-128
6. Citra A., Faisal F. Audit fees, audit tenure, auditor industry specialization, audit firm size, and audit quality: evidence from listed companies // Jurnal Dinamika Akuntansi dan Bisnis, 2023, 10 (2), pp 213 – 230
7. Полываная О.В., Жиркова Д.А.. Аудиторская деятельность как средство в борьбе с коррупцией // Экономика и бизнес, 2015, ctp.219-223
8. Apalowowa O.D., Toyin E.A. Audit Quality Control and Financial Performance of Deposit Money Banks in Ekiti State, Nigeria // International Journal of Innovative Science and Research Technology, 2023, 8(4), pp.1372-1378
9. Rizqi T.D., Sri R., Muhammad R. Effects of audit fee, audit delay, financial distress, audit opinion and audit tenure on auditor switching // Journal of Business Management and Economic Development, 2023, 1(2), pp. 182-196
10. Auditor xidməti haqqında Qanun https://e-qanun.az/framework/9236-

Рена Канбар кызы Тагиева
аспирант Азербайджанской Академии
Труда и Социальных Отношений,
rena.tagiyeva81@gmail.com

Научный руководитель: доц. С.Р. Гулиева
Азербайджанская Академия Труда и
Социальных Отношений
13sada@mail.ru

Значение негосударственного финансового контроля в современной экономике

Резюме

В статье анализируется роль негосударственного финансового контроля в обеспечении прозрачности и подотчетности в экономике. Также выявлены трудности и ограничения негосударственного финансового контроля в современной экономике. Кроме того, в статье рассматривается вклад негосударственного финансового контроля в содействие устойчивому экономическому росту и развитию.

Цель – объяснить важность негосударственного финансового контроля и его значение в предотвращении коррупции и других финансовых махинаций, а также выявить проблемы и ограничения.

Позиция - Попытки обсудить преимущества негосударственного финансового контроля, такие как снижение риска мошенничества и предотвращение финансовых нарушений.В статье анализируется роль негосударственного финансового контроля в обеспечении прозрачности и подотчетности в экономике. Также выявлены трудности и ограничения негосударственного финансового контроля в современной экономике. Кроме того, в статье рассматривается вклад негосударственного финансового контроля в содействие устойчивому экономическому росту и развитию.

Методология – в статье использован метод системного подхода.

Выводы. Негосударственные механизмы финансового контроля, такие как независимые аудиторы, рейтинговые агентства и органы финансового надзора, обеспечивают дополнительный уровень контроля и предотвращения финансового мошенничества, включая нарушения закона.

Вывод – Негосударственное финансовое регулирование необходимо для поддержания стабильной и устойчивой экономики и обеспечения благосостояния граждан.

Ключевые слова: негосударственный финансовый контроль, аудит, подотчетность, прозрачность, коррупция.

Rena Qanbar Tagıyeva
Azerbaijan Academy of Labor and
Social Relations graduate student,
rena.tagiyeva81@gmail.com

Scientific leader: associate professor, i.f.d. S.R. Guliyeva
Azerbaijan Academy of Labor and Social Relations
13sada@mail.ru

The importance of non-state financial control in the modern economy

Summary

The article analyzes the role of non-state financial control in promoting transparency and accountability in the economy. Also, the difficulties and limitations of non-state financial control

in the modern economy are identified. In addition, the article examines the contribution of non-state financial control to the promotion of sustainable economic growth and development.

Objective - To explain the importance of non-state financial control and its importance in preventing corruption and other financial frauds, as well as identifying challenges and limitations

Position - Attempts to discuss the benefits of non-state financial control such as reducing the risk of fraud and preventing financial mismanagement. The article analyzes the role of non-state financial control in promoting transparency and accountability in the economy. Also, the difficulties and limitations of non-state financial control in the modern economy are identified. In addition, the article examines the contribution of non-state financial control to the promotion of sustainable economic growth and development.

Methodology - a systematic approach method was used in the article.

Conclusions - Non-state financial control mechanisms such as independent auditors, credit rating agencies and financial supervisors provide an additional level of control and prevention of financial fraud, including violations of the law.

Conclusion - Non-state financial regulation is essential to maintain a stable and sustainable economy and ensure the welfare of citizens**.**

Key words: non-state financial control, audit, accountability, transparency, corruption.

UOT 336.7

Rəşad Arzuman oğlu MUSTAFAYEV
Doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
Email: resad_320_m@mail.ru
10.30546/4.71.73001.2024.09

İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏNZİMLƏNMƏSİNDƏ MALİYYƏ METODLARINDAN İSTİFADƏNİN ZƏRURİLİYİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - yeni reallıqlar şəraitində iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişafında tarazlığın təmin edilməsi dövlətin iqtisadi siyasətinin prioritetlərindən hesab edilir. Bu məqsədin reallaşdırılmasında maliyyə tənzimlənməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Tədqiqatın metodologiyası - Maliyyə tənzimlənməsi mexanizmləri büdcə, vergi, pul-kredit və s. tənzimlənməsinin üsulları, vasitələri və alətlərini nzərdə tutur. Dövlətin iqtisadiyyatın inkişafını tənzimləmək məqsədilə proseslərdə iştirakı, ilk növbədə iqtisadi stimulların formalaşmasına yönəlir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Məhz maliyyə tənzimləməsindən istifadə hesabına həm də istehsalın strukturunun təkmilləşdirilməsi üzrə imkanlar müəyyən edilir. Bazar iqtisadiyyatında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi beynəlxalq təcrübəyə əsasən müxtəlif forma və metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, metod və formaların sayı, müxtəlifliyi ölkənin iqtisadi sosial vəziyyətinə, coğrafi iqlim şəraitinə, təbii ehtiyatlarına, adət və ənənəsinə uyğunlaşdırılaraq fərqli nisbətdə həyata keçirilir.

Tədqiqatın nəticələri – Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminin tədqiqi bu sahə ilə bağlı nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir. Beləliklə, maliyyə üsullarından geniş istifadə ictimai istehsalın strukturunun dövlətin tələb etdiyi istiqamətdə dəyişdirilməsi üçün potensial imkanlar yaradır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin inzibati vasitə və alətləri əlavə maddi stimulla, maliyyə təminatı ilə əlaqədar deyildir. Onlar dövlət hakimiyyətinin gücünə əsaslanırlar - qabağagetmə, icazəvermə, məcburetmə səlahiyyətlərini əhatə edirlər. Bazar iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin dolayı metodları bazarda oyun qaydalarını müəyyən etməklə təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin maraqlarına təsir göstərir.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, tənzimləmə, pul-kredit, büdcə, vergi, gömrük, maliyyə.

Giriş

Bazar iqtisadiyyatında iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi beynəlxalq təcrübəyə əsasən müxtəlif forma və metodlar vasitəsilə həyata keçirilir. Bir qayda olaraq, metod və formaların sayı, müxtəlifliyi ölkənin iqtisadi sosial vəziyyətinə, coğrafi iqlim şəraitinə, təbii ehtiyatlarına, adət və ənənəsinə uyğunlaşdırılaraq fərqli nisbətdə həyata keçirilir. İqtisadiyyatın tənzimlənməsində istifadə olunan metodların digər təsnifləşdirilməsi onların sosial-iqtisadi proseslərə təsir səviyyəsi və dərəcəsi ilə əlaqədar aparılır. Bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar olaraq dövlət gələcəkdə sosial iqtisadi inkişafın vəziyyətini əks etdirən proqnozlar işləyib hazırlayır ki, onların çoxlu variantlarda hazırlanmasının müsbət cəhəti ondan ibarətdir ki, müəyyən vəziyyətdə optimal olunan seçilsin. Proqnozlar əsasında dövlət siyasəti yalnız inkişaf prespektivlərini deyil, həmçinin müəssisələrə, firmalara dövlətin gələcəkdə həyata keçirəcəyi tədbirləri göstərməyə imkan verir.Qloballaşma prosesi ilə əlaqədar olaraq dünya iqtisadiyyatının texnoloji strukturunun dəyişməsi, informasiya cəmiyyətinin formalaşması və yeni texnologiyaların tətbiqi, bazarların və ölkələrin iqtisadi inteqrasiya subyektlərinin transformasiyası nəticə etibarilə ölkənin maliyyə-iqtisadi inkişafını hədəfləyir. Qeyd edilənlər iqtisadi inkişafın yeni reallıqları kontekstində sahələrarası tarazlığın qorunması baxımından daha effektiv pul-kredit və maliyyə tənzimlənməsinin yeni mexanizmlərinin hazırlanmasını və tətbiqini tələb edir. Balanslaşdırılmış siyasət sayəsində müsbət struktur dəyişiklik-

lərinin həyata keçirilməsi üçün zəruri maliyyə şərtləri yaranır. İqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi istehsalın strukturuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. İqtisadiyyatın maliyyə tənzimlənməsi məqsədi ilə dövlətin müdaxiləsinə ehtiyac cəmiyyətin tələbatının ödənilməsi ilə bağlı problemlərin həllini - iqtisadi inkişafın prioritet sahələrinin dəstəklənməsini, struktur dəyişikliklərinin təmin edilməsini, istehsal və sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsini və genişləndirilməsini və s. nəzərdə tutur [Капканщиков, Сергей Геннадьевич., 2013].

Maliyyə və pul-kredit tənzimlənməsinin üsulları.

Maliyyə və pul-kredit tənzimlənməsinin üsulları, vasitələri və alətləri dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi ilə bağlı bir çox problemlərin həllinə yönəlir. Ona görə iqtisadiyyatın maliyyə-pul tənzimlənməsinin mövcud növ və üsullarının ümumiləşdirilməsi və onların həyata keçirilməsi üçün yeni şərtlərin müəyyən edilməsi vacib məsələlərdən biri kimi özünü göstərir.

Maliyyə tənzimlənməsinin pul-kredit mexanizmi pul-kredit münasibətləri sistemində iqtisadiyyatın sabitliyini, o cümlədən məşğulluğun təmin edilməsini, inflyasiyanın aşağı salınmasını, qiymət sabitliyini, pul sisteminin səmərəliliyini təmin etməyə yönəldilir və dövlətin xüsusi üsul və vasitələrlə həyata keçirdiyi fəaliyyətləri əhatə edir [Н.В.Уколова, Л. Н. Алайкина, Н. А. Новикова, 2015.] Məqsədlərindən asılı olaraq pul siyasəti strateji və cari növə bölünür. Strateji növ dövlətin iqtisadi siyasətini nəzərə alaraq müəyyən dövr üçün əsas istiqamətləri müəyyən edir. Cari növ isə daha konkret və əlçatan məqsədlərə uyğun olaraq həyata keçirilir.

Fiskal siyasətin dövlətin maliyyə resurslarından istifadəsinin əsas istiqamətləri

Müasir fiskal siyasət dövlətin maliyyə resurslarından istifadəsinin əsas istiqamətlərini, maliyyələşdirmə üsullarını və dövlət büdcəsinin doldurulması mənbələrini əhatə edir. Bu baxımdan dövlət büdcəsinin təhlili göstərir ki, son 5 ildə, yəni 2018-ci ilə nisbətən 2022-ci ildə büdcə gəlirləri 29,7% artmışdır. O cümlədən fiziki şəxslərin gəlir vergisində 49,1%, hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisində 2,1 dəfə, əmlak vergisində 29,6%, əlavə dəyər vergisində 33,4%, aksizdə 75,2%, mədən vergisində 3,4%, sair daxilolmalarda 16,3 dəfə artım qeydə alınmışdır. Yalnız torpaq vergisi 9,1% azalmışdır. Dövlət büdcəsinin xərclərinin tərkibində 2018-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə iqtisadiyyata yönələn xərclərdə azalma, digər istiqamətlər üzrə artım qeydə alnmışdır (cədvəl 1).

Yuxarıda qeyd edilənlər təbii olaraq nəticəsini iqtisadi inkişafı xarakterizə edən göstəricilərdə büruzə verir. Əsas makroiqtisadi göstəricilərin inkişaf indeksinin təhlili göstərir ki, əvvəlki ilə nisbətən ümumi daxili məhsul 2018-ci ildə 1,5%, 2019-cu ildə 2,5%, 2021-ci ildə 5,6%, 2022-ci ildə 4,6% artmış, 2020-ci ildə 4,2% azalma qeydə alınmışdır (cədvəl 2).

İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin maliyyə metodları

İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin maliyyə metodları birbaşa və dolayı üsullar olaraq fərqləndirilir. Birbaşa üsullara büdcənin tənzimlənməsi üsulları daxildir. “Büdcə sisteminin vahidliyi tənzimləyici mədaxil mənbələrindən istifadə etmək, məqsədli büdcə fondları yaratmaq, maliyyə ehtiyatlarını müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölüşdürmək vasitəsi ilə büdcələrin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanır” [1]. Dövlət büdcəsi hesabına geniş təkrar istehsal xərclərini, qeyri-məhsuldar dövlət xərclərini, infrastrukturun inkişafını, elmi tədqiqatları, struktur siyasətinin həyata keçirilməsini və s. maliyyələşdirir. Dövlət dolayı üsullardan istifadə etməklə əmtəə və xidmət istehsalçılarının maliyyə imkanlarına və istehlakçı tələbinin həcminə təsir göstərir. Bu baxımdan vergi sistemi mühüm rol oynayır. Vergi dərəcələrini dəyişdirərək - müxtəlif gəlir növləri, vergi güzəştlərinin təmin edilməsi, vergidən azad minimum gəlirin azaldılması və s. dövlət davamlı gəlir əldə etməyə çalışır.

Büdcə tənzimlənməsinin forma və üsulları, onun iqtisadiyyata təsiri baxımından aşağıdakı istiqamətlərdə qruplaşdırılır:

- maliyyə və pul-kredit tənzimlənməsinin dolayı üsulları - vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsini və vergi güzəştlərinin verilməsini özündə əks etdirən vergi siyasəti, amortizasiya normalarının müəyyən edilməsi və amortizasiya ayırmalarının indeksləşdirilməsini əhatə edən amortizasiya siyasəti, kredit siyasəti, ixrac-idxal gömrük rüsumlarını müəyyən edən gömrük siyasəti;

Cədvəl 1

Dövlət büdcəsinin gəlir və xərcləri, milyon manat [6]

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022	2018-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə, %-lə
Gəlirlər-cəmi	22508,9	24218,1	24124, 0	25 427,0	29197, 8	129,7
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	995,9	952,1	1 130,0	1 150,0	1 485,0	149,1
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2499,7	2546,0	2 267,7	2 144,0	5 290 ,0	2,1 dəfə
Torpaq vergisi	50,6	50,0	40,0	186,0	46 ,0	90,9
Əmlak vergisi	182,2	212,6	186,0	211,0	236 ,1	129,6
Əlavə dəyər vergisi	4287,6	5185,1	4 598,4	4710,0	5 718,7	133,4
Aksiz	728,6	854,7	936,4	1 059,0	1 276,8	175,2
Mədən vergisi	137,4	133,8	129,5	138,0	142, 02	103,4
Sair daxilolmalar	11,9	12,6	86,8	65, 4	193,7	16,3 dəfə
Xərclər-cəmi	22731,6	24425,9	27 492,2	28 543,0	32 303,8	142,1
İqtisadiyyata	7822,7	7961,5	5 832, 8	5 947,4	7 067,9	90,4
Təhsil	1966,6	2195,7	3 034,7	3 277,6	3 886,6	197,6
Səhiyyə	709,9	873,6	1 716,5	1 378,6	1 708,7	2,4 dəfə
Sosial müdafiə və sosial təminat	2150,7	2281,0	3 237,0	3 692,7	3 728,5	173,4
Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	299,5	335,8	426,0	418,1	463,1	154,6
elm	117,8	122,3	187,3	151,8	204,9	173,9
Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq	1316,4	1505,1	1 936,7	2 092,8	2 482,2	188,6
qanunvericilik və icra hakimiyyəti, yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması	627,4	774,5	1 051,8	1 062,4	1 481,8	2,4 dəfə

Cədvəl 2

Əsas makroiqtisadi göstəricilərin indeksləri, əvvəlki ilə nisbətən, faizlə [6]

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	2022
Ümumi daxili məhsul	101,5	102,5	95,8	105,6	104,6
Əhalinin gəlirləri	108,0	106,9	98,2	102,6	120,5
Orta aylıq nominal əməkhaqqı	103,0	116,6	111,4	103,4	114,7
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	136,3	107,6	101,9	107,0	116,2
Dövlət büdcəsinin xərcləri	129,2	107,5	108,1	103,8	116,9
Əhalinin banklardakı əmanətləri	110,8	103,1	94,7	113,0	127,1
İqtisadiyyata kredit qoyuluşları	110,7	117,5	95,0	117,8	117,9
İstehlak qiymətləri indeksi	102,3	102,6	102,8	106,7	113,9

- dövlətin birbaşa maliyyəsilə tənzimləmə üsulları - investisiyaların bölgüsü, subsidiyalar və s.;
- istehsal fəaliyyətinin tənzimlənməsi üsulları - dövlət ehtiyacları üçün məhsulların tədarükü, sifarişlər, kvota və lisenziyalar və s.;
- dövlət sahibkarlığı.

Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi tənzimləmə siyasətinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün dövlətin iqtisadiyyata təsirinin bütün tədbirlərini və qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək vacibdir. Onlar dövlətin sosial-iqtisadi strategiyasını əks etdirən sənədlər paketində formalaşdırılmalı və ümumiləşdirilməlidir.

Büdcənin tənzimlənməsinin forma və üsulları

Büdcənin tənzimlənməsində müxtəlif forma və üsullardan istifadə olunur. Ümumiyyətlə, dövlətin maliyyə və tənzimləmə fəaliyyəti çoxsaylı üsullarla həyata keçirilir - pul-kredit siyasəti, vergi siyasəti, dövlət borcunun idarə edilməsi, xarici ticarət siyasəti, ixrac axınlarının lisenziyalaşdırılması, gömrük vergisi, idxalın məhdudlaşdırılmasının qeyri-tarif üsulları və s. Araşdırmalara əsaslanaraq dövlət tənzimlənməsinin inzibati təsir üsullarının kifayət qədər səmərəli olduğunu və onlardan istifadənin zərurətə çevrildiyini qeyd etmək olar. İnzibati-normativ, inzibati-nəzarət funksiyaları dövlət idarəşiliyinin tərkib hissəsini təşkil edir.

Hər bir ölkədə müdaxilə ölçülərinin spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Büdcə tənzimlənməsi həm hüquqi, həm də qeyri-hüquqi formalarda həyata keçirilir. Hüquqi forma maddi resursların bölüşdürülməsi və səmərəli şəkildə istifadəsini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə dövlət maliyyə hüquqi aktlarından istifadə edir: ayrı-ayrı büdcə növləri arasında xərclərin bölgüsü; büdcə sisteminin hər bir həlqəsi üçün gəlirinin müəyyən edilməsi; vergilərin müəyyən edilməsi; geri qaytarılmayan vəsait əsasında büdcənin balanslaşdırılması; büdcə krediti şəklində büdcələrarası kreditləşmə; büdcə xərclərinin azaldılması [Финансы, 2014].

Büdcə tənzimlənməsinin əsas məqsədi sabit və tənzimləyici gəlirlərin müəyyən edilməsidir. Sabit gəlir qanuna uyğun olaraq tam və ya sabit müəyyən olunmuş payla daimi və ya uzunmüddətli müvafiq büdcəyə daxil olan gəlirdir. Bunlar gəlir və xərclərin tarazlaşdırılması məqsədilə büdcədən faiz ayırmaları şəklində büdcəyə köçürülən gəlirlərdir. Göstərilən üsullar büdcənin balansına nail olmaq üçün kifayət etmədikdə, birbaşa maliyyə dəstəyinin göstərilməsi üsullarından – subsidiya və subvensiyalardan istifadə edilir. Subvensiya konkret bir sahəni maliyyələşdirmək üçün nəzərdə tutulur. Subvensiya müəyyən müddət ərzində fəaliyyət göstərdikdə və ondan vaxtında istifadə edilmədikdə və ya başqa məqsədlər üçün istifadə edildikdə, onu verən orqana qaytarılır. Subvensiyaların verilməsi və istifadəsi şərtləri pozulduqda, onların ayrılmasına xitam verilir.

Subsidiya büdcədən fiziki və ya hüquqi şəxslərə məqsədli xərclərin birgə maliyyələşdirilməsi şərtləri ilə verilir. Subsidiyanın subvensiya ilə ortaq cəhəti ondan ibarətdir ki, hər iki fond növü məqsədyönlü xarakter daşıyır, həmçinin onlar geri qaytarılmayan əsaslarla həyata keçirilir. Bununla belə, subsidiya müəyyən bir tədbirin və ya büdcə proqramının maliyyələşdirilməsində daha yüksək büdcənin iştirak payını ifadə edir.

Büdcə tənzimlənməsinin ənənəvi üsulları ilə yanaşı transfert ayrılır ki, bu da regional maliyyə dəstəyi fondundan aşağı ərazi büdcələrinə vəsaitlərin köçürülməsini əks etdirir. Bu fond yuxarı büdcəyə faktiki daxil olan gəlirdən faiz ayırmalarından formalaşır. Büdcə tənzimlənməsi prosesində büdcəyə vəsaitin verilməsi geri qaytarılmalı əsaslarla, yəni kreditləşmə yolu ilə həyata keçirilə bilər. Büdcə krediti büdcə xərclərinin maliyyələşdirilməsi formasıdır ki, bu da əvəzli əsaslarla vəsaitlərin verilməsini nəzərdə tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericiliklə kreditə əsaslanan büdcə tənzimlənməsi üsulları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Büdcə krediti fərqləndirici xüsusiyyətləri ilə seçilir. Belə ki, büdcə kreditləri tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müqavilə əsasında verilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu müqavilə mülki hüquq deyil. Büdcə ssudaları və büdcə kreditləri geri qaytarılma və kompensasiya şərtləri ilə verilir. Qrantlar, subvensiyalar və subsidiyalar geri alınmazlıq əsasında və pulsuz verilir. Büdcə ssudasından büdcənin tənzimlənməsi metodu kimi istifadəsi büdcənin icrası mərhələsində həyata keçirilir.

Nəticə

Ümumilikdə dövlətin həyata keçirdiyi tənzimləmə vasitələrinin əsası fiskal siyasət hesab olunur. Fiskal siyasət dövlət xərcləri və vergi ilə bağlı olan tənzimləmə sistemidir. Bu siyasət xeyli dərəcədə hökumət xərclərinin, yəni dövlət idarə və orqanlarının, institutlarının saxlanılması və s. dinamikasından asılıdır. Dövlət müəyyən dövrdə müvafiq vergiqoyma sistemini tətbiq etmək və ya onu təkmilləşdirmək, vergi dərəcəsini müəyyənləşdirmək, quruluş və formasını dəyişmək, vergi güzəştləri qoymaq, ləğv etmək və s. vasitələrdən istifadə edərək əsaslı vəsait qoyuluşunu stimullaşdırır və ya məhdudlaşdırır, həm də əhalinin həyat səviyyəsinin formalaşmasına təsir göstərir. Bazar münasibətləri şəraitində iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi probleminin tədqiqi bu sahə ilə bağlı nəzəri və praktiki əhəmiyyətə malik olan mühüm nəticələr əldə etməyə imkan verir. Beləliklə, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsi, tənzimləmə prosesində iştirakı obyektiv olaraq müəyyən edilmiş hədlərə malikdir ki, bundan kənarda iqtisadi stimulların zəifləməsi və bütün təsərrüfat mexanizminin səmərəliliyinin azalması baş verə bilər. Beləliklə, maliyyə üsullarından geniş istifadə ictimai istehsalın strukturunun dövlətin tələb etdiyi istiqamətdə dəyişdirilməsi üçün potensial imkanlar yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. "Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. [2 iyul 2002-ci il]
2. Государственные и муниципальные финансы: учебное пособие для бакалавров / Н.В.Уколова, Л. Н. Алайкина, Н. А. Новикова; ред. Н.В.Уколова. - Саратов: Буква, [2015. – 176 с.]
3. Капканщиков, Сергей Геннадьевич. Государственное регулирование экономики: [Текст] учебное пособие по спец. "Государственное и муниципальное управление"; рек. УМО / С.Г. Капканщиков. - 5-е изд., стер. - М.: Кнорус, [2013. - 520 с].
4. Финансы: учебник для студ. вузов по напр. подг. [080100] "Экономика" - бакалавр; рек. ФГБОУ ВПО "Гос. ун-т управления" / ред. Е. В. Маркина. - М.: Кнорус, [2014. - 432 с.]
5. www.stat.gov.az

Рашад Арзуман оглу Мустафаев
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации
Электронная почта: resad_320_m@mail.ru

Финансовые методы регулирования экономического развития необходимость использования

Резюме

Целью исследования - является обеспечение баланса в развитии различных отраслей экономики в условиях новых реалий, что считается одним из приоритетов экономической политики государства. Финансовое регулирование имеет особое значение в реализации этой цели.

Методика исследования - Механизмами финансового регулирования являются бюджетный, налоговый, денежно-кредитный и др. относится к методам, средствам и инструментам ее регулирования. Участие государства в процессах регулирования экономического развития направлено, прежде всего, на формирование экономических стимулов**.**

Прикладная значимость исследования - Именно за счет использования финансового регулирования определяются возможности совершенствования структуры производства. Государственное регулирование экономики в условиях рыночной экономики осуществляется различными формами и методами на основе международного опыта. Как правило, количество и разнообразие методов и форм адаптируются к экономическим и социальным

условиям страны, географическим климатическим условиям, природным ресурсам, обычаям и традициям.

Результаты исследования – изучение проблемы государственного регулирования экономики в условиях рыночных отношений позволяет получить важные результаты теоретического и практического значения в данной области. Таким образом, широкое использование финансовых методов создает потенциальные возможности для изменения структуры общественного производства в требуемом государством направлении.

Оригинальность и научная новизна исследования - административные средства и инструменты государственного регулирования экономики не связаны с дополнительными финансовыми стимулами и финансовой поддержкой. Они основаны на силе государственной власти и включают полномочия упреждения, санкционирования и принуждения. Косвенные методы государственного регулирования в рыночной экономике затрагивают интересы субъектов экономической деятельности путем определения правил игры на рынке.

Ключевые слова: экономическое развитие, регулирование, денежно-кредитный, бюджет, налог, таможня, финансы.

Rashad Arzuman Mustafayev
PhD student of Azerbaijan Cooperation University

Financial methods in regulating economic development necessity of use

Summary

The aim of the research - It is to ensure balance in the development of various sectors of the economy in the conditions of new realities, which is considered one of the priorities of the state's economic policy. Financial regulation is of particular importance in the realization of this goal.

Research methodology - Financial regulation mechanisms are budget, tax, money-credit, etc. refers to the methods, means and tools of its regulation. The state's participation in processes to regulate economic development is primarily aimed at the formation of economic incentives.

Application significance of the research - It is through the use of financial regulation that opportunities for improving the structure of production are determined. State regulation of the economy in the market economy is carried out through various forms and methods based on international experience. As a rule, the number and variety of methods and forms are adapted to the country's economic and social conditions, geographical climate conditions, natural resources, and customs and traditions.

Results of the study – the study of the problem of state regulation of the economy in the conditions of market relations allows obtaining important results of theoretical and practical importance in this area. Thus, the widespread use of financial methods creates potential opportunities for changing the structure of public production in the direction required by the state.

The originality and scientific novelty of the research - the administrative means and tools of the state regulation of the economy are not related to additional financial incentives and financial support. They are based on the power of state power - they include the powers of preemption, authorization, and coercion. Indirect methods of state regulation in the market economy affect the interests of subjects engaged in economic activity by determining the rules of the game in the market

Key words: economic development, regulation, money-credit, budget, tax, customs, finance.

III BÖLMƏ
BÖYÜK QAYIDIŞ: İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN REİNTEQRASİYASI

UOT: 332.336

Rəvan Malik oğlu PAŞAZADƏ
doktorant
revan_pashazade@mail.ru

İslam Hacı oğlu İBRAHİMOV
i.e.d., professor, Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi
Bakı Biznes Universiteti
10.30546/4.71.73001.2024.010

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ (İAEƏ) İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİNİN STİMULLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – İAEƏ-də kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişaf etdirilməsi davamlı inkişafın təmin edilməsində əhəmiyyətli rol oynayır. İAEƏ-nin, o cümlədən KOS-ın inkişaf etdirilməsində investisiya resursları mühüm rola malikdir. İnvestisiya resurslarının çatışmazlığı əksər hallarda kapital azlığı prosesinin yaşanması ilə şərtlənir. Bu baxımdan İAEƏ-də iqtisadiyyatın inkişafına investitsiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi mühüm əhəmiyyətə malikdir və tədqiqatın məqsədi İAEƏ-yə investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılması istiqamətində zəruri mexanizmlərin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - Tədqiqat işində təhlil, ümumiləşdirilmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – İAEƏ-də sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində investisiya resursları əhəmiyyətli rol oynasa da, lakin bununla belə bir sıra hallarda regionların ixtisaslaşma istiqamətinin daha çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı ilə bağlı olması, eləcə də kənd təsərrüfatının spesifik xüsusiyyətləri baxımından daxili və xarici investisiyaların cəlb edilməsində risk amili meydana çıxdığından investisiyaların qoyulması ilə bağlı müəyyən problemlər də yaranır. Bu baxımdan investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı zəruri stimullaşdırıcı mexanizmlərə ehtiyac vardır.

Tədqiqatın nəticələri – İAEƏ-də sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı investisiya qoyuluşlarına mənfi təsir edən amillərin aradan qaldırılması və eləcə də investisiya cəlb edilməsi ilə bağlı stimullaşdırıcı mexanizmlərin işlənməsi sahəsində tövsiyələr və təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – İAEƏ-yə investisiyaların cəlb edilməsi ilə bağlı zəruri stimullaşdırıcı mexanizmlərdən istifadə edilməsi və o cümlədən vergi güzəştlərinin və azadolmaların verilməsi, kreditləşmə ilə bağlı faiz dərəcələrinin aşağı salınması və digər bu kimi amillərin və vasitələrin rolu müəyyənləşdirilmişdir.

Açar sözlər: İAEƏ, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, İAEƏ-yə investisiyaların cəlb edilməsi, kiçik və orta biznes, investisiyaların stimullaşdırılması

Giriş

2020-ci ilin 27 sentyabrından etibarən 44 günlük Böyük Vətən müharibəsi nəticəsində Ali Baş Komandan İlham Əliyev cənablarının bilavasitə rəhbərliyi və silahlı qüvvələrimizin şücaəti nəticəsində 30 ilə yaxın bir müddət ərzində Azərbaycanın işğal edilmiş tarixi torpaqları geri qaytarıl-

mışdır. Hazırda həmin ərazilərdə dinc quruculuq işləri və eləcə də ərazilərin minadan təmizlənməsi prosesi uğurla davam etdirilməkdədir. Bununla belə, həmin ərazilərdə infrastruktur sisteminin yaradılmasına istiqamətlənmiş zəruri tədbirlər həyata keçirilir, dövlət tərəfindən infrastrukturun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı investisiyalar yönəldilməkdədir. İAEƏ tarixən Azərbaycanın ərazisi olmaqla yanaşı, ixtisaslaşma baxımından kənd təsərrüfatı, sənaye, turizm sahəsində əhəmiyyətli rola malikdir. Fikrimizcə, qloballaşma şəraitində həmin ərazilərdə infrastruktur sisteminin inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinə investisiyaların qoyuluşunun həyata keçirilməsi ölkənin davamlı inkişafına əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı rəqabət qabiliyyətli iqtisadi artımın təmin edilməsində də əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

İAEƏ-də KOS-ın inkişaf etdirilməsi iqtisadi inkişafın səmərəliliyinin, daxili iqtisadiyyata hesablanmış əhali məşğulluğunun təmin edilməsinə və gəlirlərin artırılmasına müsbət təsir göstərə bilər. Bu məqsədlə kiçik investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi, eləcə də sahibkarlığın bütün formaları üçün zəruri təməl prinsiplərin yaradılması mühüm əhəmiyyətə malikdir. Fikrimizcə, İAEƏ-də investisiya qoyuluşları üçün zəruri fundamental prinsiplər reallaşdırılmalıdır ki, bu prinsiplərə ilk növbədə ərazinin minalardan təmizlənməsi, infrastruktur sisteminin formalaşdırılması, əhalinin qayıdışının təmin edilməsi və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi şamil edilə bilər. Tarixi təcrübə sübut edir ki, İAEƏ-nin potensialı nəzərə alınmaqla sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi sahəsində həyata keçirilən tədbirlər iri sahibkarlığın inkişaf etdirilməsini və eləcə də KOS-ın yaradılmasını təmin etməlidir. İAEƏ-də iri sahibkarlıq subyektlərinin formalaşdırılması həmin ərazidə istehsal edilən məhsulların xarici bazarlara çıxış imkanlarını genişləndirməsinə və “Qarabağ” brendi altında istehsal edilən məhsullara geniş istehlakçı kütləsinin təmin edilməsinə əlverişli şərait yarada bilər. Fikrimizcə, bütün bunlar ölkədə davamlı rəqabət qabiliyyətli iqtisadi inkişafın ən mühüm parametrləri ola bilər.

İAEƏ-də iqtisadiyyatın ixtisaslaşma istiqamətlərinin təhlili. İAEƏ ixtisaslaşma baxımından çoxşaxəli xarakterə malikdir. Bu baxımdan İAEƏ-də iqtisadi inkişafın stimullaşdırılması iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi baxımından böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. İAEƏ-nin ixtisaslaşma istiqamətləri içərisində ənənəvi ixtisaslaşma sahəsi, o cümlədən kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı kifayət qədər geniş imkanlar mövcud olmuşdur. Bundan əlavə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi, turizmin inkişaf etdirilməsi sahəsində də həmin regionun kifayət qədər geniş potensialları mövcuddur. Qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızda İAEƏ-nin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi istiqamətində silsilə tədbirlər həyata keçirilməkdədir. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 iyun 2021-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Fərmanına müvafiq olaraq İAEƏ-nin ərazisi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu kimi təsnifləşdirilmişdir. [1].

Nəzərə almaq lazımdır ki, İAEƏ-nin iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsi və həmin ərazilərin sosial-iqtisadi baxımdan Azərbaycanın milli iqtisadiyyatına reinteqrasiya prosesinin həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə təhlükəsizlik tədbirlərinin genişləndirilməsi və əhalinin qayıdışının təmin edilməsi ilə bağlı məsələlər xüsusilə önəmlidir. Bu baxımdan “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamında qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məqsədyönlü və geniş miqyaslı layihələr Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun sürətlə dirçəlməsinə, əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasına və davamlı iqtisadi aktivliyin təmin olunmasına xidmət edilir, habelə həmin ərazilərin yüksək inkişaf etmiş regiona çevrilməsi üçün sağlam bünövrə yaradır. [2].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər” qəbul edilmişdir ki, həmin prioritetlərdə də növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair 5 milli prioritet müəyyənləşdirilmişdir. Bu prioritetlərdə dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın formalaşdırılması, dinamik inkliziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyətin yaradılması, rəqabətli insan kapitalı və

müasir innovasiyalar məkanının yaradılması, İAEƏ-yə böyük qayıdış, təmiz ətraf mühit və yaşıl artım ölkəsinin formalaşdırılması öz əksini tapmışdır. [3].

İAEƏ-nin ixtisaslaşma istiqaməti təbii iqlim şəraitinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən doğur. Bu ərazi tarixən ixtisaslaşmış kənd təsərrüfatı ərazisi olmuşdur. Kənd təsərrüfatının xüsusi ilə taxılçılıq, meyvəçilik, tərəvəzçilik, üzümçülük sahələri, eləcə də heyvandarlığın demək olar ki, bütün sahələri ərazidə geniş inkişaf imkanlarına malikdir. Taxılçılıq xüsusilə Ağdam-Füzuli rayonlarında daha yüksək məhsuldarlığa malikdir. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda isə heyvandarlığın inkişafı ilə bağlı böyük perspektivlər mövcuddur. Bundan əlavə, həmin ərazilərdə xüsusilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda qeyri-ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələrinin inkişaf etdirilməsi, o cümlədən arıçılığın və balçılığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı böyük potensiallar mövcuddur. Bu potensiallar Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan Ağdam və Füzuli rayonlarının dağlıq hissələrində də mövcuddur. Bütün bunlar İAEƏ-nin ixtisaslaşdırma istiqaməti baxımından rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsal etməsinə əlverişli şərait yarada bilər. Fikrimizcə, zəruri infrastruktur sistemlərinin yaradılması və adı çəkilən sahələrə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi nəticəsində yüksək məhsuldarlığa malik təsərrüfat subyektlərinin formalaşdırılması mümkündür ki, bu da nəinki daxili bazarın kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları ilə doldurulmasına və eləcə də xarici bazarlara rəqabət qabiliyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracına əlverişli şərait yarada bilər. Bütün bunlar kənd təsərrüfatı ilə yanaşı, emal sənayesi müəssisələrinin də inkişaf etdirilməsini təmin etməlidir. Emal sənayesi müəssisələrinin, xüsusi ilə şərabçılıq sənayesinin inkişaf etdirilməsini, ət-süd sənayesi komplekslərinin yaradılmasını özündə ehtiva edir.

İAEƏ-nin iqtisadi potensialı içərisində bərpa olunan enerji mənbələrinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəkdir. Akademik Z.Səmədzadənin fikrincə, enerji amili yüz illərdir insanların mövcudluğunun davam etdirilməsində ən önəmli və təməl qaynaqlar arasında öz yerini qorumuşdur. Günümüzdə də bu amil öz əhəmiyyətini qorumağa davam edərək ölkələrin inkişafında əsas strateji rol oynamaqdadır. İşğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun isə çox böyük enerji potensialı var. Bu potensialın hərəkətə gətirilməsi həm bütövlükdə Azərbaycanın generasiya gücünü artıraraq hər bir enerji vahidinə daha keyfiyyətli xidmətin göstərilməsinə imkan verəcək və həm də respublikamızın energetika bazasında bu regionların yerini və rolunu təmin edəcək. [4, s.584]

1980-ci illərdə regionda bitkiçilik məhsullarından əsasən taxıl məhsulları və üzüm istehsalı üstünlük təşkil etmişdir. Həmin dövrlərdə Qarabağ və ətraf rayonlar ölkə üzrə taxıl istehsalının 13,9%-nə, üzüm istehsalının isə 25,5%-nə malik idi. Tədarük və logistika infrastrukturları ilə bərabər bölgədə istehsal strukturuna müvafiq aqroemal müəssələrinin yaradılması da mühüm tədbirlərdəndir. Azad olunmuş ərazilərdə südçülüyün, üzümçülüyün və meyvəçiliyin inkişaf perspektivlərini nəzərə alınmaqla məhz bu sahələr üzrə emal müəssisələrinin yaradılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Həmçinin taxılçılığın inkişafına uyğun olaraq un dəyirmanlarının, heyvandarlığın inkişafı əsasında isə sənaye üsulu ilə yem istehsalı və ilkin dəri xammalı emalı müəssisələrinin qurulması da nəzərə alına bilər [5, s. 31-33].

Müəllifin fikirləri əsasında hesab etmək olar ki, xüsusilə aqrar iqtisadiyyatın modernləşdirilməsi hesabına kənd təsərrüfatında rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalını artırmaq və həmin məhsulların xarici bazarlara çıxışı istiqamətində zəruri tədbirləri gerçəkləşdirmək mümkündür. Təbii ki, bütün bunlar aqrar bazar infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi və eləcə də kənd təsərrüatı məhsulları istehsalının keyfiyyətinin yüksəldilməsi hesabına mümkün ola bilər. Fikrimizcə, İAEƏ-də ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal imkanları kifayət qədər genişdir və bu imkanlar hesabına ölkədə aqrar məhsulların ixracını artırmaq mümkündür və bütün bunlar eyni zamanda respublikamızda qeyri-neft məhsullarının ixracının genişləndirilməsinə də əlverişli şərait yarada bilər.

İAEƏ-də investisiyaların cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasının xarakterik xüsusiyyətləri

İAEƏ-nin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur ki, bu spesifik xüsusiyyətlər investisiyaların cəlb edilməsinə də təsir göstərir. Belə ki,respublikamızın digər ərazilərinə investisiyaların cəlb edilməsi əsas etibarı ilə bazar konyunkturunun spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla

həyata keçirilir. Məsələn, respublikamızda neft sektoruna investisiyaların qoyuluşu sahənin cəlbediciliyi və beynəlxalq bazar konyunkturunda rolu nəzərə alınmaqla gerçəkləşdirilir. Bu baxımdan iqtisadiyyatın sahə və ərazi strukturları içərisində Bakı şəhərinin rolu yüksəkdir. Daha doğrusu, Bakı şəhəri Xəzər dənizinin sahillərində yerləşdiyindən ölkənin neft sektoruna investisiya qoyuluşu məhz bu şəhərdə reallaşdırılır və bu zaman təhlükəsizlik tədbirlərinə önəm verilir. Lakin bununla belə İAEƏ-nin spesifik xüsusiyyətləri, o cümlədən sərhəd ərazilərdə yerləşməsi hazırkı dövrdə bərpa prosesinin davam etdiyi və minalardan təmizlənmə prosesinin gerçəkləşdiyi şəraitdə həmin əraziyə investisiya qoyulması müəyyən risklər tələb edir. Respublikamızın bu ərazilərinə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi, ərazilərin minalardan təmizlənməsi və infrastrukturun yaradılması prosesi bilavasitə dövlət dəstəyi və daha doğrusu dövlət tərəfindən vəsait qoyuluşu hesabına həyata keçirilir. İqtisadçı alimlər Nazim Müzəffərli və Eldar İsmayılovun 2010-cu ildə dərc etdirdiyi “Azərbaycanın postkonflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar” adlı monoqrafiyasında qeyd edilir ki, konfliktsonrası bərpa üzrə layihələrdə iştirakı müşayiət edən siyasi risklər bir sıra xarici investorlar üçün onların yol verə biləcəyindən daha yüksək ola bilər. Belə postkonflikt regionlara adətən 2 tip xarici investorlar gəlir. Birincilər, qarışıqlıqdan istifadə edib dövlət resursları və donor vəsaitləri hesabına tez və asanlıqla varlanmaq ehtirası ilə hərəkət edən və niyyətləri o qədər də düz olmayanlardır, ikincilər isə hər kəsin tanıyıb qəbul etdiyi beynəlxalq səviyyədə hörmət qazanmış iri şirkətlərdir. Belə şirkətlərin sadəcə adı (brendi) siyasi risklərə və başqa (biznesə nəzərən) risklərə qarşı bir növ “qalxan” rolu oynayır. Azərbaycan təbii ki, yalnız ikincilərlə əməkdaşlıq etməyə can atacaqdır, lakin bu halda göz önünə almaq lazımdır ki, belə iri şirkətlər üçün ancaq irimiqyaslı, milyonlarla dəyəri olan layihələr kommersiya marağı doğura bilər. Sonuncu mülahizə zəminində belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, xarici şirkətlərin iştirak edəcəyi layihələr əsas etibarı ilə aşağıdakı sahələrə aid olacaqdır:

- bəzi həyat təminatlı sistemlərin (yaşayış fondunun, su təchizatının və enerji sisteminin) bərpası;
- nəqliyyat infrastrukturunun (dəmir və avtomobil yollarının, hava limanlarının) dirçəldilməsi;
- istehsal infrastrukturu quruculuğu;
- yeni telekommunikasiya sistemlərinin yaradılması. [6. səh. 228, 229]

Müəlliflərin qeyd etdikləri fikirlərlə bağlı razılaşdığımız və razılaşmadığımız məqamlar da mövcuddur. Razılaşdığımız məqamlar ondan ibarətdir ki, investorların cəlb edilməsi ilə bağlı ikili istiqamətlə tamamilə razıyıq. Belə ki, adətən elə investorlar vardır ki, onlar doğrudan da qarışıqlıqdan istifadə edərək donor təşkilatların və dövlət vəsaitlərinin talanmasına daha çox meyilli olurlar və bu da ölkəmiz üçün təbi ki, strateji maraqlar baxımından əhəmiyyətli deyildir və ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə mənfi təsir göstərə bilər. İkinci istiqamət isə, daha doğrusu, brend təşkilatların, o cümlədən ölkəmizlə sırf iqtisadi əməkdaşlıq həyata keçirən və ölkəmizin siyasi müstəqilliyini dəstəkləyən ölkələrin qoyduğu investisiyalar daha önəmlidir və bu baxımdan qardaş Türkiyənin və digər ölkələrin investisiyalarına önəm verilməsi xüsusilə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Razılaşmadığımız məqamlar ondan ibarətdir ki, artıq respublikamızda hava nəqliyyatı, dəmiryol nəqliyyatı ilə bağlı infrastrukturların inkişaf etdirilməsi, daha doğrusu istehsal infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətində bilavasitə dövlət investisiyalarına xüsusi önəm verilmişdir və bu baxımdan Füzuli rayonunda, Zəngilan rayonunda hava limanlarının tikintisini xüsusilə qeyd etmək olar. Adı çəkilən hava limanları İAEƏ-yə müxtəlif tikinti obyektlərinin gerçəkləşdirilməsində və eləcə də əhalinin çatdırılmasında önəmli infrastruktur sistemi kimi xarakterizə oluna bilər.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İAEƏ-nin ixtisaslaşma istiqamətini kənd təsərrüfatı və emal sənayesi, eləcə də turizm, qeyri-ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələri, o cümlədən arıçılıq və balıqçılıq və ən nəhayət mineral suların istehsalı ilə bağlı sahələr təşkil etdiyindən bu sahəyə investisiya qoyuluşlarının da özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri mövcuddur. Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi i.e.d., professor İ.İbrahimovun fikrincə, aqrar sahədə istehsalın iqtisadi səmərəliliyi sahəyə investisiya qoyuluşunun zəruriliyi və spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Çox halda investisiyanın maliyyələşdirilməsinə cəlb edilən bank kreditləri də mühüm rol oynayır, lakin sahibkarlıq fəaliyyətinin gəlirləri bank kreditlərinə görə müəyyənləşdirilən faiz dərəcəsindən asılı olaraq

investisiya qoyuluşlarında maraqlı olmurlar. Kənd təsərrüfatı kifayət qədər riskli sahə olduğu üçün investisiyanın həcminin artırılmasına stimul az olur. Aqrar sahənin spesifik xüsusiyyətləri ilə əlaqədar sahəyə investisiya qoyuluşlarına maraq aşağıdır. Buna baxmayaraq hazırda İAEƏ-də investisiya ayrılması daha vacibdir. Regionlarda aqrar sahənin investisiya qoyuluşlarına əsasən aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- sahibkarların fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin müxtəlifliyi;
- bankların kreditlərə görə müəyyən etdikləri faiz dərəcələri;
- aqrar istehsalda amortizasiya ayırmalarının vəziyyəti;
- aqrar sahədə sahibkarların istehsal və xidmətlər üzrə layihələrinin maliyyələşdirilməsinin kifayət qədər dəstəklənməməsi;
- aqrar sahədə yeni bağların salınması, meliorasiya və irriqasiya işlərinin həyata keçirilməsi;
- obyektlərin yaradılması və qurulması miqyasının çoxluğu və s. [7, s. 102].

Fikrimizcə, müəllifin investisiya qoyuluşlarına təsir edən amillər kimi sistemləşdirdiyi amillər İAEƏ üçün də keçərlidir. Belə ki, adı çəkilən ərazilərin kənd təsərrüfatı üzrə ixtisaslaşması və emal sənayesinin inkişafı ilə bağlı proseslərin mümkünlüyü sahəyə özünəməxsus spesifik yanaşmanı zəruri edir. Bu spesifik yanaşma ilk növbədə İAEƏ-yə investisiya qoyuluşlarına dövlət dəstəyinin göstərilməsini özündə əks etdirir. Məsələ burasındadır ki, İAEƏ-yə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi zamanı dövlət dəstəyinin göstərilməsi xüsusilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün zəruri mexanizmlərin hərəkətə gətirilməsini tələb edir. Bu baxımdan, fikrimizcə, vergi güzəştlərinin verilməsi, vergi tətillərinin həyata keçirilməsi və digər bu kimi amillər vacib cəhətlərdəndir.

İ.e.d., professor E.Quliyev yazır ki, Qarabağın davamlı inkişafı baxımından qarşıya konkret vəzifələr qoyulub. İlk olaraq 2021-ci ilin dövlət büdcəsindən Qarabağın bərpası üçün 2,2 milyard vəsait ayrılmışdır. Qeyd olunan ərazilərin bərpası üçün gələcək dövrlərdə ayrılacaq vəsaitin həcminin artırılması gözlənilməndir. Bu proseslərə yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi bərpa prosesini daha da gücləndirə bilər. Artıq Azərbaycanda dostluq və qardaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərən bir sıra ölkələr, o cümlədən Türkiyə, Pakistan, İtaliya, İsrail kimi ölkələrin şirkətləri dirçəliş proqramlarında iştirak etməkdədir. Türkiyənin tikinti şirkətləri Qarabağın dirçəlişi layihələrinə Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa yolunun çəkilişi ilə başlayıb. Fikrimizcə, yaxın perspektivdə bir çox digər ölkələrin şirkətləri də təbii sərvətlərlə zəngin olan Qarabağ və onun ətraf ərazilərinə investisiya qoymaqda maraqlı olacaqlarını bildirəcəklər. [8, s. 91]. Müəllifin fikirləri ilə razılaşmaqla yanaşı, eyni zamanda əlavə etmək istərdik ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının istər beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri baxımından əhəmiyyətini, eləcə də təbii resurslarla zənginliyini, ixtisaslaşma baxımından özünəməxsus üstünlüklərini, rəqabətə davamlı iqtisadi artım perspektivlərini nəzərə alaraq investisiyaların cəlb edilməsi üçün zəruri stimullaşdırılma tədbirlərinin həyata keçirilməsi də vacibdir.

İAEƏ-yə investisiyaların stimullaşdırılmasının prioritet istiqamətləri

İAEƏ-yə investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi ərazinin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində və ölkə iqtisadiyyatına inteqrasiyanın gerçəkləşdirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Ölkənin iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsi və həmin ərazidə infrastruktur sistemlərinin inkişafı və eləcə də daxili və xarici bazara sürətli inteqrasiyasının gerçəkləşdirilməsi məhz investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsindən bilavasitə asılıdır. Bu baxımdan İAEƏ-yə investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması üçün zəruri tədbirlər həyata keçirilməlidir və bu tədbirlər dövlət tərəfindən gerçəkləşdirilən zəruri tənzimlənmə tədbirləri və eləcə də stimullaşdırılma mexanizmləri ilə müşayiət olunmalıdır. İAEƏ-də investisiyaların stimullaşdırılmasının prioritetlərinə aşağıdakıları şamil etmək olar:

- İAEƏ-yə cəlb edilən daxili və xarici investisiyaları stimullaşdırmaq məqsədi ilə vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi;
- xüsusilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda mineral su ehtiyatlarının mövcudluğunu nəzərə alaraq bu regionda mineral suların istehsalının qablaşdırılmasının və xarici bazarları çıxışının

təmin edilməsi məqsədi ilə dövlət və özəl tərəfdaşlığının inkişaf etdirilməsi;

- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında balıqçılıq, xüsusilə də forel balıqçılığının inkişaf etdirilməsi məqsədilə özəl investisiyaların cəlb edilməsi imkanlarının təmin edilməsi;
- Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin inkişafında mütərəqqi investisiya layihələrinin dəstəklənməsi, o cümlədən innovativ vasitələr hesabına kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın yüksəldilməsinə istiqamətlənmiş layihələrin stimullaşdırılması;
- İAEƏ-də bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi ilə bağlı innovativ texnologiyaların cəb edilməsini həyata keçirən xarici şirkətlərin fəaliyyətinin stimullaşdırılması;
- xüsusilə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda, o cümlədən Qarabağın mərkəzi sayılan Şuşa şəhərində turizm komplekslərinin yaradılmasına istiqamətlənmiş tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi, Şuşa şəhərinin Azərbaycanın turizm paytaxtı elan edilməsi baxımından zəruri investisiya qoyuluşlarının həyata keçirilməsi, bu sahədə azad rəqabətin dəstəklənməsi;
- Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ixtisaslaşma istiqamətini nəzərə almaqla həmin ərazilərdə ətlik maldarlığın inkişafı və yemçilik sahələrinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi və bu sahəyə xarici investisiya qoyuluşlarının stimullaşdırılması;
- İAEƏ-də bazar infrastrukturlarının və eləcə də logistik mərkəzlərin yaradılması ilə bağlı zəruri tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı bu sahəyə xarici investorların cəlb edilməsi;
- İAEƏ-yə turizm cəlbediciliyinin stimullaşdırılması məqsəsi ilə cəlb edilən xarici investorlara ilk on il müddətinə vergidən azad olunma prosedurlarının qoyulması və eləcə də həmin ərazilərdə turizm cəlbediciliyinin stimullaşdırılması məqsədilə cəlbedici qiymətlər sisteminin tətbiq edilməsi;
- İAEƏ-yə turizm cəlbediciliyinin stimullaşdırılması məqsədi ilə xaricdən gələn və eləcə də daxili turistlərin gəlişini stimullaşdırmaq məqsədi ilə aşağı gəliş qiymətlərinin tətbiq edilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 07 iyun 2021-ci il tarixli Fərmanı
2. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə böyük qayıdışa dair Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı
3. “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafa dair milli prioritetlər”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir
4. Z.Ə.Səmədzadə, Qarabağ iqtisadiyyatı 100 ildə, Bakı 2022, 856 səh.
5. F.F.Fikrətzadə. İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması, Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı - 2020, №4 (34) 23-38 səh.,
6. Nazim Müzəffərli, Eldar İsmayılov, Azərbaycanın postkonflikt ərizələrinin bərpası: konseptual əsaslar, Bakı 2010, 270 s.
7. İ.H.İbrahimov. Regionların və işğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf istiqamətləri, monoqrafiya, Bakı-2022, 240 s.
8. E.A.Quliyev. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının Azərbaycanın davamlı inkişafında rolu, monoqrafiya, Bakı 2023, 320 səh.

Раван Малик оглы Пашазаде
Докторант
Бакинский Университет Бизнеса
revan_pashazade@mail.ru
Ислам Гаджи оглы Ибрагимов,
доктор экономических наук, профессор,
Заслуженный работник сельского хозяйства

Направления стимулирования привлечения инвестиций на освобожденные территории (ЕАЭС)

Резюме

Цель исследования – Развитие малого и среднего предпринимательства (МСП) в ИАЭ играет важную роль в обеспечении устойчивого развития. Инвестиционные ресурсы играют важную роль в развитии ЕАЭС, в том числе малого и среднего бизнеса. Дефицит инвестиционных ресурсов зачастую обусловлен тем, что переживается процесс ожесточения капитала. С этой точки зрения реализация необходимых мер по привлечению инвестиций в развитие экономики имеет большое значение в МАГАТЭ, а целью исследования является разработка необходимых механизмов стимулирования привлечения инвестиций в МАЭС.

Методология исследования - в исследовательской работе использовались методы обобщения анализа.

Значимость внедрения исследования: – Хотя инвестиционные ресурсы играют важную роль в развитии предпринимательства в ЕАЭС, в ряде случаев возникают определенные проблемы, связанные со специализацией регионов, в основном за счет производства сельскохозяйственной продукции, а также фактором риска при привлечении отечественные и иностранные инвестиции с учетом особенностей сельского хозяйства. В связи с этим возникает необходимость в необходимых механизмах стимулирования привлечения инвестиций.

Результаты исследования: – Разработаны рекомендации и предложения в области устранения факторов, негативно влияющих на инвестиции в развитие предпринимательства в ЕАЭС, а также разработки стимулирующих механизмов, связанных с привлечением инвестиций.

Оригинальность и научная новизна исследования – Определена роль таких факторов и средств, как использование необходимых стимулирующих механизмов привлечения инвестиций в ЕАЭС, а также предоставление налоговых льгот и освобождений, снижение процентных ставок, связанных с кредитованием и других подобных факторов.

Ключевые слова: ЕАЭС, социально-экономическое развитие регионов, привлечение инвестиций в ЕАЭС, малый и средний бизнес, стимулирование инвестиций

Ravan Malik Pashazade
PhD student
Baku Business University
revan_pashazade@mail.ru
Islam Haci Ibrahimov,
doctor of economic sciences, professor,
Honored agricultural worker

Directions of stimulatıon of attraction of investments in the liberated territories (EAEU)

Summary

The purpose of the study – the development of small and medium-sized enterprises (SMEs) in the IAE plays an important role in ensuring sustainable development. Investment resources play an important role in the development of the EAEU, including SMEs. The shortage of investment resources is often due to the fact that the process of capital bitterness is experienced. From this point of view, the implementation of the necessary measures to attract investments to the development of the economy is of great importance in the IAEU, and the purpose of the study is to develop the necessary mechanisms to stimulate the attraction of investments to the IAEU.

Methodology of the research -in the research work, methods of generalization of analysis were used.

Importance of integration of research -although investment resources play an important role in the development of entrepreneurship in the EAEU, in a number of cases there are certain problems associated with the specialization of the regions, mainly due to the production of agricultural products, as well as the risk factor in attracting domestic and foreign investments in terms of specific features of Agriculture. In this regard, there is a need for the necessary stimulating mechanisms for attracting investments.

Results of the research – recommendations and proposals in the field of elimination of factors negatively affecting investment in the development of entrepreneurship in the EAEU, as well as the development of stimulating mechanisms related to attracting investments have been developed.

Originality and scientific innovation of the research – The role of such factors and means as the use of the necessary stimulating mechanisms for attracting investments to the EAEU, as well as the provision of tax benefits and exemptions, lowering interest rates related to lending and other similar factors has been determined.

Keywords: EAEU, socio-economic development of Regions, attraction of investments to EAEU, small and medium-sized businesses, stimulation of investments

UOT: 332

Hüseyn Rəyasət oğlu İSMAYILOV
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, doktorant
e-poçt: ismayilov199351@gmail.com
10.30546/4.71.73001.2024.011

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf prioritetləri ilə bağlı araşdırmanın məqsədi davamlı bərpa və artımı asanlaşdırmaq üçün diqqət və investisiya tələb edən əsas sahələri müəyyən etməkdir. Bu, hərtərəfli inkişaf strategiyalarının formalaşdırılması üçün infrastruktur ehtiyaclarının, iqtisadi imkanların, sosial xidmətlərin və ətraf mühitin reabilitasiyasının qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Tədqiqat metodologiyası – Tədqiqat metodologiyası məlumatların təhlili və iştiraklı planlaşdırma prosesləri daxil olmaqla multidissiplinar yanaşmanı əhatə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Resursların effektiv şəkildə bölüşdürülməsi, beynəlxalq tərəfdaşların dəstəyinin səfərbər edilməsi və inklüziv və dayanıqlı inkişafı təşviq etmək üçün məqsədyönlü müdaxilələrin həyata keçirilməsi üçün təsirli anlayışlar və təlimatlar təqdim edir.

Araşdırma nəticələri – Tədqiqat işğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastruktur ehtiyacları, iqtisadi potensialı, sosial dinamikası və ekoloji problemləri ilə bağlı hərtərəfli nəticələr verir. Araşdırmamız investisiya üçün prioritet sektorları müəyyən edir, iş yerlərinin yaradılması və digər məsələlərə diqqət yetirir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi onun xüsusi coğrafi kontekstlərdə münaqişədən sonrakı bərpa və inkişafa diqqət yetirməsindədir. Cəmiyyətlərin yenidən qurulması və münaqişələrdən təsirlənən ərazilərdə ekosistemlərin bərpası kimi mürəkkəb problemlərin həlli üçün yeni bilik və metodologiyalara töhfə verir.

Açar sözlər: azad edilmiş ərazilər, iqtisadi istiqamət, inkişaf prioritetləri, yenidən quruculuq.

Giriş

İqtisadiyyatı modernləşdirmək üçün texnoloji innovasiyalardan istifadə, süni intellekt, robototexnika, informasiya və kommunikasiya və kosmos kimi yüksək texnologiyalı sahələrə diqqət yetirmək bugünkü dünyada müvafiq iqtisadi sektorların canlandırılması və artımının sürətləndirilməsi üçün əsas tendensiyalar hesab olunur. Sənaye 4.0 İnqilab Platformasının yaratdığı çətinliklərə cavab olaraq elmtutumlu, rəqabətqabiliyyətli yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalı qlobal iqtisadiyyatın əsas sektoru kimi meydana çıxdı.

Azərbaycan cəmiyyətinin və iqtisadiyyatının Sosial-İqtisadi İnkişafının Milli Prioritetlərində 30 illik Ermənistan işğalından sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyata reinteqrasiyası, yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması və bu imkanlardan maksimum yararlanaraq Azərbaycanın inkişafına təkan verilməsi vurğulanır. Sənaye 4.0 İnqilab Platformasının tələblərinə uyğun olaraq, Dünya İqtisadi Forumunda müzakirə edildiyi kimi qlobal iqtisadiyyatın artımının əsas istiqamətləridir. Azərbaycanda baş verən son iqtisadi dəyişikliklərin davamlılığını və səmərəliliyini təmin etmək üçün dövlət proqramları və inkişaf planları yaradılır. Bu yaxınlarda təsdiq edilmiş sosial-iqtisadi inkişafın Milli Prioritetlərində vurğulanır ki, yeni azad edilmiş torpaqların erməni hökmranlığından reinteqrasiyası və yeni nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin yaradılması Azərbaycanın inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təkan verəcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin inkişaf prioritetlərinin seçilməsi

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni tərəqqi yolunda mühüm mərhələdədir. Bütün bu keçid mərhələsində ölkədə həyata keçirilən düşünülmüş sosial-iqtisadi dəyişikliklər milli iqtisadiyyatın yüksəldilməsinə və müasirləşməsinə səbəb olmuşdur. Ölkəmizin

iqtisadiyyatı son 17 ildə dinamik inkişaf sayəsində üç dəfədən çox artmışdır. İqtisadi artımı ilə yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olan güclü sosial-iqtisadi infrastruktur yaradılmışdır.

Azərbaycanın artan iqtisadi təsirləri ölkəyə Cənubi Qafqaz və qonşu regionların iqtisadiyyatını transformasiya etmək potensialına malik mühüm təşəbbüslər irəli sürməyə imkan verib. Ölkəmiz regional iqtisadiyyatın əsas sürücüsüdür və özünü qlobal enerji təhlükəsizliyində yüksək etibarlı tərəfdaş kimi təsdiq etmişdir. Bu hadisələr Azərbaycanın regionda iqtisadi əhəmiyyətini artırmış, onun kənar təzyiqlərə tab gətirmək və suveren dövlət kimi müstəqilliyini bərpa etmək qabiliyyətinə güclü zəmin yaratmışdır.

Uzun müddət ərzində ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi strukturların qurulması ilə yanaşı, mühüm iqtisadi səmərələr əldə edilib, nəticədə ölkənin hərbi potensialı yüksəlib. Əldə olunan nailiyyətlər mühüm qələbəyə gətirib çıxarıb, nəticədə ərazilərimiz işğaldan azad edilib, ərazi bütövlüyümüz bərpa olunub. 2020-ci il noyabrın 10-da qəbul edilmiş tarixi Bəyannamə çərçivəsində Azərbaycanın siyasi və iqtisadi suverenliyinin təmin edilməsi işğaldan azad edilmiş torpaqların mövcud iqtisadi potensialından ölkəmizin mənafeyi naminə optimal şəkildə istifadə olunmasına mühüm imkanlar verir. Bu zəfər metodik və davamlı dəyişikliklərlə birlikdə növbəti illərdə yeni perspektivlər açacaqdır.

Koronavirus epidemiyasının dünya miqyasında törətdiyi fəlakətlə eyni vaxtda mübarizə aparmaq, ümumi rifah naminə birlik nümayiş etdirmək və ərazi bütövlüyünü bərpa etmək mühüm, genişmiqyaslı dəyişikliklər üçün əsas zəminləri gücləndirir. Əvvəlki islahatlar nəticəsində ölkəmizin sosial-iqtisadi potensialı yüksəlmiş, iqtisadiyyatımızın xarici təsirlərə tab gətirmə qabiliyyəti yaxşılaşmışdır. Azərbaycan sosial-iqtisadi tədbirlər həyata keçirməklə, ərazi bütövlüyümüzü qorumaqla daha mütərəqqi inkişaf mərhələsinə keçid üçün möhkəm zəmin yaratmış, nəticə etibarilə sürətlə yüksələn, yüksək rifahlı və görkəmli qlobal dövlətə çevrilməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur.

Ölkənin öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdiyi indiki dövrdə Azərbaycan dövlətinin iqtisadi nüfuzunun artırılması üçün mühüm struktur və institusional dəyişikliklərə ehtiyac var. Bura əsaslı iqtisadi artım mənbələrinin müəyyən edilməsi, daha varlı cəmiyyətin yaradılması və azad edilmiş rayonların daimi köçürülməsinə köməklik daxildir.

Qlobal iqtisadi şərait və inkişaf məqsədlərimiz üçün ölkənin uzunmüddətli inkişaf istiqamətləri, sosial-iqtisadi tərəqqiyə aparan əsas yollar və milli prioritetlərə uyğunlaşdırılmalıdır [4].

Azərbaycan 20-ci əsrin sonlarında üzləşdiyi çətinliklərə baxmayaraq, sabit, təhlükəsiz və müasir həyat keyfiyyəti təklif etdiyinə görə dünya miqyasında tanınıb. Sosial-iqtisadi və mədəni aspektlərimizdə uzun təkamül yolu ilə uğurla irəliləməkdəyik. Ölkəmizin dünya miqyasında nüfuzu xeyli yüksəlmiş, dövlətçiliyimizin ictimai əsasları möhkəmlənmiş, müasir sosial-iqtisadi baza səmərəli şəkildə yaradılmışdır. İqtisadi tərəqqidən irəli gələn möhkəm maliyyə perspektivləri makroiqtisadi sabitliyin qorunub saxlanılmasında və artımın təşviqində, təhlükəsizliyin möhkəm əsaslarının yaradılmasında mühüm rol oynamışdır.

İşğalçılar üzərində qələbə qazandıqdan sonra işğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın iqtisadi cəhətdən inteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat və logistika marşrutlarından istifadə Azərbaycanın iqtisadi-sosial cəhətdən inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təkan verəcəkdir. Qarabağın iqtisadi strukturunu regional təhlükəsizlik, sabitlik, firavanlıq və əməkdaşlıq, ticarət və iqtisadi əlaqələrin artması ilə formalaşdıracaq ki, bu da Azərbaycanın Cənubi Qafqazda aparıcı dövlət kimi mövqelərini gücləndirəcək.

Azərbaycanın uğurlu sosial-iqtisadi və siyasi nailiyyətləri, milli və multikultural dəyərləri ilə birlikdə Şərqlə Qərbin kəsişmə nöqtəsi kimi artan nüfuzuna inam yaradır. Bu şanslar Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin yüksəldilməsini və onun 2030-cu ilə qədər yüksək sosial rifah və müasir həyat keyfiyyəti ilə xarakterizə olunan cəmiyyəti olan nəhəng dövlətə çevrilməsini təmin edir. Azərbaycan əhalisinin rifahını yüksəltmək üçün sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı qurmağa üstünlük verib.

Azərbaycanın yeni inkişaf strategiyası milli sosial rifahın yüksəldilməsi və bu yaxınlarda işğal-

dan azad edilmiş ərazilərin yenidən məskunlaşdırılması məqsədi ilə dayanıqlı və inklüziv təşəbbüslər vasitəsilə iqtisadi artıma nail olmağa yönəlib.

Ölkəmizin davamlı və sürətli böyüməsini təmin etmək üçün cəmiyyət, biznes və dövlət arasında səmərəli əlaqələrin gücləndirilməsi vacibdir. İqtisadi dirçəlişimizin əsas amillərinə bazar yönümlü islahatlar vasitəsilə səmərəli dövlət idarəçiliyi, özəl institutların gücləndirilməsi, biznes üçün əlverişli hökumət siyasəti və ixracı artırmaq üçün ticarət təcrübələrinin liberallaşdırılması daxildir. Ölkədə yaradıcı və innovativ özəl müəssisələrin təşviqi iqtisadi resurslarımızı daha çox əlavə dəyər təmin edən sektorlara yönəltməyə kömək edərdi.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün davamlı sabitliyi təmin etmək və insan kapitalının modernləşdirilməsi, rəqəmsal iqtisadiyyatın genişləndirilməsi və iqtisadi suverenlik kimi uzunmüddətli iqtisadi artımın aparıcı amillərini gücləndirmək üçün effektiv makroiqtisadi siyasət çərçivəsi yaradılmalıdır.

İqtisadi inkişaf sakinlərimizin rifahına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ölkədə adambaşına milli gəlirin yüksək səviyyəsinə çatmaq üçün davamlı iqtisadi artım və sürətli inkişaf templəri vacibdir. Yüksək gəlirli məşğulluğun yaradılması əhalinin həyat səviyyəsinin ildən-ilə yüksəlməsinə səbəb olmalı, iqtisadi inkişafa təkan verməlidir.

Davamlı iqtisadi inkişafa, milli iqtisadiyyatın geniş şaxələndirilməsinə, məhsul və xidmətlərin ixrac potensialından tam istifadəyə kömək edən yeni amilləri müəyyən etməliyik. Neft sənayesi bizim sosial-iqtisadi tərəqqimiz üçün həlledici olsa da, inkişafın diqqəti qeyri-neft iqtisadiyyatına yönəldilməlidir. İqtisadi inkişaf ixtiraçı və səmərəli şəxsi səylərə əsaslanmalıdır. Dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlığı gücləndirmək, inkişaf edən özəl sektoru gücləndirmək və onun qeyri-neft iqtisadiyyatının maliyyələşdirilməsinə töhfəsini artırmaq lazımdır.

Kiçik və orta müəssisələri iqtisadi inkişafın və məşğulluğun əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevirmək üçün biznes şəraitinin yaxşılaşdırılması, məhkəmə sisteminin şəffaflığının artırılması və haqsız rəqabətin qarşısının alınması vacibdir. Biznesin həvəsləndirilməsi üsulları daha sərfəli olmalıdır. Vergi və gömrük siyasəti sahibkarlıq fəaliyyətini stimullaşdırmağa və dövlət büdcəsinin xərclərini ödəmək üçün kifayət qədər gəlir əldə etməyə yönəlməlidir.

Ölkə iqtisadiyyatını yüksəltmək üçün birbaşa xarici investisiyaları, xüsusən də infrastruktur sənayesinə investisiyalar cəlb etməliyik. Əsas diqqət ölkənin milli maraqlarının qorunmasına və beynəlxalq investorlar üçün rəqabət mühitinin qorunması üçün investisiyaların effektiv şəkildə tənzimlənməsinə yönəldilməlidir.

Dövlət investisiyalarının və dövlət şirkətlərinin iqtisadi səmərəliliyini artırmalıyıq, eyni zamanda bu sektorlarda açıqlığı gücləndirməliyik. Mənfəətliliyi artırmaq üçün dövlət firmalarının kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olması və ən yaxşı dünya təcrübələrinə əsaslanan korporativ idarəetmə normalarına riayət etmək üçün zəmin yaratmaq vacibdir.

Biz kölgə iqtisadiyyatını azaltmalı və həm kommersiya, həm də dövlət sektorunda açıqlığı ən yüksək standartlara çatdırmalıyıq. Müasir korporativ mədəniyyəti təşviq etmək və inkişaf etdirmək, korrupsiya ilə mübarizə səylərini artırmaq və iqtisadiyyatın idarə edilməsində cari problemləri həll etmək üçün etik standartları özündə birləşdirən müasir dövlət qulluğu strukturunu saxlamaq vacibdir [4].

Başlıca istiqamətlərin təyin edilməsi

Azərbaycan müstəqil dövlət kimi iqtisadi, sosial, siyasi və mədəni tərəqqi yolunda mühüm mərhələdədir. Bütün bu keçid mərhələsində ölkədə həyata keçirilən düşünülmüş sosial-iqtisadi dəyişikliklər milli iqtisadiyyatın yüksəldilməsinə və müasirləşməsinə səbəb olmuşdur. Ölkəmizin iqtisadiyyatı son 17 ildə dinamik inkişaf sayəsində üç dəfədən çox artmışdır. Əhalinin yaxşı artımı ilə yoxsulluğun əhəmiyyətli dərəcədə azalmasına səbəb olan güclü sosial-iqtisadi infrastruktur yaradılmışdır [6, s. 2 , 365-371].

Azərbaycanın artan iqtisadi təsirləri ölkəyə Cənubi Qafqaz və qonşu regionların iqtisadiyyatını transformasiya etmək potensialına malik mühüm təşəbbüslər irəli sürməyə imkan verib. Ölkəmiz regional iqtisadiyyatın əsas iştirakçısıdır və özünü qlobal enerji təhlükəsizliyində yüksək etibarlı

tərəfdaş kimi təsdiq etmişdir. Bu hadisələr Azərbaycanın regionda iqtisadi əhəmiyyətini artırmış, onun kənar təzyiqlərə tab gətirmək və suveren dövlət kimi müstəqilliyini bərpa etmək qabiliyyətinə güclü zəmin yaratmışdır.

Azərbaycanın erməni nəzarətindən azad edilmiş ərazilərində tarixi iqtisadi sahələrin dirçəldilməsi çox vacibdir. Qarabağ ərazisində qarşıdakı 10-15 il ərzində tikinti, istehsal, kənd təsərrüfatı və hərbi sənayenin inkişafı müasir dövrün ən mühüm və əsas istiqamətlərindən biridir.

Onların ölkənin ÜDM-də payının artırılması Azərbaycan iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün əsaslı üstünlüklər verəcək. Müasir iqtisadiyyat informasiya, tədqiqat, qabaqcıl texnologiya və digər vasitələrlə inkişaf edir. Texnoloji innovasiyalar adi iqtisadiyyatdan informasiya əsaslı iqtisadiyyata keçidi şərtləndirərək, iqtisadiyyatın modernləşdirilməsinə gətirib çıxarır. Yeni texnologiyalar həm formalaşmış, həm də formalaşmaqda olan iqtisadi sektorların inkişafına müsbət təsir göstərir. İqtisadiyyatın gücləndirilməsində rəqəmsal texnologiyadan geniş istifadə iqtisadi inkişafın artmasına səbəb olacaqdır. Yeni iqtisadi sektor inkişaf etdikcə və yeni iş yerləri yarandıqca əhalinin rifahı yaxşılaşacaqdır.

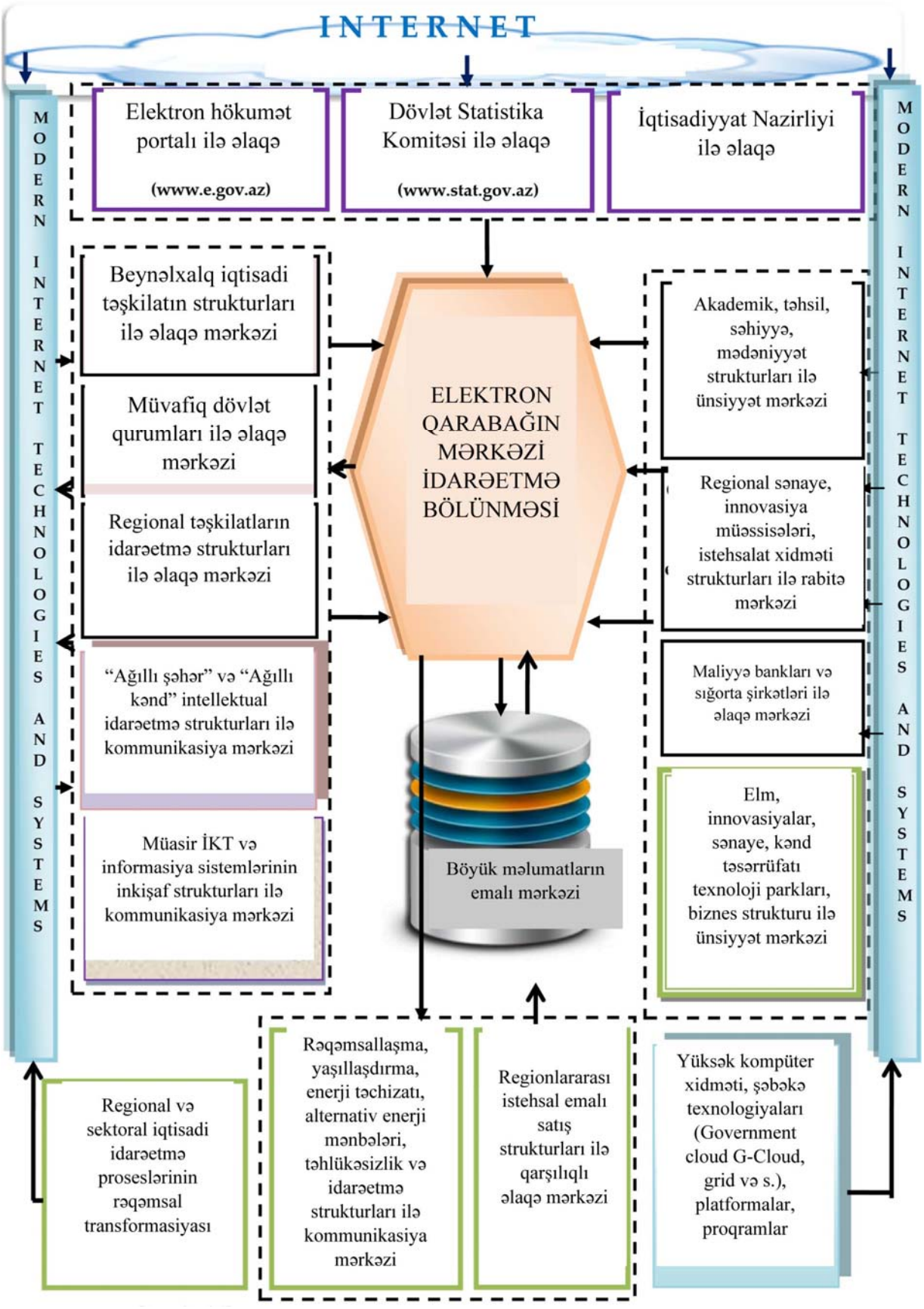
Adambaşına düşən ÜDM artımının davam edəcəyi gözlənilir. Bu, respublikanın iqtisadi yüksəlişi və Qarabağda və ona yaxın ərazilərdə ənənəvi iqtisadiyyat sahələri ilə yanaşı, qeyri-neft sektorunun da şaxələndirilməsi ilə nəticələnəcək, Azərbaycanın qlobal iqtisadi tərəqqisinə töhfə verəcək və məhsullarının dünya bazarında rəqabət qabiliyyətini artıracaqdır. Azərbaycan iqtisadiyyatın köhnə sahələrini modernləşdirməklə yanaşı, İKT-yə əsaslanan yeni innovasiya iqtisadiyyatı sektorlarını inkişaf etdirir. İqtisadiyyatda qabaqcıl texnoloji sektorların, o cümlədən mobil sistemlər, kosmik texnologiya, Big Data, bulud hesablamaları, Əşyaların interneti, kiberfiziki sistemlər, süni intellekt və s.-nin inkişafı və İKT-nin bu sektorlara inteqrasiyası hazırda əhəmiyyətli mövzular çərçivəsindədir.

Təqdim olunan məlumatlara əsasən hesab edirik ki, “Elektron Qarabağ” kompleksi fəaliyyət proqramının memarlıq-texniki bazasının konseptual modeli Şəkil 1-də göstərildiyi kimidir. Konseptual modelin bu şəkildə təqdim edilməsi ölkənin yeni tipli regional idarəetməyə keçməsi ilə əsaslandırılır. 13 regional iqtisadi zona yaradılmışdır ki, bunlardan ən çox diqqət çəkənlərdən biri Qarabağ iqtisadi zonasıdır. Bu bölgələrdə iqtisadiyyatın tam yenidən qurulması lazımdır. Əslində məsələ daha ciddidir. İqtisadiyyatı dirçəltmək üçün bu yerlərdən minaları çıxarmaq, onların təhlükəsizliyini təmin etmək, infrastrukturu bərpa etmək üçün yerdə qalan problemləri təmizləmək lazımdır. Beləliklə, mövcud ixtiraçılıq nailiyyətlərini və texnologiyanı daxil etməklə köhnə iqtisadi sektorları cavanlaşdırmaq lazımdır.

Texniki nailiyyətlərdən istifadə edərək yeni iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün həm beynəlxalq, həm də yerli hökumətlərlə güclü əlaqələr yaratmaq çox vacibdir. Bundan əlavə, konseptual modeldə qeyd olunan Sənaye 4.0 İnqilabının tələblərinə uyğun gələn yaradıcı istehsal və xidmət strukturlarının, eləcə də informasiya, bilik resurslarının və sistemlərinin yaradılması vacibdir.

İKT əsaslı ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyanın istifadəsinə üstünlük vermək çox vacibdir. Təmiz enerji mənbələrindən istifadə edilməsi, tullantıların təkrar emal edilməsi və çirklənmiş yerlərin bərpası mühüm məsələlərdəndir. İKT-ni, eləcə də ölkənin gələcək iqtisadi tərəqqisini nəzərə alaraq, su ehtiyatlarından və enerji mənbələrindən düzgün istifadə etməklə ətraf mühitdə yaşıllıqların sürətlə bərpası və genişləndirilməsini təmin etmək vacibdir. Yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit və yaşıl enerji məkanı kimi məqsədlərə çatmaq üçün müvafiq innovasiya və məlumat çərçivəsinin yaradılması vacibdir. Hazırda Qarabağın dayanıqlı enerji mərkəzinə çevrilməsi istiqamətində səylər davam etdirilir. Bərpa olunan enerji mənbələrinə, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaya və əlaqəli məsələlərə diqqət yetirən ərazidə yaşıl zona və ya yaşıl sahə təşəbbüsünün həyata keçirilməsi Vətən Müharibəsində qələbə çaldıqdan dərhal sonra başladı [2].

Azad edilən ərazilərdə “yaşıl enerji” zonasının yaradılması üçün mühüm tapşırıqlar verilib. Bu məsələ “Azərbaycan 2030: Sosial-iqtisadi inkişafın milli prioritetləri” adlı sənəddə öz əksini tapıb. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının bu yaxınlarda azad edilmiş ərazilərində “yaşıl enerji” zonasının yaradılması haqqında sərəncam verilib [5].

Şəkil 1. Elektron Qarabağ kompleksi fəaliyyət proqramının memarlıq-texnoloji strukturunun konseptual modeli

Mənbə: [1, s. 27-34]

Strateji dövrdə İKT sistemlərinin köməyi ilə alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə inkişaf etmiş ölkələrdə xüsusilə artacaqdır.

Enerjidən səmərəli istifadə vacibdir və alternativ enerji mənbələrinin inkişafına üstünlük verilməlidir. Gələcək nəsillərin tələblərini ödəmək üçün İKT-yə əsaslanan ekoloji cəhətdən səmərəli yaşıl texnologiyalardan istifadənin genişləndirilməsi vacibdir. Alternativ enerji mənbələri iqlim dəyişikliyinə təsirini azaltmaq üçün iqtisadiyyatın bütün sektorlarında ilkin istehlakın daha böyük hissəsini təşkil etməlidir. Ekoloji cəhətdən təmiz avtomobillərin ətraf havanın keyfiyyətinə müsbət təsir etdiyi düşünülür. Ölkə yeni dayanıqlı enerji mənbələrinə üstünlük verməlidir [2, s.1,94-110].

Ölkənin regionlarında əhalinin rifahının yüksəldilməsi üçün sosial yönümlü bazar iqtisadiyyatı qurulur. İnsanların rifahının yüksəldilməsi üçün inklüziv strategiyalar vasitəsilə iqtisadi inkişafı sürətləndirmək çox vacibdir. Qaçqınların azad edilmiş rayonlara yenidən köçü ölkənin yeni inkişaf strategiyasının əsasını təşkil edir. Davamlı və sürətli böyüməyə nail olmaq üçün cəmiyyət, biznes və hökumət arasında səmərəli əməkdaşlığı gücləndirmək çox vacibdir. Yerli malların beynəlxalq bazarlara çıxışını artırmaq üçün ticarət rejimləri liberallaşdırılmalıdır. Biz iqtisadi artımın yeni fundamental prinsiplərini qurmalıyıq. Səmərəli makroiqtisadi siyasətlər qurulmalıdır. İqtisadi artıma təkan verən orta və uzunmüddətli amillər gücləndirilməlidir. İnsan resursları təkmilləşdirilməli və yenilənməlidir.

Regional iqtisadi inklüzivliyi artırmaq üçün əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək üçün inqilabi tədbirlər həyata keçirilir. Müxtəlif yerlərdə sosial inklüzivliyi artırmaq üçün müvafiq sahələrə müraciət edən və inklüziv qaydaları tətbiq edən inklüziv strateji ideyaları, təşəbbüsləri və proqramları icra etmək vacibdir. Elektron elm, e-təhsil, e-hökumət, e-parlament, e-biznes, e-bankçılıq və e-ticarət daxil olmaqla İKT platformaları cəmiyyət üzvlərinin üstünlüklərinə uyğun olaraq inkişaf etdirilməlidir. Onlar informasiya və bilik cəmiyyətinin vacib elementləri kimi qlobal sistemlərə daxil edilməlidir. Kommunikasiya və kommunikativ mühit inklüzivliyi təkmilləşdirmək üçün əhəmiyyətli potensial təmin etməklə İKT-nin effektivliyini artırır. Mobil telefonlar, noutbuklar və vebsaytlar zaman və məsafə məhdudiyyəti olmayan yeni məhsuldar qüvvə kimi fəaliyyət göstərən müasir iş aləti kimi xidmət edir. Bu problemi ancaq İKT və yeni texnologiyaya arxalanan informasiya və bilik cəmiyyəti çərçivəsində səmərəli şəkildə həll etmək olar.

Nəticə

Azad edilmiş ərazilərin inkişaf prioritetlərinə infrastrukturun yenidən qurulması, əsas xidmətlərin bərpası, iqtisadi canlanmanın təşviqi, sosial birliyin təmin edilməsi və ekoloji davamlılığın təşviqi daxildir. Bu prioritetlər təsirə məruz qalmış əhalinin təcili ehtiyaclarını həll etmək, məşğulluq imkanları yaratmaq, idarəetmə strukturlarını gücləndirmək və köçkün insanların geri qayıtmasını və iqtisadiyyatın reinteqrasiyasını asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, təhsil, səhiyyə və mədəniyyətin qorunmasına investisiyalar uzunmüddətli sabitlik və rifah üçün çox vacibdir. Bu ərazilərə üstünlük verməklə, azad edilmiş ərazilər münaqişənin təsirlərindən xilas ola, öz əsaslarını bərpa edə, davamlı inkişaf və sülhün qurulması üçün zəmin yarada bilər.

Ənənəvi və inkişaf etməkdə olan sənayelərin inkişafı Qarabağ iqtisadiyyatı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir, ölkənin iqtisadi və sosial-siyasi aspektlərdə əsas inkişaf məqsədlərinə uyğundur. Mövcud texnologiyadan istifadə rəqəmsal texnologiyalardan irəli gələn iqtisadi artım modellərinin təhlili, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və Qarabağda inklüzivliyin təşviq edilməsi üçün çox vacibdir. Qarabağ iqtisadi zonasında innovasiya infrastrukturunun inkişafı və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə ölkə üçün mühüm problemlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Aliyev, A. G. (2022). Problems of application of digital technologies in the territories of Azerbaijan liberated from the Armenian occupation. *Problems of Information Society*, 27-34.
2. Aliyev, A.G, & Shahverdiyeva, R.O. (2021). Formation of ICT-based technological innovation

economy sectors, and their impact aspects on socio-economic processes. Problems of Information Society (in Azerbaijani), 1, 94-110.
3. Aliyev, AG, & Shahverdiyeva, R.O. (2018). Exploring the impact of the Fourth Industrial Revolution on the development of information economy sectors and innovative structures. Problems of Information Society (in Azerbaijani), 2, 52–64
4. Azerbaijan 2030: National Priorities for Socio-Economic Development" and the Order of the President of the Republic of Azerbaijan on its approval. Baku, February 2, 2021 (in Azerbaijani). https://president.az/articles/50474
5. Order of the President of the Republic of Azerbaijan on measures to establish a "green energy" zone in the liberated territories of the Republic of Azerbaijan. Baku, May 3, 2021 (in Azerbaijani).https://president.az/articles/51355.
6. Pomerantseva, P., Yaschenko, S.D. (2020). Big data technology as the basis for the digital economy formation. Intellectual resources for regional development (in Russian), 2, 365-371.

Гусейн Раясат оглы Исмаилов
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет, докторант

Приоритеты развития освобожденных территорий

Резюме

Цель исследования: Целью исследования приоритетов развития освобожденных территорий является определение ключевых областей, которые требуют внимания и инвестиций для содействия устойчивому восстановлению и росту. Это включает в себя оценку инфраструктурных потребностей, экономических возможностей, социальных услуг и восстановления окружающей среды для разработки комплексных стратегий развития.

Методология исследования: Методология исследования предполагает междисциплинарный подход, включая анализ данных и процессы совместного планирования.

Прикладное значение исследования: Предоставляет практические идеи и рекомендации для эффективного распределения ресурсов, мобилизации поддержки со стороны международных партнеров и реализации целевых мер для содействия инклюзивному и устойчивому развитию.

Результаты исследования: Исследование дает комплексные результаты относительно инфраструктурных потребностей, экономического потенциала, социальной динамики и экологических проблем освобожденных территорий. Наше исследование определяет приоритетные отрасли для инвестиций, фокусируется на создании рабочих мест и других вопросах.

Оригинальность и научная новизна исследования: Оригинальность и научная новизна исследования заключается в его направленности на постконфликтное восстановление и развитие в конкретных географических контекстах. Он вносит новые знания и методологии в решение сложных проблем, таких как восстановление общества и экосистем в пострадавших от конфликта районах.

Ключевые слова: освобожденные территории, экономическое направление, приоритеты развития, реконструкция.

Huseyin Rayasat oglu Ismailov
Azerbaijan State University of Economics, doctoral student

Development priorities of liberated territories

Summary

Purpose of the study: The purpose of the study on the development priorities of the liberated areas is to identify key areas that require attention and investment to facilitate sustainable recovery and growth. This includes assessing infrastructure needs, economic opportunities, social services and environmental rehabilitation to formulate comprehensive development strategies.

Research methodology: The research methodology involves a multidisciplinary approach including data analysis and participatory planning processes.

Applied significance of the study: Provides actionable insights and guidelines for effectively allocating resources, mobilizing support from international partners, and implementing targeted interventions to promote inclusive and sustainable development.

Research results: The research provides comprehensive results regarding the infrastructure needs, economic potential, social dynamics and environmental problems of the liberated territories. Our research identifies priority sectors for investment, focuses on job creation and other issues.

Originality and scientific novelty of the study: The originality and scientific novelty of the study lies in its focus on post-conflict recovery and development in specific geographical contexts. It contributes new knowledge and methodologies to solving complex problems such as rebuilding societies and restoring ecosystems in conflict-affected areas.

Key words: liberated areas, economic direction, development priorities, reconstruction.

IV BÖLMƏ
BEYNƏLXALQ İQTİSADİ MÜNASİBƏTLƏR

UOT: 339.56

Elşad Yaqub oğlu MƏMMƏDOV
Odlar Yurdu Universiteti, “İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər” kafedrasının müdiri, iqtisad elmləri doktoru, professor
E-mail: elsad.mammadov@oyu.edu.az

Aslan Cavid oğlu ƏZİMZADƏ
Odlar Yurdu Universiteti, “İqtisadiyyat və iqtisadi münasibətlər” kafedrasının müəllimi
E-mail: ezimzade.aslan@oyu.edu.az

Toğrul Əlverdi oğlu FƏRZULLAYEV
Azərbaycan Universitetinin dissertantı
E-mail: togrull@gmail.com
10.30546/4.71.73001.2024.012

ÇİNDƏN AZƏRBAYCANA İXRACIN ÖLKƏNİN KOMMERSİYA MÜƏSSİSƏLƏRİNİN FƏALİYYƏTİNƏ TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Çindən Azərbaycana ixracın ölkənin kommersiya müəssisələrinin fəaliyyətinə təsirlərini dünya iqtisadiyyatının başlıca çağırışlarından olan COVID-19 pandemiyası çərçivəsində analiz etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Məqalədə induksiya, deduksiya, elmi abstraksiya, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli və statistik təhlil metodlarından istifadə edilmişdir

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Çində və Azərbaycanda qarşılıqlı ticarət ilə məşğul olan sahibkarlıq subyektləri və kommersiya müəssisələri öz fəaliyyətlərində sözügedən tədqiqatın nəticələrindən istifadə edə bilərlər.

Tədqiqatın nəticələri – Hesablanan ixrac intensivliyi indeksi çərçivəsində Çindən Azərbaycana ixracın mövcud vəziyyəti və potensial inkişaf istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Çindən Azərbaycana ixrac olunan mühüm növ məhsulların COVID-19 pandemiyası çərçivəsində sistemli analiz edilməsi və iki ölkə arasında ixrac intensivliyi indeksinin hesablanmasıdır.

Açar sözlər: sahibkarlıq subyektləri, ixrac intensivliyi indeksi, COVID-19, mühüm növ məhsul, logistika, kommersiya müəssisələri

Giriş

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında diplomatik əlaqələr SSRİ-nin dağılması nəticəsində Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan dərhal sonra 1992-ci ildə formalaşmışdır [1]. Bu illər ərzində iki ölkə arasında iqtisadi əlaqələr də inkişaf etmişdir. Çin üçün Azərbaycan olduqca önəmli partnyor hesab edilə bilər. Belə ki, Azərbaycan önəmli beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşir. Bu isə Xəzər dənizindən Qərbə qədər nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşmasında mühüm rol oynamış Azərbaycanı Çin üçün sözügedən istiqamətdə başlıca strateji tərəfdaş mövqeyinə gətirməkdədir [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan “Bir Kəmər – Bir Yol” layihəsində ən yüksək potensiala malik ölkələrdən biridir. Belə ki, Azərbaycan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutunun üzvüdür. Bu marşrut Yeni İpək Yolunun şimal marşrutunun alternativi olmaqla yanaşı Çindən Xəzər

dənizinə, oradan isə Azərbaycana, Gürcüstana, Türkiyəyə və nəticə etibarilə Avropaya doğru irəliləyən, Asiya və Avropa arasında yükdaşımaları təmin edən önəmli bir nəqliyyat marşrutudur [3].

2015-ci ildə Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında İpək Yolu İqtisadi Kəmərinin yaradılmasının birgə təşviqi haqqında sənədin imzalanması, eyni zamanda həmin ildə Azərbaycana Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının dialoq tərəfdaşı statusunun verilməsi Azərbaycanın Çin ilə ikitərəfli iqtisadi əməkdaşlıq proseslərində, eyni zamanda “Bir kəmər – Bir yol” layihəsində ciddi şəkildə marağının olması kimi dəyərləndirilə bilər [4]. Digər önəmli məsələ isə “Bir kəmər – Bir yol” layihəsinin reallaşdırılması və layihənin iştirakçı ölkələrinin iqtisadi inkişafına dəstək göstərilməsi məqsədilə formalaşdırılan Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı ilə əlaqədardır. Belə ki, 2015-ci ildə Azərbaycan Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankının səhmdarlarından biri olmuşdur ki, bu da iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlığın dərinləşməsi üçün önəmli zəmindir [5]. Hazırda Azərbaycanın Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı ilə dayanıqlı münasibətləri formalaşmaqdadır. Belə ki, Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankı Azərbaycan da daxil olmaqla 7 ölkənin nəqliyyat, enerji və infrastruktur tikintisini dəstəkləmək məqsədi daşıyan 9 layihəyə 1,7 milyard dollar kredit dəstəyi vermişdir [6].

Azərbaycan və Çin arasında iqtisadi əməkdaşlığın yeni formatı isə məhz Bakı-Tbilisi-Qars layihəsinin reallaşması ilə bağlıdır. Hazırda Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolundan Türkiyə, Rusiya, Çin, Gürcüstan, Azərbaycan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Tacikistan və Özbəkistana yüklərin daşınması üçün istifadə olunur. Eyni zamanda qeyd olunmalıdır ki, Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolu Avropa ilə Asiya arasında yükdaşımaları həyata keçirməkdədir. Birinci mərhələdə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə 1 milyon sərnişin və 6,5 milyon ton yük daşınması nəzərdə tutulur. 2034-cü ilə qədər tutumun 3 milyon sərnişin və 17 milyon tona çatdırılması nəzərdə tutulur [7].

Bu gün yeni texnoloji ukladın liderlərindən biri məhz Çindir. Bu uğurun arxasında bir neçə faktorlar dayanır ki, onlardan da biri Çin rəhbərliyinin Qərb maliyyə institutlarının neoliberal tövsiyələrinə əməl etməyərək özünün strateji planlaşdırma institutlarını ehtiyatla inkişaf etdirməsi və maliyyə sistemində qabaqlayıcı inkişafı təmin etmək məqsədilə valyuta nəzarətini saxlamasıdır. Məhz bu sistem Çinin maliyyə sistemini spekulyasiyalardan qorumuş və milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını stimullaşdırmışdır [8].

Sözügedən mütərəqqi iqtisadi siyasət özünü COVID-19 pandemiyası çərçivəsində də göstərmişdir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatında nəqliyyat-logistika və istehsal zəncirinin böhranı ilə nəticələnən, eyni zamanda dünya təsərrüfat sistemində formalaşmış struktur böhranı dərinləşdirən COVID-19 pandemiyası beynəlxalq iqtisadi münasibətlər kontekstində müasir çağırışlar formalaşdırmışdır. Bu çağırışlar Çin iqtisadi inkişaf modelinin uğurunu bir daha sübut edərək Qərbin iqtisadi təşkilatlarının fiaskosunu səciyyələndirmişdir ki, bu da alterqlobalizasiya və çoxqütblü dünya proseslərinin transformasiya olduğu dönəmdə olduqca önəmli vektorlar kimi qiymətləndirilməlidir.

Hadisələri xatırlatmaq məqsədilə qeyd etmək lazımdır ki, Çinin səhiyyə bloku 31 dekabr 2019-cu ildə Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına Wuhanda mənşəyi naməlum pnevmoniya hadisələrinin baş verdiyini bildirdi. Yanvarın 7-də Çin rəsmiləri səbəb kimi yeni növ koronavirus müəyyən etdi [9]. COVID-19 pandemiyası çərçivəsində Çin iqtisadiyyatını təhlil etsək görərik ki, Çin qısa zaman kəsiyində pandemiyanın yarada biləcəyi riskləri minimuma endirmiş və iqtisadiyyatı müsbət impulslar ilə müşahidə olunmuşdur. Bu isə bir daha Çinin yarana biləcək yeni tipli iqtisadi böhranlardan daha dayanıqlı və effektiv şəkildə çıxacağını deməyə imkan verməkdədir. Təbii ki, bunun nəticəsi olaraq Çin iqtisadiyyatında Qərb ölkələrinin iqtisadiyyatları ilə müqayisədə daha yüksək artım tempi formalaşacaqdır [10].

COVID-19 pandemiyası dövründə Çin iqtisadiyyatının dayanıqlılığında bir problem görünməsə də müəyyən zəruri texniki maneələr səbəbindən xarici ticarət, o cümlədən ixrac və idxal əlaqələrində hər hansısa bir təsirin olması qaçılmaz amildir. Bu səbəbdən də təhlilimizin əsas istiqaməti COVID-19 pandemiyasının Çin Xalq Respublikasından Azərbaycan Respublikasına ixraca təsirini analiz etməkdir.

COVID-19 pandemiyası zamanı Çindən Azərbaycana ixrac edilən mühüm növ məhsulların təhlili

İlk olaraq tədqiqatı kompleks şəkildə analiz edə bilmək üçün Çindən Azərbaycana reallaşan mühüm növ məhsulların ixracına nəzər salacağıq. Araşdırmamızda əsas hədəf COVID-19 pandemiyasının Çindən Azərbaycana ixraca təsiri olduğu üçün istifadə edəcəyimiz il aralıqları məhz 2018-2020-ci illər olacaqdır. Çindən Azərbaycana bütövlükdə olduqca çox məhsul ixrac edilməkdədir. Bu səbəbdən tədqiqatı daha rahat təhlil etmək üçün bu hissədə yalnız Çindən Azərbaycana ixrac olunan mühüm növ məhsulları analiz edəcəyik.

Cədvəl 1.

2018-ci ildə Çindən Azərbaycana ixrac edilən mühüm növ məhsulların sayı və həcmi

№	Məhsulların adı	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
1.	Təzə və dondurulmuş balıq, ton	198,7	421,7
2.	Təzə tərəvəz, ton	80,7	60,5
3.	Təzə meyvə, ton	590,5	1.061,5
4.	Çay, ton	57,3	170,3
5.	Şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları, ton	58,4	201,4
6.	Tütün, ton	44,1	184,0
7.	Dərman vasitələri, ton	427,8	3.065,4
8.	Mineral gübrələr, ton	589,9	638,2
9.	Sabun, ton	181,8	550,8
10.	Sintetik yuyucu maddələr, ton	406,5	794,0
11.	Etilen polimerləri, ilkin formada, ton	824,9	825,6
12.	Plastik kütlədən borular, şlanqlar və onların fitinqləri, ton	1.137,8	2.292,6
13.	Rezin şinlər, min ədəd*	828,5	28.234,1
14.	Yapışdırılmış faner, min kub metr	0,2	230,4
15.	Qəzet kağızı, ton	5,9	7,6
16.	Ayaqqabı, min cüt*	19.519,3	33.696,4
17.	Qara metallardan boru fitinqləri, ton*	2.048,7	4.634,4
18.	Metal konstruksiyalar, ton	1.545,2	8.004,9
19.	Qara metallardan mətbəx sobaları və cihazları, ədəd	49.946	1.197,9
20.	Qara metallardan mətbəx və yeməkxana ləvazimatları, ton*	1.871,8	4.013,2
21.	Məişət kondisionerləri, ədəd*	115.126	26.580,8
22.	Məişət soyuducuları, ədəd*	11.430	1.688,3
23.	Buldozerlər, ekskavatorlar, digər yol-tikinti maşınları, ədəd*	161	12.895,7
24.	Paltaryuyan maşınları, ədəd	48.129	5.371,3
25.	Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd*	454.623	39.266,6
26.	Elektrik mühərrikləri, ədəd*	104.917	2.071,1
27.	Elektrik transformatorları, ədəd	46.368	7.912,4
28.	Elektrik akkumulyatorları, ədəd*	3.457.524	4.640,9
29.	Telefon aparatları və digərləri, ədəd*	154.683	1.019,5
30.	Mobil və ya başqa simsiz rabitə şəbəkəsi üçün telefon aparatları, ədəd*	578.542	49.331,5
31.	Televiziya qəbuledicileri, ədəd*	90.061	11.575,9
32.	Traktorlar, ədəd	111	2.070,4
33.	Yük avtomobilləri, ədəd	72	2.996,5
34.	Xüsusi təyinatlı avtomobillər, ədəd	33	3.906,5
35.	Qaz, enerji, maye sayğacları, ədəd	82.730	4.231,3
36.	Oturacaq mebelləri, ədəd	119.915	4.104,8
37.	Ağacdan ofis, mətbəx, yataq mebelləri, digər mebellər, ədəd	43.150	4.864,3

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri.URL: https://www.stat.gov.az/source/trade/
** Bu məhsulun Azərbaycana ixracında Çin liderdir*

Cədvələ nəzər saldığımız zaman görürük ki, pandemiyadan öncəki son ildə Çindən Azərbaycana 37 adda mühüm növ məhsul ixrac olunmuşdur. Bu məhsullar arasında ən çox məbləğə sahib olan məhsullar mobil və ya başqa simsiz rabitə şəbəkəsi üçün telefon aparatları, hesablama maşınları, blok və qurğuları, ayaqqabı, rezin şinlər və məişət kondisionerləridir ki, bu məhsulların ümumi ixrac dəyərləri müvafiq olaraq 49.331,5 min, 39.266,6 min, 33.696,4 min, 28.234,1 min və 26.580,8 min ABŞ dollarıdır. Digər tərəfdən isə 2018-ci il üzrə Çin Azərbaycana ixrac olunan 13 məhsul üzrə liderliyini qorumaqdadır. Bu məhsullar televiziya qəbulediciləri, telefon aparatları, elektrik akkumulyatorları, elektrik mühərrikləri, hesablama maşınları, blok və qurğuları, buldozerlər, ekskavatorlar, digər yol-tikinti maşınları, məişət soyuducuları, məişət kondisionerləri, qara metallardan mətbəx və yeməkxana ləvazimatları, qara metallardan boru fitinqləri, ayaqqabı və rezin şinlərdir. İndi isə COVID-19 pandemiyasının ilkin başlanğıcı olan 2019-cu ili təhlil edək.

Cədvəl 2.

2019-cu ildə Çindən Azərbaycana ixrac edilən mühüm növ məhsulların sayı və həcmi

№	Məhsulların adı	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
1.	Təzə və dondurulmuş balıq, ton	270,8	577,1
2.	Təzə tərəvəz, ton	185,6	209,4
3.	Təzə meyvə, ton	681,8	1.246,6
4.	Çay, ton	196,0	471,9
5.	Düyü, ton	1.693,1	896,1
6.	Tütün, ton	134,2	550,1
7.	Dərman vasitələri, ton	189,9	1.841,0
8.	Sabun, ton	186,4	560,0
9.	Sintetik yuyucu maddələr, ton	627,3	985,9
10.	Etilen polimerləri, ilkin formada, ton	556,2	702,9
11.	Propilen polimerləri, ilkin formada, ton	163,5	145,4
12.	Vinilxlorid polimerləri, ilkin formada, ton	100,4	94,2
13.	Plastik kütlədən borular, şlanqlar və onların fitinqləri, ton	1.184,3	2.508,7
14.	Rezin şinlər, min ədəd*	1.157,3	40.535,5
15.	Ayaqqabı, min cüt*	19.819,9	38.686,4
16.	Soyuq yayılmış polad prokatı, ton	242,9	635,4
17.	Qara metallardan boru fitinqləri, ton*	1.641,6	4.524,4
18.	Metal konstruksiyalar, ton	8.784,9	20.176,8
19.	Qara metallardan mətbəx sobaları və cihazları, ədəd	61.694	1.326,6
20.	Qara metallardan mətbəx və yeməkxana ləvazimatları, ton*	1.876,8	5.016,4
21.	Məişət kondisionerləri, ədəd*	158.008	35.903,9
22.	Məişət soyuducuları, ədəd	9.010	1.462,8
23.	Buldozerlər, ekskavatorlar, digər yol-tikinti maşınları, ədəd*	152	12.129,0
24.	Paltaryuyan maşınları, ədəd	41.047	5.688,6
25.	Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd*	504.844	51.039,5
26.	Elektrik mühərrikləri, ədəd*	179.680	2.236,7
27.	Elektrik transformatorları, ədəd*	60.198	13.965,7
28.	Elektrik akkumulyatorları, ədəd*	2.794.756	4.928,6
29.	Telefon aparatları və digərləri, ədəd*	145.458	1.407,9
30.	Mobil və ya başqa simsiz rabitə şəbəkəsi üçün telefon aparatları, ədəd*	798.764	75.699,2
31.	Televiziya qəbuledicileri, ədəd*	125.536	15.070,5
32.	Traktorlar, ədəd	212	1.411,2
33.	Yük avtomobilləri, ədəd	147	7.439,1
34.	Qaz, enerji, maye sayğacları, ədəd*	215.867	8.690,1
35.	Oturacaq mebelləri, ədəd	145.108	5.161,3
36.	Ağacdan ofis, mətbəx, yataq mebelləri, digər mebellər, ədəd	42.477	3.020,5

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. URL: https://www.stat.gov.az/source/trade/

** Bu məhsulun Azərbaycana ixracında Çin liderdir*

Cədvələ nəzər salarkən görürük ki, COVID-19 pandemiyasının başlanğıc ili olan 2019-cu ildə Çindən Azərbaycana 36 adda mühüm növ məhsul ixrac olunmuşdur. Bu məhsullar arasında ən çox məbləğə sahib olan məhsullar mobil və ya başqa simsiz rabitə şəbəkəsi üçün telefon aparatları, hesablama maşınları, blok və qurğuları, rezin şinlər, ayaqqabı, və məişət kondisionerləridir ki, bu məhsulların ümumi ixrac dəyərləri müvafiq olaraq 75.699,2 min, 51.039,5 min, 40.535,5 min, 38.686,4 min və 35.903,9 min ABŞ dollarıdır. Eyni zamanda 2018-ci il illə müqayisədə Çindən Azərbaycana 5 adda mühüm növ məhsulun ixracı mövcud olmamışdır ki, bunlar da şəkərdən hazırlanan qənnadı məmulatları, mineral gübrələr, yapışdırılmış faner, qəzet kağızı və xüsusi təyinatlı avtomobillərdir. Digər tərəfdən isə 2018-ci il ilə müqayisədə Çindən Azərbaycana 4 adda yeni mühüm növ məhsul ixrac edilmişdir. Bu məhsullar düyü, ilkin formada propilen polimerləri, ilkin formada vinilxlorid polimerləri və soyuq yayılmış polad prokatıdır. Həmçinin 2019-cu il üzrə Çin Azərbaycana ixrac olunan 14 məhsul üzrə liderliyini qorumaqdadır. 2018-ci illə müqayisədə 2019-cu ildə Çin Azərbaycana ixrac etdiyi məişət soyuducularında öz liderliyini Rusiyaya vermişdir. Həmçinin 2019-cu ildə 2 yeni məhsul üzrə Çin liderlik qazanmışdır. Belə ki, bu ildə elektrik transformatorlarının ixracı üzrə Çin Türkiyəni, qaz, enerji, maye sayğaclarının ixracı üzrə isə Türkiyəni və Fransanı qabaqlayaraq liderlik əldə etmişdir. İndi isə COVID-19 pandemiyasının ən şiddətli dövrü sayılan 2020-ci il üzrə sözügedən məhsulları analiz edək.

Cədvəl 3.

2020-ci ildə Çindən Azərbaycana ixrac edilən mühüm növ məhsulların sayı və həcmi

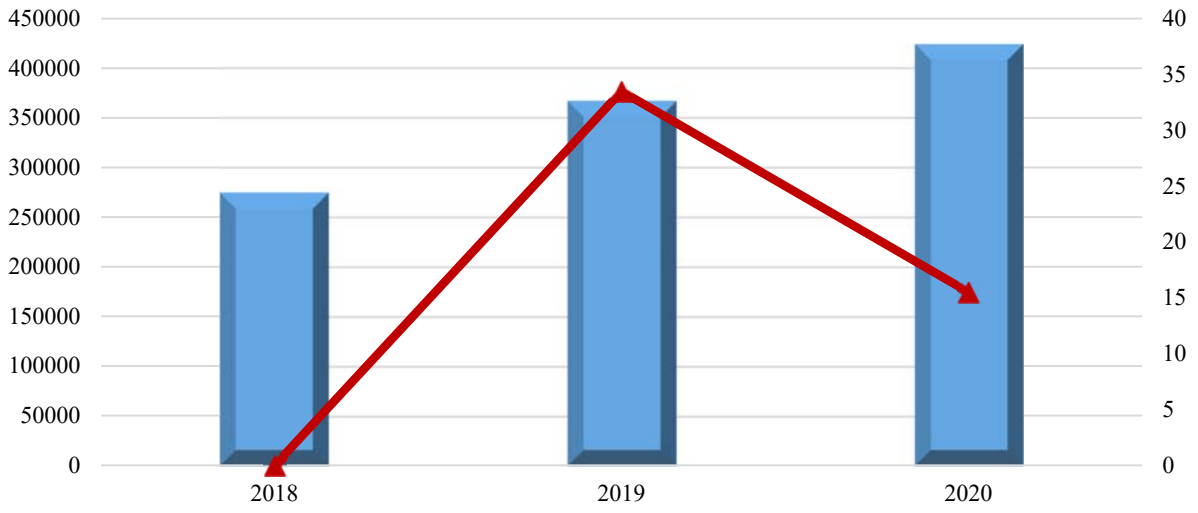
№	Məhsulların adı	Miqdarı	Məbləği, min ABŞ dolları
1.	Təzə tərəvəz, ton	539,1	701,8
2.	Təzə meyvə, ton	909,2	1.784,9
3.	Çay, ton	165,9	391,3
4.	Düyü, ton	3.414,2	1.880,5
5.	Tütün, ton	99,2	391,3
6.	Kvars, ton	6,0	4,3
7.	Dərman vasitələri, ton	651,9	4.839,4
8.	Mineral gübrələr, ton	2.447,4	1.372,6
9.	Sabun, ton	182,1	561,6
10.	Sintetik yuyucu maddələr, ton	557,9	958,5
11.	Etilen polimerləri, ilkin formada, ton	431,1	622,2
12.	Plastik kütlədən borular, şlanqlar və onların fitinqləri, ton	1.043,2	2.243,9
13.	Rezin şinlər, min ədəd*	824,3	33.672,6
14.	Ayaqqabı, min cüt*	13.266,8	24.475,7
15.	Soyuq yayılmış polad prokatı, ton	391,2	846,4
16.	Qara metallardan boru fitinqləri, ton*	2.042,3	5.620,6
17.	Metal konstruksiyalar, ton	1.432,7	3.699,7
18.	Qara metallardan mətbəx sobaları və cihazları, ədəd	88.899	1.827,2
19.	Qara metallardan mətbəx və yeməkxana ləvazimatları, ton*	1.703	4.185,0
20.	Məişət kondisionerləri, ədəd*	113.505,0	27.281,8
21.	Məişət soyuducuları, ədəd	7.763	1.481,7
22.	Buldozerlər, ekskavatorlar, digər yol-tikinti maşınları, ədəd*	158	13.708,8
23.	Paltaryuyan maşınları, ədəd	31.367	3.908,6
24.	Hesablama maşınları, blok və qurğuları, ədəd*	640.337	96.032,8
25.	Elektrik mühərrikləri, ədəd*	117.007	1.760,0
26.	Elektrik transformatorları, ədəd*	30.645	1.449,2
27.	Elektrik akkumulyatorları, ədəd*	1.783.705	5.601,1
28.	Telefon aparatları və digərləri, ədəd*	90.761	1.006,3

Cədvəl 3-ün davamı

29.	Mobil və ya başqa simsiz rabitə şəbəkəsi üçün telefon aparatları, ədəd*	1.126.130	136.977,7
30.	Televiziya qəbulediciləri, ədəd - Rusiya	93.577	11.116,9
31.	Traktorlar, ədəd	293	4.215,7
32.	Yük avtomobilləri, ədəd	95	3.269,9
33.	Xüsusi təyinatlı avtomobillər, ədəd	28	3.436,5
34.	Qaz, enerji, maye sayğacları, ədəd*	572.957	17.039,7
35.	Oturacaq mebelləri, ədəd	106.046	3.660,7
36.	Ağacdan ofis, mətbəx, yataq mebelləri, digər mebellər, ədəd	33.349	1.725,9

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. URL: https://www.stat.gov.az/source/trade/
** Bu məhsulun Azərbaycana ixracında Çin liderdir*

Cədvələ nəzər salarkən görürük ki, COVID-19 pandemiyasının ən şiddətli ili hesab edilən 2020-ci ildə Çindən Azərbaycana 36 adda mühüm növ məhsul ixrac olunmuşdur. Bu məhsullar arasında ən çox məbləğə sahib olan məhsullar 2019-cu il ilə eyni formada qalmış və yalnız məbləğlərində dəyişikliklər müşahidə edilmişdir. Belə ki, sözügedən mobil və ya başqa simsiz rabitə şəbəkəsi üçün telefon aparatları, hesablama maşınları, blok və qurğuları, rezin şinlər, məişət kondisionerləri və ayaqqabıdır ki, bu məhsulların ümumi ixrac dəyərləri müvafiq olaraq 136.977,7 min, 96.032,8 min, 33.672,6 min, 27.281,8 min və 24.475,7 min ABŞ dollarıdır.Eyni zamanda 2019-cu il ilə müqayisədə Çindən Azərbaycana 3 adda mühüm növ məhsulun ixracı mövcud olmamışdır ki, bunlar da təzə və dondurulmuş balıq, ilkin formada propilen polimerləri və ilkin formada vinilxlorid polimerləridir. Həmçinin 2019-cu il ilə müqayisədə 2 adda mühüm növ məhsulun Çindən Azərbaycana ixracı reallaşmışdır ki, bu məhsullar da kvars və xüsusi təyinatlı avtomobillərdir. Digər tərəfdən 2019-cu il ilə müqayisədə Çin 1 məhsul üzrə ixracdakı liderliyini itirmişdir ki, bu da televiziya qəbuledicilərdir. İndi isə bu 3 il üzrə Çindən Azərbaycana mühüm növ məhsul ixracının ümumi məbləğlərini təhlil edək.

Qrafik 1. 2018-2020-ci illərdə Çindən Azərbaycana ixrac edilən mühüm növ məhsulların ümumi dəyəri və illik faiz artımı

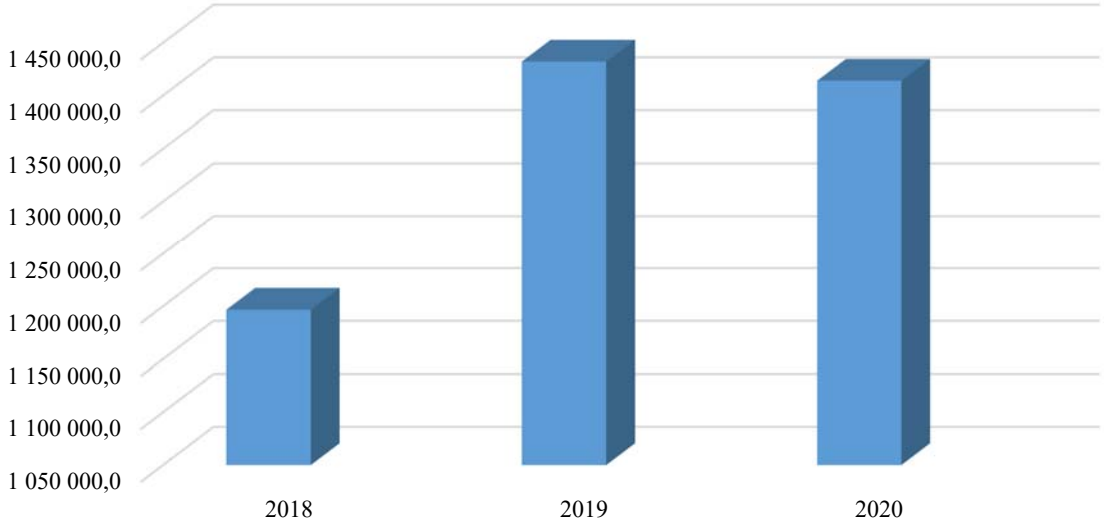
Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. URL: https://www.stat.gov.az/source/trade/

Qrafikə baxdığımız zaman görürük ki, 2018-2020-ci illər ərzində Çindən Azərbaycana ixrac olunan mühüm növ məhsulların dəyəri artmışdır.Belə ki, 2018, 2019 və 2020-ci illər üzrə Çindən Azərbaycana ixrac olunan mühüm növ məhsulların dəyəri müvafiq olaraq 274.812,7 min,

366.945,4 min və 423.752,8 min ABŞ dolları olmuşdur. Lakin qrafikdə digər bir göstərici bu artımın faiz tempi ilə əlaqədardır ki, burada azalmanı görməkdəyik. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, 2018 baza ili olaraq qəbul edildiyi üçün 0 faizlə başlayır. 2019-cu ildə isə Çindən Azərbaycana mühüm növ məhsulların ixracının artım tempi 33.5 faiz olmuşdursa, 2020-ci ildə bu artım 15.5 faiz olmuşdur ki bu da artım tempindəki azalmanı göstərməkdədir. Bu isə COVID-19 pandemiyasının mühüm növ məhsulların Çindən Azərbaycana ixracında müəyyən azaltma yaratdığını deməyə imkan verir.

COVID-19 pandemiyası zamanı Çindən Azərbaycana ümumi ixracın dinamikasının təhlili

Tədqiqatımızın bu bölməsində COVID-19 pandemiyasının Çindən Azərbaycana ümumi ixraca təsrini tədqiq etmək məqsədilə müxtəlif tədqiqat metodlarını istifadə edəcəyik. İlk olaraq 2018-2020-ci illər ərzində Çindən Azərbaycana ixracı statistik təhlil edək.

Qrafik 2. 2018-2020-ci illərdə Çindən Azərbaycana ümumi ixrac

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. URL: https://www.stat.gov.az/source/trade/

Qrafikə nəzər salsaq görərik ki, 2018, 2019 və 2020-ci illərdə Çindən Azərbaycana ümumi ixrac müvafiq olaraq 1.196.649,4 min, 1.432.151,5 min və 1.414.000,1 min ABŞ dolları olmuşdur. Pandemiyanın qızğın dönəmi olan 2020-ci ildə ümumi ixrac 2019-cu ildən 18.151,4 min ABŞ dolları az olsa da bu göstərici pandemiyadan əvvəlki dönəmdən yenə də 1.2 dəfə daha çoxdur. Digər tərəfdən burada ixrac intensivliyi indeksini də hesablamaq önəmlidir. İxrac intensivliyi indeksi aşağıdakı formada hesablanır:

$$XII = \frac{X_{ij}/X_i}{M_j/(M_w - M_i)}$$

Burada:

XII = ixrac intensivliyi indeksi

X_{ij} = *i* ölkəsinin *j* ölkəsinə ixracı

X_i = *i* ölkəsinin ümumi ixracı

M_j = *j* ölkəsinin ümumi idxalı

M_w = dünyanın ümumi idxalı

M_i = *i* ölkəsinin ümumi idxalıdır [11].

Qeyd etmək lazımdır ki, bu indeksin orta dəyəri vahidə bərabərdir. Sözügedən indeksin dəyəri vahiddən böyükdürsə, bu, iki ölkə arasında ticarət axınının gözləniləndən daha böyük olduğunu göstərir. Eynilə, əgər indeks vahiddən azdırsa, bu, iki ölkə arasında ticarət axınının kifayət etmədiyini göstərir. Belə olan halda iki ölkə arasında ticarətin inkişafı üçün iqtisadi əməkdaşlıq daha

da təkmilləşdirilməlidir [12]. Tədqiqat işimizdə *i* ölkəsi olaraq Çin, *j* ölkəsi olaraq isə Azərbaycan qeyd edilmişdir.

Cədvəl 4.

Müəlliflər tərəfindən 2018-2020-ci illər üçün hesablanmış ixrac intensivliyi indeksi. (Çindən Azərbaycana ixrac daxil olmaqla)

2018	2019	2020
0,562872	0,672137	0,647233

Mənbə: İndeks hesablanarkən Dünya Bankının statistik göstəricilərindən və Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin göstəricilərindən istifadə edilmişdir. URL: https://www.stat.gov.az/source/trade/ URL: https://data.worldbank.org/

Cədvələ baxdığımız zaman görürük ki, Çindən Azərbaycana ixrac çərçivəsində ixrac intensivliyi indeksinin illər üzrə dəyəri 0.56 ilə 0.64 arasındadır ki, bu da hələ iki ölkə arasında ticarət əlaqələrinin tam inkişaf etmədiyini və inkişaf üçün potensialın olduğunu göstərməkdədir. Cədvəldə açıq şəkildə görünür ki, 2020-ci ildə Çindən Azərbaycana ixrac çərçivəsində ixrac intensivliyi indeksi azalmışdır. Lakin bu azalma 2018-ci il səviyyəsindən çoxdur. Hər iki göstəricidə, yəni həm Çindən Azərbaycana ixracın ümumi dəyərinin statistik təhlilində və məntiqi olaraq Çindən Azərbaycana ixrac çərçivəsində ixrac intensivliyi indeksində COVID-19 pandemiyasının sözügedən prosesə bir o qədər güclü təsirinin olmadığı görülməkdədir.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Azərbaycan Respublikası ilə Çin Xalq Respublikası arasında ikitərəfli iqtisadi münasibətlər, o cümlədən ticarət münasibətləri inkişaf etməkdədir.Tədqiqat işimizdə dünya iqtisadiyyatında son illər ərzində baş vermiş ən mühüm hadisələrdən biri kimi qiymətləndirdiyimiz, eyni zamanda beynəlxalq nəqliyyat-logistika və istehsal zəncirində ciddi böhran formalaşdıran COVID-19 pandemiyasının iki ölkə arasındakı ticarət münasibətləri kontekstində Çindən Azərbaycana ixraca təsirini analiz etdik.

İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Çindən Azərbaycana 40-a yaxın adda mühüm növ məhsul ixrac edilməkdədir. COVID-19 pandemiyasının bu ixracın ümumi məbləğinin azalması istiqamətində hər hansısa bir təsiri olmamışdır. Lakin mühüm növ məhsulların ixracının artım tempinə müəyyən təsirini göstərmişdir. Çünkü məhz pandemiyanın ən qızğın dövrlərində artım tempində azalma müşahidə edilməkdədir.

Digər tərəfdən, COVID-19 pandemiyası dönəmində həm Çindən Azərbaycana ixracın ümumi dəyərini, həm də Çindən Azərbaycana ixrac çərçivəsində ixrac intensivliyini analiz etdiyimizdə görürük ki, hər iki göstərici üzrə azalma müşahidə edilməkdədir, lakin bu azalma COVID-19 pandemiyasından öncəki dövrdən daha çoxdur. Bu isə onu göstərməkdədir ki, yeni növ koronovirusdan formalaşan pandemiya Çindən Azərbaycana ixraca ciddi şəkildə təsir etməmiş, ixracı çox az formada azaltsa da pandemiyadan öncəki səviyyəyə gətirməmişdir. Bu isə koronavirusun yalnız qurula biləcək ticarət əlaqələrinin potensial səviyyəyə gəlməməsinə müəyyən təsir etdiyini, Çindən Azərbaycana ixracın dayanıqlılığına isə təsir etmədiyini deməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мокрецкий А. Ч. Китайская инициатива «Один пояс, один путь» как вектор внешнеэкономической политики Азербайджана //Китай в мировой и региональнойполитике. История и современность. – 2018. – Т. 23. – №. 23. – С. 319-335.
2. Babayev B., Ismailzade F. Azerbaijan’s Contribution to the Chinese Belt & Road Initiative. – 2020.
3. Корганашвили Л. Сотрудничество Азербайджана и Грузии в рамках китайской инициативы «поясь и путь» //goals and prospects. – 2018.

4. Мокрецкий А. Ч. Страны Закавказья в китайской стратегии «Экономический пояс Шелкового пути» //Китай в мировой и региональной политике. История и современность. – 2016. Т. 21. – №. 21. – С. 150-158.
5. Liu Y., Suk S. Influencing factors of Azerbaijan and China's sustainable tourism development strategy under the one Belt one Road initiative //Sustainability. – 2021. – Vol. 14. – №. 1. – P. 187.
6. Guliyev V. Kuşak ve yol girişimi çerçevesinde Çin-Azerbaycan ilişkileri //APAM ÇİN çalışmaları–I. – P. 129.
7. Nazmi U. A., Sanili A. U. Ethnic Conflicts or Economic Benefits? A Media Content Analysis About the Baku-Tbilisi-Kars Railway as a Part of the Trans-Caspian Transport Corridor //Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4: История. Регионоведение. Международные отношения. – 2022. – Vol. 27. – №. 5. – P. 194-205.
8. Глазьев С. Ю. Стратегия опережающего развития России в условиях глобального кризиса. Экономика, 2010.
9. Schindler S., Jepson N., Cui W. Covid-19, China and the future of global development //Research in Globalization. – 2020. – Vol. 2. – 100020.
10. Глазьев С. Ю. Пандемический кризис помог укрепиться новому технологическому укладу //Научные труды Вольного экономического общества России. – 2020. – Vol. 225. – №. 5. – P. 26-35.
11. Bano S., Takahashi Y., Scrimgeour F. ASEAN-New Zealand trade relations and trade potential: Evidence and analysis //Journal of Economic Integration. – 2013. – P. 144-182.
12. Kabir S. Analysis of Bilateral Trade Between Bangladesh and China //Journal of Economics and Sustainable Development. – 2017. – Vol. 8. – №. 16. – P. 10-18.

Эльшад Ягуб оглы МАМЕДОВ
Университет Одлар Юрду, заведующий кафедрой «Экономика и экономические отношения», доктор экономических наук, профессор
E-mail: elsad.mammadov@oyu.edu.az

Аслан Джавид оглы АЗИМЗАДЕ
Университет Одлар Юрду, преподаватель кафедры «Экономика и экономические отношения»
E-mail: ezimzade.aslan@oyu.edu.az

Тогрул Алверди оглы ФАРЗУЛЛАЕВ
Диссертант Университета Азербайджан
E-mail: togrull@gmail.com

Влияние экспорта из Китая в Азербайджан на деятельность коммерческих предприятий страны

Резюме

Цель исследования – Основной целью исследования является анализ влияния экспорта из Китая в Азербайджан на деятельность коммерческих предприятий страны в рамках пандемии COVID-19, которая является одной из основных вызовов мировой экономики.

Методология исследования – В статье использованы методы индукции, дедукции, научной абстракции, логического обобщения, сравнительного и статистического анализа.

Прикладная значимость исследования – Хозяйствующие субъекты и коммерческие предприятия, осуществляющие взаимную торговлю в Китае и Азербайджане, могут использовать результаты упомянутых исследований в своей деятельности.

Результаты исследования – В рамках рассчитанного индекса интенсивности экспорта определены текущая ситуация и потенциальные направления развития экспорта из Китая в Азербайджан.

Оригинальность и научная новизна исследования – Оригинальность и научная новизна исследования заключается в систематическом анализе важных видов продукции, экспортируемых из Китая в Азербайджан в рамках пандемии COVID-19, и расчете индекса интенсивности экспорта между двумя странами.

Ключевые слова: субъекты предпринимательства, индекс интенсивности экспорта, COVID-19, важный вид продукции, логистика, коммерческие предприятия.

Elshad Yagub MAMMADOV
Odlar Yurdu University, Head of the Department of Economics and Economic Relations, doctor of economic sciences, professor
E-mail: elsad.mammadov@oyu.edu.az

Aslan Javid AZIMZADEH
Odlar Yurdu University, Lecturer of the Department of Economics and Economic Relations
E-mail: ezimzade.aslan@oyu.edu.az

Toghrul Alverdi FARZULLAYEV
PhD student of Azerbaijan University
E-mail: togrull@gmail.com

The impact of exports from China to Azerbaijan on the activities of commercial enterprises in the country

Summary

The purpose of the study – The main goal of the study is to analyze the impact of exports from China to Azerbaijan on the activities of commercial enterprises in the country within the framework of the COVID-19 pandemic, which is one of the main challenges to the global economy.

Research methodology – The article uses methods of induction, deduction, scientific abstraction, logical generalization, comparative and statistical analysis.

Applied significance of the study – Business entities and commercial enterprises engaged in mutual trade in China and Azerbaijan can use the results of the mentioned studies in their activities.

Results of the study – Within the framework of the calculated export intensity index, the current situation and potential directions for the development of exports from China to Azerbaijan were determined.

Originality and scientific innovation of research– The originality and innovation of research lies in the systematic analysis of important types of products exported from China to Azerbaijan as part of the COVID-19 pandemic, and the calculation of the export intensity index between the two countries.

Key words: business entities, export intensity index, COVID-19, important type of product, logistics, commercial enterprises.

UOT: 330.35

Həmidə Adil qızı QAYIBXANOVA
“İqtisad və texnoloji elmlər” kafedrası , magistrant,
e.mail: hemidegayıbxanova@gmail.com

Müslümat Allahverdi qızı ALLAHVERDİYEVA
ADİU, “İqtisadi və texnoloji elmlər” kafedrası,
iqtisad elmləri doktoru,
e.mail: allahverdiyeva_muslunat@ mail.ru
10.30546/4.71.73001.2024.013

AZƏRBAYCANDA BEYNƏLXALQ TİCARƏTİN TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda xarici ticarətin təhlili, mövcud problemlərin aşkarlanması, tənzimlənmə istiqamətində milli qanunvericlik sahəsində müsbət və problemli cəhətlərin ortaya çıxarılması, dövlətin bu istiqamətdə hansı prioritet istiqamətləri ortaya çıxarması və bu istiqamətlə əlaqəli beynalxalq təcrübəyə əsaslanaraq təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – iqtisadi təhlil, mövcud məlumatların toplanması, ölkədə xarici və birgə müəssisələrin faəliyyətinin retrospektiv təhlili, ölkə şirkətlərinin dünya bazarında fəaliyyətinin statistik təhlili və bütün bu məsələlərin nəzəri aspektlərinin təhlili həyata keçirilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatın nəticələrindən respublikanın xarici iqtisadi siyasətinin hazırlanması və dünya təcrübəsi ilə əlaqələndirilməsi üçün istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq ticarətinin tənzimlənməsi nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyətli material ola bilər.

Tədqiqatın özünəxaslığı və onun elmi yeniliyi – hazırkı məqalədə respublikanın beynəlxalq ticarətinin tənzimlənməsi istiqamətində çox mühüm əhəmiyyətli məsələlər təhlil edilir. Azərbaycanın beynəlxalq bazara inteqrasiyasının hazırkı mərhələsində bu problemlərin aşkarlanması tədbirlərinin müəyyən edilməsi çox vacib elmi yenilik ola bilər.

Açar sözlər: beynəlxalq ticarət, Azərbaycan, tarif maneələri, idxal, ixrac.

Giriş

Beynəlxalq ticarət fəaliyyətinin xüsusiyyətləri, beynəlxalq ticarətin standartlaşmasının qlobal strategiyası, uyğunlaşmanın multimilli strategiyası beynəlxalq ticarətin məhsul istehsalının yerləşməsi və texnologiyası prinsipi üzrə strategiyaları və s. daxil olmaqla xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsi, beynəlxalq rəqabətliliyinin mahiyyətinin əsaslandırılmısı və beynəlxalq ticarətdə onların yerinin aşkar edilməsi, bir necə istiqamətdə əsaslandırılmısı, ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyi, sahənin (xarici ticarət) rəqabətqabiliyyətliliyinin təhlil edilməsi çox vacib və aktual məsələlərdir. Bu məqsədlə beynəlxalq ticarətin effektivliyinin tədqiqatının metodikasının verilməsi və metodlarının işlənməsi; beynəlxalq ticarətin ölkə və sahə səviyyəsində effektivlik göstəricilərinin müəyyən edilməsi beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində əsas məsələlərdir.

1. Azərbaycanın beynəlxalq ticarətinin təhlili. Xarici ticarət dövriyyəsi 1993- cü ildə 1,3 mlrd. dollar, 1994-cü ildə 1,4 mlrd. dollar olmuşdur. 1996- cı ildən yenidən xarici ticarət dövriyyəsi yüksəlməyə başlamışdır. 2002- ci ildə bu göstərici 3,8 mlrd. dollar olmuşdur, yəni 1993-cü ildən 2002- ci ilə qədər artım 2 dəfədən çox olmuşdur. 1994-1999-cu ilə qədər xarici ticarət dövriyyəsi mənfi saldo ilə başa çatmışdır. 2000-2002- ci illərdə isə müsbət saldo əldə olunub.1993-cü ildə xarici ticarət dövriyyəsinin 54%-i ixrac, 46%-i isə idxal olunmuşdur. Bu il müsbət saldoya malik olub. 1995- ci ildə ixrac 49 %, idxal 51 % olmuşdur. Nəticədə (-) saldo alınmışdır. 2000-2002- ci illərə baxsaq 2000-ci ildə ixrac 60%, idxal isə 40% olmuşdur, (+)saldo, 2002- ci ildə ixrac 57%, idxal 43% olmuşdur, yenə də müsbət saldo ilə nəticələnib. Bu illərdə neft amili xarici ticarətdə prioritet olmuşdur.

Müstəqillik əldə edildikdən (1991- ci ildən) sonra, Xəzər dənizinin zəngin neft-qaz yataqları dünyanın nəzərini cəlb etməyə başladı. Buna görə də 1994-cü ildə sentyabr ayının 20-də Bakıda “Azəri”, “Çıraq”, “Günəşli” yataqlarında birgə neft hasilatı məqsədi ilə konsern tipli Əsrin müqaviləsi imzalandı. “Əsrin müqaviləsi” 510 mln. ton neft hasilatı və 55 mlrd. m^3qaz çıxarılması (30 il) haqqında bağlandı. [https://socar.az/az/page/azeri-ciraq-gunesli] Hazırkı dövrdə Respublikada dayanıqlı iqtisadi inkişaf üçün bir çox vacib dövlət sənədləri qəbul edilir. Onlara “Neft qaz gəlirlərinin idarə edilməsi üzrə uzunmüddətli strategiya”, “Azərbaycan Respublikasında istilik-energetik kompleksin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı (2005-2015-ci illər), Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial- iqtisadi inkişafı üzrə dövlət proqramlarını (2004-2008, 2009-2013; 2014-2018) və digər sənədləri göstərə bilərik. Azərbaycanda cəmi 72 neft- qaz yatağı aşkar edilmişdir. Onlardan 54-ü istismar edilir. Bu 54 yataqdan 36- sı quru , 18-i isə dənizdə yerləşir, 9 yataq kəşfiyyat mərhələsindədir. Azərbaycan çox böyük enerji ehtiyatları ilə Avropa və Asiya arasında yerləşir. Çox əlverişli geosiyasi mövqeyə malik olan və enerji ehtiyatları ilə bol olan Azərbaycan dünyanın ən aparıcı ölkələrinin böyük marağına səbəb oldu. Azərbaycanın dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən biri enerji ehtiyatları və onlardan dayanıqlı istifadə olunmasıdır. [7, s.115]

Azərbaycan Respublikası bu çətin dövrdə öz neft qaz ehtiyatlarına əlverişli investisiyalar cəlb etmək və ölkəni düşdüyü səviyyədən qurtarmaq üçün yollar axtarırdı. Nəhayət ki, H.Əliyevin müdrik siyasəti nəticəsində Azərbaycana investisiya axını başladı. Azərbaycanın ÜDM-inin artım dinamikasını verməklə bu aspektdə beynəlxalq ticarəti təhlil etməyə davam edək.

Cədvəl 1.

Azərbaycan Respublikasının makroiqtisadi göstəricilərinin dinamikası (mlrd. manat)

İllər	ÜDM	Əhalinin gəlirləri	İnvestisiyalar
2014	59014	39473	2189
2015	54381	71744	20074
2016	60426	45391	22707
2017	70337	4938	24463
2020	72091	52580	22480
2021	93203	57207	25314
2022	133826	68915	29136

Mənbə : Arstat. orghttps://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/

1 saylı cədvəldən aydın olur ki, 1993-cü ildə ÜDM 32 mlrd. manat olmuşdur. 2022- ci ildə bu göstərici 134 mlrd. manat olmuşdur, yəni 4,182 dəfə artmışdır. 2021-ci illə müqayisə etsək bu göstərici 1,4 dəfə yüksəlmişdir. Azərbaycan iqtisadiyyatında dövlətin xarici sərmayələri stimullaşdırmasının nəticəsi olaraq, xarici şirkətlərlə əməkdaşlıq artmış və bu işlərin daha sivil formada aparılması üçün dövlət tənzimləmə sistemini qabaqcıl ölkələrin tənzimləmə praktikasına uyğunlaşdırmağa çalışır və bu sahədə nəzərəçarpacaq tədbirlər görülmüşdür. Azərbaycan Respublikası artıq dünya ölkələrinə investisiya qoyan ölkəyə çevrilmişdir.

Ölkəmizdə Rusiyanın investisiyaları ilə fəaliyyət göstərən 705 müəssisə mövcuddur. Azərbaycan Respublikası Rusiyada biznes fəaliyyətinə 1,3 mlrd dollar investisiya yatırıb. Ölkəmiz Rusiyanın 100-dən çox şirkəti ilə biznes əməkdaşlığı yerinə yetirir. Bizim Respublikamızda xarici investorlar ən çox neft sahəsinə, mədən, nəqliyyat sektoruna kapital qoyuluşu həyata keçirir. [8, s. 329] Avropa ölkələri Azərbaycana 30 mln. dollardan çox sərmayə yatırıb. Ölkəmizdə Ukrayna kapital qoyuluşu olan 130-dan çox şirkət fəaliyyətdədir. Amma Rusiya-Ukrayna müharibəsi bu sahəyə təsirsiz qalmadı.

Azərbaycanın xarici ölkələrə yönəltdiyi investisiyalar 2002-2005- ci illərdən 20 dəfə artıqdır. Bu, Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq aləmə inteqrasiyasını göstərir. Amma birbaşa xarici investisiya qoyuluşu cəmi 4 dəfə artmışdır. Portfel investisiyalar daha çox tətbiq olunmuşdur. Amma birbaşa xarici investisiya qoyuluşlarının artması daha arzuolunandır. Birbaşa xarici investisiya qoyuluşları xarici tərəfdaşlığın ən mötəbər forması olaraq qalır.

Cədvəl 2.

Azərbaycandan xarici ölkələrə yatırımlar (mlrd, ABŞ dolları)

İnvestisiyaların növləri	2002-2005		2011-2022	
	Dollar	%	Dollar	%
İnvestisiyalar	3755	100	64710	100
Birbaşa	3685	98	13015	20
Portel	70	2	51695	80

Mənbə:Az.stat.orghttps://www.stat.gov.az/source/trade/

Birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) qoyuluşları barədə ölkəmizdə olan qanunvericilik bazası və respublikada bu istiqamətdə bağlanmış çoxsaylı sazişlər xarici investorlara çoxlu avantajlar saxlayır. Republikada bu istiqamətdə qəbul edilən qərar və qanunlar BMT-nin qəbul etdiyi qərar və qanunlarla əlaqələndirilir. Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən xarici investisiyaların dinamikasını təhlil edək.

Cədvəl 3.

Azərbaycana qoyulan xarici investisiyalar (mlrd. ABŞ dolları)

Göstəricilər	2015	2017	2020	2022
Cəmi xarici investisiyalar	10720	9121	6126	8237
Maliyyə kreditləri	2210	5714	1005	4110
Birbaşa investisiyalar (neft sektoru)	6623	4901	3923	3140
Qeyri-neft sektoru başqa sərmayələr	870	813	608	970

Mənbə: https://wwwstat gov.az/source/systennat-accounts

Azərbaycana son 20 ildə təxmini olaraq 230 mlrd. dollar investisiya yatırılıb [9. s.115] Respublikamızda birbaşa xarici investisiyalar (BXİ) ölkədə qəbul edilən qanunla tənzimlənir və sərmayəçilərin hüquqları qorunur, onlara dövlətin stimullaşdırıcı təsiri mövcuddur. Buna görə də ölkəyə investisiya qoymaq arzusunda olan ölkələrin sayı artır. Azərbaycanın əsas xarici tərəfdaşı sivil Avropa ölkələridir. 1995- ci ildə Azərbaycanda xarici ticarətin ümumi dövriyyəsi 1355 milyon ABŞ dolları olub, bu göstərici 2002- ci ilin sonunda 4000 milyon ABŞ dollarına çatıb, yəni 1993- cü ilə nisbətən 3 dəfə çoxalıb.1993-cü illə müqayisədə 2002-ci ildə bu dövriyyə 3 dəfə artıb. İdxalın strukturuna diqqət etdikdə görürük ki, 1995-ci ildə cəmi idxal 667 mln. manat olmuşdur. Bu göstərici 2002-ci ildə 1665485 min. ABŞ dolları olmuşdur. Bu göstərici 1995-ci ilə nisbətən 997 mln. ABŞ dollarına qədər çoxalmışdır. İdxalın strukturuna diqqət etsək görərik ki, diri heyvanlar və heyvandarlıq məhsulları 1995-ci ildəki 74 mln. ABŞ dollarından 34,3 mln. dollara qədər azalmışdır. Göstəricilərdən minerallar, kimya sənayəsi, plastik kütlə, kağız məmulatlarının, maşın və digər məhsulların idxalında artım olmuşdur.

Həm qurtuluş, həm də tərəqqi dövründə idxalın strukturunda müsbət istiqamətlər özünü göstərirdi. İdxalın artması, əlbəttə ki, mənfi bir tendensiyadır. İnkişaf edən ölkələrin inkişafının əsas səbəbi əmək tutumlu məhsulların idxal edilməsi və kapital tutumlu məhsulların ixrac edilməsidir. Azərbaycanın ixracının strukturu, idxalının strukturu əlbəttə ki dəyişilməlidir. İxracımızda əsas xam neft, yağları, təbii qaz, pambıq lifi, minerallar, emal olunmamış alüminium və s. məhsullar ixracı artmışdır. Təbii üzümdən olan şərabların, meyvə şirələrinin ixracının artması müsbət haldır. Amma digər malların ixracında artım xammal istiqamətindədir. İxracın tərəqqi dövründə diversifikasiyası genişlənmişdir. 2003-cü və 2022-ci illərdə ixracın tərkibində xam neftin ixracı azalmışdır. Təbii qaz (mlrd m^3) ixracı 14,915809 mlrd m^3 çoxalmışdır. Pambıq lifinin ixracı 22785 mln. ABŞ dolları olaraq artmışdır. Qara metallardan olan yarımfabrikatlar 9531 min ABŞ dolları artmışdır. İndisə ölkələr üzrə Azərbaycanın xarici ticarət fəaliyyətini təhlil edək.

Cədvəl 4.

Ölkələr üzrə xarici ticarətin dövriyyəsi (mln. ABŞ dolları)

Ölkələr	X T D			2021		2022		
	2021	2022	İdxal	İxrac	saldo	İdxal	İxrac	Saldo
Cəmi	33911,2	52686,5	11703,2	22208,0	+10505	14540,0	38146,7	+23606
MDB	4717,6	60495,6	2926,8	1790,1	-1136,7	4413,8	1696,5	-27173
Digər ölkələr	29195,0	46638,0	8776,6	20418,9	+11642	10126,9	36512,0	+26385

Mənbə: azstat.org.az./source/trade.ticarət son yeniləmə13.12.2023

Azərbaycanın 2021-ci ildə XTD-si 33,9 mlrd.dollar olmuşdur. 2022- ci ildə bu dövriyyə 52,6 mlrd. dollar olmuşdur, yəni 1,6 dəfə artmışdır. İdxal 2011- ci ildə 11,7 mlrd. dollar, ixrac 22,2 mlrd. dollar olmuşdur, 10,5mlrd. dollara qədər +saldo olmuşdur. MDB ölkələri üzrə idxal ixracdan çox olmuşdur. Həmin ölkələrlə Azərbaycanın XTD-si (-) 2,7 mlrd. dollar saldoya malik olmuşdur. Beynəlxalq ticarətin tənzimlənməsində bu ölkələrin XTD-sinin strukturuna diqqət etsək, həmin ölkələrlə idxalı azaltmaq, ixracı artırmaq vacibdir. Yerdə qalan dünya ölkələri ilə XTD (+) 2,6 mlrd. dollar olmuşdur. İndi isə idxalın və ixracın coğrafi quruluşunu təhlil edək.

Coğrafi regionalar üzrə cəmi 13,7 mln. ABŞ dolları, 2021-ci ildə 22,2, 2022- ci ildə 38,1 mlrd. dollar olmuşdur. Bu regionlardan XTD-də ixracda 2-ci yerdə Asiya ölkələri durur. Birinci fəsildə verilmiş, yəni seçilmiş tədqiqat metodu ilə idxalın və ixracın, ümumilikdə XTD-nin ÜDM-də xüsusi çəkisini (kvotasını) hesablayaraq, beynəlxalq normativlərə uygun olaraq hesablanmış göstəricilərdən nə dərəcədə fərqləndiyini, kənarlaşmasını müəyyən edək.

Cədvəl 5.

Ölkədə idxal və ixracın ÜDM- də xüsusi çəkisi

Göstəricilər	2015		2020		2021		2022	
	Mln. d.	%	Mln. d.	%	Mln. d.	%	Mln. doll.	%
ÜDM	54,3	100	72,0	100	93,2	100	133,8	100
İxrac	16,5	30,3	13,4	18,6	22,2	23,8	38,1	28,6
İdxal	9,2	16,9	10,7	14,8	13,6	14,5	14,5	10,9
XTD	25,8	46,0	24,2	33,4	33,4	48,3	52,6	39,3

Mənbə:Azstat.org. https://www.stat.gov.az/source/trade/

XTD-nin ÜDM-də xüsusi çəkisini təhlil edərkən görürük ki, 2015-ci ildə XTD ÜDM -də 46% təşkil edir. İdxal ÜDM-də 16,9 %, ixrac isə 30,3 % təşkil edir. Beynəlxalq normativlərə görə ÜDM - də idxalın çəkisi 20 %-ə qədər olanda bu normal hal hesab olunur. 2015-ci ildə bu xüsusi çəki göstəriciləri normal hal hesab olunur. İxracın xüsusi çəkisi 30-40 % və daha çox olarsa ölkə iqtisadiyyatının daha inteqrasiya olunmuş açıq iqtisadiyyatlı olması anlaşılır. 2020- ci ildə idxalın ÜDM-də xüsusi çəkisi 14,8, ixracın xüsusi çəkisi 13,4 % olmuşdur. XTD isə 24,2% olmuşdur. Bu göstərici əvvəlki illərdə olduğundan daha çoxdur. 2021 və 2022-ci ildə isə bu göstərici normativlərə daha da uyğun olmuşdur. Ümumilikdə idxalın tərkibinin tənzimlənməsi vacibdir.

2. Ölkənin tədiyyə balansının və xarici şirkətlərin ölkədəki ticarət fəaliyyətinin təhlili.

Azərbaycanın beynəlxalq ticarətinin tənzimlənməsi ölkə səviyyəsində tədiyyə balansı ilə tənzimlənir. Xarici ticarətin , xarici iqtisadi əlaqələrin effektiv olub-olmaması üçün tədiyyə balansı əsas alətdir. Çünki bu əlaqələr tədiyyə balansında əks olunur. Tədiyyə balansı aşağıdakı kimi dəyərləndirilir:

- Saldonun dəyərləndirilməsi;
- Xidmət balansının dəyərləndiriməsi;
- Ödəmələrin həcminin dəyərləndirilməsi.

Tədiyyə balansı orta əsrlərdən meydana çıxmış gəlir miqdarıdır. İqtisadiyyat elminə CMiel tərəfindən daxil edilmişdir. 2022- ci ildə 9 ay ərzində tədiyyə balansı neft qiymətinin və neftin ixracının artmasından asılı olaraq dəyişilir. Tədiyyə balansının cari əməliyyatlarının hesabı balansı + 18 mlrd. dollar müsbət saldo yaratmışdır. Ölkənin xarici ticarətinin statistikasının güzgüsü tədiyyə balansıdır. İndi biz 2023-cü ilin 9 ayı üzrə tədiyyə balansını təhlil edək.

Bu ərəfədə dünya bazarında neftin qiymətinin yüksəlməsi və onların ixracının artması ilə müsbət tendensiyalar meydana gəlmişdir. Cari əməliyyatların balansında 8 mlrd. dollar, kapital hərəkətində 0,5 mlrd. dollarlıq bir proflit olmuş , aktivlərin ehtiyatı 7 mlrd. dollardan çoxalmış, xam neftin 1 barelinin qiyməti 85 dollar olmuşdur. 2023-ci ildə cari əməliyyatlar hesabının artımı 7 milyarda qədər olmuşdur ki, bu da ÜDM- də 13% xüsusi çəkiyə malikdir. Neft-qaz sektorunda bu artım ötən ildəkindən təxminən 44% azalmışdır, uyğun olaraq qeyri-neft sahəsində cari əməliyyatlar balansının kəsiri 45% artmışdır və 6 mlrd. dollara çatmışdır. İndi isə xarici ticarət balansını təhlil edək. Cədvəldən məlum olur ki, xarici ticarət balansı 2022- ci ilin 9 ayı üzrə 21,7mlrd. dollardan 2023- cü ildə 9977,0 mln. dollara qədər azalmışdır, yəni 54% azalma olub. Cəmi ixrac həmin dövrdə 31,9 mlrd. dollardan, 2023-cü ildə 21,9 mlrd. dollara qədər azalmışdır, yəni 30% azalma olmuşdur.

İdxal isə 2022-ci ilə nisbətən 24,4% azalmışdır.Neft-qaz sektorunda 40% -ə qədər azalma baş vermişdir. Yəni 27,9 mlrd. manatdan 16,9 mlrd. manata qədər azalma baş vermişdir. Bu sahənin azalmasında ixracın təxminən 34% -ə qədər azalması, idxalın isə 72% artması xarakterikdir. Qeyri-neft-qaz sektorunda isə 14% artım olmuşdur. Bu hesabat dövründə əmtəələrin ixracı 31% azalmışdır və 21 mlrd dollar təşkil etmişdir. 2023- cü ildə dünya neft bazarında neft ixracı 19,5 mlrd. dollar olmuşdur. Bu dövrdə ixrac edilmiş neft məhsullarının (19,5 mlrd. dollar) 12,4 mlrd. dolları neft , 5,6 mlrd. dolları isə təbii qazın üzərinə düşür. Qeyri -neft qaz ixracı17,4% çoxalaraq, 3mlrd. dollar olmuşdur. [AMB hesabatları- 2023 upload.cbar.az/assets/səh.9]

2022-ci ildə idxalın 42%- ni istehlak malları təşkil etmişdir. Bu əslində mənfi bir haldır. İstehlak malları hazır məhsullardır. Bu məhsulların əksəriyyətini ölkə öz xammalı əsasında ölkə daxilində istehsal edə bilər, yaxud daha əlverişli qiymətlə digər ölkələrdən ala bilər. İdxalın tərkibinin, demək olar ki, yarısına qədərini istehlak mallarının təşkil etməsi ölkənin iqtisadi kəsirliliyi baxımından təhlükəlidir. İndi isə kapital və maliyyə hesablarını təhlil edək.

Birbaşa investisiyalar istiqamətində aktivlər 175,1 mln. dollar olmuşdur, 739,1 mln. ABŞ dolları azalmışdır. Bundan neft-qaz sektoru 975,4 mln. dollar maliyyə aktivinə sahib olmuşdur. Bu sektorda -1617,9 mln. dollar öhdəliyi qalmışdır. Digər sektorda aktivlər 801 mln. ABŞ dolları, 879,4mln. dollar əhaliyə öhdəliyi olmuşdur. Neftdən gələn bonus da 470 mln. dollar olmuşdur. Portfel investisiyalarında - 695,4 mln. ABŞ dolları öhdəlikləri mövcuddur. Bu dövrdə maliyyə öhdəlikləri 54,4 mln. dollar çoxalmışdır. Bu artımın əsas səbəbi birbaşa investisiyalar, neft bonusu, digər investisiyalar hesabında formalaşmışdır. Birbaşa xarici investisiyaların tam miqdarı 2,8 mlrd. dollar olmuşdur. Beləliklə, BXİ ümumilikdə mənfi saldo ilə başa çatmışdır. BXİ-nin tərkibində neft sektoruna qoyulan investisiyalar çoxluq təşkil edir, yəni bu sektorun xüsusi çəkisi 80,1% təşkil etmişdir.

Nəticə

1995-2022-ci illərdə Azərbaycana müxtəlif maliyyə mənbələrindən 97 mln. dollar həcmində investisiya qoyulmuşdur. Bütünlükdə bu sektorda gəlirlərin repatriasiyası 99 mlrd. dollar olmuşdur. Bu isə belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, 27 ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların 95%-i artıq repatriasiya olmuşdur. Beləliklə, aşağıdakıları qeyd edə bilərik. Azərbaycan hökuməti də həmişə ölkəyə xarici investisiyaların cəlb olunması, beynəlxalq əlaqələrin möhkəmlənməsi siyasətini yürütmüşdür. Hazırkı vaxtda iqtisadiyyatın neft sektorunun stimullaşması istiqamətində ölçü götürülür. Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş torpaqlarında biznesin inkişafı tədbirləri görülür. Bununla əlaqədar bu gün xarici investorların əksəriyyəti Azərbaycanda biznes qurmaq üçün maraqlıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Андреева, Ю.А. Государственное регулирование хозяйственной деятельности ТНК./Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук/ - Москва, - РАГС ПРФ, - 2005, - с. 26.
2. Антонов, Я.В. Формирование государственной политики в сфере регулирования деятельности ТНК.//- Москва: Управление оьщественными и экономическими системами, - 2011, - № 1, - с. 52.
3. Алексеев, А.А. Тенденции и перспективы транснационализации российских корпоративных структур/Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата экономических наук / - Москва, - 2005. -с. 26.
4. Allahverdiyeva, M.A. İqtisadi nəzəriyyə sistemində transmilli biznesin anlayış kateqoriya aparatı.// Post 2015: Qlobal çağırışlar şəraitində Azərbaycan Respublikasının davamlı inkişafı elmi-praktik konfransın materialları. - 2015, - 15 aprel - DİA, s. 65-72.
5. Allahverdiyeva, M.A. Transmilli biznes mühitində birbaşa xarici investisiyaların dünya təmayüllərinin təhlili və vəziyyəti // - Bakı: “Vergi” jurnalı, -2015, - № 6, -s.139-146.
6. Allahverdiyeva, M.A. *Transmilli biznesin nəzəri konsepsiyalarına və transmilli şirkət modellərinə elmi* yanaşmalar.*// -Bakı, “*AMEA-nın Xəbərləri İqtisadiyyat seriyası” jurnalı , - 2015, - №2, s. *27-32.*
7. Allahverdiyeva, M.A. Transmilli biznesin genişlənməsində birbaşa investisiyaların rolu.// - Bakı: İpək yolu , - 2016, №2, s. 112-116.
8. Əliyev, R.Ə. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi // -Bakı: Elm və təhsil, -2014, - s. 442
9. Əhmədov, M.A. Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşmasının nəzəri problemləri: i.e.d. alimlik dərəcəsi almaq ücün təqdim olunan dissertasiya işi, -08.00.01 / 10.M. Əhmədov: ADİU.- B., 2004. -370 s.
10. Nuriyev, C., Atakişiyev,M. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi//- Bakı: Azərnəşr, - 2012, - s. 332.
11. http://stat.gov.az/**:**
12. file:///C:/Users/Azer/AppData/Local/Temp/Rar$DIa840.26291/liberation.pdf
13. https://www.stat.gov.az/source/demoqraphy/
14. https://www.stat.gov.az/source/education/
15. https://www.stat.gov.az/source/healthcare/
16. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
17. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/
18. https://www.stat.gov.az/source/industry/
19. https://www.stat.gov.az/source/construction/
20. https://www.stat.gov.az/source/communication/
21. https://www.stat.gov.az/source/trade/
22. https://www.stat.gov.az/source/tourism/
23. https://www.stat.gov.az/source/regions/
24. https://www.stat.gov.az/source/information_society/
25. https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/
26. https://socar.az/az/page/azeri-ciraq-gunesli

Хамида Адиль кызы Гаибханова
кафедры "Экономика и технологические науки"
аспирант, эл. почта
hemidegayibxanova@gmail.com

Муслимат Аллахверди кызы Аллахвердиева
кафедры "Экономические и технологические науки"
доктор экономических наук,
allahverdiyeva_muslunat@mail.ru

Направление регулирования международной торговли в Азербайджане

Резюме

Цель исследования - проанализировать внешнюю торговлю в Азербайджане, выявить существующие проблемы, выявить положительные и проблемные аспекты национального законодательства в направлении регулирования, какие приоритетные направления следует предпринять государству в этом направлении, а также подготовить предложения и рекомендации на основе международного опыт работы в этом направлении.

Методика исследования: проводится экономический анализ, сбор имеющихся данных, ретроспективный анализ деятельности иностранных и совместных предприятий в стране, статистический анализ деятельности компаний страны на мировом рынке, а также анализ теоретических аспектов всех этих вопросов. вне.

Прикладная значимость исследования: результаты исследования могут быть использованы при подготовке внешнеэкономической политики республики, связать ее с мировым опытом в этом направлении.

Результаты исследования: Может быть важным материалом с точки зрения регулирования международной торговли Азербайджанской Республики.

Оригинальность исследования и его научная новизна: В настоящей статье анализируется в направлении регулирования международной торговли республики. На нынешнем этапе интеграции Азербайджана в международный рынок защита мер по выявлению проблем в Азербайджане может стать очень важной научной инновацией.

Ключевые слова: международная торговля Азербайджана, импорт, экспортные тарифные барьеры.

Hamida Adil Gayibkhanova
"Economics and technological sciences"
department, graduate student, e.mail
hemidegayibxanova@gmail.com

Muslimat Allahverdi Allahverdiyeva
"Economic and technological sciences"
department, doctor of economic sciences,
allahverdiyeva_muslunat@ mail.ru

Direction of regulation of international trade in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study is to analyze foreign trade in Azerbaijan, identify existing problems, reveal positive and problematic aspects of national legislation in the direction of regulation, what priority directions the state should take in this direction, and prepare proposals and recommendations based on international experience related to this direction.

Research methodology: economic analysis, collection of available data, retrospective analysis of the activity of foreign and joint ventures in the country, statistical analysis of the activity of the country's companies in the world market, and analysis of theoretical aspects of all these issues is carried out.

Application importance of the research: the results of the research can be used in the preparation of the foreign economic policy of the republic, to connect it with the world experience in this direction.

Results of the research: It can be an important material from the point of view of regulation of the international trade of the Republic of Azerbaijan.

The originality of the research and its scientific novelty: are analyzed in the current article in the direction of the regulation of international trade of the republic. At the current stage of Azerbaijan's integration into the international market, protection of problem detection measures in Azerbaijan can be a very important scientific innovation.

Key word: international trade Azerbaijan, import, export tariff barriers.

UOT: 368

Əsli Ruslan qızı EYYUBOVA
Magistr, Bakı Dövlət Universiteti
asli.eyyubova552@gmail.com

Fərid Fikrət oğlu BABAYEV
Dosent, Bakı Dövlət Universiteti
farid.babayev.bsu@gmail.com
10.30546/4.71.73001.2024.014

QLOBAL TİCARƏTDƏ RİSK SIĞORTASININ İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏRƏQQİSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – qlobal ticarətdə risk sığortası və onun iqtisadi inkişafa təsirləri arasında çoxşaxəli əlaqəni araşdırmaq və təhlil etməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat beynəlxalq ticarətdə risk sığortasının praktiki tətbiqlərini təsvir edən nümunə araşdırmaları ilə mövcud ədəbiyyatın hərtərəfli nəzərdən keçirilməsini birləşdirən qarışıq metodlardan istifadə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Bu araşdırma qlobal ticarətlə məşğul olan bizneslər, siyasətçilər və maraqlı tərəflər üçün əhəmiyyətli nəticələrə malikdir.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqatın nəticələri fərdiləşdirmə, çeviklik və texnoloji inteqrasiyanı, risk sığortasında transformativ tendensiyaları vurğulayır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Bu tədqiqat qlobal ticarətdə risk sığortasının inkişaf edən rolunun hərtərəfli anlaşılmasını təklif edərək, cari nəzəri çərçivələri real dünya tətbiqləri ilə sintez edərək orijinal anlayışlara töhfə verir. Orijinallıq qloballaşan iqtisadi kontekstdə risk sığortasının inkişaf edən mənzərəsini işıqlandırmaq üçün nəzəri perspektivləri praktiki tətbiqlərlə birləşdirən vahid yanaşmasındadır.

Açar sözlər: risk sığortası, qlobal ticarət, iqtisadi inkişaf, risklərin idarə edilməsi, beynəlxalq ticarət, yaranan tendensiyalar.

Giriş

Beynəlxalq ticarət müasir qlobal iqtisadiyyatın təməl daşı kimi dayanır, sərhədlər boyu mal və xidmətlərin mübadiləsini təşviq edir. Bu mürəkkəb əməliyyatlar şəbəkəsi iqtisadi artıma təkan verir, innovasiyaları təşviq edir və xalqlar arasında diplomatik əlaqələri gücləndirir. Bizneslər transsərhəd fəaliyyətlə məşğul olduqları üçün beynəlxalq ticarət mənzərəsinə xas olan çoxsaylı qeyri-müəyyənliklər və risklərlə üzləşirlər.

Bu kontekstdə qlobal ticarətdə risk sığortasının əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Risk biznes əməliyyatlarının xas cəhətidir və beynəlxalq miqyasda fəaliyyət göstərdikdə risklərin mürəkkəbliyi və müxtəlifliyi əhəmiyyətli dərəcədə artır. Bu risklərə geosiyasi qeyri-müəyyənliklər, valyuta dəyişmələri, nəqliyyat qəzaları və təchizat zəncirini poza biləcək gözlənilməz hadisələr daxildir. Xüsusilə sığorta mexanizmləri vasitəsilə möhkəm risklərin idarə edilməsi çərçivəsinə ehtiyac bizneslərin qorunması və qlobal ticarətin fasiləsiz axınının asanlaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Beynəlxalq ticarətdə risk sığortasının rolu

Beynəlxalq ticarətin mürəkkəb mənzərəsində risk sığortası transsərhəd ticarətə xas olan qeyri-müəyyənlikləri idarə edən müəssisələr üçün kritik komponent kimi ortaya çıxır.

Beynəlxalq ticarət sahəsində risk sığortası bizneslərı qlobal ticarətin incəlikləri ilə əlaqəli bir sıra potensial itkilərdən qoruyan hərtərəfli maliyyə təminatları dəstini təşkil edir. Bu çoxşaxəli yanaşma spesifik riskləri aradan qaldırmaq üçün hazırlanmış müxtəlif sığorta məhsullarını əhatə edir.

Siyasi risk sığortası hökumətin özgəninkiləşdirilməsi, valyutanın konvertasiya edilməməsi və

siyasi zorakılıq halları kimi siyasi hadisələrdən qaynaqlanan itkilərdən qorunma təklif edir. Siyasi qeyri-sabitliyin biznes əməliyyatları üçün ciddi təhlükə yaratdığı regionlarda fəaliyyət göstərərkən bu sığorta növü əvəzolunmaz olur.

Ticarət kredit sığortası ödənişsiz risklərin azaldılması, alıcının müflisləşməsi və ya defolt nəticəsində dəymiş itkilərə qarşı təminat vermək üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, bizneslərin ödəniş dövründə gözlənilməz çətinliklərlə üzləşdikdə belə maliyyə sabitliyini qoruya bilməsini təmin edir.

Yük sığortası malların daşınması ilə bağlı risklərin azaldılmasına diqqət yetirir. O, oğurluq, qəzalar və ya təbii fəlakətlər nəticəsində yaranan itkiləri əhatə edir və bununla da bizneslər qlobal təchizat zəncirindəki pozulmalardan qoruyur [3, s.124].

Beynəlxalq ticarətdə risk sığortasının əhəmiyyəti qeyri-müəyyənlikləri azaltmaq, qlobal ticarətin incəlikləri ilə məşğul olan müəssisələrə təhlükəsizlik şəbəkəsi təklif etmək qabiliyyətindədir.

Risk sığortası şirkətlərə gözlənilməz hadisələr qarşısında əməliyyatlarını davam etdirməyə imkan verdiyi üçün biznes davamlılığı əsas üstünlük kimi önə çıxır. Bu, öz növbəsində, tədarük zəncirlərində və istehsal proseslərində fasilələri minimuma endirərək, biznes fəaliyyətinin fasiləsiz davam etdirilməsini dəstəkləyir.

Maliyyə sabitliyi başqa bir kritik aspektdir, risk sığortası bizneslərə maliyyə risklərini effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verir. Müəyyən riskləri sığorta təminatçılarına ötürməklə, şirkətlər strateji investisiyalar və böyümə təşəbbüsləri üçün kapital saxlayaraq, öz mənfəətlərini qoruya bilərlər [3, s.131].

Gücləndirilmiş qlobal rəqabət qabiliyyəti hərtərəfli risk sığortası ilə təchiz olunmuş bizneslər üçün təbii nəticədir. Güclü risklərin idarə edilməsi strategiyasına malik olmaqdan əldə edilən inam şirkətlərə yeni bazarları kəşf etmək, beynəlxalq tərəfdaşlıqlarda iştirak etmək və yersiz uğursuzluqlar qorxusu olmadan böyümə imkanlarını həyata keçirmək imkanı verir.

Xülasə, risk sığortası bizneslərə beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərində hərəkət etmək üçün lazımi alətlərlə təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Siyasi risklərdən qorunmaqdan tutmuş tədarük zəncirlərinin davamlılığının təmin edilməsinə qədər, risk sığortasının strateji tətbiqi qlobal bazarda biznesin sabitliyinə və böyüməsinə töhfə verir.

İqtisadi inkişaf və qlobal ticarət

İqtisadi inkişaf cəmiyyətləri tərəqqiyə, firavanlığa və yüksək həyat keyfiyyətinə doğru istiqamətləndirən kompas rolunu oynayır. Onun qiymətləndirilməsi hər biri inkişafın çoxşaxəli təbiəti haqqında unikal fikir təklif edən bir sıra göstəricilərə əsaslanır. Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) iqtisadi fəaliyyət üçün əsas meyar kimi çıxış edərək, ölkə daxilində istehsal olunan mal və xidmətlərin ümumi dəyərini ölçür. İnsan İnkişafı İndeksi (İİİ) gözlənilən ömür uzunluğu, təhsil və gəlir kimi göstəriciləri özündə birləşdirərək, cəmiyyətin rifahının vahid ölçüsünü təmin edir. Yoxsulluq dərəcələri və məşğulluq dərəcələri sərvətin bölüşdürülməsinə və məhsuldar imkanların yaradılmasına nəzər salaraq, sosial quruluşu araşdırır [6, s.21].

İqtisadi inkişaf və qlobal ticarət arasındakı əlaqə, görünməmiş qarşılıqlı əlaqə ilə xarakterizə olunan bir dövrdə millətlərin təkamülü üçün əsasdır. Qlobal ticarət beynəlxalq əməkdaşlıq üçün bir kanal rolunu oynayır, mal və xidmətlərin sərhədlər arasında mübadiləsini təşviq edir. Nəticələr dərindir və iqtisadi inkişafın müxtəlif aspektlərinə təsir göstərir.

Bazara giriş və genişlənmə bu əlaqənin əsasını təşkil edir. Qlobal ticarətdə iştirak etməklə, bizneslər daha geniş müştəri bazalarına çıxış əldə edir, artan satış və gəlir axını vasitəsilə iqtisadi artımı stimullaşdırır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün bu, qlobal bazara inteqrasiya etmək və onların iqtisadi inkişafını sürətləndirmək üçün əvəzolunmaz fürsət təqdim edir. Qlobal ticarətin dinamik təbiəti ölkələrə iqtisadiyyatlarının şaxələndirilməsinə töhfə verərək, öz müqayisəli üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verir [1, s.252].

Bundan əlavə, qlobal ticarət bilik və texnologiya mübadiləsi vasitəsilə texnoloji irəliləyişləri və innovasiyaları katalizləşdirir. Bu, tərəqqiyə kömək edir, xalqlara inkişaf mərhələlərini keçməyə və qlobal bilik iqtisadiyyatında iştirak etməyə imkan verir. Qlobal ticarətin təbii əlavə məhsulu olan

Birbaşa Xarici İnvestisiya (BXİ) iqtisadiyyatlara kapital, təcrübə və iş imkanlarını daxil edir və onların böyümə trayektoriyalarını irəlilədir.

İqtisadiyyatların şaxələndirilməsi qlobal ticarətdə iştirakın strateji nəticəsidir. Müqayisəli üstünlüyə malik olan mal və xidmətlərin istehsalında ixtisaslaşaraq, dövlətlər onların səmərəliliyini və rəqabət qabiliyyətini artırırlar. Bu diversifikasiya qlobal iqtisadi dalğalanmalara tab gətirə bilən davamlı iqtisadiyyatlar yaratmaq üçün çox vacibdir.

Bununla belə, qlobal ticarət vasitəsilə iqtisadi inkişafa gedən yol çağırışlardan və risklərdən xali deyil. Tariflərdən tutmuş kvotalara qədər olan ticarət maneələri, xüsusən də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün bazara çıxışa mane ola bilər. Valyuta dalğalanmaları əlavə mürəkkəblik qatını əlavə edir, idxal və ixrac xərclərinə təsir edir və potensial olaraq mənfəət marjalarına təsir göstərir. Təbii fəlakətlər, geosiyasi hadisələr və ya pandemiyalar səbəbindən tədarük zəncirinin pozulması ticarət və iqtisadi fəaliyyətlərin davamlılığına təsir göstərərək, bir-biri ilə əlaqəli qlobal iqtisadiyyatda əks-səda verə bilər [1, s.254].

Bundan əlavə, qlobal ticarət vasitəsilə iqtisadi inkişaf axtarışı sosial və ekoloji problemlərin həlli üçün ehtiyatla idarə olunmalıdır. İqtisadi məqsədlər və davamlılıq arasında tarazlığın yaradılması inkişafın əhatəli olmasını və cəmiyyətin rifahı və ya ətraf mühitin deqradasiyası hesabına baş verməməsini təmin etmək üçün vacibdir.

Nəticə olaraq, iqtisadi inkişaf və qlobal ticarət arasındakı mürəkkəb əlaqə müasir qlobal mənzərəni müəyyən edir. Beynəlxalq ticarət inkişaf və tərəqqi üçün görünməmiş imkanlar təqdim etsə də, səyahət mürəkkəbdir və uzaqgörənlik və möhkəmlik ilə çətinliklərin öhdəsindən gəlməyi tələb edir. Qlobal ticarətin faydaları, strateji və davamlı şəkildə istifadə edildikdə, cəmiyyətlərin qlobal miqyasda irəliləyişinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir, iqtisadi inkişafın təkcə məqsəd deyil, həm də ortaq reallıq olduğu dünyanı təşviq edir.

Risk sığortası iqtisadi inkişafa necə təsir edir?

Qlobal ticarətin mürəkkəb mənzərəsində risk sığortası əsas oyunçu kimi meydana çıxır və sadəcə maliyyə müdafiəsindən kənara çıxan təsirə malikdir. Bu məqalə risk sığortası ilə iqtisadi inkişaf arasında çoxşaxəli qarşılıqlı əlaqəni araşdırır, bunun biznes inamını necə artırdığını, beynəlxalq ticarət əlaqələrini asanlaşdırdığını və bu simbiotik əlaqənin müsbət nəticələrini vurğulayan nümunələri araşdırır [7, s.53].

İqtisadi inkişafın mərkəzində bizneslərin kəşf edilməmiş ərazilərə girmək, innovasiyalar etmək və böyümə imkanlarına sərmayə qoymaq inamı dayanır. Risk sığortası beynəlxalq ticarətin gözlənilməz təbiətinə qarşı təhlükəsizlik şəbəkəsi təmin etməklə bu etimadın möhkəmləndirilməsində əsas rol oynayır.

Siyasi qeyri-sabitlik, valyuta dəyişmələri və ya tədarük zəncirinin pozulması kimi gözlənilməz hadisələrin maliyyə nəticələrindən qorunan müəssisələr strateji qərarlar qəbul etmək üçün cəsarətli olurlar. Bu yeni etimad, tədqiqat və inkişafa artan sərmayə, yeni bazarlara genişlənmə və iqtisadi artıma töhfə verən innovativ təşəbbüslərin axtarışına çevrilir.

Risk sığortası maliyyə dəstəyi rolunu oynayır və bizneslərə qeyri-müəyyən qlobal mənzərədə əminlik səviyyəsində fəaliyyət göstərməyə imkan verir. Öz növbəsində, bu inam iqtisadi inkişafın katalizatoruna çevrilir, biznesin davamlı inkişafı üçün əlverişli mühit yaradır.

Beynəlxalq ticarət etimad və etibarlılıq üzərində qurulmuş münasibətlər üzərində inkişaf edir. Risk sığortası transsərhəd əməliyyatlarla bağlı qeyri-müəyyənlikləri yumşaltmaqla bu əlaqələrin formalaşdırılmasında və davam etdirilməsində mühüm rol oynayır [7, s.58].

Qlobal ticarətlə məşğul olan müəssisələr üçün risk sığortası ilə təmin edilən maliyyə müdafiəsinin təminatı əməkdaşlığın təməl daşına çevrilir. Təchizatçılar, alıcılar və tərəfdaşlar potensial pozuntulardan qorunduğunu bilərək bir-birlərinə inam qazanırlar. Bu da öz növbəsində uzunmüddətli, qarşılıqlı faydalı ticarət əlaqələrinin formalaşmasına şərait yaradır.

Bundan əlavə, risk sığortası ödənişlərin yerinə yetirilməməsi və ya siyasi qeyri-sabitliklə bağlı narahatlıqlardan yaranan çətinlikləri azaltmaqla bizneslərə ticarət əlaqələrinin əsas aspektlərinə diqqət yetirməyə imkan verir, mal və xidmətlərin fasiləsiz mübadiləsinin baş verə biləcəyi mühiti

gücləndirir. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin bu cür asanlaşdırılması iqtisadi inkişaf üçün bir kanala çevrilir, çünki dövlətlər və bizneslər risklərin azaldılmasının təmin edilməsi ilə transsərhəd əməliyyatlara daha çox meyillidirlər.

Risk sığortasının real dünya tətbiqlərini və onun iqtisadi inkişafa təsirini araşdırarkən bizneslərin qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmaq və daha geniş iqtisadi artıma töhfə vermək üçün sığorta mexanizmlərindən necə strateji istifadə etdiyini nümayiş etdirən bir neçə diqqətəlayiq hal diqqəti cəlb edir [5, s.492].

1. İnkişaf etməkdə olan bazarlarda siyasi sabitlik və investisiya: Nigeriyada Chevron

Qlobal enerji sektorunda əsas oyunçu olan Chevron Corporation Nigeriyada mürəkkəb siyasi dinamika ilə üzləşdi. Ölkənin geosiyasi mənzərəsi Chevron-un investisiyalarına potensial təsir göstərə biləcək qeyri-müəyyənliklər yaratdı. Buna cavab olaraq, şirkət siyasi risk sığortasını strateji alət kimi istifadə etdi. Bu sığorta təkcə Chevron-un aktivlərini hökumətin potensial hərəkətlərindən və ya siyasi iğtişaşlardan qorudu, həm də şirkətin Nigeriyanın neft və qaz sektoruna investisiyalarını davam etdirmək və genişləndirmək inamını gücləndirdi. Bununla da Chevron təkcə öz iqtisadi maraqlarını qorumadı, həm də ev sahibi ölkədə iqtisadi inkişafın təşviqində rol oynadı.

2. Yük sığortası vasitəsilə təchizat zəncirinin dayanıqlığı: Toyota-nın təchizat zəncirinin idarə edilməsi

Məşhur qlobal avtomobil istehsalçısı Toyota risk sığortasının təchizat zəncirinin dayanıqlığına və nəticədə iqtisadi sabitliyə necə töhfə verdiyinə dair nümunə təqdim edir. 2011-ci ildə Yaponiyanı dağıdıcı zəlzələ və sunami vurduqda, qlobal avtomobil sənayesi təchizat zəncirlərində ciddi pozuntularla üzləşdi. Yük sığortası da daxil olmaqla, risklərin idarə edilməsi üzrə ciddi təcrübələri ilə tanınan Toyota diqqətəlayiq möhkəmlik nümayiş etdirdi. Təchizat zəncirindəki fasilələrdən dərhal qurtulmaqla, Toyota təkcə iqtisadi maraqlarını qorumaqla yanaşı, qlobal avtomobil sənayesində sabitliyin qorunmasında mühüm rol oynadı. Bu, öz növbəsində, əsas sektorda uzunmüddətli fasilələrin qarşısını almaqla daha geniş iqtisadi inkişafa töhfə verdi.

3. İxracın artımını dəstəkləyən ticarət kredit sığortası: Louis Vuitton-un inkişaf etməkdə olan bazarlara genişlənməsi

Lüks moda brendi Louis Vuitton, ticarət kredit sığortasının beynəlxalq genişlənməyə və iqtisadi inkişafı dəstəkləməyə necə təsirli ola biləcəyinə dair inandırıcı nümunə təqdim edir. Louis Vuitton inkişaf etməkdə olan bazarlara, o cümlədən Asiya bazarlarına girməyə çalışarkən, şirkət ticarət kredit sığortasından strateji istifadə etdi. Bu sığorta beynəlxalq alıcıların ödəniş etməməsi ilə bağlı riskləri azaldıb, yeni bazarları araşdırmaq və mövcudluğu yaratmaq üçün lazım olan inamı təmin edib. Louis Vuitton-un genişlənməsi şirkətin maliyyə maraqlarını qorumaqdan əlavə, onun fəaliyyət göstərdiyi regionların iqtisadi inkişafına töhfə verdi. Pərakəndə satış məntəqələrinin yaradılması təkcə iş yerləri yaratmadı, həm də yerli iqtisadi fəallığı stimullaşdırdı [5, s.496].

Bu hallarda risk sığortasının strateji tətbiqi təkcə ayrı-ayrı şirkətlərin taleyini formalaşdıran deyil, həm də onların fəaliyyət göstərdiyi regionların iqtisadi inkişafına təsir edən dinamik bir qüvvə kimi ortaya çıxır. Siyasi, tədarük zənciri və kredit risklərini effektiv şəkildə idarə etməklə, bu şirkətlər nəinki öz artımlarını təmin etdilər, həm də həm yerli, həm də qlobal miqyasda iqtisadi sabitliyin və tərəqqinin qorunmasında mühüm rol oynadılar.

Qlobal ticarətdə risk sığortasının çətinlikləri və tənqidləri

Beynəlxalq ticarətin mühüm tərkib hissəsi olan risk sığortası çətinliklərdən və tənqidlərdən xali deyil. Müəssisələr qlobal ticarətə xas olan qeyri-müəyyənlikləri idarə etmək üçün sığorta mexanizmlərinə getdikcə daha çox etibar etdikcə, həm bu etibarın potensial çatışmazlıqlarını, həm də onun iqtisadi inkişafa müsbət təsirini şübhə altına alan əks-arqumentləri tənqidi şəkildə araşdırmaq vacib olur. Bundan əlavə, bu problemlərin həlli yollarının araşdırılması və risk sığortasının effektivliyinin artırılması beynəlxalq ticarətin mürəkkəb sferasında biznes üçün etibarlı alət kimi davamlı rolunu təmin etmək üçün vacibdir.

Risk sığortası ilə bağlı mühüm problemlərdən biri mənəvi təhlükə anlayışıdır. Sığorta təminatının mövcudluğu müəssisələri daha riskli davranışlara və ya güclü risklərin idarə edilməsi təcrübə-

lərinə etinasızlıq göstərməyə təşviq edə bilər. Maliyyə qorunmasının təmin edilməsi sığortanın azaltmaq məqsədi daşıdığı riskləri potensial olaraq gücləndirərək, yanlış təhlükəsizlik hissi yarada bilər [9, s.9].

Bir çox iqtisadiyyatların ayrılmaz hissəsi olan kiçik və orta müəssisələr (KOM) tez-tez əlverişli risk sığortasına çıxışda çətinliklərlə üzləşirlər. Mükafatların dəyəri kiçik müəssisələr üçün qadağanedici ola bilər, bu da onların risklərdən tam hedcinq etmək imkanlarını məhdudlaşdırır. Bu əlverişlilik boşluğu qlobal bazarda qeyri-bərabər oyun sahəsinə kömək edə bilər.

Qlobal ticarətlə bağlı müxtəlif və mürəkkəb risklərə cavab verən hərtərəfli sığorta təminatının layihələndirilməsi mürəkkəb məsələdir. Səylərə baxmayaraq, əhatə dairəsində boşluqlar ola bilər ki, bu da biznesləri sığorta siyasətlərinin əhatə dairəsindən kənarda qalan bəzi gözlənilməz hadisələrə qarşı həssas edir.

Risk sığortası qlobal ticarətin asanlaşdırılmasına verdiyi müsbət töhfələrə görə geniş şəkildə tanınsa da, əks-arqumentlər düşündürücü problemlər yaradır:

Tənqidçilər iddia edirlər ki, risk sığortasına həddən artıq güvənmək müəssisələrin həddindən artıq riskdən çəkinməsinə səbəb ola bilər. İnnovasiya və inkişaf üçün risk götürmənin vacib olduğu bir mühitdə sığorta vasitəsilə risklərin azaldılmasına xüsusi diqqət yetirilməsi sahibkarlıq ruhunu boğa və uzunmüddətli iqtisadi inkişafa mane ola bilər.

Bəzi tənqidçilər hesab edirlər ki, risk sığortasının geniş yayılması bazarın davranışına təsir edə bilər və sistemli risklərə kömək edə bilər. Geniş yayılmış böhranlar zamanı eyni vaxtda sığorta iddialarının aktivləşdirilməsi sığorta sənayesini gərginləşdirə və sistemli problemlər yarada bilər [9, s.11].

Digər əks-arqument sığortanın qoruyucu təbiətinin qısamüddətli diqqəti cəlb edə biləcəyini göstərir. Dərhal riskləri əhatə etməklə, bizneslər strateji planlaşdırmanın mühüm aspektlərini potensial olaraq laqeyd edərək, uzunmüddətli davamlılıqdansa qısamüddətli qazanclara üstünlük verə bilər.

Bu problemlərin həlli risk sığortasının effektivliyinin artırılmasına və onun daha geniş iqtisadi inkişaf məqsədlərinə uyğunluğunun təmin edilməsinə yönəlmiş çoxşaxəli yanaşma tələb edir [2, s.934].

● Risk məlumatlılığı və idarə edilməsinin təşviqi

Müəssisələri risk məlumatlılığı və möhkəm risklərin idarə edilməsi təcrübələrini prioritetləşdirməyə təşviq etmək mənəvi təhlükə ilə bağlı narahatlıqları azalda bilər. Risk məlumatlılığı və məsuliyyətli risk götürmə mədəniyyəti sığortanın qoruyucu təbiəti ilə birlikdə mövcud ola bilər.

● İnklüziv sığorta həllərinin həvəsləndirilməsi

Hökumətlər və sənayedə maraqlı tərəflər sığorta təminatçılarını xüsusilə KOM-lar üçün daha əhatəli və sərfəli həllər təklif etməyə təşviq edə bilərlər. Rəqabəti və yeniliyi təşviq edən tənzimləyici çərçivələr əlçatan sığorta seçimlərinə kömək edə bilər.

● Əməkdaşlığın və məlumat analitikasının təkmilləşdirilməsi

Əhatə boşluqlarını aradan qaldırmaq üçün müəssisələr, sığorta təminatçıları və məlumat analitikası üzrə ekspertlər arasında əməkdaşlıq vacibdir. Qabaqcıl analitikadan istifadə risk modelləşdirməsini təkmilləşdirə və yaranan risklərin proaktiv müəyyən edilməsinə və azaldılmasına kömək edə bilər [2, s.938].

● Uzunmüddətli strateji planlaşdırmanın təşviqi

Müəssisələr risk sığortasını uzunmüddətli davamlılığı vurğulayan daha geniş strategiyaya inteqrasiya etməklə qısamüddətli diqqətin tənqidi ilə mübarizə apara bilər. Sığortaya innovasiya və inkişaf üçün hesablanmış riskləri təşviq edən bütün risklərə qarşı qalxan deyil, dayanıqlılıq vasitəsi kimi baxmaq lazımdır.

Yekun olaraq, risk sığortası qlobal ticarətdə mərkəzi rol oynamağa davam etdiyi üçün məhdudiyyətləri tanıyan, potensial çatışmazlıqları aradan qaldıran və risklərin proaktiv idarə edilməsini təşviq edən balanslaşdırılmış yanaşma vacibdir. Sığortanı risk təhsili, inklüzivlik, əməkdaşlıq və uzunmüddətli davamlılığa diqqət ilə birləşdirən hərtərəfli strategiyanı inkişaf etdirməklə, bizneslər və siyasətçilər risk sığortasının beynəlxalq ticarətin inkişaf edən mənzərəsində iqtisadi inkişafın idarə edilməsində müsbət və konstruktiv qüvvə olaraq qalmasını təmin edə bilərlər [10, s.336].

Beynəlxalq ticarət üçün risk sığortasında gələcək trendlər və innovasiyalar

Beynəlxalq ticarətin dinamikası daimi təkamülə məruz qaldığından, risk sığortasının trayektoriyası risklərin idarə edilməsi mənzərəsini yenidən müəyyənləşdirməyi vəd edən inkişaf edən tendensiyalar və texnoloji yeniliklərlə qeyd olunur. Bu irəliləyişlər təkcə risk sığortasının gələcəyini formalaşdırmaqla kifayətlənmir, həm də qlobal iqtisadi inkişafa əhəmiyyətli təsir göstərir.

Risk sığortasını yenidən formalaşdıran diqqətəlayiq bir tendensiya parametrik sığortanın yüksəlişidir. Ənənəvi kompensasiyaya əsaslanan modellərdən çıxış edərək, parametrik sığorta ödənişləri işə salmaq üçün əvvəlcədən müəyyən edilmiş obyektiv parametrlərə əsaslanır. Bu yenilik iddiaların baxılmasına sürət və şəffaflıq gətirir və bu, qlobal ticarətlə məşğul olan bizneslər üçün xüsusilə cəlbedici edir. Hava şəraiti və ya iqtisadi indekslər kimi obyektiv parametrlər risklərin qiymətləndirilməsi və azaldılması üçün sadə mexanizm təmin edir [8, s.507].

Risk sığortasının gələcəyi getdikcə daha çox siyasətlərin fərdiləşdirilməsi və çevikliyi ilə xarakterizə olunur. Sığortaçılar müxtəlif qlobal bazarlarda fəaliyyət göstərən müəssisələrin müxtəlif ehtiyaclarına uyğunlaşırlar. Bu tendensiya sığorta təminatının aktuallığını artırır, sığortaçılar və bizneslər arasında əməkdaşlıq əlaqələrini gücləndirir. Uyğunlaşdırılmış siyasətlər risklərin azaldılması strategiyalarının beynəlxalq ticarət mühitinin dinamik təbiətinə uyğun olmasını təmin edir.

AI-nin risk sığortası proseslərinə daxil edilməsi risklərin qiymətləndirilməsi və anderraytinqdə inqilab edir. Süni intellekt alqoritmləri geniş məlumat dəstlərini təhlil edir, nümunələri müəyyənləşdirir və riskləri görünməmiş dəqiqliklə qiymətləndirir. Bu, təkcə sığorta müraciəti prosesini asanlaşdırmır, həm də daha dəqiq risk qiymətlərini təyin etməyə imkan verir. Beynəlxalq ticarətlə məşğul olan müəssisələr sığorta təminatının onların unikal risk profilləri ilə sıx uyğunlaşmasını təmin edərək, risklərin daha çox məlumat əsaslı və dəqiq qiymətləndirilməsindən faydalana bilərlər [8, s.511].

Blokçeyn, qeyri-mərkəzləşdirilmiş və şəffaf təbiəti ilə sığorta əməliyyatlarının qeydiyyatını və yoxlanmasını dəyişdirir. Etibarın əsas olduğu beynəlxalq ticarətdə blokçeyn müqavilələrin bütövlüyünü təmin edir, fırıldaqçılığı azaldır və iddiaların işlənməsinin səmərəliliyini artırır. Blokçeyn tərəfindən işə salınan ağıllı müqavilələr iddiaların həllini avtomatlaşdırır və sürətləndirir, problemsiz və saxtakarlıq prosesini təmin edir.

Əşyaların İnterneti (IoT) və telematikanın yaxınlaşması risklərin idarə edilməsi üçün vacib olan müxtəlif parametrlər üzrə real vaxt məlumatlarına kömək edir. Beynəlxalq ticarətdə yük daşımalarında IoT cihazları və avtomobil sektorunda telematika qiymətli məlumatlar verir. Sığortaçılar sığorta haqlarına və risklərin azaldılması strategiyalarına təsir edən nəqliyyat və sürücülük davranışları ilə bağlı riskləri izləyə və qiymətləndirə bilərlər.

Tarixi məlumatlardan və statistik alqoritmlərdən istifadə edən proqnozlaşdırıcı analitika gələcək tendensiyaları və potensial riskləri proqnozlaşdırmaq imkanı təklif edir. Risklərin idarə edilməsində bu texnologiya sığortaçılara beynəlxalq bazarlarda yaranan riskləri qabaqcadan görməyə imkan verir. Proqnozlaşdırılan analitikaya əsaslanan risklərin azaldılması strategiyalarının proaktiv tənzimlənməsi daha davamlı və adaptiv qlobal ticarət ekosisteminə kömək edir.

Fərdiləşdirilmiş və çevik sığorta siyasətləri bizneslərə, xüsusən də KOM-ları yeni bazarlara girərkən inkişaf etmiş risk azaltma vasitələri ilə gücləndirir. Bu, qlobal bazara girişi təşviq etməklə daha geniş biznes dairələrini beynəlxalq imkanları araşdırmağa, iqtisadi inkişafı təşviq etməyə təşviq edir [4, s.276].

Blockchain və parametrik sığortanın inteqrasiyası iddiaların səmərəli və şəffaf şəkildə işlənməsini təmin edir. Bu, nəinki inzibati yükləri azaldır, həm də gözlənilməz hadisələr qarşısında biznesin vaxtında kompensasiyasını təmin edir. Qazanılan səmərəlilik davamlı iqtisadi inkişafı dəstəkləyərək pul vəsaitlərinin hərəkətinə müsbət təsir göstərir.

Süni intellekt, IoT və proqnozlaşdırıcı analitikanın inteqrasiyası müəssisələrə dataya əsaslanan anlayışlar təqdim edir. Beynəlxalq ticarətdə bu, riskə məruz qalma və bazar dinamikası ilə bağlı daha məlumatlı qərarların qəbul edilməsinə çevrilir. Məlumatlı qərarlar qeyri-müəyyənliklərin təsirini minimuma endirməklə, davamlı iqtisadi inkişafı təşviq edərək, biznesin dayanıqlığına kömək edir [4, s.80].

Risk sığortasında inkişaf etməkdə olan texnologiyaların tətbiqi sığortaçıların, bizneslərin və texnologiya provayderlərinin əməkdaşlıq etdiyi innovasiya ekosistemini inkişaf etdirir. Bu əməkdaşlıq ruhu iqtisadi inkişafı və texnoloji tərəqqiyə təkan verən müsbət əks-əlaqə yaradaraq yeni risklərin azaldılması həllərinin inkişafına səbəb ola bilər.

Yekun olaraq, beynəlxalq ticarətdə risk sığortasının gələcəyi innovasiya, fərdiləşdirmə və texnoloji inteqrasiya ilə xarakterizə olunur. Bu tendensiyalar təkcə risklərin idarə edilməsi strategiyalarını yenidən müəyyən etmir, həm də qlobal iqtisadi inkişafa müsbət təsir etmək potensialına malikdir. Riskləri və qeyri-müəyyənlikləri idarə etmək üçün biznesləri innovativ alətlərlə təmin etməklə, inkişaf edən risk sığortası sahəsi beynəlxalq ticarətin bir-biri ilə əlaqəli dünyasında dayanıqlığın artırılması və dayanıqlı iqtisadi artımın sürətləndirilməsi üçün katalizatora çevrilir.

Nəticə

Qlobal ticarətdə risk sığortası ilə iqtisadi inkişaf arasındakı mürəkkəb əlaqəni araşdırarkən aydın olur ki, mənzərə yaranan tendensiyalar və innovativ texnologiyalar tərəfindən formalaşan sürətlə inkişaf edir. Bu kəşfiyyatı yekunlaşdırarkən, əsas məqamları yenidən nəzərdən keçirmək, risk sığortasının iqtisadi inkişafa təsirini təsdiqləmək və davamlı iqtisadi tərəqqi üçün effektiv risklərin idarə edilməsinə üstünlük vermək üçün bizneslər, siyasətçilər və maraqlı tərəflər üçün fəaliyyətə çağırış etmək vacibdir.

Tədqiqatımız boyu biz beynəlxalq ticarət kontekstində risk sığortasının çoxşaxəli dinamikasını araşdırdıq. Ortaya çıxan əsas məqamlara parametrik sığortanın yüksəlişi, siyasətlərin fərdiləşdirilməsi və blockchain, AI və IoT kimi qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası kimi risk sığortasının gələcəyini formalaşdıran transformativ tendensiyalar daxildir. Bu yeniliklər nəinki risklərin idarə edilməsi strategiyalarını yenidən müəyyənləşdirir, həm də bizneslərə qlobal ticarətin mürəkkəbliklərini daha dəqiq və davamlılıqla idarə etmək üçün imkanlar təqdim edir.

Qlobal ticarətdə risk sığortasının iqtisadi inkişafa təsiri böyükdür. Müəssisələrə qeyri-müəyyənlikləri azaltmaq, riskləri idarə etmək və əməliyyatlarını qorumaq üçün alətlər təqdim etməklə, risk sığortası iqtisadi artımın stimullaşdırıcısına çevrilir. Risk sığortası biznesin inamının artırılmasından və beynəlxalq ticarət əlaqələrinin asanlaşdırılmasından tutmuş bazara səmərəli giriş və iddiaların işlənməsinə töhfə verməyə qədər, davamlı iqtisadi tərəqqi üçün əlverişli mühitin yaradılmasında mühüm rol oynayır.

İş nümunələri risk sığortasının inkişaf etməkdə olan bazarlara investisiya üçün katalizator rolunu oynadığını, təchizat zəncirinin dayanıqlığını təmin etdiyini və ixrac artımını necə dəstəklədiyini nümayiş etdirdi. Bu real dünya nümunələri sığorta mexanizmləri ilə asanlaşdırılan effektiv risklərin idarə edilməsinin həm fərdi müəssisələr, həm də daha geniş iqtisadi mənzərə üçün əldə edə biləcəyi maddi və müsbət nəticələri vurğulayır.

Ənənəvi risklərin idarə edilməsi təcrübələri və innovativ həllərin kəsişməsində dayandıqca, fəaliyyətə çağırış ortaya çıxır. Bizneslər, siyasətçilər və maraqlı tərəflər qlobal ticarətin inkişaf edən təbiətini və effektiv risklərin idarə edilməsi strategiyalarına üstünlük verilməsinin vacibliyini dərk etməlidirlər.

Bizneslər üçün bu, risk sığortasında yeni tendensiyalar və texnologiyaların təqdim etdiyi imkanların mənimsənilməsini nəzərdə tutur. Bu, beynəlxalq ticarətlə bağlı unikal riskləri fəal şəkildə qiymətləndirmək və anlamaq, fərdiləşdirilmiş və çevik sığorta həllərini qəbul etmək və qabaqcıl texnologiyaların risklərin idarə edilməsi təcrübələrinə inteqrasiyası çağırışıdır.

Siyasətçilərə, xüsusilə kiçik və orta sahibkarlıq üçün inklüziv sığorta həllərinin inkişafını və əlçatanlığını stimullaşdıran əlverişli mühit yaratmağa çağırılır. Risk sığortasının geniş miqyasda iqtisadi inkişafa töhfə verməsini təmin etmək üçün tənzimləyici çərçivələr rəqabəti, innovasiyanı və əməkdaşlığı təşviq etməlidir.

Bütün sənayelər üzrə maraqlı tərəflər risklərin idarə edilməsi sahəsini daha da inkişaf etdirmək üçün bilik mübadiləsi və birgə səylərlə məşğul olmalıdırlar. Sığortaçılar, bizneslər və texnologiya təminatçıları arasında tərəfdaşlığı təşviq edən innovasiya ekosistemləri inkişaf etdirilməlidir. Bu

əməkdaşlıq ruhu qlobal ticarətin dinamik mənzərəsində yaranan risk və çağırışlara cavab verən yeni həllərin yaradılmasına təkan verəcək.

Yekun olaraq, qlobal ticarətdə risk sığortasının incəlikləri ilə səyahət onun iqtisadi inkişafdakı əsas rolunu vurğuladı. Gələcəyə baxdıqca, effektiv risklərin idarə olunmasına vurğu davamlı iqtisadi tərəqqi üçün əsas rol oynayır. İnnovasiya, fərdiləşdirmə və əməkdaşlığı əhatə etməklə, bizneslər və siyasətçilər nəinki riskləri azaldan, həm də qlobal ticarəti davamlılıq, böyümə və ortaq rifahın gələcəyinə doğru irəlilədən bir kurs təyin edə bilərlər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Agmon, T. (1986). Protection and Export Insurance: the Identification and the Measurement of International Trade Risks. The Geneva Papers on Risk and Insurance, 11(41), 249–254. http://www.jstor.org/stable/41950198
2. Arena, M. (2008). Does Insurance Market Activity Promote Economic Growth? A Cross-Country Study for Industrialized and Developing Countries. The Journal of Risk and Insurance, 75(4), 921–946. http://www.jstor.org/stable/25145316
3. Bar-Niv, R., & Bickelhaupt, D. L. (1986). Research in International Risk and Insurance: Summary, Synthesis, and Prospects. The Journal of Risk and Insurance, 53(1), 119–134. https://doi.org/10.2307/252270
4. Kahane, Y. Insurance and Risk Management of Foreign Trade Risks. Geneva Pap Risk Insur Issues Pract 11, 274–284 (1986). https://doi.org/10.1057/gpp.1986.26
5. Outreville, J. F. (1990). The Economic Significance of Insurance Markets in Developing Countries. The Journal of Risk and Insurance, 57(3), 487–498. https://doi.org/10.2307/252844
6. Pravin Krishna, Andrei A. Levchenko, Lin Ma, William F. Maloney, Growth and risk: A view from international trade, Journal of International Economics, Volume 142, 2023, 103755, ISSN 0022-1996, https://doi.org/10.1016/j.jinteco.2023.103755.
7. Prokopjeva, E., Kuznetsova, N., & Kalayda, S. (2020). Insurance market development and economic growth indicators: the study of relationship in the world. Economic Annals-XXI, 185(9-10), 48-60. doi: https://doi.org/10.21003/ea.V185-05
8. Sajid Mohy ul din, Angappan Regupathi, Arpah Abu-Bakar, (2017) “Insurance effect on economicgrowth – among economies in various phases of development”, Review of International Business andStrategy, Vol. 27 Issue: 4, pp.501-519, https://doi.org/10.1108/RIBS-02-2017-0010
9. Sajid Mohy ul din; Abu-Bakar, Arpah; Regupathi, Angappan (2017) : Does insurance promote economic growth: A comparative study of developed and emerging/ developing economies, Cogent Economics & Finance, ISSN 2332-2039, Taylor & Francis, Abingdon, Vol. 5, Iss. 1, pp. 1-12, https://doi.org/10.1080/23322039.2017.1390029
10. UNCTAD. Trade and development aspects of insurance services and regulatory frameworks. UNITED NATIONS, New York and Geneva, 2007, 438 p.

Аслы Руслан гызы Эюбова
Магистрант, Бакинский Государственный Университет
asli.eyyubova552@gmail.com

Фарид Фикрет оглы Бабаев
к.э.н., доц., Бакинский Государственный Университет,
farid.babaev.bsu@gmail.com

Влияние страхования рисков в глобальной торговле на ход экономического развития

Резюме

Цель исследования. Основная цель данного исследования — изучить и проанализировать многогранную связь между страхованием рисков в глобальной торговле и его последующим влиянием на экономическое развитие.

Методология исследования. В исследовании используется смешанный подход, сочетающий в себе всесторонний обзор существующей литературы с тематическими исследованиями, иллюстрирующими практическое применение страхования рисков в международной торговле.

Прикладное значение исследования. Это исследование имеет важное значение для бизнеса, политиков и заинтересованных сторон, участвующих в глобальной торговле.

Результаты исследования. Результаты исследования подчеркивают преобразующие тенденции в страховании рисков, делая упор на индивидуализацию, гибкость и технологическую интеграцию.

Оригинальность и научная новизна исследования. Это исследование вносит оригинальные идеи, синтезируя текущие теоретические основы с практическими приложениями, предлагая всестороннее понимание развивающейся роли страхования рисков в глобальной торговле. Оригинальность заключается в целостном подходе, сочетающем теоретические перспективы с практическим применением для освещения развивающейся ситуации в страховании рисков в глобализированном экономическом контексте.

Ключевые слова: страхование рисков, глобальная торговля, экономическое развитие, управление рисками, международная торговля, новые тенденции.

Asli Ruslan Eyyubova
Master, Baku State University
asli.eyyubova552@gmail.com

Farid Fikret Babayev,
Ph.D., Assoc. Prof., Baku State University,
farid.babayev.bsu@gmail.com

The impact of risk insurance in global trade on the progress of economic development

Summary

Purpose of the research. The primary purpose of this research is to investigate and analyze the multifaceted relationship between risk insurance in global trade and its consequential impact on economic development.

Methodology of the research. The research employs a mixed-methods approach, combining a comprehensive review of existing literature with case studies illustrating the practical applications of risk insurance in international commerce.

Applied significance of the research. This research holds significant implications for businesses, policymakers, and stakeholders engaged in global trade.

Results of the research. The results of the research highlight the transformative trends in risk insurance, emphasizing customization, flexibility, and technological integration.

Originality and scientific innovation of the research. This research contributes original insights by synthesizing current theoretical frameworks with real-world applications, offering a comprehensive understanding of the evolving role of risk insurance in global trade. The originality lies in its holistic approach, combining theoretical perspectives with practical applications to illuminate the evolving landscape of risk insurance in the globalized economic context.

Keywords: risk insurance, global trade, economic development, risk management, international commerce, emerging trends.

UOT: 339

Nəsimi Arif oğlu KƏLƏŞOV
magistr
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
nasimi.kalashov2001@gmail.com

Elmi rəhbər: i.e.n., dos. Adil Şeyruz oğlu HÜSEYNOV
10.30546/4.71.73001.2024.015

XİDMƏTLƏRİN BEYNƏLXALQ TİCARƏTİ PERSPEKTİV SEQMENT KİMİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – xidmət ticarətinin inkişafının tədqiqindən, onun iqtisadiyyatdakı rolunun müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində sistematik yanaşma, kompleks təhlil, ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil, sintez metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatın nəticələrindən orta və uzunmüddətli dövr üçün xidmət ixracının inkişafı üzrə məqsədyönlü dövlət proqramının işlənib hazırlanması və dövlət iqtisadiyyatının davamlı artımını təmin etmək və ixracın resurs yönümlülüyünü şaxələndirmək məqsədilə ixracın artırılması ilə bağlı proqramlara daxil edilməsi mümkündür.

Tədqiqatın nəticəsi – müasir beynəlxalq xidmət ticarəti sürətlə genişlənir, bununla da milli iqtisadiyyatın və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişaf etdirilməsinə böyük təsir göstərir və nəticə olaraq bütün ölkələrin sosial həyatında daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, bu proses elmi-texniki tərəqqinin daim artan tələbatının, eləcə də əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinin obyektiv nəticəsi sayılır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – tədqiqatda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə xidmət ticarətinin sektoral strukturlarının xüsusiyyətləri göstərilmiş, son illər üzrə beynəlxalq xidmət ticarətinin dinamikası, sektoral strukturu araşdırılmış, xidmət ticarətinin hazırkı vəziyyətinə əsasən sürətli inkişaf edən sahələrdən olması qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: beynəlxalq xidmət ticarəti, sektoral struktur, tənzimləmələr, dinamika.

Giriş

Xidmətlər istehsalda son dərəcə mühüm rol oynayır, həmçinin qlobal dəyər zəncirlərinin fəaliyyətinə təsir göstərir. Deməli, xidmətlərin beynəlxalq ticarəti qlobal iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə imkan yaradır. Hazırda xidmətlərin mövcudluğu fərdin, o cümlədən bütövlükdə cəmiyyətin həyat keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Ticarət sahəsində də xidmətlərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xidmət mübadiləsi beynəlxalq ticarətin ən sürətlə inkişaf edən seqmentidir. Nəqliyyat, bank, rabitə, sığorta və s. kimi digər xidmətlərdən istifadə etmədən isə heç bir xarici ticarət əməliyyatı aparıla bilməz.

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xidmətlər bazarı biznes əməliyyatlarının bir forması kimi dövlətlərin sabit iqtisadi artım templərini təmin etmək və öz vətəndaşlarının rifahını yüksək səviyyədə saxlamaq imkanlarını əks etdirən əsas meyar kimi çıxış edir. Müasir beynəlxalq xidmət ticarəti sürətlə genişlənir, milli iqtisadiyyatın və bütövlükdə dünya iqtisadiyyatının inkişafına getdikcə əhəmiyyətli təsir göstərir və bütün ölkələrin sosial həyatında getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bu proses elmi-texniki tərəqqinin daim artan tələbatının və əmək bölgüsünün daha da dərinləşməsinin obyektiv nəticəsidir.

Ümumdünya Ticarət Təşkilatının qaydalarına əsasən, xidmətin istehsalçısı və onun alıcısı aparılan əməliyyatın yerindən asılı olmayaraq, xidmət beynəlxalq ticarətin subyektinə çevrilir. Rabitə, nəqliyyat, kompüter sferasında texnologiyaların intensiv inkişafı, qlobal internetin inkişafı və ümumiyyətlə, rəqəmsal iqtisadiyyatın qurulması ölkələrin xidmətlərin ticarəti sahəsinə daha çox

diqqət yetirməsini zəruri edir.

Beynəlxalq ticarətdə xidmət mübadiləsi mühüm və artan yer tutur. Tarixən hər bir xidmət növü ayrıca, özünəməxsus xüsusiyyətləri olan xüsusi fəaliyyət sahəsi kimi baxılırdı, xidmət sektoru isə bu fəaliyyət sahələrinin cəmi şəklində nəzərdən keçirilirdi. Bununla da, bir-birindən fərqli fəaliyyət sahələrinin sadə təsnifləndirilməsi aparılırdı. Ancaq xidmət sahələrinin bu şəkildə sadə təsnifləndirilməsi yalnız onların müxtəlifliyini əks etdirə bilər, lakin bu təsnifləndirmə xidmətlərin iqtisadi mahiyyətini, eləcə də marketinq zamanı xidmətlərin idarə edilməsi üsullarının xüsusiyyətlərini tam bildirmir. Bu baxımdan müxtəlif təsnifləndirmə üsullarının tətbiqinə və fərqli yanaşmaların nəzərdə tutulmasına zərurət yaranır. Bu zaman ilk olaraq xidmətləri kifayət qədər çox sayda və bir-biri ilə əlaqəli şəkildə növlərə bölmək olar.

Xidmət, əsasən qeyri-maddi olan konkret əmək məhsulu hesab edilir və dəyəri əməyin faydalı nəticəsinə əsaslanır. Belə ki, xidmətlər insanın şəxsi ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynayır, eyni zamanda konkret istehlak dəyərlərinin, yəni intellektual, fiziki, sosial dəyərlərin əsas daşıyıcısı sayılır. Bir sözlə, xidmətləri alınan məhsulun faydası və ya dəyəri kimi nəzərdən keçirmək olar.

Xidmətlərin təsnifatlandırılması

Xidmət mübadiləsi hazırda beynəlxalq ticarətin qlobal bazar konyunkturasından, onun dəyişməsindən nisbətən az asılı olan, sürətlə inkişaf edən seqmenti sayıla bilər. Xidmət ticarəti istənilən ölkəyə öz ixracını diversifikasiya etmək, ən əsası gəlir və məşğulluğu artırmaq üçün şərait yaradır, müxtəlif imkanlar təqdim edir. Bu imkanlar xüsusilə, istər coğrafi, istərsə də sənaye baxımından xidmət bazarlarının artan müxtəlifliyi nəticəsində daim yeni iş yerlərinin yaradılması ilə bağlıdır. Belə ki, ölkələrin xidmətlərin beynəlxalq ticarəti sahəsinə sürətli və səmərəli inteqrasiyası bilavasitə dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının optimal istiqamətlərindəndir. Bu, istənilən ölkəyə onun ən güclü rəqabət üstünlüklərindən istifadə etməyə də imkan verir.

Dünya ticarətində əsas xidmət növlərini aşağıdakı kimi sadalamaq olar:

- nəqliyyat, sığorta kimi xarici ticarətlə bağlı xidmətlər;
- idarəetmə xidmətləri, lisenziya ticarəti, nou-hau və s. kimi xidmətlər;
- beynəlxalq ödənişlərin, lizinq əməliyyatlarının və s. yerinə yetirilməsi ilə bağlı xidmətlər;
- əməkhaqqının ödənilməsi, sosial müavinətlər və s. kimi əmək qüvvəsinə dair xidmətlərin ticarəti;
- konsaltinq, daşınmaz əmlak, françayzinq, reklam və s. bu kimi xidmətlər;
- turizm, bank xidmətləri və s. kimi sosial-mədəni xidmətlər [4, s. 514].

Ümumdünya Ticarət Təşkilatı tərəfindən müəyyən edilmiş beynəlxalq xidmətlərin təsnifatına dair dörd bölgünü qeyd etmək olar.

- Sərhədlərarası xidmətin göstərilməsi. Bunlara misal olaraq xaricdə istehlakçıya telefonla hüquq məsləhəti verən hüquqi məsləhət şirkətlərini, internet istifadəçisinin xaricdə hansısa şirkətə məxsus proqram təminatı və ya tətbiqi satın alması və yükləməsini, müxtəlif onlayn təhsil xidmətlərini qeyd etmək olar.
- Xaricdə istehlak. Bura fiziki şəxslərin başqa ölkəyə səfərləri nəticəsində getdikləri yerdə sərf etdikləri xərcləri və əldə etdikləri xidmətləri aid etmək olar. Buna ən yaxşı nümunə kimi son vaxtlarda böyük göstəricilərin olduğu turizm sahəsidir.
- Müəssisə vasitəsilə xidmətin göstərilməsi. Hər hansı bir bankın digər ölkədəki filialının göstərdiyi maliyyə xidmətləri və ya xaricdə qurulmuş tikinti şirkətinin göstərdiyi podrat xidmətləri buna ən uyğun nümunə sayıla bilər.
- Fiziki şəxsin iştirakı ilə xidmətin göstərilməsi. Buraya peşəkar şəxsin öz adından və ya işlədiyi şirkətin adından müvəqqəti olaraq xaricə getməsi və əcnəbilərə xidmət göstərməsi aid edilə bilər [6, s. 148].

Xidmət sektoru mürəkkəb strukturu ilə xarakterizə olunur. Xidmətlərin istehlakı prinsipinə əsasən isə aşağıdakılar fərqləndirilir:

- ənənəvi xidmətlər (ticarət, nəqliyyat, qidalanma, rabitə, maliyyə, təhsil, səhiyyə və s.);

- qeyri-ənənəvi xidmətlər (turizm, maliyyə, bank işi, konsaltinq, audit, logistika, mühəndislik, təmizlik, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) və s.).

Xidmət ticarəti istənilən ölkəyə ixracı genişləndirmək, şaxələndirmək, gəlirləri və məşğulluğu artırmaq üçün əlavə imkanlar yaradır. Ancaq məlum məsələdir ki, inkişaf etmiş ölkələr beynəlxalq xidmət ticarətində lider olaraq qalırlar, inkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatının olduğu ölkələr isə mövqelərini möhkəmlətməyə səy göstərirlər. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, xidmətlər bazarı biznes əməliyyatlarının bir forması kimi dövlətlərin sabit iqtisadi artım templərini təmin etmək və öz vətəndaşlarının rifahını yüksək səviyyədə saxlamaq imkanlarını əks etdirən əsas meyar kimi çıxış edir.

Hazırda xidmət ticarəti və onun araşdırılması olduqca zəruridir. Belə ki, dünya iqtisadiyyatında əsas anlayışlardan biri ölkənin xarici ticarət fəaliyyətinin nəticələrini əks etdirən tədiyyə balansının cari hesabıdır. Bu bölmənin tədiyyə balansının maddələrindən biri xidmət ticarətidir. Bu gün xidmət sahəsi maddi istehsalla müqayisədə lider mövqe tutursa, o zaman ölkə iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş sayılır. Bütün bunlar xidmət ticarətinin əhəmiyyətindən və bu iqtisadi fenomenin mahiyyətini və məzmununu bilmək zərurətindən danışır.

Xidmət sektoru dünya iqtisadiyyatının üçüncü sektoruna aid edilir. Postindustrial cəmiyyətdə həm ayrı-ayrı dövlətin, həm də bütün dünya birliyinin iqtisadi artımının təmin edilməsində prioritet məsələyə çevrilir. Dünya iqtisadiyyatında ilkin və ikinci dərəcəli sektorların payı azaldığı halda, xidmət sektorunun payı hər gün keçdikcə artır. Son illər ərzində qlobal ümumi məhsulun strukturunda xidmət sektorunun payı 63 %, inkişaf etmiş ölkələrdə 75 %, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə 50 % təşkil edir. Post-sənayeləşmə irəlilədikcə, artan sayda fəaliyyət növləri əsas və ikinci sektorlardan xidmət sektoruna keçir. Üçüncü sektorun ən çox inkişaf etdiyi ölkənin iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətliliyi yüksəkdir və böyük inkişaf perspektivləri vardır [2, s. 2].

COVİD-19 pandemiyasından sonra xidmət ticarətinin bərpası

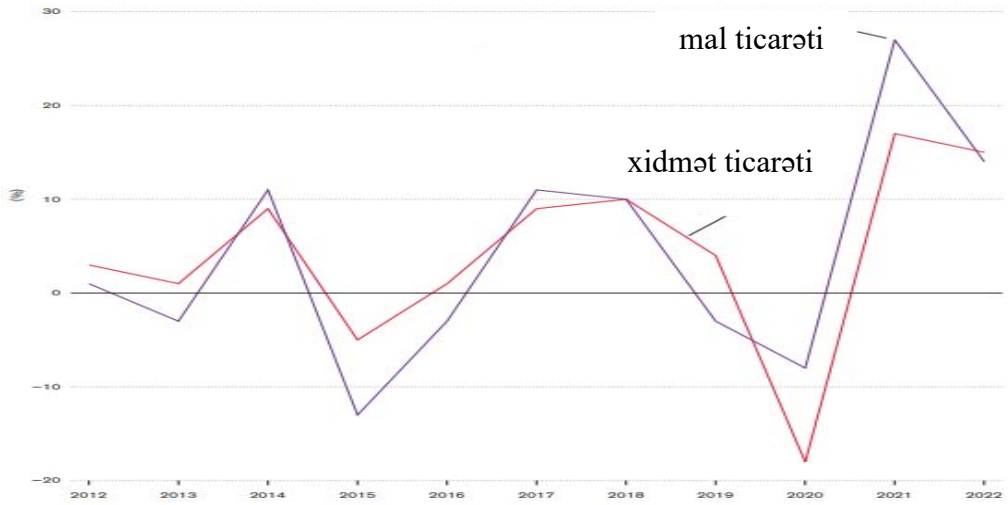
Xidmət ticarətinin Ümumdünya Ticarət Təşkilatının barometrinə görə xidmət ticarəti malların ticarətindən daha üstündür. Bu, koronavirus infeksiyasının törətdiyi fəsadların nisbətən aradan qaldırılması nəticəsində istehlak nümunələrinin mallardan xidmətlərə dəyişməsinə işarə edir. Əslində isə, bu yeni deyildir və son 20 ildə bu dəyişiklik nəzərə çarpır. Dünya istehsal sektorunun qlobal ÜDM-dəki payı 1997-ci ildə 17,4 % olsa da, artıq 2019-cu ildə bu göstərici 15,6 %-ə qədər azalmışdır. Dünya xidmət sektorunun əlavə dəyərinin qlobal ÜDM-dəki payı isə əksinə, yüksəliş göstərmişdir. 1997-ci ildə 57,4% olan göstərici 2019-cu ildə 64,3 %-ə qədər artmışdır. Bununla yanaşı, xidmət sektorları da istehsal sənayesinin ixracında mühüm dəstəkləyici rola malikdir. İstehsal sektorunun ixracında xidmət sektorlarının təmin etdiyi əlavə dəyərin payı İƏİT ölkələrində orta hesabla 31% təşkil edir. Bu, eləcə də mal ticarətinin Ukraynadakı müharibədən təsirlənməsi və istehlak nümunələrində mallardan xidmətlərə potensial keçidin təmin olunması ilə bağlıdır [7].

Bu baxımdan E.Smirnov son illərdə xidmət ticarəti sahəsində xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsinin üzləşdiyi çətinlikləri qeyd etmişdir. Bu sarsıntılar əsasən pandemiya, inflyasiya ilə bağlı olmuş və beynəlxalq ticarəti əhəmiyyətli dərəcədə zəiflədərək qlobal tədarükat zəncirlərinin inkişafına mane olmuşdur. Smirnova görə, beynəlxalq ticarət inkişaf perspektivləri əksər hallarda qeyri-müəyyən, mübadilə riskləri isə artan şəkildə qiymətləndirilməlidir. Onun fikrincə, beynəlxalq xidmət ticarəti həm də ölkələr arasında mövcud ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində effektiv sayıla bilər. Bu məqsədlə mal və xidmətlərin beynəlxalq ticarətinin davamlılığı problemləri onun inkişafı üçün yeni hərəkətverici qüvvələr ixrac edən və idxal edən ölkələr üçün dəyişmiş kontekst şəklində nəzərdən keçirilməlidir [5, s. 153].

Dövlətlərin səyi nəticəsində 2022-ci ildə xidmət ticarəti əvvəlki illə müqayisədə 15 % artmış, ümumilikdə, mal və xidmət ticarəti isə illik müqayisədə 13 % artaraq 31 trilyon ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2021-ci ildə mal ticarəti pandemiyadan əvvəlki səviyyələri aşsa da, xidmət ticarəti 2022-ci ildə artım göstərmişdir. 2020-ci ildə koronavirus pandemiyası zamanı xidmət ticarətinin səviyyəsi - 18% olsa da, bu göstərici 2022-ci ildə +15 %-ə qədər yüksəlmişdir. Kompüter xidmətləri son on ildə ən dinamik xidmət sektoru olmuşdur. 2022-ci ildə artıq bu xidmət ticarəti sahəsində sıçrayış

olmuş, əvvəlki dövrlə müqayisədə 44 % yuxarı göstərici müşahidə olunmuşdur. Bu, qlobal miqyasda proqram təminatı, bulud xidmətləri, kibertəhlükəsizlik və s. bu kimi sahələrə tələblərin artması ilə bağlıdır [8].

2022-ci ildə dünyada pandemiyanın yaratdığı məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasından sonra turizm güclü şəkildə bərpa olunmağa davam etdi. Hazırda xidmət ticarətinin ən yüksək göstəriciləri məhz turizm sahəsində yer alır (qrafik 1).

Qrafik 1. 2021-2022-ci illər üzrə mal və xidmət ticarətinin səviyyəsi

Mənbə: World Trade Organization. World Trade Statistical Review 2023. 2023. p. 10

Xüsusilə son illərdə beynəlxalq xidmətlər bazarında turizm sektoru üzrə xidmət ticarəti mühüm rol oynayır. Eyni zamanda Ümumdünya Ticarət Təşkilatının beynəlxalq xidmət ticarətini tənzimləməsi, liberallaşdırması nəticəsində əksər ölkələrdə idxal üzrə yer alan kəmiyyət məhdudiyyətləri aradan qaldırılmış, gömrük rüsumları nisbətən azaldılmış, bir sıra digər məhdudiyyətlər azaldılmışdır. Bu isə yeni, daha az məhdudiyyətlərin yer aldığı ticarət rejiminə keçidi təmin etmişdir. Xidmətlər bazarının səmərəli artımını təmin edən mühüm amil dövlət tənzimlənməsi sistemidir, belə ki, dövlət orqanları xidmətlərin göstərilməsinin strukturuna və keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Dövlət bu istiqamətdə müəssisələrin fəaliyyətinə nəzarət edir, tənzimləyici amil kimi normativ-hüquqi aktları müəyyənləşdirir. Eyni zamanda dövlət xidmətin ən böyük istehlakçılarındandır. Dövlət orqanları xidmətlərin göstərilməsinin strukturuna və keyfiyyətinə birbaşa təsir göstərir. Dövlət xidmət göstərən müəssisələrin fəaliyyətini tənzimləyən, bu sahənin inkişafına və onun fəaliyyət şəraitinə bilavasitə təsir edən normativ-hüquqi aktlar müəyyən edir. Dövlət həm də xidmətin ən böyük istehlakçılarından biri olması faktoru kimi özünü göstərir. Dövlət daha yüksək keyfiyyət tələb edən xidmətlərin göstərilməsi üçün müqavilələrin bağlanması üçün müxtəlif tenderlər keçirməklə bu sahə ilə məşğul olan müəssisələrin daha sürətlə inkişaf etməsinə stimul verir [1, s. 147].

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, xidmətlər sektorunun inkişaf dinamikasına heterojen amillərin məcmusu təsir göstərir. Hazırda danılmazdır ki, həm müasir reallıqlarda, həm də yaxın gələcəkdə tələbatın artması müşahidə olunur. Xidmət sektorunun böyüməsi əsasən tədqiqat və inkişafa investisiya qoyuluşu və xidmət sektoru ilə məşğul olan şirkətlərə qarşı liberal siyasətlə müəyyən edilir. Effektiv bazar iqtisadiyyatı qurmaq və dünya miqyasında rəqabətədavamlı olmaq üçün ölkələr inkişaf etmiş nəqliyyat, maliyyə, sığorta və postindustrial iqtisadiyyatın bir çox digər sektorları ilə geniş miqyaslı xidmətlər bazarının yaradılmasına kömək edəcək innovativ sistemlər yaratmalıdırlar. Eyni zamanda, bu sahənin liberallaşdırılması ilə yanaşı, daxili

bazarın qorunması maraqları ilə müasir infrastrukturun yaradılması üçün innovasiyalara ehtiyac arasında balansı saxlamaq lazımdır.

Nəticə

Yekun olaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, beynəlxalq xidmət ticarəti hazırda dünya iqtisadi əlaqələrinin əsas halqalarından biridir. Buna görə də xidmət ticarəti sektorunun inkişafı üçün nəzərdə tutulan mövcud vəsaitlərdən asılı olmayaraq, dünya ölkələrində əhəmiyyətli dərəcədə diqqət yetirilməlidir. Beləliklə, beynəlxalq xidmətlər bazarı hələ də fəal formalaşma mərhələsində olmasına baxmayaraq, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mühüm xüsusiyyətlərə malik olmaqla əsas hissəni təşkil edir.

İstər müasir dövrdə, istərsə də yaxın gələcəkdə elmi-texniki tərəqqinin sürətləndirilməsi, istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi xidmətlərə olan tələbatları artıracağı üçün xidmətlərin beynəlxalq ticarətinin də durmadan artması danılmazdır. Effektiv bazar iqtisadiyyatı qurmaq və dünya miqyasında rəqabətədavamlı olmaq üçün ölkələr inkişaf etmiş nəqliyyat, maliyyə, sığorta və postsənaye iqtisadiyyatının müasir standartlara və normalara cavab verən bir çox digər sektorları ilə geniş miqyaslı xidmətlər bazarının yaradılmasına kömək edəcək innovativ sistemlər yaratmalıdırlar.

Ölkələrin inkişaf etdirilmiş nəqliyyat, kommunikasiya, maliyyə, sığorta, ticarət, kredit sektorları, müasir tələblərə cavab verən geniş miqyaslı xidmət sektoru olmadan effektiv bazar iqtisadiyyatı formalaşdırması mümkün deyildir. Buna görə də bazar prinsiplərinə keçidin və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyanın hazırkı mərhələsində ölkələr xidmət ticarətinin inkişafına diqqət yetirməli, sürətlənməni təmin etməlidirlər.

Dünya bazarında xidmətlər ticarətinin strukturunun təhlili aşağıdakı əsas tendensiyalar haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir. Birincisi, müasir xidmətlər adlanan növlərdə elmi-texniki tərəqqinin və İT texnologiyalarının təsiri ilə formalaşan əhəmiyyətli artım müşahidə olunur. Müasir xidmətlərə kompüter, informasiya, bəzi maliyyə xidmətləri və əqli mülkiyyət hüquqları sahəsindəki xidmətləri aid etmək olar. Kontragentlərin fəaliyyətini də nəzərə alan nəqliyyat, turizm, distribütorluq və s. kimi ənənəvi xidmət növləri həm də onların ticarət səviyyəsinin yüksəlməsindən faydalanır. Müasir və ənənəvi xidmətlər arasındakı sərhəd tədricən daha da artır. Müxtəlif gəlir səviyyələrinə malik ölkələrdə rəqəmsal xidmətlərin artması ilə yüksək texnologiyalı xidmətlərin ixracının qlobal iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən sektoruna çevrilməsi də sürətlənir. Beləliklə, müasir xidmət növlərinin artımı ixrac axınlarının yenidən istiqamətləndirilməsi baxımından mühüm tendensiya hesab olunur. Bu isə inkişaf etməkdə olan ölkələrin artım strategiyalarının həyata keçirilməsi üçün xüsusilə vacibdir.

İkincisi, hazırda əmək bazarında struktur transformasiyası baş verir. Xidmətlərin ticarəti getdikcə qütbləşən əmək bazarlarına cavab olaraq gələcək onilliklər üçün yeni iş yerlərinin yaradılması üçün imkanlar yaradır. Hətta gələcəkdə iş yerlərinə tələbatın əsasən texnoloji infrastruktura əsaslanmasını da qeyd etmək olar.

Hazırda gündəlik işlərin avtomatlaşdırılması və onun kodlaşdırılması daha geniş vüsət alır və makroəhəmiyyətli hala gəlir. Bu isə milli iqtisadi qurumları qlobal tələbatın bu tendensiyalarına uyğun olaraq işçi qüvvəsini yenidən bölüşdürməyə məcbur edir.

Üçüncüsü, xidmət ticarəti mal ticarətindən qat-qat daha genişdir. Xidmət ixracının artımı ilə gəlir fərqi arasında isə əks-əlaqə mövcuddur. Bunu işçi qüvvəsinin yerdəyişməsi ilə əlaqələndirmək olar. Bu isə öz növbəsində işçi qüvvəsinin mobilliyinin artmasına səbəb olur və aşağı və orta gəlirli işçilərin rifah halının yaxşılaşmasına müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatı yekunlaşdırmaq üçün belə nəticəyə gəlmək olar ki, xidmət ticarəti dünya iqtisadi əlaqələrinin ən mühüm hissəsidir və bu sahənin inkişafı üçün mövcud vəsaitlərdən asılı olmayaraq, bütün dünya ölkələrinə ən çox diqqət yetirilməlidir. Tədqiqat zamanı qarşıya qoyulan məqsədin həyata keçirilməsi aşağıdakı problemləri həll etməyə imkan verir:

1. beynəlxalq ticarətin anlayışlarının və mahiyyətinin nəzərdən keçirilməsi;

2. dünya bazarında xidmət ticarətinin əsas növlərinin təsnifatının qiymətləndirilməsi;
3. beynəlxalq ticarətin aparılmasının müasir üsul və prinsiplərinin müəyyən edilməsi.

Beləliklə, qlobal xidmətlər bazarı hələ də yüksək sürətlə baş verən fəal formalaşma mərhələsində olmasına baxmayaraq, müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin mühüm hadisəsi hesab oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kıratlı F. Dünya ve Türkiyede hizmet ticareti gelişimi. 2018. İktisadi idari ve siyasal araştırmalar dergisi. s. 147-148
2. UNCTAD. International trade in services 2023. UNCTADSTAT. October 2023. p. 2
3. World Trade Organization. World Trade Statistical Review 2023. 2023. p. 10
4. Юсупова М. (2020). Международная торговля: современное состояние и перспективы развития. Международный журнал прикладных наук и технологий “Integral”. №3. стр. 514, 520
5. Смирнов Е.Н. Международная торговля в условиях новых стрессов в развитии глобальной экономики. Международная торговля и торговая политика. 2023. стр. 153, 156
6. Цебекова Е. П., Жидков Е. В. (2023). Международная торговля услугами: понятие, особенности и основные принципы. с. 148, 149
7. https://www.oecd.org/sdd/its/International-trade-statistics-Q3-2023.pdf
8. https://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main+menu/analizler/uluslararasi+hizmet+ticareti+istatistikleri+nedir

Магистр: Калашов Насими Ариф
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет (UNEC)
nasimi.kalashov2001@gmail.com

Научный руководитель: доц. Гусейнов Адиль Шейруз

Международная торговля услугами как перспективный сегмент

Резюме

Цель исследования - изучить развитие торговли услугами, определить ее роль в экономике.

Методология исследования - системный подход, комплексный анализ, обобщение, сравнительный анализ, синтез, в исследовательской работе использовались методы.

Практическая значимость исследования - по результатам исследования можно разработать целенаправленную государственную программу развития экспорта услуг на среднесрочную и долгосрочную перспективу и включить их в программы, связанные с увеличением экспорта в целях обеспечения устойчивого роста. экономики государства и диверсифицировать ресурсную направленность экспорта.

Результатом исследования является то, что современная международная торговля услугами стремительно расширяется, тем самым оказывая большое влияние на развитие национальной экономики и мирового хозяйства в целом, и как следствие, она приобретает все большее значение в общественной жизни населения. все страны. В связи с этим можно отметить, что этот процесс считается объективным результатом постоянно растущей потребности научно-технического прогресса, а также углубления разделения труда.

Оригинальность и научная новизна исследования - в исследовании показаны особенности отраслевой структуры торговли услугами в развитых и развивающихся странах, исследована динамика международной торговли услугами в последние годы, отраслевая структура, а также Было отмечено, что торговля услугами является одной из наиболее быстро развивающихся сфер, исходя из сложившейся ситуации.

Ключевые слова: международная торговля услугами, отраслевая структура, регулирование, динамика

Master: Nasimi Arif Kalashov
Azerbaijan State University of Economics (UNEC)
nasimi.kalashov2001@gmail.com

Scientific director: i.e.n., docent Huseynov Adil Sheyruz

International trade in services as a perspective segment

Summary

The purpose of the research is to study the development of trade in services, to determine its role in the economy.

Methodology of the research - systematic approach, complex analysis, generalization, comparative analysis, synthesis, methods were used in the research work.

Application importance of the research - from the results of the research, it is possible to develop a purposeful state program for the development of service exports for the medium and long term and include them in programs related to increasing exports in order to ensure the sustainable growth of the state economy and diversify the resource orientation of exports.

The result of the study is that modern international service trade is rapidly expanding, thereby having a great impact on the development of the national economy and the world economy as a whole, and as a result, it is becoming more important in the social life of all countries. In this regard, it can be noted that this process is considered an objective result of the ever-increasing demand of scientific and technical progress, as well as the deepening of the division of labor.

The originality and scientific novelty of the research - the features of the sectoral structures of trade in services in developed and developing countries were shown in the research, the dynamics of the international trade in services in recent years, the sectoral structure were investigated, and it was noted that trade in services is one of the fastest growing fields based on the current situation.

Keywords: international service trade, sectoral structure, regulations, dynamics

V BÖLMƏ
YAŞIL İQTİSADİYYAT, MARKETİNQ, SAHİBKARLIQ VƏ BİZNES FƏALİYYƏTİ

UOT: 338

Ləman Rafiq qızı ALLAHVERDİYEVA
ADİU-nun nəzdində Qida Sənayesi Kollecinin müəllimi
e-poçt: ilaxh@mail.ru
10.30546/4.71.73001.2024.016

YAŞIL İQTİSADİYYAT, YAŞIL ARTIM VƏ DAVAMLI İNKİŞAF

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – institusional nöqteyi-nəzərdən yaşıl iqtisadiyyata, yaşıl artım və davamlı inkişafa strateji cəhətdən keçidin təhlilidir.

Tədqiqatın metodologiyası – mövzunun tədqiqində məntiqi təfəkkürə söykənən analiz və sintez, faktlar haqqında fikir söyləmək üçün müqayisə, induksiya və deduksiya metodlarından istifadə edilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – bütün dünyada yayılmış bir iqtisadi anlayış olaraq yaşıl iqtisadiyyat ekoloji risklərin və ekoloji çatışmazlıqların əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması yolu ilə insanların rifahı və sosial vəziyyəti arasında balansa nail olmağa çalışır.

Tədqiqatın nəticəsi – yaşıl iqtisadiyyat mövcud modellə müqayisədə daha yüksək iqtisadi artım templəri təmin edən qlobal iqtisadiyyatı yenidən canlandırır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Qloballaşan dünyada ətraf mühitin qorunmasına dair məsələlər cəmiyyət və müxtəlif təsərrüfat subyektləri arasında məsuliyyəti müəyyən edir. Bu gün biznesin davamlılığını təmin etmək məqsədilə cəmiyyətin ekoloji maarifləndirilməsi və onların da bu problemlərə adekvat reaksiyası aktual məsələlərdəndir.

Açar sözlər: yaşıl iqtisadiyyat, davamlı inkişaf, yaşıl artım, ətraf mühit, transformasiyalar.

Giriş

“Yaşıl iqtisadiyyat” anlayışı geniş anlayış olub iqtisadi göstəricilərin müəyyən edilməsi daxil olmaqla çoxsəviyyəli idarəetməni əhatə edir.

Yaşıl iqtisadiyyat ətraf mühit və iqtisadiyyat arasında qırılmaz əlaqələrə əsaslanan davamlı inkişafa nail olunması üçün vasitədir. Bu baxımdan yaşıl iqtisadiyyat rifahı artırır, sosial və iqtisadi bərabərsizliyi azaldır və ekoloji riskləri azaldır.

Yaşıl iqtisadiyyat ekoloji cəhətdən təbii ehtiyatların qorunmasına, daha çox ekosistem xidmətlərinin və məhsulların istehsalına və ekoloji böhranı yaradan emissiyaları və çirkləndiriciləri azaltmağa yönəlmişdir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid bir-biri ilə əlaqəli iqtisadi, sosial və ekoloji böhranları həll edə bilər.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid ekosistemlərin bərpası, qorunması və təkmilləşdirilməsi ilə, az karbonlu iqtisadiyyata və iqlim dəyişikliyinə davamlılığa keçidi dəstəkləmək üçün təbii ehtiyatlardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı ekoloji prioritetlərə malikdir. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı ekosistem xidmətlərinin davamlı proqramlarının hazırlanması bacarığından asılıdır. Ekosistem xidmətlərinin sxemi yaşıl iqtisadiyyatda maraqlı tərəflərin qəbulunu və iştirakını təşviq edə bilər.

Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi fəaliyyətin daha da inkişaf edən, daha artıq sosial ədalətə və daha sağlam ətraf mühitə əsaslanan inklüziv iqtisadiyyata çevrilməsinin zəruri alətlərini təqdim edir.

Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi inkişafın və ekoloji davamlılığın birgə fəaliyyət göstərdiyi, bir-birini gücləndirdiyi və sosial inkişafda irəliləyişi dəstəklədiyi bir iqtisadiyyatdır. Bəzi müəlliflər hesab edirlər ki, yaşıl iqtisadiyyat anlayışı ekologiya və iqtisadiyyatın kəsişməsində yerləşir, digərləri

üçün isə yaşıl iqtisadiyyat cəmiyyətin və deməli, ətraf mühitin altsistemidir.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası iqtisadi inkişaf və ekoloji siyasətin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu qəbul edir və beynəlxalq təşkilatlar, qeyri-hökumət təşkilatları, akademik və tədqiqat institutları tərəfindən təbliğ olunur.

Müasir cəmiyyətin həyat tərzi kimi meydana çıxan inkişaf təbii sərvətlərin daha çox istismarına və həyat üçün təhlükəyə çevrilməsinə səbəb oldu. İstehsalın artmasına yönəldilmiş inkişaf iqtisadi cəhətdən təkmilləşmə ilə nəticələnsə də sosial və ekoloji sahələrdə uğursuzluqla üzləşdi. Məsələn, istixana qazlarının artırılması, meşə sahələrinin ixtisar olunması, növlərin və biomüxtəlifliyin yox olması, zəngin və yoxsul ölkələrdə əhalinin orta gəlirindəki qeyri-bərabərliyin mövcudluğu və s.

Yaşıl iqtisadiyyat 2008-ci ildə, iqtisadi böhranın ən qızğın çağında artan sosial bərabərsizliyi azaltmaq və davamlı inkişafa nail olmaq üçün bir vasitə kimi təqdim edildi.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası 2008-ci il qlobal maliyyə böhranından sonra ortaya çıxaraq inkişaf təcrübələrinin radikal transformasiyasını şübhə altına aldı. İlk vaxtlarda yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası həm maliyyə böhranının həlli, həm də ətraf mühit və iqtisadiyyatın kəsişməsində davamlı artıma əsaslanan siyasət idi.

2008-ci il maliyyə böhranından sonra yaşıl enerji mənbələri və texnologiyalarına investisiya qoyuluşlarını stimullaşdırmaq üçün yaşıl təşviq proqramları işə salındı. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramı (UNEP) iqlim dəyişikliyini azaltmaq üçün yaşıl iqtisadiyyatla bağlı təşəbbüs irəli sürdü. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit Proqramının (UNEP) konsepsiyasına əsasən yaşıl iqtisadiyyat ekoloji riskləri və ekoloji çatışmazlıqları əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaqla yanaşı, insanların rifahını və sosial bərabərliyini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır.

2009-cu ildə dünya iqtisadiyyatının canlandırılması, iqlim dəyişikliyinin və ətraf mühitin deqradasiyasının doğurduğu nəticələri yumşaltmaq və yoxsulluğun azaldılması strategiyası kimi Qlobal Yaşıl yeni kurs təklif edilmişdir.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının SWOT təhlili Fosse, Petrik və başqaları tərəfindən hazırlanmışdır [4, s. 16-17].

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının güclü tərəflərinə aşağıdakılar daxildir:

- beynəlxalq miqyasda geniş yayılmış konsepsiya;
- ekoloji, iqtisadi və sosial dəyişikliyə müsbət təsir;
- sektorlararası inteqrasiyanı təşviq edən yanaşma;
- yerli/regional təcrübə və bilikləri istifadə edir;
- maraqlı tərəflərin cəlb olunmasını və yerli təşkilatların hüquq və səlahiyyətlərinin artırılması;

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının zəif tərəflərinə aşağıdakılar daxildir:

- yaşıl iqtisadiyyatın qlobal tərifinin olmaması;
- situasiya konsepsiyaları və xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilən sahədən asılılığı;
- yaşıl iqtisadiyyata keçidin maliyyə faydaları haqqında tam anlayışın olmaması;
- ənənəvi biznes modellərinə, mövcud iqtisadi subyektlərə dəyən ziyan.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının imkanları kimi aşağıdakılar göstərilə bilər:

- iqlim dəyişikliyi və davamlı inkişafla bağlı məsələləri həll edir;
- ixtisaslı, sabit və ədalətli iş yerləri yaradır;
- iqtisadiyyatı canlandırır və biznes üçün yeni imkanlar açır;
- enerjidən asılı olmamağı eləcə də su və ərzaq təhlükəsizliyini təşviq edir;
- yoxsulluğu azaldır, sərvətin ədalətli bölüşdürülməsini və sosial bərabərliyi təşviq edir;
- cəmiyyətin daxili və xarici təhdidlərə qarşı dayanıqlığını artırır.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasına təhdidləri isə belə qeyd edə bilərik:

- dövlət və özəl maliyyənin olmaması;
- dəyişən istehlak və istehsal nümunələri, eləcə də həyat tərzi ilə bağlı problemlər;

- maraqlarının pozula biləcəyinə inananların dəyişikliyə qarşı müqaviməti.

Bu baxımdan “Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası bu problemlərin həlli yollarından biri ola bilər. O, inkişaf və sosial ədalət, ekoloji təhlükəsizlik və təbii sərvətlərdən qənaətlə istifadə arasında körpü kimi çıxış edə bilər.

Yaşıl artım və davamlı inkişaf konsepsiyaları

Yaşıl iqtisadiyyat və yaşıl artım aşağı karbonlu təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadəni, digər kəsişən faydalarla əlaqəli sosial inklüziv və ekoloji cəhətdən davamlı inkişafı təşviq etmək üçün istifadə edilən yeni anlayışlardır.

Yaşıl artım yaşıl innovasiyalar üçün əlverişli mühitin yaradılmasından və yerli səviyyədə inkişaf etdirilən texnologiyalardan daha çox asılıdır.

Yaşıl artım ətraf mühitin davamlı inkişafının təmin olunması , zərərin azaldılması və təbii ehtiyatların insanların rifahı üçün vacib olan ekoloji xidmətlərin təqdim edilməsi məqsədlərinə yönəlir.

Yaşıl artım davamlı istehsal, istehlak və resursların səmərəli istifadəsinə diqqət yetirir. Davamlı yaşıl artıma nail olmaq cəhdləri daha yüksək gəlirlər, sosial faydalar təmin etmək, ətraf mühitin deqradasiyasını və iqlim dəyişikliyinə həssaslığı azaltmaq məqsədi daşıyır.

Yaşıl iqtisadiyyata institusional yanaşma ənənəvi iqtisadi artımdan ayrı deyil [3, s.17]. Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası davamlı inkişafın beynəlxalq kontekstində yaşıl artım konsepsiyası ilə əlaqələndirilir. Bununla belə, yaşıl iqtisadiyyat anlayışı ilə bəzi uyğunsuzluqları müəyyən edir və yaşıl artım konsepsiyasının yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasından fərqli olduğu və ayrıca müzakirə edilməli olduğu qənaətinə gəlir. Yaşıl artım yaşıl iqtisadiyyatın istifadəsinə əsaslanır və yoxsulluğun azaldılması və sosial-iqtisadi inkişafa yönəlmiş inkişaf siyasətidir.

Davamlılıq cari tələbatların ödənilməsini gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsinə xələl gətirmədən həyata keçirmək kimi müəyyən edilir.

Bu konsepsiyanın əsas ideyası Roma Klubunda yaranmışdır.

1972-ci ildə bu klubda menecerlər, mühəndislər və bütün Avropanın alimlərindən ibarət bir qrup ekoloji problemlərə aid “Artım hüdudları” (Friedman, 1975) adlı mühüm sənəd tərtib etdi.

Bu sənəddə iqtisadi artım və əhaliyə dəstək baxımından təbii resursların bərbad vəziyyəti: Avropada, meşələrin ciddi şəkildə məhv edilməsi, Afrika qitəsində aclıq, ətraf mühitin keyfiyyətinin tropik ölkələrində pisləşməsi, qlobal istiləşməni yaradan istixana effekti, ozon qatının deşilməsi və s. kimi ciddi ekoloji problemlərin mövcudluğu və yaxın zamanlarda əgər tədbirlər görülməzsə dünyanın məhvinin qaçınılmaz olduğu göstərilirdi.

Dəyişikliklərin təbii enerji ehtiyatlarını kommersiya məqsədləri üçün istifadə edən, sənaye cəhətdən inkişaf etmiş, daha çox enerji istehlak edən Amerika Birləşmiş Ştatları, Kanada və Yaponiya ölkələrindən başlanılmasına qərar verilmişdi. Sonra Yer üzündə ekoloji böhranın dərk olunması transmilli inkişafın nəticələrinin dərkinə gətirib çıxardı.

Beləliklə, yoxsul ölkələrdə tropik meşələrin qorunması dünyanın diqqət mərkəzi oldu. Davamlı inkişaf konsepsiyası məhz burada yarandı.

Cari inkişafın risk və nəticələri gələcək nəsillərə tamamilə ötürülməməli , amma eyni zamanda həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçün ədalətli şəkildə baxılmalıdır [7, s.25].

Bu inkişaf nəzəriyyələri (onlardan biri davamlı inkişafdır) inkişaf siyasətinin hazırlanmasında elitaya güclü təsir göstərir.

İnkişafın həyata keçirilməsində bu nəzəriyyələrin tətbiqi dinamik xarakter daşıyır.

Ekoloji davamlılıq və iqtisadi artım bir –birinə uyğun gəlir. Yaşıl iqtisadiyyat indiki və gələcək nəsillərin rifahını prioritetləşdirir və təkmilləşdirilmiş texnologiyaların səmərəliliyi ilə məhdudlaşmır. Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişaf, sosial ədalətin və insanların rifahının artırılması, ekoloji çatışmazlıq və ekoloji risklərin azaldılması üçün zəruridir. Əlverişli mühit yaratmaq üçün iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında qeyri-davamlı fəaliyyətlərin müəyyən edilməsi və aradan qaldırılması yaşıl iqtisadiyyatın mühüm tədbirləridir.

Yaşıl iqtisadiyyat davamlı inkişafı dəstəkləyir. Bu davamlı inkişaf istixana qazları emissiyaları, təbii ehtiyatlardan, su, torpaq, meşələr və s istifadə baxımından son həddinə çatan mövcud iqtisadi modelin sosial və ekoloji xərclərinin əvəzlənməsinə istiqamətlənir.

“Yaşıl” iqtisadiyyat davamlı inkişafa və ekoloji iqtisadi biliklərə əsaslanan iqtisadi inkişaf modeli kimi çıxış edir.

“Yaşıl” iqtisadiyyatın digər iqtisadi rejimlərdən fərqləndirici xüsusiyyəti iqtisadi dəyər kimi təbii kapitalın və ekoloji xidmətlərin birbaşa qiymətləndirilməsidir ki, bu zaman cəmiyyət üçün çəkilən xərclər və onların uçotu izlənilir, aktivlər təhlükə altında qoyulmur.

BMT-nin ətraf mühit proqramının (UNEP) “Yaşıl iqtisadiyyat yolunda” adlı məruzəsində deyilir ki, yaşıl iqtisadiyyat rifah və sosial ədaləti artırmağa qadirdir. Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi artımın ətraf mühitə mənfi təsirini və təbii resursların çatışmazlığını aradan qaldırmağa səy göstərir.

UNEP-in verdiyi bu tərifə dayanaraq bu anlayış sadə cümlədə aşağı karbonlu (istehsal tullantılarsız və ətraf mühiti çirkləndirmədən), resursa qənaət edən və sosial ədalətli iqtisadiyyat kimi şərh edilə bilər.

O zaman bəs “yaşıl iqtisadiyyat” (Green Economy) ilə davamlı inkişaf necə fərqlənir?

“Yaşıl iqtisadiyyat” konsepsiyası davamlı inkişaf konsepsiyasını tamamlayır. Məlum olduğu kimi, davamlı inkişafın əsas prinsipi cari tələbatların ödənilməsini gələcək nəsillərin tələbatlarının ödənilməsinə xələl gətirmədən həyata keçirməkdir. Beləliklə demək olar ki, davamlı inkişafın əsas mühərriki yaşıl iqtisadiyyatdır.

Gələcək həyatın əsas çağırışlarını aşağıdakı kimi təyin etmək olar: birincisi, 2050-ci il planetimizdə daha çox insan yaşayacaq; ikincisi, bizim məhdud ehtiyatlar resurslarından və enerji ehtiyatlarından getdikcə daha çox insanlar istifadə edəcək, nəticədə məhdud resurslar və enerjinin qiymətləri artmaqda davam edəcək.

Konkret olaraq müxtəlif sahələrdə davamlı inkişaf həyata keçirilməsinə mane olan bir sıra problemlər mövcuddur:

1. Həyatın bütün aspektlərində davamlı inkişafın əhəmiyyətinin ümumi və geniş yayılmış şəkildə müxtəlif maraqlı tərəflərin anlamasına hələ də ehtiyacın olması;

2. Konkret tədbirlər kimi davamlı inkişafın əksini tapdığı ekoloji, iqtisadi, sosial sahədə məlumatların və qaydaların hazırlanması;

3. Resurslardan səmərəli istifadə və tullantıların azaldılması, obyektlərin və onların genişləndirilməsi daxil olmaqla ətraf mühitin çirklənməsinin monitorinqinin gücləndirilməsi əks olunan ekoloji cəhətdən təhlükəsiz fəaliyyətin inkişaf etdirilməsi və təşviqinin vacibliyi;

4. İnstitusional potensialın və insan resurslarının inkişaf etdirilməsi ilə müşayiət olunan hüquq-mühafizə və çirklənməyə qarşı mübarizə tədbirləri də daxil olmaqla resurslardan və təmiz texnologiyalardan istifadəni həvəsləndirən idarəetmə sisteminin inkişafı;

Sosial, iqtisadi, siyasi şərtlərin və sosial, iqtisadi, siyasi, mədəni və qlobal mühitin təsir göstərdiyi empirik təcrübə yanaşma/inkişaf modelinin seçiminin sabit olmadığını göstərir.

Gələcəkdə davamlı inkişafın təmin olunması məsələsini, şübhəsiz ki, milli iqtisadi artımın stimullaşdırılması və əhalinin rifah halının artırılması məqsədilə yürüdülən düzgün dövlət siyasətinin köməyi ilə həll etmək lazımdır.

Yaşıl iqtisadiyyata transformativ keçid

Yaşıl iqtisadiyyat və transformasiya bir-birinə bağlıdır və dinamik dəyişiklik yaratmaq potensialına malikdir [6, s.113]. Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi, sosial və ekoloji fəaliyyətləri birləşdirir. Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası karbon emissiyalarının azaldılması və iqlim dəyişikliyinin azaldılması yolu ilə ətraf mühitin deqradasiyası ilə mübarizə aparmaq üçün daha yaşıl və resurs baxımından daha səmərəli texnologiyalara keçidi təmsil edir. [5, s.13].Yaşıl iqtisadiyyatın dövlət və özəl maliyyələşdirilməsi bütün institusional səviyyələrdə və yaşıl biznes və şirkətlərə, təmiz texnologiyalara və s.qoyulan davamlı və məsuliyyətli yaşıl investisiyaları dəstəkləyən sektorlarda artırılmalıdır. Yaşıl şirkət ətraf mühitə təsirləri azaldılmış məhsulları istehsal edən və xidmətləri göstərən şirkət kimi müəyyən olunur.

Yaşıl texnologiyalar dövlətin maliyyə dəstəyi ilə inkişaf etdirilməlidir. Hər hansı iqtisadiyyatın yaşıl sektorlarına yatırılan dünya ÜDM-inin faizi sayəsində məşğulluq artır, artım baş verir və su, enerji və s. xərcləri azalır. Yaşıl iqtisadiyyata qoyulan dövlət və özəl investisiyalar təbii, maliyyə resursları və enerjinin səmərəli istifadəsi hesabına gəlir və məşğulluğun artımına səbəb olur. Enerjinin səmərəli istifadəsi karbon emissiyaları və ətraf mühit çirklənməsini azaldır və biomüxtəlifliyin itirilməsinin və ekoloji xidmətlərin qarşısını alır.

“Yaşıl iqtisadiyyat” termini davamlı inkişaf məqsədlərinin dəstəklənməsi üçün iqtisadi fəaliyyətlərdən istifadə üçün sosial, institusional və siyasi şərtlər tələb edən müəyyən iqtisadi alətlərin tətbiqini əhatə edir. İnkişaf planlarının hazırlanması yaşıl iqtisadiyyata keçidə bir sıra fəaliyyətlər vasitəsilə kömək edə bilər: qlobal istiləşmənin nəticələrini yumşaltmaq, su resursları və tullantıların davamlı idarəçiliyinin təşkili, davamlı infrastruktur, ekosistem xidmətləri və binalar, təbii ehtiyatlara qoyulan investisiyalar və kapital, bərpa olunan enerji mənbələri və enerji səmərəliliyi, “yaşıl” tədqiqat, yaşıl turizm və eko-innovasiyalar, kənd təsərrüfatı və meşə torpaqları, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq (bioiqtisadiyyat) idarə edilməsi, “yaşıl” istehsal və təchizat zənciri, “yaşıl” dövlət satınalmaları və s.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatının uzunmüddətli perspektivdə həm iqtisadi, həm də ekoloji cəhətdən davamlı olmasını təmin edir. Məsələn, yaşıllaşdırma biznesi üçün satınalma siyasətindən istifadə etmək yaşıl kənd təsərrüfatı təbii və fiziki kapital aktivləri, bilik və maliyyə sərmayəsi tələb edir. Eyni zamanda buraya torpağın münbitliyinin, sudan istifadənin, təsərrüfatların mexanikləşdirilməsinin, bitkiçilik və heyvandarlıq təsərrüfatının diversifikasiyası və s. effektiv və davamlı idarəetmə sahəsində potensialının artırılması da daxildir.

İnvestisiya təhlili potensialın artırılmasını, idarəetməni , infrastruktur xərclərini, stimulları və s. nəzərə alınmaqla yaşıl iqtisadiyyat və yaşıl enerji siyasətlərinin gəlir və xərclərini qiymətləndirməyə imkan verir.

Biznes və fermer təsərrüfatlarının diversifikasiyası tədbirləri yaşıl iqtisadiyyata keçidi dəstəkləyə bilər. Yaşıl potensiala malik sektorlara aşağıdakıları aid etmək olar :

- ✓ bərpa olunan enerji mənbələri;
- ✓ su təchizatı;
- ✓ tullantıların təkrar emalı;
- ✓ davamlı kənd təsərrüfatı və meşə təsərrüfatı;
- ✓ balıqçılıq;
- ✓ ictimai nəqliyyat;
- ✓ “yaşıl” binalar;
- ✓ turizm;
- ✓ səhiyyə;
- ✓ təhsil;
- ✓ “yaşıl” maliyyə və s.

Balıqçılıq sektorunun yaşıllaşdırılması balıqçılığın daha güclü idarə edilməsini və ətraf mühitə məhdudedici təsir göstərən bioloji hədlər çərçivəsində dayanıqlı ehtiyatları saxlamaq üçün balıqçılıq fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsini tələb edir.

Sosial-iqtisadi amillərin kəmiyyət göstəricilərindən istifadə etməklə balıqçılığın, dəniz ekosisteminin və biomüxtəlifliyin dinamikasına təsirin qiymətləndirilməsi balıqçılığın daha səmərəli istismarı üçün zəruridir.

Meşə təsərrüfatının yaşıllaşdırılması iqtisadi və bazar mexanizmlərinə uyğun meşələrin qırılmasının həcminin azaldılmasına və meşələrin bərpasının həcminin artırılmasına yönəldilməlidir. Bu mexanizmlər özündə ekosistem xidmətləri ödənişlərini, gəlirlərin sertifikatlı paylama sxemlərini, karbon emissiyalarının azaldılmasına, meşələrin yanğınlardan və çirklənmədən qorunmasının gücləndirilməsinə, biomüxtəlifliyin və meşə ekosistemlərinin qorunmasına, ekoloji xidmətlərin göstərilməsinə və s. yönəldilmiş meşələrin davamlı idarə edilməsi alətlərini birləşdirir.

Sənaye və istehsal sektorunun yaşıllaşdırılması, eko-sənaye parklarında qapalı dövrə istehsalı

ilə dairəvi iqtisadiyyata nail olmaq məqsədilə əlavə məhsulların və əvəzetmə alternativlərinin istifadəsini dəstəkləmək üçün məhsulların ömrünü uzatmaq və onların təkrar emalını nəzərdə tutur.

Tikinti sektorunun yaşıllaşdırılması dayanıqlı tikinti üçün potensialın və standartların inkişaf etdirilməsi, xərclərin səmərəliliyi və həvəsləndirmə vasitələri ilə siyasət çərçivəsi tələb edir. Binaların yaşıllaşdırılması həm yeni, həm də təmir edilmiş binaların dayanıqlığını təmin etmək məqsədilə enerji təchizatı və bərpa olunan enerji mənbələri üçün investisiya və stimullar tələb edir.

Yaşıl nəqliyyat siyasəti daha ekoloji cəhətdən səmərəli nəqliyyat növləri yaratmaq üçün torpaqdan istifadənin və nəqliyyatın planlaşdırılmasını inteqrasiya etməyi hədəfləyir. Bu məqsədlə motorsuz nəqliyyata keçid, nəqliyyat vasitələri və yanacaq texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi, səyahətin ləğvi və ya azaldılması, yükdaşıma üçün su və dəmir yolu nəqliyyatından istifadə, bütün bu tədbirlər mənfi ekoloji və sosial nəticələrin azaldılmasına yönəlib. Yaşıl nəqliyyat siyasəti konsepsiyası daha yaşıl və daha səmərəli yollar vasitəsilə davamlılığı yaxşılaşdırmağa yönəlir. O, özündə hədəfi cəmiyyətə vurulan ekoloji ziyan nöqteyi-nəzərindən nəqliyyat xərclərini və səs-küy çirklənməsinin azaldılması strategiyasını ehtiva edir.

Turizm sektorunun yaşıllaşdırılmasına yerli əhalinin turizmin dəyər zəncirinə daha çox cəlb edilməsi və daxili amillərlə şəraitin strukturunun qarşılıqlı əlaqəsi hesabına nail olmaq olar.

Tullantıların idarə olunması sektorunun yaşıllaşdırılması tullantılar və iqtisadi artım arasındakı əlaqənin kəsilməsini tələb edir. O cümlədən, elektrik və elektron avadanlıqların, e-tullantıların təkrar emalı,tullantıların biokütləsinin bərpa olunan enerjiyə və digər qiymətli resurslara çevrilməsi, qida zəncirində qida tullantılarının azaldılmasını və s. əlavə etmək olar. Sənaye tullantılarının qarşısının alınması strategiyası əlavə məhsullar, su, enerji və digər materialların mübadiləsini asanlaşdırmaq üçün əməkdaşlıq nəticəsində yaranan sənaye simbiozuna əsaslanır.

Su sektorunun yaşıllaşdırılması su ehtiyatlarının keyfiyyət standartları əsasında idarə olunmasını, təkmilləşdirilmiş maliyyə mexanizmləri ilə investisiyaların artırılmasını, daha səmərəli su təchizatına nail olunmasını, ekosistem xidmətlərinin paylanmasının institusional mexanizm və sistemlərinin, bu xidmətin ödənilməsinin hüquq və istifadəsinin təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə edir və onların iqtisadi fəaliyyət perspektivlərinin dəyişdirilməsini tələb edir. Yaşıl iqtisadi transformasiya təşkilatın yeni institusional formaları və yaşıl iqtisadi fəaliyyətdə resurslarını və biliklərini mübadilə edən dövlət, özəl və ictimai qurumlar arasında əməkdaşlıq nəticəsində verilən qərarlarla dəstəklənməlidir.

Nəticə

Yaşıl iqtisadiyyat müxtəlif iqtisadi, sosial, mədəni və ekoloji şəraiti əks etdirməlidir.

Davamlı və inklüziv, ağıllı yaşıl iqtisadiyyata keçid məqsədilə yüksək səviyyəli sosial birlik, məhsuldarlıq və məşğulluğu təmin etməyi hədəfləyən siyasətlə xüsusi sahələrə xas strategiyaların mütləq ayrılması lazımdır.

Yaşıl iqtisadiyyat iqtisadi atrımın zəruri olduğu yaşıl artım strategiyasına uyğundur. Burada liberal iqtisadiyyatların istehlakın yetərliliyindən daha çox istehsal səmərəliliyini artırmağı hədəflədiyi müşahidə olunur. Yaşıl artım strategiyası iqtisadi artım və inkişafa nail olmaq üçün ekosistem xidmətlərini təbii ehtiyatlarla təmin edərək ölçmə alətlərini və tövsiyələrini təqdim edir. Həmin dəstək yaşıl iqtisadiyyatın mövcud qaydaları və məqsədləri ilə razılaşdırılmalı və uyğunlaşdırılmalıdır.

Yaşıl iqtisadiyyata keçid strategiyası iqtisadi, sosial və ekoloji çağırışlara cavab verən transformativ fəaliyyətlərə əsaslanır. Uzunmüddətli rifah üçün ənənəvi iqtisadiyyatdan davamlı və yaşıl iqtisadi inkişafa keçid təbii və ekoloji resursların daha effektiv idarə edilməsini, faydaların demokratik əsaslarla və ədalətli bölüşdürülməsini tələb edir. Yaşıl iqtisadiyyata keçid iqtisadi cəhətdən səmərəli, sosial baxımdan inklüziv və digər faydaları olan yaşıl artım strategiyası təşəbbüslərini təmin etməlidir.

Həm yaşıl iş yerlərini, həm də yaşıl enerjini təşviq etmək üçün bəzi tədbirlərə ehtiyac var, lakin ÜTT-nin Subsidiyalar və Kompensasiya Tədbirləri üzrə Sazişi (Agreement on Subsidies) bəzi

regional ticarət sazişləri qadağan edilə bilər. Ticarət siyasəti yaşıl iqtisadiyyat təşəbbüslərini ticarət maneələri, subsidiyalar, investisiya tədbirləri, ixrac məhdudiyyətləri, dövlət satınalmaları və s. kimi spesifik məsələlərdə dəstəkləmək üçün təkmilləşdirilməlidir.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının əsas elementləri müxtəlif sektorlar üçün strategiya və siyasi istiqamətlərdə formalaşdırılmalıdır. Xüsusi sektorlara ünvanlanan biomüxtəliflik sahəsində strategiya və siyasət yaşıl iqtisadiyyatın dəyər yaradılması ilə əlaqədar olmayan təbii resurslardan səmərəli istifadə və ekoloji hədlər çərçivəsində artım kimi elementlərini həyata keçirməyi hədəfləməlidir, Əlbəttə ki, "yaşıl" iqtisadiyyat konsepsiyası öz bəhrəsini yalnız biz davranışımızı dəyişdirməyə hazır olanda gətirəcək.

Əslində, yaşıl iqtisadiyyata inklüziv yanaşmalar məhdud təsirə malikdir, çünki yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində aydın inklüziv yaşıl məqsədlər mövcud deyildir.Bir sıra ölkələrdə yaşıl iqtisadiyyat çərçivəsində fəaliyyət göstərən yaşıl sektorların xüsusiyyətləri ilə bağlı aktual məlumat və informasiya mənbələri yoxdur.

Praktiki olaraq desək, yaşıl iqtisadiyyat gəlirin və məşğulluğun artması iqtisadiyyatıdır ki, bu, dövlət və özəl sərmayələr hesabına həyata keçirilir. Bu sərmayəni məqsədyönlü dövlət xərcləri, siyasi islahatlarla və normativ-hüquqi tənzimlənmə ilə sürətləndirmək və dəstəkləmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı, V.Ə. İqtisadi artım. Bakı: 2021, 250 s.
2. Qasımlı, V.Ə. Yaşıl inkişaf: enerji səmərəliliyi və alternativ mənbələr. / V.Qasımlı, Z.Vəliyev, M.Hümbətov, Ş.Hacıyev, G.Nəsibova // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi. Bakı: 2014, 144 s.
3. Ferguson P The green economy agenda: business as usual or transformational discourse? *Environmental Politics* 24; 2014, s.17.
4. Fosse J, Petrick K. et al., Towards a Green Economy in the Mediterranean - Assessment of National Green Economy and Sustainable Development Strategies in Mediterranean Countries. eco-union, MIO-ECSDE, GEC. Athens; 2016.s.16-17
5. Janicke M Green growth: from a growing eco-industry to economic sustainability *Energy Policy* 48; 2012. s.13.
6. Pelling M, O'Brien K and Matyas D Adaptation and transformation Climatic Change 133; 2014 s.113.
7. Sumodiningrat, G. 2007. *Pemberdayaan Sosial*, Pustaka Kompas, Jakarta Thøgersen, J., & Zhou, Y. 2012, s.25.
8. UNEP (United Nations Environment Programme) (2011). *Towards a green economy: Pathways to Sustainable Development and Poverty Eradication.*United Nations Environment Programme, Nairobi.

Ляман Рафик кызы Аллахвердиева
Преподаватель Колледжа Пищевой
Промышленности при АГЭУ
e-mail : ilaxh@mail.ru

Зеленая экономика, зеленый рост и устойчивое развитие

Резюме

Целью исследования -является анализ стратегического перехода к зеленой экономике, зеленому росту и устойчивому развитию с институциональной точки зрения.

Методология исследования – анализ и синтез основаны на логическом мышлении, сравнении, методах индукции и дедукции, используются для выражения мнения о фактах.

Практическая значимость исследования – как мировая экономическая концепция, зеленая экономика стремится достичь баланса между благосостоянием человека и социальным статусом за счет значительного снижения экологических рисков и экологических недостатков.

Результатом исследования: зеленая экономика возрождает мировую экономику, обеспечивая более высокие темпы экономического роста, чем нынешняя модель.

Оригинальность и научная новизна исследования- вопросы охраны окружающей среды в глобализированном мире определяют ответственность между обществом и различными экономическими субъектами. Сегодня для обеспечения непрерывности бизнеса экологическое просвещение общества и его адекватное реагирование на эти проблемы являются актуальными задачами.

Ключевые слова: зеленая экономика, устойчивое развитие, зеленый рост, окружающая среда, трансформации.

Lyaman Rafik Allahverdiyeva
Lecturer: College of Food Industry under UNEC
e-mail: ilaxh@mail.ru

Green economy, green growth and sustainable development

Summary

The purpose of the research – to analyze the strategic transition to green economy, green growth and sustainable development from an institutional perspective.

Methodology of the research – analysis and synthesis are based on logical thinking, comparison, induction and deduction methods are used to express opinion about facts.

The practical importance of the research – as a global economic concept, green economy seeks to achieve a balance between human well-being and social status by significantly reducing environmental risks and environmental disadvantages.

The results of the research – that the green economy is revitalizing the world economy by providing higher economic growth rates than the current model.

The originality and scientific novelty of the research – environmental protection issues in a globalized world determine the responsibility between society and various economic actors. Today, to ensure business continuity, environmental education of society and its adequate response to these problems are urgent tasks.

Key words: green economy, sustainable development, green growth, environment, transformation.

UOT: 33.378.091

Müslüm Hətəm oğlu NƏZƏROV
fəlsəfə elmləri doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
E-mail: muslimnazarov@mail.ru
10.30546/4.71.73001.2024.017

"TƏHSİL MARKETİNQİ" KONSEPSİYASININ FƏLSƏFİ ƏSASLARI

Xülasə

Tədqiqatın obyekti təhsil xidmətlərinin formalaşmaqda olan daxili bazarı və onun iştirakçıları arasında münasibətlər təcrübəsidir. Müəyyən dərəcədə inkişaf etmiş bazar ölkələrində təhsil sahəsində marketinq yanaşmalarının və tədbirlərin həyata keçirilməsi təcrübəsi də öyrənilir.

Tədqiqatın məqsədi təhsil xidmətlərinin formalaşmaqda olan daxili bazarında həyata keçirilməsi üçün konsepsiya, strategiya, marketinq alətləri (vasitələri) toplusu və təşkilati-idarəetmə tədbirlərinin işlənib hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodoloji əsası – tədqiqat zamanı aşağıdakı üsullardan istifadə edilmişdir: nəşrlərin və statistik məlumatların təhlili, makro və mikroiqtisadi təhlil, marketinq bazarının təhlili, reklam və informasiya mesajlarının məzmununun təhlili, sosioloji sorğular, müsahibələr, anketlər, ekspert qiymətləndirməsi və proqnozlaşdırma üsulları, iqtisadi və riyazi modelləşdirmə, eksperiment, idarəetmə nəzəriyyəsi.

Tədqiqatın nəzəri və tətbiqi əhəmiyyəti – təhsil marketinqinin əsası davamlı, strateji cəhətdən qarşılıqlı faydalı əlaqələri təmin etmək, xidmətlərin yaradılmasına, təşviqinə kömək etmək üçün fərdi istehlakçı haqqında interaktiv ünsiyyət vasitəsilə əldə edilən biliklərin davamlı istifadəsinə yönəlmiş xüsusi marketinq konsepsiyasıdır. Təhsil müəssisələrinin marketinq strategiyalarının formalaşdırılması, qiymətləndirilməsi, optimallaşdırılması tipologiyasını, mexanizmlərini işləyib hazırlamaq; bazarı tədqiq etməyə və seqmentləşdirməyə, təhsil xidmətlərinin adekvat təchizatını, qiymət siyasətini, rabitəni və xidmətlərin bazara təşviqini yaratmağa imkan verən təhsil sahəsində marketinq tədqiqatları və fəaliyyət üçün alətlər toplusunu yaratmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri – bu sahənin fərqli xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təhsil sahəsində marketinqin konsepsiyasını (fəlsəfəsini, əsas prinsiplər toplusunu) formalaşdırmaqla, ali təhsil sahəsində strateji marketinq menecmenti insan potensialına əsaslanır, təhsil fəaliyyətini istehlakçı ehtiyaclarına yönəldir, çevik tənzimləməni və universitetdə ətraf mühitdən gələn çağırışlara cavab verən və onlara rəqabət üstünlükləri əldə etməyə imkan verən vaxtında dəyişiklikləri nəzərdə tutur ki, bu da universitetə birlikdə imkan verəcəkdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi- ali təhsil sahəsində marketinqin daha da fərdiləşdirilməsi konkret istehlakçının qavrayışını yaxşılaşdırmağa və universitetlə tələbələr, müəssisələr və cəmiyyət arasında etibarlı əlaqələr yaratmağa kömək edəcək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi-işlənib hazırlanmış konseptual yanaşma universitetin marketinq konsepsiyası çərçivəsində təqdim olunan bütün vasitələrin kompleks istifadəsi kontekstində istənilən təhsil təşkilatı tərəfindən tətbiq oluna bilər.

Açar sözlər: marketinq, təhsil, təhsil marketinqi, sahibkarlıq, təhsil müəssisəsi, təhsil xidmətləri.

Giriş

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə marketinq çox mühüm rol oynayır. O, mal və xidmətlərə tələbin yaradılmasına və inkişafına, onların təklifinin optimallaşdırılmasına, bazar iştirakçılarının fəaliyyəti üçün ən effektiv strategiyaların işlənib hazırlanmasına və həyata keçirilməsinə kömək edir. Yetişməmiş, inkişaf etməkdə olan bazar şəraitində marketinq özünü tam şəkildə göstərə bilməz və onun həyata keçirilməsi əhəmiyyətli çətinliklərlə doludur, lakin transformasiya keçid dövrünü əhəmiyyətli dərəcədə qısaltmağa kömək edə bilər.

Ənənəvi olaraq, bazar şəraitində marketinq ehtiyacı sənayenin “marketinq nöqtəsinə” yaxınlaşmasından sonra - mal və xidmətlərin artan həcminin ilk dəfə olaraq əvvəllər dominant olan tələbi balanslaşdırdığı və sonradan onu davamlı olaraq üstələdiyi bir vəziyyət kimi yarandı.

Ümumiyyətlə, dünyada təhsil iqtisadiyyatın ən sürətlə inkişaf edən və perspektivli sahələrindən biridir. Mütəxəssislərin fikrincə, bütün dünyada təhsil xidmətlərinə tələb və təklifin həcmi, xüsusilə ali təhsildən sonrakı təhsildə kifayət qədər əhəmiyyətli dərəcədə artır və ən dinamik inkişaf edən ölkələrdə illik artım tempi 10-15%-ə çatır. Təhsil sektoru öz potensialı və inkişaf məntiqi ilə investorların getdikcə daha çox diqqətini cəlb edir.

“Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda (2009) **təhsil** - sistemləşdirilmiş bilik, bacarıq və vərdişlərin mənimsənilməsi prosesi və onun nəticəsidir kimi əks olunur [5].

Beləliklə, təhsil adətən insanın müəyyən bilik və bacarıq sistemini mənimsəməsi prosesi və nəticəsi ilə yanaşı cəmiyyətin sosial və mədəni həyatına tam inteqrasiya və müəyyən peşə funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan düşüncə tərzi kimi başa düşülür.

Cəmiyyət, fərd və dövlət tərəfindən bir dəyər kimi təhsilə müasir münasibət olduqca ziddiyyətlidir və maraqların təzahürləri bütün məna və formalara malikdir [2, s.12].

Bazar subyektlərinin fəaliyyətinin idarə edilməsinə marketinq yanaşması təhsil sahəsində xüsusi çətinliklərlə qarşılaşır. Ənənəvi olaraq, hətta inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə də təhsil, ilk növbədə, dövlət və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən maliyyələşdirilən dövlət orqanlarının diqqət və dəstəyi obyekti olmuşdur və qalır. Burada marketinq ehtiyacı hələ başlanğıc mərhələsindədir. Marketinq – ingilis dilində “market” sözündən götürülüb, bazar mənasını verir. Azərbaycan dilində hərfi tərcüməsi “bazarda fəaliyyət”dir.*Marketinq* azad rəqabətli mübadiləni təmin etməklə insanların və təşkilatların ehtiyac və istəklərinin ödənilməsinə yönəlmiş sosial prosesdir [11].

Təhsildə marketinqin əsas fəlsəfi vəzifəsi insan dəyərinin artırılması strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsidir. Eyni zamanda, söhbət təkcə bazar dəyərindən deyil, həm də daxili dəyərdən və onun ümumi humanist anlayışında dəyərdən gedir ki, bu cəhətlərin hər biri öz artımında digərlərinin artmasına səbəb olur.

Marketinqin sahibkarlığın bazar fəlsəfəsi kimi, bazar münasibətləri iştirakçılarının davranış strategiyası, taktikası kimi təkcə konkret hüquqi və fiziki şəxslər arasında dəyər mübadiləsi sferasında həyata keçirilmədiyini dərk etmək əsaslı şəkildə vacibdir. Dövlət həm də bazar münasibətlərinin subyekti, iştirakçısı kimi, lakin əvvəlkindən fərqli olaraq-avtokratik diktator kimi deyil, (hökumət orqanları və qurumlarının simasında) xidmətlərin real müştərisi və istehlakçısı kimi çıxış edir. Beləliklə, dövlət büdcəsindən maliyyələşən mütəxəssislərin hazırlanması, prinsipcə, pullu təhsil xidmətlərinin göstərilməsi ilə eyni mübadilə aktıdır. Buna görə də təhsildə marketinq sahəsi təkcə konkret istehlakçılar üçün deyil, bütövlükdə bütün təhsil üçün ödənilir.

Təhsil marketinqi marketinqin prinsipial olaraq yeni, axtarışa əsaslanan sahəsidir. O, hələ elmi, tətbiqi, həm də akademik fənn kimi formalaşmamışdır və hər cəhətdən onu çoxlu çətinliklər gözləyir.

Elmi və tətbiqi istiqamət kimi təhsil marketinq sisteminin qurulması eyni vaxtda iki tərəfdən gedə bilər. Birincisi, marketinq yanaşmasının, metodologiyasının və marketinqin prinsiplərinin başa düşülməsi və tətbiqi ilə bağlıdır, çünki o, ənənəvi olaraq bazarda mal və xidmətlərə münasibətdə inkişaf etmişdir, belə bir konkret sahəyə, yəni təhsildə marketinq anlayışının formalaşması budur.

Bunun ardınca təhsildə marketinq strategiyasının ümumi tipologiyasının, strukturunun və məzmununun və hər şeydən əvvəl təhsil müəssisələrinin özlərinin strategiyasının işlənməsi gəlir, baxmayaraq ki, təhsil xidmətlərinin istehlakçıları üçün marketinq strategiyalarının işlənib hazırlanması zərurətini unutmaq olmaz: fiziki şəxslər, firmalar və təşkilatlar.

Nəhayət, strategiyanın praktikada həyata keçirilməsini mümkün etmək üçün mövcud olanları uyğunlaşdırmaq və marketinq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, təşkili və onların idarə edilməsi praktikası ilə birbaşa əlaqəli olan xüsusi marketinq vasitələri yaratmaq lazımdır.

Bu prosesin ikinci tərəfi inkişaf etməkdə olan təhsil xidmətləri bazarında ilk, təvazökar olsa da, praktiki addımların təhlili və ümumiləşdirilməsidir. Hər iki tərəfin səylərinin birləşdirilməsi bizə verilən tapşırıqları uğurla həll etmək üçün lazım olan sistemi əldə etməyə imkan verəcək.

Təhsil sahəsində marketinqin mahiyyəti və xüsusiyyətləri

Təhsil sahəsində marketinqi təkcə elmi və tətbiqi intizam kimi deyil, eyni zamanda akademik bir fənn kimi nəzərdən keçirsək, çox perspektivli və özünəməxsus bir fenomen kimi görünür. Birincisi, bu, təhsil müəssisəsinin özünün fəaliyyətinin nümunəsindən istifadə edərək öyrənilə bilən bir neçə akademik fənlərdən biridir; ikincisi, rəqabət qabiliyyətini artırmaq və son nəticədə təhsil müəssisəsinin özünün çiçəklənməsi üçün istifadə edilə bilər və istifadə edilməlidir; üçüncüsü, bunu əsas məsələ kimi qeyd etmək olar, təhsil sahəsində marketinq, digər sahələrdən fərqli olaraq, onun təkcə marketinq mütəxəssislərinin işi deyil, həm də əsas hazırlığın mühüm tərkib hissəsinə çevriləcəyini gözləməyə imkan verir.

Təhsil xidmətlərinin marketinqi fəlsəfə, psixologiya, sosiologiya, konfliktologiya və digər fənlərin komponentlərini birləşdirən, tərəfdaşlıq və sosial kommunikasiyaların inkişafına kömək edən təhsil təşkilatının bazarda yerləşdirilməsi üçün effektiv vasitə kimi başa düşülür. Marketinq təhsil xidmətlərinin əsas elementlərindən biri potensial müraciət edənlərin ehtiyaclarının təhlili və bu xidmət növünü bazarda təşviq etməklə onların təmin edilməsi texnologiyasıdır [9, s.109].

Təhsil sahəsində marketinqin predmeti fəlsəfədir (burada ilk növbədə bazar münasibətlərinin ümumi prinsiplərinin məcmusu və baxışlar sistemi kimi başa düşülür), təhsilin istehlakçılarının (istifadəçilərinin), vasitəçilərinin, istehsalçılarının münasibətlərinin və qarşılıqlı əlaqələrinin strategiyası və taktikasıdır. Bunlar aşağıdakıların ehtiyaclarının ən səmərəli şəkildə ödənilməsinə aparan əlaqələr və qarşılıqlı əlaqələrdir: fərd - təhsildə; təhsil müəssisəsi - işçilərinin inkişafında və rifahında; firmalar və digər müştəri təşkilatları - insan resurslarının artımında; cəmiyyət – ümumi şəxsi və intellektual potensialın genişləndirilmiş təkrar istehsalında. Bu ehtiyacların səmərəli şəkildə ödənilməsi təhsildə marketinqin hədəfi, onun bu sahədə effektivliyinin meyarıdır.

Təhsil müəssisələri tərəfindən marketinqin praktiki inkişafı və tətbiqi təhsil sahəsində, marketinqin kateqoriyaları və prinsipləri üzrə düşünmək və fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə malik, özünəməxsus alət və üsullardan xüsusiyyətlərinə uyğun istifadə edərək, təşkilati və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasını nəzərdə tutur. Yalnız bu halda marketinq təkcə təhsil müəssisəsinin özünün tələbat fonunda inkişafının təminatına deyil, həm də təhsilə tələbatın inkişaf etdirilməsi vasitəsinə çevrilə bilər.

“Təhsil marketinqi” anlayışından danışarkən A.P.Eqorşin, aşağıdakıları yazır: “*Təhsil marketinqi* təhsil müəssisəsi ilə onun müştəriləri (tələbələri) arasında mübadilə əlaqələrinin formalaşdırılması və əsas təhsil və strateji məqsədlərin yerinə yetirilməsi üçün təhsil proqramlarının yaradılması, həyata keçirilməsi və qiymətləndirilməsidir”[8, s. 52].

Eyni zamanda, marketinq son nəticədə təkcə təhsil xidmətləri və məhsulları istehsalçıları üçün deyil, həm də onların istehlakçıları, istifadəçiləri üçün təhsil yolunu seçərkən, təhsil xidmətləri üçün müqavilələr bağlayarkən və həyata keçirərkən faydalı olacaqdır.

Təhsil sahəsində marketinqin mahiyyətini anlamaq, onun təhsil xidmətləri bazarında özünü necə göstərdiyini görmək üçün onun element və aspektlərinin geniş spektrini təhlil etmək lazımdır. Bunlar, ilk növbədə, marketinq münasibətlərinin subyektləri və bu subyektlərin bazarda funksiyaları, təhsil müəssisəsinin marketinqinin əhatə dairəsi və obyektləri, onun hədəf istiqaməti və problemli məzmunudur. Onların ardıcıl şəkildə nəzərdən keçirilməsi bizə son nəticədə bu elmi, tətbiqi və tədris intizamının mövzusu olan təhsil sahəsində marketinqin tərifinə yanaşmağa imkan verəcəkdir.

Təhsilin marketinqi əhalinin təhsilə olan tələbatını ödəmək üçün tədbirlər məcmusudur, eləcə də onu müşayiət edən metod və alətlər toplusudur. Təhsil marketinqinin əsas məqsədi müəssisə ilə müştərilər arasında əlaqə yaratmaq və gücləndirmək olacaq. Müsbət imic yaratmaq və yaxşı reputasiya inkişaf etdirmək lazımdır ki, müştərilərlə münasibətlər yüksək keyfiyyətli və uzunmüddətli olsun [10].

Təhsil müəssisələrinin marketinq subyektləri, onların funksiyaları

Çox sadələşdirilmiş bir fikir geniş yayılmışdır ki, marketinq bir növ şirkətdaxili idarəetmə sistemidir. Əgər belə olsaydı, təhsil müəssisələrinin təhsildə marketinq subyektlərinin yeganə növü təhsil müəssisələrinin özləri olardı, marketinq isə onların daxili məsələsinə çevrilərdi ki, tərifinə görə, nə dövlət, nə də təhsil müəssisələri istehlakçılarının özləri buna sahib ola bilməzdilər. Marketinqin subyektləri təkcə istehsalçılar və vasitəçi firmalar deyil, bütün bazar subyektləridir.

Marketinq münasibətlərinin real iştirakçıları təkcə təhsil müəssisələri deyil, həm də istehlakçılar (fiziki şəxslər, müəssisə və təşkilatlar), geniş çeşidli vasitəçilər (o cümlədən məşğulluq xidmətləri, təhsil müəssisələrinin qeydiyyat, lisenziyalaşdırma və akkreditasiya orqanları və s.), habelə təhsil müəssisələrinin bazarda təşviqi ilə məşğul olan dövlət qurumları və strukturları.

Təhsil müəssisəsi marketinqinin subyektləri arasında tələbənin, dinləyicinin şəxsiyyəti xüsusi rol oynayır. O, təkcə təhsil xidmətlərinin maddi daşıyıcısı, ötürülən biliklər xəzinəsi deyil, təkcə onların əmək prosesində istifadəçisi deyil, həm də yeganə son istehlakçısıdır. İnsan təhsil resurslarının digər istehlakçılarından onunla fərqlənir ki, o, təhsil potensialından təkcə maddi və digər nemətlər yaratmaq, nəinki çörəkpulu qazanmaq üçün deyil, həm də özü üçün, bilavasitə öz ehtiyaclarını, ilk növbədə, idrak ehtiyaclarını ödəmək üçün istifadə edir.

Marketinqin funksiyası qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün marketinq prosesində həyata keçirilən ixtisaslaşmış fəaliyyət növlərinin kompleksi kimi başa düşülür [4, s. 23].

Hər halda, təhsil müəssisəsi marketinqi aşağıdakı funksiyaları saxlayır:

- tələbat barədə təhsil müəssisə strukturlarına, vasitəçilərə, fiziki şəxslərə məlumat vermək;
- təhsil müəssisəsinin keyfiyyətinə və onun gələcək işçilərinə peşə və vəzifə tələbləri baxımından xüsusi tələblərin müəyyən edilməsi, təhsil müəssisəsinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində müvafiq iştirak;
- məzunların gələcək fəaliyyəti üçün yerin, səmərəli şəraitin müəyyən edilməsi və bu şərtlərə əməl olunması;
- xərclərin tam və ya qismən ödənilməsi, ödəniş və ya göstərilən xidmətlərə görə kompensasiyanın digər formaları.

Təhsil müəssisələri təkliflər hazırlayan, təhsil imkanlarını təmin edən və satan qurum kimi fəaliyyət göstərir.

Marketinq nöqteyi-nəzərindən təhsil müəssisəsinin funksiyalarına aşağıdakılar daxildir:

- tələbələrə təhsil xidmətlərinin göstərilməsi, arzu olunan və zəruri bilik, bacarıqların ötürülməsi (həm məzmun, həm həcm, həm də çeşid və keyfiyyət baxımından);
- əlaqəli təhsil fəaliyyətinin istehsalı və təmin edilməsi, habelə gələcək mütəxəssisin şəxsiyyətini formalaşdıran təsirlərin təmin edilməsi;
- potensial, faktiki tələbələrə, işəgötürənlərə informasiya və vasitəçilik xidmətlərinin göstərilməsi, o cümlədən gələcək iş şəraiti, təhsil müəssisələrinin həcmi, qaydası və maliyyələşdirmə mənbələri barədə onlarla razılıq əldə etmək və s.

Təhsil müəssisələri bazar təchizatını formalaşdıran və həyata keçirən subyekt kimi təhsil sahəsində marketinqin inkişafında həlledici rol oynayır.

Təhsildə marketinqin obyektləri və funksiyaları

Marketinqin ənənəvi obyektləri mal və xidmətlərdir: son bir neçə onillikdə bunlara ideyalar da daxildir. Digər obyektlərə təşkilatlar (həm mövcud, həm də satışa çıxarılan, eləcə də layihələndirilənlər), ərazilər (o cümlədən iqtisadi inkişaf zonaları, yaşayış və ya istirahət üçün torpaq və s.), habelə fiziki şəxslər (rəssamlar, siyasətçilər və digər şəxsiyyətlər) daxildir. Geniş mənada marketinq obyekti bazarda hər hansı bir malın müəyyən miqdarı ilə mübadilə üçün təklif olunan və bu şərtlər daxilində tələbat olan istənilən obyektdir.

Təhsil sahəsində marketinq onun obyektlərinin bütün qeyd olunan kateqoriyaları ilə məşğul olur. Şagirdlər üçün (xüsusilə orta məktəbdə), bir qayda olaraq, təhsil müəssisəsinin harada yerləşdirilməsi üçün hansı imkanlara malik olması vacibdir (bu baxımdan ərazi marketinqi aktualdır). Sosial prestij, təhsil müəssisəsinin özünün statusu (təşkilatların marketinqi) və müəllimlərinin

nüfuzu (fərdlərin marketinqi) çox əhəmiyyətlidir. Təhsil prosesinin ən mühüm komponentləri kimi marketinq ideyalarının aktuallığını əsaslandırmaq lazım deyil; Üstəlik, həm təlim profili ilə bağlı fikirlərdən, həm də pedaqoji ideyalardan danışmalıyıq. Aydındır ki, malların (materialın) marketinqi təhsildə də geniş tətbiq edilir ki, bura təkcə təhsil üçün investisiya olan mallar (tədris avadanlığı və s.) deyil, həm də təhsil müəssisəsinin praktiki fəaliyyətinin məhsulu olan mallar daxildir. müəssisə, onun əməkdaşları və tələbələri. Bu marketinq növlərinin hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və xüsusi yanaşmalar tələb edir.

L.A. Korçaqova qeyd edir: “Müasir marketinq strateji, sosial-etik, fərdi marketinq, böyük sosial icmaların marketinqi -mezo- və meqamarketinq anlayışlarında həyata keçirilir. Burada istehsalçıların, istehlakçıların və bütövlükdə cəmiyyətin mənafeyinin nəzərə alınmasının kombinasiyası istiqamətində yenidən istiqamətlənmə var” [7, s. 69]. Sosial-etik marketinq konsepsiyası müştərilərin ehtiyaclarını, təhsil müəssisəsinin maraqlarını nəzərə almağa yönəldilmişdir.

Eyni zamanda aydın olur ki, təhsildə marketinq ilk növbədə təhsil xidmətlərinin marketinqidir. Bununla əlaqədar olaraq xidmətlərin aşağıdakı xüsusiyyətlərini vurğulamaq olar:

- xidmətlər alınma anına qədər qeyri-maddi, qeyri-maddidir;
- xidmətlər onların sözünü alaraq satın alınmalıdır;
- müştərini buna inandırmaq üçün xidmət təminatçıları alıcı üçün ən əhəmiyyətli xidmət parametrlərini rəsmiləşdirməyə və onları mümkün qədər aydın şəkildə təqdim etməyə çalışırlar.

Təhsildə bu məqsədlərə aşağıdakılar xidmət edir: kurikulumlar, proqramlar; xidmətlərin göstərilməsi üsulları, formaları, şərtləri haqqında məlumat; sertifikatlar, lisenziyalar, diplomlar.

Xidmətlər onları təmin edən subyektlərdən (xüsusi işçilərdən) ayrılmazdır. Müəllimin, təlimatçının və ya repetitorun hər hansı dəyişdirilməsi təhsil xidmətinin göstərilməsi prosesini və nəticəsini dəyişə bilər və buna görə də tələbi dəyişə bilər. Ünsiyyətcillik, xoşməramlılıq, özünü idarə etmək bacarığı və inamı ruhlandırmaq xidmət sektorunda, xüsusən də təhsil sahəsində çalışan işçilər üçün məcburi tələblərdir. Sonuncuların özəlliyi ondan ibarətdir ki, onların istehlakı onların təmin edilməsinin başlanğıcı ilə eyni vaxtda başlayır. Bundan əlavə, təhsil xidmətlərinin göstərilməsi texnologiyasının özünə gələcək istehlakçı ilə aktiv qarşılıqlı əlaqə daxildir (məsələn, “əməkdaşlıq pedaqogikası”).

Gündəlik həyatda marketinq funksiyaları çox vaxt bazar şəraiti haqqında məlumatların təhlili ilə əlaqədardır, yəni, əmtəə və xidmətlərin tələb və təklifinin strukturu, əlaqəsi və dinamikasını yaradır. Marketinqin vasitəçilik, mal və xidmətlərin satışı olduğu da geniş yayılmışdır.

İnkişaf etmiş bazarlarda marketinqin problemli məzmununa məhsul siyasətinin (keyfiyyət, çeşid, xidmət), qiymət və qiymətlərin uyğunlaşdırılması, kommunikasiyalar (reklam siyasəti, ictimaiyyətlə və müştərilərlə birbaşa əlaqələrin təşkili) funksiyaları və problemləri daxildir.

Marketinq funksiyaları bazar araşdırması, məhsul və ya xidmət konsepsiyasının planlaşdırılması və həyata keçirilməsindən, onun bazara təqdim edilməsindən və məhsulun tam istifadəsinə qədər, seçilmiş hədəf istehlakçı qruplarının faktiki məmnunluğuna qədər.

Yerli istehsalçılar, o cümlədən uzun müddət dövlət orqanlarının nəzarəti və diktəsi altında olan təhsil müəssisələrinin istehsalçıları bu funksiyaların çoxunu qeyri-adi hesab edir və onları mənimsəməyiblər. Marketinqin fəal şəkildə tədris olunduğu universitetlərdə belə, əksər hallarda təhsil müəssisəsinin praktik uğurunu əldə etmək üçün idarəetmə vasitəsi kimi istifadə edilmir. Bununla belə, artıq universitetlərin praktiki fəaliyyətində və ayrı-ayrı universitet problemlərinin həllində müəyyən marketinq funksiyaları həyata keçirilməyə başlayır. Amma başa düşmək lazımdır ki, marketinqdə əhatəliliyin olmaması onun səmərəsizliyinə gətirib çıxarır.

Aydındır ki, orta, ali təhsil, dokturantura və əlavə təhsildə marketinq müxtəlif şəraitdə fəaliyyət göstərir və müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir.

Orta məktəb müəssisələri, eləcə də məktəbəqədər təhsil müəssisələri üçün təhsil müəssisəsinin təklifi ilə rol və fəaliyyət coğrafi və yaş faktorları ilə məhdudlaşır. Həlledici subyekt - təhsil müəssisəsinin sifarişçisi - tələbələrin özləri deyil, valideynlərin fərdləridir: eyni zamanda, onların seçimi çox vaxt kifayət qədər məhduddur, dərəcəsi təhsil müəssisələri bazarının hər bir konkret

ərazi seqmentinin inhisarlaşdırılması daha yüksəkdir.

Ali təhsil və əlavə təhsil müəssisələri özlərini bu amillərdən azad etməklə yanaşı, marketinqin inkişafı üçün bir sıra ciddi əlavə ehtiyatlara və stimullara malikdirlər. Bu, ilk növbədə, onların insan resurslarıdır - müəllimlər və tədqiqatçılar, xüsusən iqtisadçılar və marketoloqlar, eləcə də digər təhsil müəssisələri ilə əlaqələr və əməkdaşlıq imkanları, o cümlədən. - xarici. Təhsilin bu səviyyəsindəki müəssisələrin hədəfləri istər-istəməz daha çox məzunlardan istifadə edəcək müəssisə, təşkilat və qurumların ehtiyaclarına yönəldilmişdir.

Təhsil müəssisələrinin marketinqinin prinsipləri və metodlarının fəlsəfi əsasları

Elmi ədəbiyyatda marketinq bazar münasibətləri iştirakçılarının fəlsəfəsi kimi təqdim olunur, lakin bu anlayış adətən izah edilmir, konkretləşdirilmir və buna görə də əsasən işləmir. Fikrimizcə, bu o deməkdir ki, marketinq sivil bazar münasibətləri iştirakçılarının bazarda həyat tərzi ilə əlaqəli şüur strukturunun elementidir. Bu halda marketinq bir fəlsəfə kimi bazar fəaliyyətinin prinsip və üsulları ilə bağlı həm kollektiv, həm də müəyyənedici amilə çevrilir.

Mal və xidmət istehsalçıları üçün, o cümlədən. təhsil, bazar fəlsəfəsi kimi marketinqə bağlılıq dərəcəsi sözdə keçidin dərəcəsində, mərhələlərində təcəssüm olunur.

Təcrübənin təhlili göstərir ki, təhsil müəssisələri üçün bu istiqamətlər arasında əsas fərqlər aşağıdakılardır. “İstehsal” istiqaməti üzrə:

1. Yalnız müəyyən təhsil müəssisəsi üçün ənənəvi olan və ya təhsil sisteminin və sənayenin idarəetmə orqanları tərəfindən ona tapşırılan xidmətlər göstərilir.

2. Əməliyyat gücləndiricilərinin diapazonu çox dar, ənənəvi və tədricən yenilənir (daha ucuz və asandır). Tədris proseslərinin özü və təhsil müəssisələri tərəfindən təmin edilən texnologiyalar çevik deyil və uyğunlaşmaq çətindir.

3. Təhsil müəssisələrinin təminatının qiymətləri (büdcədən maliyyələşmənin məbləği daxil olmaqla) yuxarı orqanlar tərəfindən təsdiq edilmiş xərc normativləri, habelə təsdiq edilmiş qəbul planı və faktiki maliyyələşdirmə məbləğləri əsasında formalaşdırılır. Mənfəət anlayışı ya yoxdur, ya da istismar obyektinin dəyərinə istinadla ciddi şəkildə müəyyən edilmiş səviyyə (məsələn, gəlirlilik) kimi təqdim olunur. Bütün bunlar isə təhsil müəssisələrinin ayrı-ayrı təhsil müəssisələri üçün qiymətləri özbaşına müəyyən etməsinə çox mane olmur.

4. Təhsil müəssisələrinin təşviqində istehlakçılar və mümkün vasitəçilər ilə reklam və digər ünsiyyət formaları inkişaf etdirilmir, çünki paylama və satış əvvəllər mərkəzləşdirilmiş şəkildə həyata keçirilirdi, lakin indi məzunların öz əlinə keçir.

5. Bir qayda olaraq, təhsil müəssisələrini müəyyən profilli mütəxəssislər idarə edir, əksər hallarda onların potensialı, təcrübəsi və hətta bazarda sivil şəkildə işləmək arzusu yoxdur.

6. Elmi və pedaqoji tədqiqatın potensial təhsil müəssisələrinin istehlakçılarının xüsusi qruplarının ehtiyacları və xüsusiyyətləri ilə az əlaqəsi var.

Təhsil müəssisəsinin bazar yönümlü olması onun fəaliyyətinin sadalanan aspektləri ilə bağlı birbaşa əks münasibət və qərarları nəzərdə tutur:

1. Əsasən bazarda tələb olunan təhsil müəssisələrinin təmin edilməsi üçün vaxt gecikməsi nəzərə alınmaqla tələb olunan və olacaq təhsil müəssisələrində istehsal olunur. Buna uyğun olaraq təhsil müəssisəsinin potensialı və bütün fəaliyyət sistemi yenidən qurulur.

2. Məhsul çeşidi kifayət qədər genişdir və müştərilərin, cəmiyyətin tələbləri, elmi-texniki tərəqqi nəzərə alınmaqla intensiv şəkildə yenilənir. Müvafiq olaraq, təhsil müəssisələrini təmin etmək üçün proseslər və texnologiyalar çevik və asanlıqla uyğunlaşdırıla biləndir.

3. Məhsul çeşidinin qiymətləri bazarın, orada fəaliyyət göstərən rəqiblərin və effektiv tələbin miqdarının əhəmiyyətli təsiri altında formalaşır. Eyni zamanda, qurumun rabitə fəaliyyəti aktiv şəkildə həyata keçirilir, təhsil müəssisələrini təşviqi və satışı istehlakçılarının və mümkün vasitəçilərin xüsusi hədəf qruplarına yönəldilir.

4. Təhsil müəssisəsinin rəhbərliyində strateji qərarlar təhsil xidmətləri kontekstində və bazar iqtisadiyyatı məsələlərində səlahiyyətli şəxslər tərəfindən hazırlanır və qəbul edilir. Bununla əlaqədar olaraq, qurumun kommersiya fəaliyyəti təhsil müəssisəsinin direktorunun marketinq üzrə

müavini (prorektor) vəzifəsi digər vəzifələrlə yanaşı, rəhbər vəzifələr də tətbiq edilə bilər.

5. Elmi və pedaqoji tədqiqat sahəsində həm müəssisənin profilində, həm də təhsil müəssisələrinin bazar şəraitinin tədqiqi və proqnozlaşdırılması.

6. Qurumun təşkilati strukturunda müəssisənin kommersiya uğurlarına, imicinə cavabdeh olan, funksional qurumlar tərəfindən tövsiyələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək və səmərəli şəkildə təmin etmək səlahiyyətinə malik olan marketinq bölməsi (şöbə, qrup) formalaşır.

Marketinqin bazar fəlsəfəsi kimi mahiyyəti sahibkar üçün ilk növbədə istehlakçı tələbatının ön plana çıxarılmasında ifadə olunur. Üstəlik, söhbət hansısa orta istehlakçıdan (kütləvi, fərqlənməmiş marketinq strategiyası istisna olmaqla) getmir və əlbəttə ki, bütövlükdə cəmiyyətdən deyil, istehlakçıların konkret hədəf qruplarından, onlara xas olan xüsusi ehtiyacları olan və aydın şəkildə müəyyən edilmiş bazar seqmentlərindən gedir.

Bu, yerli iqtisadiyyatın bütün sektorları üçün, xüsusən də təhsil sektoru üçün yeni və qeyri-adi haldır. Məhz burada təhsil prosesinin bütün iştirakçılarına münasibətdə dövlət-paternalist yanaşma özünü həm ən əhatəli, həm də ən uzunmüddətli şəkildə göstərdi, çünki bütün nəsilləri formalaşdırmışdır. Bu, "milli iqtisadiyyatın", bütövlükdə cəmiyyətin, iqtisadiyyatın sektorlarının mütəxəssis kadrların aparıcı istehlakçıları kimi prioritetlərinin bəyan edilməsində öz əksini tapmışdır. Əslində, bu qəbildən olan bəyannamələr inhisarçılıq yolu ilə təhsil müəssisələrini yaradan və maliyyələşdirən, onlara öz iradəsini diktə edən və ehtiyac duyduqları mütəxəssis hazırlığı modellərini diktə edən dövlət idarəetmə orqanlarının güc ehtiyaclarını gizlədirdi.

Azərbaycanın müasir qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası müasir vacib məsələlərdən biridir. İqtisadiyyatın qloballaşması təkcə müxtəlif ölkələr nümayəndələri arasında əlaqələri artırmır, həm də müxtəlif mədəniyyətləri, həyat tərzinin qarşılıqlı hopmasına səbəb olur ki, bu da müxtəlif ölkələrin xalqlarının daha yaxşı anlaşmasına, iqtisadi sahədə daha səmərəli qarşılıqlı fəaliyyətə səbəb olur [1, s.32]

Təhsil müəssisələrinin yeganə son istifadəçisi kimi fərdin təhsil ehtiyacları faktiki olaraq nəzərə alınmır.

Hər şeydən əvvəl təhsil yaşamaq üçün, pul qazanmaq, fərdin fizioloji ehtiyaclarını ödəmək, lazımi vəsait əldə etmək üçün lazım ola bilər.

Növbəti addım təhlükəsizlik zəmanətlərinin əldə edilməsi, fərdin gələcəkdə mümkün təhlükələrdən qorunması, bir növ maarifləndirici "sığorta siyasəti"dir.

Təbii ki, fərd üçün əhəmiyyət kəsb edən (məsələn, təhsil statusu, peşə mənsubiyyətinə görə) hər hansı bir qrupa və ya dairəyə mənsub olmaq, onun üzvü kimi qəbul olunmaq zərurəti də vacibdir.

Bunun ardınca başqaları tərəfindən öz bacarıqlarının tanınması və hörmət edilməsi, özünə hörmət ehtiyacları qrupu gəlir.

Nəhayət, ierarxiyada ən yüksək pillə, insanın öz imkanlarını həyata keçirməsi və bir fərd kimi böyüməsi üçün ehtiyaclar qrupu hesab olunur ki, bu da özünü dərk etmək və tanımaq, özünüinkişaf imkanları əldə etmək və özünü inkişaf etdirmək ehtiyacı ilə əlaqələndirilir.

Bu ehtiyacları ödəmək üçün təhsil müəssisəsi təhsil təminatı nəticəsində müştərilərinə aşağıdakıları təqdim edə bilər: sertifikat, diplom və ya sertifikat; müəyyən profil və genişlik, dərinlik üzrə biliklərin cəmi; idrak və fəaliyyətin xüsusi vasitələri; müəyyən insanlar dairəsi, peşəkarlar və s. ilə ünsiyyət və qarşılıqlı əlaqə imkanları.

Müasir sosial-mədəni reallıq aşağıdakı əsas xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir:

1) cəmiyyətdə yeni münasibət növünün formalaşması, yeni ideoloji yönümlü ehtiyac səbəbilə dəyər sisteminin tabeliyində əhəmiyyətli dəyişikliklər;

2) fərdin gizli potensialının reallaşdırılmasını optimallaşdırmaq üçün böyük fürsətlər verən mədəniyyətdəki yeni hadisələr;

3) həyati ehtiyac və qabiliyyətlərin fərqləndirilməsi sahəsinin əhəmiyyətli dərəcədə genişlənməsi;

4) müasir dünyada əsas mədəni cərəyanlar arasında dialoqun başlanğıcı.

Şüurlu təhsil fəaliyyəti, digər insanlara yönəldilməsindən asılı olmayaraq, insanın məqsədyönlü bir fəaliyyətidir, mahiyyəti və formaları onun əqidəsi ilə müəyyən edilir[3,s,4-7].

Eynilə, müəssisə və təşkilatların - təhsil müəssisəsinin müştərilərinin və mütəxəssislərin ehtiyaclarının ierarxiyasını quracağıq. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir:

- verilmiş alqoritmə uyğun olaraq konkret əmrləri, göstərişləri yerinə yetirmək;
- verilən tapşırıqları müstəqil həll etmək;
- təhsil müəssisəsi və ya təşkilatın rəqabət qabiliyyətini artırmaq;
- gələcək üçün çalışmaq, şirkətin müsbət imicinin formalaşmasına töhfə vermək;
- təhsil müəssisəni kollektivinin özünü inkişaf etdirməsi üçün imkanlar təmin etmək və s.

Təhsil müəssisəsinin əsas istehlakçılarının bu ehtiyaclarını bilməsi marketinq fəlsəfəsinin praktikada həyata keçirilməsi üçün mütləq tələbdir.

Təhsil müəssisəsi bazarında marketinq fəaliyyətinin idarə edilməsi prinsiplərinin fəlsəfi əsasları

Marketinqin bir fəlsəfə kimi mahiyyəti onun prinsiplərində cəmləşmişdir. Marketinqin əsas prinsipi diqqəti əmtəə, xidmət istehsalçısının ehtiyac və ambisiyalarına deyil, istehlakçının tələb və ehtiyaclarına yönəldir. Lakin onun texnologiyasını və marketinq fəaliyyətinin idarə edilməsini müəyyən edən marketinqin qalan prinsipləri onun həyata keçirilməsinə yönəlməsəydi, bu çox gözəl bəyannamə reallaşa bilməzdi. Onlardan ən əsaslarını aşağıdakı kimi qeyd edək:

1.Qurumun resurslarını qurumun seçdiyi bazar seqmentlərində istehlakçılara faktiki ehtiyac duyulan istehsalında cəmləşdirmək.

2. Təhsil müəssisələrinin keyfiyyətinin onlara olan ehtiyacın ödənilməsi ölçüsü kimi başa düşülməsi. Müəyyən bir xidmətlə digəri arasındakı hər hansı keyfiyyət fərqi özlüyündə deyil, ölçülən əmlakın və ya xidmət xarakteristikasının təmin edilməsinə yönəlmiş ehtiyacın əhəmiyyətindən asılıdır.

3. Ehtiyacların dar deyil, geniş mənada nəzərə alınması, o cümlədən, onları təmin etmək üçün ənənəvi, məlum yollardan kənar. Daha geniş desək, bu prinsip marketinqdə məşhur bir ifadə ilə təsvir olunur: “İstehlakçıya qazma aləti yox, quyu lazımdır”. Bunu ifadə etsək, deyə bilərik ki, təhsil sahəsində müştəriyə diplom, hətta külli miqdarda bilik lazım deyil, fərdin - müəyyən sosial qruplar və fərdin özü üçün dəyərinin artması lazımdır.

4. İstehlakçının ümumi xərclərinin (ilk növbədə təhsil xidmətlərinin istehlakı xərclərinin) azaldılmasına və onların qiymətqoymasında nəzərə alınmasına diqqət yetirilməli, yəni, istehlak qiymətinin satış qiymətindən üstün olması.

5. Reaktiv olmayan, lakin gözlənilən və aktiv tələb yaradan üsullara üstünlük verilməsi.

6. Həlledici sahələrdə bazarın uzunmüddətli perspektivinə istiqamətlənmənin üstünlüyü.

7. Bazar şəraiti haqqında məlumatların toplanması və işlənməsinin davamlılığı.

8. Proqnozlar və qərarlar üçün multifaktor əsasında müxtəlif variantlardan istifadə.

9. Mürəkkəblik, konkret problemlərin qarşılıqlı əlaqəsi, onların həlli üsulları və vasitələri.

10. Mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə üsullarının optimal birləşməsi - idarəetmə qərarlarının mərkəzi istehlakçıya mümkün qədər yaxın köçürülür.

11. Situasiyanın idarə edilməsi - qərarların yalnız müəyyən edilmiş vaxt çərçivəsində deyil, həm də yeni problemlər ortaya çıxması, aşkarlanması və vəziyyətin dəyişməsi.

Yuxarıda göstərilən prinsiplər arasında ən azı üç kəsişən çoxluq və qrupları ayırd etmək olar. Birinci qrup müştərilərin ehtiyacları ilə bağlı marketinq fəlsəfəsini ortaya qoyur. İkinci qrup bazar və marketinq strategiyasının seçilməsi və formalaşmasına yanaşmanı ortaya qoyur. Üçüncü qrup fəaliyyət taktikasında strategiyanı həyata keçirərkən nəyə əməl edilməli olduğunu göstərir.

Marketinqin subyektləri – insanlar, təşkilatlar bazarda təkbaşına mövcud deyil, yalnız material, enerji, informasiya və digər resursların bir-biri ilə, onlardan kənar mühitlə mübadiləsi prosesləri vasitəsilə, həyata keçirilən açıq sistemlərdir. Son zamanlar təkcə xarici deyil, yerli tədqiqatçılar da buna ciddi diqqət yetirməyə başlayıblar [12]. Bu, təhsildə marketinq üçün xarakterikdir və onun tətbiqinin əksər digər sahələrinə nisbətən daha çox ifadə olunur. Bu, həm fəlsəfi, həm etik, həm də

sosial-iqtisadi məzmunlu xüsusi prinsiplər silsiləsində öz ifadəsini tapır:

1. Açıq sistemlərin (açıq marketinq) marketinqinin real əsası əməliyyatın bütün iştirakçılarının mübadilə aktını (müqavilə, sövdələşmə) başa düşməkdə ümumi cəhətləridir. Bu mənada, çox şey tərəfdaşların bir-birləri haqqında biliklərindən və onların dəyərləri, məqsədləri, onlara nail olmaq üçün məqbul vasitələr və hətta onların hər birindən istifadə olunan terminologiyanı başa düşməsindən asılıdır. Nəticə etibarı ilə belə ümumi anlaşma əməliyyatın bütün tərəfdaşlar, qarşılıqlı (çoxlu) faydaları üçün narahatlığı nəzərdə tutur. Bu, bazar mövqeyinin sabitliyinə və yeni mənfəətlərin əldə edilməsinə və tərəfdaşların rifahının artmasına zəmanət verir. Bu zəmanət növü təhsil xidmətlərinin göstərilməsi kimi uzun istehsal dövrü olan sənaye sahələrinə uzunmüddətli investisiyalar üçün xüsusilə vacibdir.

2. Açıq marketinqə uyğun olaraq həyata keçirilən hər bir yeni mübadilə aktı, yeni müqavilə yalnız mübadilə aktının iştirakçılarına deyil, ən azı bütövlükdə cəmiyyətə mənfəət və ya digər əlavə faydalar gətirməlidir. Beləliklə, marketinq məqsədlərinin müəyyən edilməsi sosial əhəmiyyətli xarici effekti - qərarın və ya əməliyyatın maraqlarına təsir etdiyi və kənar şəxslərin (müəyyən bir əməliyyat üçün) insanların, sosial təbəqələrin və ya qrupların ehtiyaclarını ödəməyə kömək etdiyi hallarda baş verən xarici təsirləri əhatə edir.

3. Açıq marketinq öz əməliyyatlarından cəmiyyət üçün xarici təsirin yaranmasına təkan verməklə təhsil müəssisəsinin strategiyasını fəal daxililəşdirməyə, təhsil müəssisəsinin özü tərəfindən bu xarici təsirdən fəal istifadə etməyə yönəldir. Xarici təsir təkcə dolayı yolla (müəssisənin nüfuzunun artırılması yolu ilə) deyil, həm də bilavasitə - təhsil müəssisələrinin təmin edilməsi nəticəsində aşağıdakı səviyyəli təhsil müəssisələrinə əlavə tələbatın formalaşması hesabına daxili təsirə çevrilir.

4. Sürətlə dəyişən mühitdə təhsil müəssisəsi dəyişiklikləri passiv şəkildə izləyə bilməz, əks halda o, rəqabət qabiliyyətini itirəcək və fəaliyyətini dayandıracaq. Qurumun dəyişmə sürəti (xidmətlərin çeşidi, keyfiyyəti və s., o cümlədən strategiya və taktika) geri qalmamalı və dəyişiklik anı, mümkünsə, xarici mühitdə baş verən dəyişiklikləri qabaqlamalıdır. Marketinq özü dinamik olmalı və universitetin inkişafını dinamikləşdirməlidir.

5. Qapalı sistemlərdə onların mövcudluğunun və özünüinkişafının sabitliyi eyni zamanda xarici rəqiblərdən təcrid olunmaqla daxili rəqabətin olması ilə müəyyən edilir. Açıq sistemlərdə, xüsusilə aktiv məlumat mübadiləsinə, uzunmüddətli və böyük kapital qoyuluşlarına və risk səviyyəsinin azaldılması ehtiyacına yönələn sistemlərdə, yəni, təhsil müəssisələrində və onlar arasında rəqabət öz imkanları, müsbət təsiri ilə məhdudlaşır və istər-istəməz rəqabət aparan sistemlərin həm birgəyaşayışı, həm də qarşılıqlı faydalı qarşılıqlı əlaqə ilə tamamlanır.

Açıq sistemli marketinqdə bazar iştirakçılarının fəlsəfəsi rəqiblərlə münasibətləri yalnız rəqabətlə məhdudlaşdırmağın mənasız və səmərəsiz olduğu təklifinə əsaslanır. Təhsildə rəqiblər arasında əməkdaşlıq daim özünü göstərir və onun təsiri əhəmiyyətlidir: yeni tədris fənlərinin formalaşmasında, təlim və tədris vəsaitlərinin hazırlanmasında, elmi və pedaqoji kadrların istifadəsində, bahalı tədris və elmi komplekslərin yaradılmasında və istismarında. avadanlıqlar, habelə digər investisiya obyektləri. Təhsilə qoyulan investisiyaların təsirinin uzunmüddətli təzahürünü (məsələn, ali təhsildə - beş-səkkiz ildən sonra) nəzərə alaraq investorlar riskləri minimuma endirməyə və təhsil müəssisələrinin rəqiblərlə əməkdaşlığa hazır olmasını təşviq etməyə çalışırlar.

Təhsil marketinqinin metodlarının fəlsəfi əsasları sivil bazar subyektlərinin fəlsəfəsi kimi marketinq haqqında anlayışlar, biliklər və onu əldə etmək və istifadə etmək üsulları sistemidir.

Marketinqdə aşağıdakılara imkan verən ümumi elmi metodlar tətbiq olunur:

- bazar haqqında, hər şeydən əvvəl istehlakçılar, rəqiblər, məhsulların təşviqi və satışı kanalları, eləcə də bazarın vəziyyəti haqqında həm ikinci dərəcəli (digər tədqiqatçılardan və mənbələrdən alınmış), həm də ilkin (müstəqil və ya xüsusi sifarişlə alınmış) məlumatları toplamaq, sistemləşdirmək və təhlil etmək;

- məlumatı sintez etmək, situasiyaları simulyasiya etmək, dəyişiklikləri (o cümlədən uzunmüddətli olanları) proqnozlaşdırmaq, strategiya və taktika da daxil olmaqla müəyyən qərarların və

hərəkətlərin perspektivlərinin ekspert qiymətləndirməsini aparmaq;

- eksperimental olaraq bazar təxminlərini əldə etmək və optimal marketinq həllərini axtarmaq;

- alınan məlumatlara uyğun olaraq, təcrübələri dəyişdirmək, marketinq fəaliyyətini planlaşdırmaq və tənzimləmək, bazar davranışını idarə etmək, qurumun və onun məhsullarının digər bazar iştirakçıları tərəfindən qavranılmasına təsir göstərmək.

Təhsil marketinqi xüsusi elmi fənlərdən, məlumat və metodlardan istifadə edir, məsələn:

- statistika (ilk növbədə dövlət orqanlarının, ictimai təşkilatların statistik məlumatları) – bazarın və onun seqmentlərinin tutumunu, tələbatın miqyasını və meyillərini və s. qiymətləndirmək;

- makro və mikroiqtisadi təhlil - bazarın vəziyyətini, inkişaf perspektivlərini, rəqiblərin imkanlarını, təhsil müəssisəsinin və onun tərəfdaşlarının öz imkanlarını qiymətləndirmək;

- sosiologiya - maraq doğuran məsələlər üzrə konkret istehlakçı qruplarının və sosial təbəqələrin (əlaqə auditoriyalarının) mövqelərini müəyyən etmək və təhlil etmək;

- psixologiya və psixofiziologiya - eyni məqsədlər üçün, eləcə də reklamın və tələbin yaradılmasının digər üsullarının sınaqdan keçirilməsi və effektivliyinin artırılması, bazar iştirakçıları tərəfindən təhsil müəssisəsi haqqında qavrayışına təsir etmək;

- riyaziyyat - bu məqsədlərə nail olmaq proseslərinə xidmət etmək;

- idarəetmə nəzəriyyəsi - təhsil müəssisəsinin marketinq işinin və bütün fəaliyyətinin, habelə onunla qarşılıqlı əlaqədə olan bazar subyektlərinin davranışının planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, nəzarət, tənzimləmə, stimullaşdırılması proseslərini həyata keçirmək.

Marketinq həmçinin yeni ideyalar yaratmaq üçün xüsusi metodlardan və metod qruplarından istifadə edir (marketinq obyektlərinə münasibətdə, çeşidin yenilənməsi, qiymət və qiymətlərin uyğunlaşdırılması, rabitənin məzmunu və təşkili, bazarda mal və xidmətlərin təşviqi və satışı), ekspert qiymətləndirməsi, məzmun təhlili (ilk növbədə media) və s.

Sadalanan metodların əksəriyyəti birbaşa marketinq tədqiqatı zamanı istifadə olunan üsullardır. Tədqiqat bütün marketinq fəaliyyətlərinin və onun büdcəsinin çox əhəmiyyətli hissəsini (üçdə birindən yarısına qədər) tutur. Onları düzgün planlaşdırmaq daha vacibdir.

Marketinqin tədqiqat sxemi aşağıdakı əsas mərhələləri əhatə edir:

1. Problemlərin müəyyən edilməsi və tədqiqat məqsədlərinin formalaşdırılması. Aşağıdakılar fərqlənir: axtarış məqsədləri - problemi müəyyən etməyə və dəqiqləşdirməyə kömək edir, problemin həlli üçün fərziyyə və ya variantları inkişaf etdirir, fərziyyələri və problemlərə təklif olunan həll yollarını yoxlamaqdan ibarət eksperimental məqsədləri əhatə edir;

2. İnformasiya mənbələrinin seçilməsi, o cümlədən: ikinci dərəcəli məlumatlar (başqa tədqiqatçılar tərəfindən və ya digər məqsədlər üçün toplanmış artıq mövcud məlumatlar), məlumatın əldə edilməsi mənbələri və üsulları göstərilməklə; informasiyanın toplanması;

3. Əvvəllər müəyyən edilmiş mənbələrdən məlumatların toplanması, o cümlədən sosioloji, laboratoriya və bazar təcrübələrinin aparılması;

4. Toplanmış məlumatların təhlili: maraqlı dəyişənlərin orta qiymətlərinin müəyyən edilməsi, hadisələrin tezliyi paylanması; amillərin və hadisələrin korrelyasiya əmsallarının müəyyən edilməsi; maraq amillərinin dəyişməsinin dinamikasının və meyillərinin müəyyən edilməsi və s.

5. Alınmış nəticələrin analitik icmallar, cədvəllər, qrafiklər, proqnozlar, qərar qəbuletmə modelləri, tövsiyələr və s. formasında təqdim edilməsi.

Təhsil müəssisələrinin marketinqinin əsas tədqiqat obyektləri bunlardır:

- təhsil müəssisələrinin bazar mübadiləsinin xarakteri (konkret mübadilə obyektləri və onun iştirakçıları arasında iqtisadi münasibətlər), təhsil müəssisələrinin tələb və təklifinin kəmiyyət parametrləri (bazarın və onun seqmentlərinin hüdudları), ətrafdakı marketinq mühiti, müəyyən bir bazarda, bazar seqmentində əməliyyat mühitində baş verən dəyişikliklərin tendensiyaları;

- ümumi təhsil, peşə, iqtisadi və digər müqayisəli keyfiyyət göstəriciləri daxil olmaqla, təhsil müəssisələrinin rəqabət qabiliyyəti tənzimləyici (təhsil standartları ilə müəyyən edilmiş) və patent hüquqi;

- təhsil müəssisəsinin bazarında fəaliyyət göstərən tərəfdaşlar (təchizatçılar və vasitəçilər), real,

potensial istehlakçılar və rəqiblər: onların iqtisadi (əmək) fəaliyyətinin növü, hüquqi statusu, mülkiyyət xarakteri və kapitala (investisiyaya) münasibətdə;

- mümkün marketinq strategiyaları, konkret marketinq problemlərinin taktiki həlli üçün müxtəlif variantlar və onların qarşılıqlı əlaqələri.

Ali təhsil sahəsində nəzərdən keçirilən problemlərin təhlili göstərir ki, mövcud sosial-iqtisadi şəraitdə təhsil müəssisələrinin səmərəli fəaliyyəti idarəetmədə təhsil xidmətlərinin keyfiyyətinə yönəlmiş yanaşmalardan istifadə etməklə, təhsil prosesinin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsini təmin etməklə mümkündür [6, s.255].

Marketinq bazar iştirakçılarının özlərinə, tərəfdaşlarına, bazarın özünə baxışlarının fəlsəfi sistemi kimi çox ümumi və mücərrəd görünə bilər. Onu öyrənməyə başlayanlar marketinqin strategiyası, xüsusilə bazar fəaliyyətinin taktikası, onun "instrumental komponenti" və fəaliyyət resepti kimi aspektlərinə daha çox cəlb olunurlar. Bununla belə, hər hansı bir alət, xüsusən də resept düzgün, uyğun şəkildə tətbiq oluna bilər, yalnız o halda bazar uğuruna gətirib çıxara bilər ki, onun istifadəsi təsadüfi və ya modaya hörmət deyil, özü üçün başa düşmək və qəbul etmək, ümumi prinsipləri mənimsəmək üsulları və bazar bilikləri kimi bir fəlsəfə olaraq marketinqdir.

Nəticə

Marketinq bir fəlsəfə kimi, o cümlədən bazar münasibətləri iştirakçılarının ümumi istiqaməti, fəaliyyət prinsipləri, tədqiqat metodları onun planlarında, proqramlarında və alt proqramlarında (fərdi marketinq funksiyaları üçün) həyata keçirilir ki, bu da öz növbəsində uzunmüddətli (beş il və ya daha çox), orta və qısamüddətliyə (bir il üçün, rüb üzrə) bölünür. Hələ təhsil müəssisələri arasında belə iş aparılmayıb. Buna görə də, marketinqin aparıcı prinsipləri təhsil müəssisələri bazarının subyektlərinin davranışına praktiki olaraq heç bir təsir göstərmir və onların hərəkətləri bir-biri ilə zəif əlaqəli, ziddiyyətli və nəticədə təsirsiz olur.

Lakin elmi-pedaqoji kadrlarımızda, bir qayda olaraq, belə işlərdə iştirak etmək üçün real praktika və psixoloji münasibət açıq-aşkar yoxdur. İntellektual kadrların psixoloji yorğunluğu, bədbinliyi öz təsirini göstərməkdədir. Universitetlərdə ixtisaslaşmış marketinq bölmələrinin yaradılması daha zəruridir. Xidmətlər və marketinq şöbələri həm universitet komandası daxilində (yəni fakültələr, şöbələr, ayrı-ayrı tədqiqatçılar və müəllimlərlə) və ondan kənarda həm icraçılarla qarşılıqlı əlaqədə olmaqla, marketinq tədqiqatları və inkişafının məsul icraçıları, müştəriləri və koordinatorları kimi çıxış edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva M.A. Beynəlxalq marketinq. Dərslik. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, - 2010, - 444 c.
2. Nəzərov M.H. Təhsilin sosial-fəlsəfi əsasları. Monoqrafiya Bakı-ADPU-2023,456s.
3. Nəzərov M.H. Təhsil fəlsəfəsi. (Dərs vəsaiti) Bakı. ADPU-2022, 496 s
4. Məmmədov A.T. Marketinqin əsasları. Dərs vəsaiti.İqtisad Universiteti nəşriyyatı,2007. 306 s.
5. "Təhsil haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu (2009)."Bakı Çap Evi" 2012.64s.
6. Доэрти Джеффри Д. О качестве в образовании // Обеспечение качества в образовании. - 2008. - Вып. 16, вып. 3. - 255-265 p.
7. Корчагова Л.А. Маркетинговый менеджмент образовательных услуг // Маркетинг в России и за рубежом. 2004. № 6. С.69 – 75.
8. Менеджмент, маркетинг и экономика образования / Под ред. А.П. Егоршина. – М.: Норма-М, 2012. – 624 с.
9. Прохорова М.П. Маркетинг инноваций в профессиональном образовании // Сборник: Инновационные технологии управления. Нижегородский государственный педагогический университет им. К. Минина. 2015. с. 109-111.
10. https://zaochnik.com/spravochnik/marketing/vidi-marketinga/marketing-sfery-obrazovanija/
11. https://az.wikipedia.org/wiki/Marketinq
12. http://www.bibliotekar.ru/marketing-3/18.htm

Муслим Гатам оглу Назаров
доктор философских наук, доцент
Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

Философские основы концепции образовательного маркетинга

Резюме

Объектом исследования является формирующийся внутренний рынок образовательных услуг и опыт взаимоотношений между его участниками. Также в определенной степени изучен опыт реализации маркетинговых подходов и мер в сфере образования в развитых рыночных странах.

Цель исследования – разработать концепцию, стратегию, комплекс маркетинговых инструментов (средств) и организационно-управленческих мер реализации образовательных услуг на формирующемся отечественном рынке.

Методологическая основа исследования - в ходе исследования были использованы следующие методы: анализ публикаций и статистических данных, макро- и микроэкономический анализ, анализ маркетингового рынка, анализ содержания рекламно-информационных сообщений, социологические опросы, интервью, анкетирование. , экспертная оценка и прогнозирование, методы, экономико-математическое моделирование, эксперимент, методы теории управления.

Теоретическая и прикладная значимость исследования - основой образовательного маркетинга является специальная маркетинговая концепция, направленная на постоянное использование знаний, полученных посредством интерактивного общения об отдельном потребителе, для обеспечения устойчивых, стратегически взаимовыгодных отношений, помощи в создании и продвижении услуг. Разработать типологию и механизмы формирования, оценки, оптимизации маркетинговых стратегий образовательных учреждений; состоит из создания набора инструментов для маркетинговых исследований и действий в сфере образования, позволяющего изучить и сегментировать рынок, сформировать адекватное предложение образовательных услуг, ценовую политику, коммуникацию и продвижение услуг на рынок.

Результаты исследования - с учетом различных особенностей данной сферы, формирования концепции (философии, совокупности основных принципов) маркетинга в сфере образования, стратегического управления маркетингом в сфере высшего образования, основанного на человеческом потенциале, ориентирует образовательную деятельность на нужды потребителей, гибкое регулирование и университет. Она предполагает своевременные изменения, которые реагируют на вызовы окружающей среды и позволяют получить конкурентные преимущества, которые в совокупности дадут возможность университету.

Оригинальность исследований и научные инновации: Дальнейшая персонализация маркетинга оригинальности исследований в сфере высшего образования поможет улучшить восприятие конкретного потребителя и создать надежные отношения между университетом и студентами, институтами и обществом.

Научная новизна исследования, разработанный концептуальный подход могут быть применены любой образовательной организацией в условиях комплексного использования всех инструментов, представленных в рамках маркетинговой концепции вуза.

Ключевые слова: маркетинг, образование, образовательный маркетинг, предпринимательство, образовательное учреждение, образовательные услуги.

Muslim Hatam NAZAROV
doctor of philosophy, associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University

Philosophical foundations of the concept of educational marketing

Summary

The object of the study is the emerging internal market of educational services and the experience of relations between its participants. The experience of implementing marketing approaches and measures in the field of education in developed market countries to a certain extent is also studied.

The purpose of the study is to develop a concept, strategy, a set of marketing tools (means) and organizational management measures for the implementation of educational services in the emerging domestic market.

The methodological basis of the research - the following methods were used during the research: analysis of publications and statistical data, macro and microeconomic analysis, analysis of the marketing market, analysis of the content of advertising and information messages, sociological surveys, interviews, questionnaires, expert assessment and forecasting. methods, economic and mathematical modeling, experiment, management theory methods.

The theoretical and applied significance of the research - the basis of educational marketing is a special marketing concept aimed at the continuous use of knowledge obtained through interactive communication about an individual consumer to ensure sustainable, strategically mutually beneficial relationships, to help create and promote services. Elaborate the typology and mechanisms of formation, evaluation, optimization of marketing strategies of educational institutions; consists of creating a set of tools for marketing research and action in the field of education, which allows to study and segment the market, to create an adequate supply of educational services, pricing policy, communication and promotion of services to the market.

The results of the research - taking into account the different characteristics of this field, forming the concept (philosophy, set of basic principles) of marketing in the field of education, strategic marketing management in the field of higher education is based on human potential, focuses educational activities on consumer needs, flexible regulation and university It involves timely changes that respond to challenges from the environment and allow them to gain competitive advantages, which together will enable the university.

Research originality and scientific innovation: Further personalization of research originality marketing in the field of higher education will help to improve the perception of the specific consumer and create a reliable relationship between the university and students, institutions and society.

The scientific novelty of the research, the developed conceptual approach can be applied by any educational organization in the context of the comprehensive use of all the tools presented within the marketing concept of the university.

Key words: marketing, education, educational marketing, entrepreneurship, educational institution, educational services.

UOT: 334

Elşən YUSİFOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
yelshan3@gmail.com
10.30546/4.71.73001.2024.018

MÜASİR MƏRHƏLƏDƏ İNKLÜZİV İNKİŞAF VƏ SAHİBKARLIĞIN TƏŞƏKKÜLÜ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – inklüziv inkişaf bazasında sahibkarlığın formalaşmasının məzmun və əhəmiyyətinin öyrənilməsi, ölkənin iqtisadi sahədə qəbul etdiyi müasir yenilənmə kursunun araşdırılması, yarana biləcək vəziyyətlərin çoxamilli şəkildə öyrənilməsi.

Tədqiqatın metodologiyası – müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil, zəncirvari əlaqə və zəncirvari asılılıq metodlarından istifadə olunması.

Tədqiqatın nəticələri – müasir mərhələdə müvafiq araşdırmanın “inklüziv inkişaf – sahibkarlıq mühitinin formalaşdırılması” vəhdətində nəzərdən keçirilməsi, zəruri araşdırmaların təşəkkülü, ola biləcək situativ variantların qiymətləndirilməsi və təhlili, bu istiqamətdə zəruri seçim və əsaslandırmaların həyata keçirilməsi.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – ölkəmizdə ənənəvi şəkildə mövcud olan iqtisadi alət və vasitələrin, mexanizm və üsulların müasir tələblərlə uyğunlaşdırılması, yarana biləcək maneə və çətinliklərin optimallıq və səmərəlilik prinsiplərinə uyğun aradan qaldırılması.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – inklüziv inkişafa keçid şəraitində sahibkarlığın bərqərar olunmasının təməllərinin transformasiya və təkmilləşdirilmələrinə müasir yanaşmaların sistemli şəkildə və komplekslilik elementləri nəzərə alınmaqla tətbiqi.

Açar sözlər: sahibkarlıq, sahiblarlıq istiqamətləri, inklüziv inkişaf, iqtisadi-təşkilati problemlər, Azərbaycan Respublikası

Giriş

Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ilin 44 günlük II Qarabağ müharibəsi və 2023-cü ilin sentyabr ayındakı birgünlük terror əməliyyatı, ölkəmizin hərbi, siyasi və digər fəaliyyət yönləri ilə onun iqtisadi sisteminə və mühitinə mərhələli şəkildə yeni, daha mütərəqqi “rənglər və çalarlar” əlavə olunmuşdur. Bu istiqamətlərdən biri də fərdi sadə təkmilləşdirilmələrdən sistemli inklüziv inkişafa doğru hərəkətlənmələrdir.

Məqalədə iki məqam vahid tandem halında tədqiqata məruz qalacaqdır. Əgər bunlardan biri sahibkarlıq, onun mühitinin formalaşdırılmasıdırsa, qarşılaşdırmada ikinci elementi inklüziv təməllər təşkil etməkdədir.

İnklüziv inkişafın məzmununu üç komponentin məcmusu təşkil etməkdədir. Burada iqtisadi, sosial və təbiət elementlərinin vahid müstəvidə səmərəli və optimal şəkildə birgə araşdırılması, onların hər birinin özünün sərgilənməsi şəklində, qarşılıqlı təsir və əks təsirlərin səviyyələrinin müəyyən edilməsidir. Son dövrlərdə inklüziv inkişafın “**Yaşıl**” adı altında mövcudluğu bir sıra yeniliklərə səbəb olmuşdur ki, onların sırasında da aşağıdakıları qeyd etmək zəruridir:

- ✓ təbliğ olunan komponentlərin qarşılıqlı əlaqə və asılılıq rejimində vahid müstəvidə birləşdirilməsi;
- ✓ onun məqsədlərinin cəmiyyətin yaşam tərzinin formalaşdırılmasında yaratdığı müsbət məqamlar;
- ✓ həmin seçimlərin dövlətin strateji hədəfləri sırasında mühüm yer tutması və s. [4, s. 52]

Keçən əsrin ikinci yarısından başlayaraq inklüziv mühitin təzahürləri mövcud olmuşdur. Ayrı-ayrı amillərin, əlamətlərin, meyillənmələrin və tərkib elementlərinin təzahürü inklüziv iqtisadiyyatı zamanla cəmiyyətin tələbinə çevirmişdir. Belə ki, sosial elemenet hesab olunan insan iqtisadi

sistemin hər hansı subyektində fəaliyyət göstərməklə iqtisadi element rolunda çıxış edir, digər tərəfdən isə onun təmiz suya və havaya, yaşıllıq zonalarında istirahətə və təbiətin digər təzahür elementlərinə ehtiyacı sərgilənməkdədir ki, bu da həmin insanı araşdırmanın "mərkəzində" edir. Deməli, burada iqtisadi, sosial və təbiət elementləri özünəməxsus xarakter, ifadə formaları və xassələri ilə əhatə etməklə onun yaşam, mövcudluq tərzinə bu və ya digər şəkilləndirmələri həyata keçirməkdədir [3, s. 137].

Digər tərəfdən sahibkarlıq anlayışı çoxsaylı iqtisadi-təşkilati, sosial-psixoloji, hüquqi-tənzimləmə və digər keyfiyyətləri özündə birləşdirməkdədir. Tanınmış alim Şumpeterin fikrincə, yeni ideyaların "yaradıcısı" və cəmiyyətin istifadəsinə təqdim edən sahibkar bəlli fəaliyyətlərin təcrübi təşəkkülünə yönəlmiş fikir və düşüncələrin, işlərin və icraatların təməl komponentlərindən hesab olunmaqdadır.

Fəaliyyətinin təşkilində xarakterik mövcudluq və yenilənmə xəttinə sadiq qalan sahibkar cəmiyyətin tələblərinə daha geniş şəkildə hakim olur. İstehsal və xidmət proseslərinin təşkili və ardıcıl icrasına qərar verən həmin şəxsin bir məqsədi gəlirlərin əldə olunmasıdırsa, digər mühüm məqsədlər sırasında daha çox istehlakçı kütləsini öz tərəfinə çəkmək, bəşər toplusunun tələblərini mikroanlamda daha yüksək qarşılamaq durur.

Sahibkarlıq fəaliyyəti və ölkədə işgüzar mühitin formalaşdırılması

Giriş hissəsində də qeyd olunduğu kimi, sahibkarlıq fəaliyyəti – kifayət qədər şaxələndirilmiş fəaliyyətlərin, yön və istiqamətlərin məcmusu kimi çıxış etməkdədir. Müasir mərhələdə yenilənmə və fəaliyyət ahəngdarlığının təmin edilməsi, təkmilləşdirmə və transformasiya tipli addımların atılması müvafiq məcmunun ayrı-ayrı xarakter və xassələrinə, həmçinin inkişaf yolları və meyilləri sahəsində seçimlərin edilməsinə təsirsiz ötüşməmişdir.

Sahibkarlıq mühitinin formalaşmasında fərdi keyfiyyətlərin nümayişi, həmçinin "sahibkarlıq – dövlət" müstəvisində icra olunan işlər Azərbaycan Respublikasında çoxsaylı amillərin daha aktiv şəklə gətirilməsini şərtləndirməkdədir. Fikrimizcə, belə yanaşma zamanı çoxsaylı, özünün yüksək əhəmiyyəti ilə fərqlənən amillərin ortaya çıxarılmasına səbəb olacaqdır.

İstehsal (xidmət) fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələrinin müəyyən edilməsi, onların müasir dövrün tələbləri ilə uyğunluq təşkil etməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin ilk növbədə "sahə-istiqamət" konturlarının müəyyən edilməsinə, bəhs olunan yöndə "sərhədlərin" dəqiqləşdirilməsinə təsir edəcəkdir. Fərdi düşüncə və təşəbbüs əsasında qəbul olunan sahibkar qərarları ilə yanaşı müzakirə, fikir mübadiləsi (yeri gələndə isə bəzi mübahisələrin mümkün hallarının müşahidə olunması) nəticəsində yekun qərarların verilməsi, onların əsaslandırılması fəaliyyətin məzmunu və məqsədləri haqqında müfəssəl düşüncəni ortaya çıxarmaqdadır [2, səh. 244].

Məqsədlərdən irəli gələn vəzifələr də fəaliyyətin mahiyyətini korreksiya etməklə yanaşı onun əhəmiyyətinə diqqəti çəkməkdədir. Belə ki, sahibkar özünün fəaliyyətini təşkiletmə mərhələsində ölkədaxili, yaxud regional bazar haqqında zəruri məlumatlandırmalara malik olduqdan sonra "nə istehsal etməli? (yaxud hansı xidməti həyata keçirməli ?)" sualına tammənalı cavab tapmalıdır.

İxtisaslaşma istiqamətinin seçilməsi mübadilə məkanlarının ehtiyaclarının dəqiqləşdirilməsini tələb etməkdədir. Bununla yanaşı məhsulun yaxud xidmətin növ-çeşid ifadəsinə aydınlıq gətirilməli, standartlara uyğunluq və məhsulların (xidmətlərin) təhükəsizlik məsələləri (qida təhlükəsizliyi və s.) öyrənilməlidir. Məhs belə monitorinq və araşdırmalar xüsusi vəzifələrin formalaşmasına yol açmaqdadır.

Qeyd olunan vəzifələrlə yanaşı ümumi təyinatlı vəzifələr də formalaşdırılmaqdadır ki, onların sırasında aşağıdakıların sadalanmasını lazımi hesab edirik:

- ✓ istehsalın ümumi və bölmələr üzrə quruluşunun müəyyən edilməsi;
- ✓ onun texniki-texnoloji silahlandırılması, kadr personalı üzrə ümumi say və tərkib ifadələrinin dəqiqləşdirilməsi;
- ✓ istehsalın (xidmətin) obyektləri üzrə smetaların hazırlanması;
- ✓ zəruri maliyyə (maya dəyəri üzrə, satış qiyməti üzrə, elmi tədqiqatlara və təcrübə-konstruktor işlərinə yönəldilən vəsaitlər üzrə, əməkhaqqı fondunun formalaşdırılması, əmək ödənişlərinin

normativ və səviyyələri üzrə, sosial problemlərin tam və ya qismən aradan qaldırılması üzrə və s.) fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün istinad bazalarının müəyyənləşdirilməsi və s.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində işgüzar mühitin mövcudluğu mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Bəhs olunan yöndə iki qrup – subyektdaxili və subyektdənkənar mühitlər təsnifləşdirilə bilər. Subyektdaxili mühit istehsal yaxud xidmət müəssisəsinin çərçivələri daxilində formalaşmış olan bölmələr və fəaliyyətlər arasındakı əlaqələri ifadə etməkdədir. Bu sırada əsas “vahidlər” kimi ümumi təyinatlı (idarəetmə heyəti, mühasibat, mühəndis-texniki bölmə və s.) və xüsusi bölmələr (istehsal sexləri, pres və tara sexləri, hazır məhsul anbarları, sinaq-konstruksiya bölmələri və s.) fərqləndirilməkdədir. Bəhs olunan məsələdə həmin strukur bölmələr arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqələr nəzərdə tutulmaqdadır.

İstehsal subyektlərinin daxili ilə çərçivələnməyən və “subyekt – kənar məcmular” cütlüyünün əlaqələndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Subyektdən kənar işgüzar mühit özündə çoxsaylı elementləri birləşdirməkdədir. Maddələrin hər biri haqda fərdiləşdirilmiş fikir və düşüncələrin bildirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

İşgüzar mühitin formalaşmasında ilk istiqamət elementini iqtisadi-təşkilati və idarəetmə mühit təşkil etməkdədir. Subyektdaxili işgüzar mühitin “davamı” kimi qiymətləndirilən subyektdənkənar mühitin əsas manqası kimi qiymətləndirilən iqtisadi-təşkilati və idarəetmə mühiti özündə bir çox istiqamətləri cəmləməkdədir. Onların sırasında ilk növbədə istehsala qədərki və istehsaldan sonrakı fəaliyyət çoxluğu nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, təchizat-tədarük proseslərinin istehsal proseslərinin təşkili və həyata keçirilməsində nə qədər mühüm olduğunu qiymətləndirməmək mümkün deyil.

İstehsal üçün xammal və material, konstruksiya və detallar, ümumi və ixtisaslaşdırılmış taralar, yanacaq və ehtiyat hissələri, emal təyinatlı yarımfabrikatlar, həmçinin zəruri əsas fond obyektləri, nəqliyyat vasitələri, logistika sistemi üçün zəruri olan komponentlər və digər fəaliyyət komponentlərinin əldə olunması və subyektin ümumi fəaliyyətinin təşkilində istifadəsi öz əhəmiyyətini qorumaqdadır. Öz növbəsində istehsal proseslərinin ilkin deyil, aralıq mərhələlərində istifadə üçün əldə olunan yarımfabrikatlar da subyektdən xaricdə ikitərəfli və ya çoxtərəfli əlaqələr vasitəsilə bərqərar olan işgüzar mühitin iqtisadi-təşkilati aspektinə diqqəti çəkməkdədir. İstehsala və ya ümumilikdə fəaliyyətə rəhbərliyin həyata keçirilməsi də bu bənddə əks olunmaqdadır.

Kənardan əldə olunan və ya kənara təhvil verilən istehsal yaxud xidmət obyektləri üzrə əməliyyatlar qarşılıqlı hüquq, vəzifə və öhdəlikləri əks etdirən müqavilələrlə rəsmiyyətə salınmaqdadır. Adətən müvafiq müqavilələr müəssisə və təşkilatların “təkhakimiyyətlilik” dairəsindən kənarda hazırlanır və onların maddələrinin yekun müzakirələrdən sonra razılaşdırılmaqla təcrübi tətbiqinə start verilməsi baş tutur. Digər tərəfdən, istehsalçı müəssisə tərəfindən qəbul olan strateji kurs, onunla bağlı taktiki gedişlər iqtisadi-təşkilati və idarəetmə sferasında mühitin mövcudluğu və inkişafı yönündəki vəziyyəti sərgiləməkdədir.

İşgüzar mühitin formalaşmasında həlledici yerlərdən birini də elmi-araşdırma və texniki-texnoloji mühit təşkil etməkdədir. Belə ki, bəlli inkişaf səviyyəsi ilə fərqlənən istənilən subyekt imkanları daxilində (subyektin özünün ixtira-konstruktor bölmələri tərəfindən) müstəqim və ya birgə fəaliyyətlə “elm ↔ təcrübə” müstəvisində təmsil olunan elmi araşdırmalara cəlb oluna bilər, yaxud uyğun elmi-araşdırma nəticələri onun “istehsalçılarından” əldə olunmaqdadır. Bu faktor eyni zamanda subyekt daxilində tətbiq olunan texnikanın və onu şərtləndirən texnologiyaların inkişaf səviyyəsindən xəbər verməkdədir.

İşgüzar mühitin formalaşmasında siyasi və hüquqi faktorların təsirinin nəzərə alınmaması mümkün deyildir və araşdırmalarda səhv nəticələrin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. İstənilən ölkənin iqtisadi bazisi ümumiyyətlə onun siyasi üstqurumu ilə vəhdət halında mövcudluğunu təsdiqləməkdədir. Həmin reallığın mikromühitə şamil edilməsi, ölkənin və onun regionlarının qəbul edilmiş siyasi kursun tələblərinə uyğunlaşdırılması da mühüm şərtlərdən hesab olunmaqdadır.

İstehsalın genişləndirilməsi, ərzaq bolluğunun yaradılması, qida təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, iqtisadi sahə və istiqamətlərin fəaliyyətinin standartlaşdırılması və lisenziyalaşdırılması kimi

məsələlər siyasi yönlə yanaşı hüquqi tənzimləmə sferasında da əhəmiyyətini qorumaqdadır. Belə ki, bəhs olunan sahələrdə Azərbaycan Respublikasının birbaşa və dolayı aidiyyatı ilə fərqlənən Qanunlarının və digər aşağı səviyyələrdəki hüquqi-normativ aktların (əmr, qərar, sərəncam və s.) istifadəyə verilməsi iqtisadi sistemin sahə və istiqamətlərinin dövlət tərəfindən nizamlanmasında atacağı addımları sərgiləməkdədir. Digər tərəfdən, dövlət sektoruna aidiyyatı ilə fərqlənən subyektlərin idarə edilməsi də spesifik tənzimləmə əməliyyatlarına məruz qalmalıdır.

İşgüzar mühitdə təbii yerquruluşu, coğrafi yerləşmə, təbii ehtiyatların istifadəsi kimi yön və istiqamətlər də böyük rol oynamaqdadır. Zonalarda ümumi torpaq həcmləri və onlardan istifadə imkanlarının qiymətləndirilməsi, yerquruluşu məsələlərinin və onların iqtisadi həmçinin sosial dövriyyəyə məqsədyönlü şəkildə cəlbi xarakterinin dəqiqləşdirilməsi, “təbii ehtiyatlar – onlardan istifadə yolları” kontekstində müvafiq tədqiqatların həyata keçirilməsi ölkənin ümumi iqtisadi potensialı haqqında təsəvvür yaratmaqdadır. Sadalanan bəndlərin hər biri ümumilikdə ölkənin işgüzar mühit mənzərəsinə baxışı təmin etməkdədir. Bəhs olunan və işgüzar mühitin formalaşdırılmasında aktiv iştirak edən bəndlər hər biri öz növbəsində müvafiq altsistemləri təşkil etməkdədir. Onlar eyni zamanda təbiətlə, təbii resurslardan istifadə ilə əlaqədə olduğu üçün inklüzivlik elementi kənarda qalmamaqdadır.

Təbiətdən, onun resurslarından səmərəli istifadənin əsas qayələrindən biri bu elementlərə vurulan zərərin minimallaşdırılması və ya tamamilə ləğvidir. Ayrı-ayrı sahə və istiqamətlərin inklüzivlik dərəcəsi məhs həmin təbii resurslardan itkisiz istifadəni, havaya zərərli istehsalat qazlarının buraxılmasının minimallaşdırılması, meşə ehtiyatlarından rasional istifadənin təşkili, su ehtiyatlarının və su hövzələrinin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, çıxarılan faydalı qazıntı ehtiyatlarının istehsalda tətbiqinin sistemliliyinin yüksəldilməsi və digər bu kimi göstəricilərlə səciyyələnməkdədir. Digər tərəfdən, təbii ehtiyatlar bərpa olunan və olunmayan istiqamətlər üzrə təmərküzləşməkdədir. İnklüziv iqtisadiyyat və inklüziv inkişafın tələbləri sırasında bərpa olunan qrup üzrə fəaliyyət proqramlarının hazırlanması və gerçəkliyə çevrilməsi əhəmiyyətini qorumaqdadır. Bu sahədə yeni meşə sahələrinin və zolaqlarının yaradılması, sutəmizləyici qurğulardan istifadə dərəcəsinin yüksəldilməsi “yaşıl” enerji növlərinin iqtisadi dövriyyədə aktiv təmsil olunmasının təmin edilməsi və bu istiqamətdə mövcud olan digər fəaliyyətlər üzrə işlərin icrasını nəzərdə tutur [6, səh. 29].

Yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, işgüzar mühitin sadalanan elementləri ilə yanaşı sosial, mədəni, maarifləndirici, demoqrafik, kadr potensialı və ixtisaslaşdırılması və digər tərkib elementlər də mövcuddur.

Regional sahibkarliq: fəaliyyətin növləri və təşkilati formaları

Azərbaycan Respublikasında ümumi şəkildə təşəkkül tapmış işgüzar (biznes məzmunlu) mühitin tələbləri onun bütün ərazisində gözlənilməkdədir. Bununla belə regional müstəvi və onun gətirdiyi diversifikasiya problemləri ölkənin iqtisadi sisteminə öz təsirini göstərməkdədir.

Regional müstəvidə sahibkarlıq özünün spesifikasiyaları ilə fərqlənməkdədir. Bu sırada aşağıdakı istiqamətlər üzrə araşdırmaların həyata keçirilməsini zəruri hesab edirik:

1) regionun iqtisadi potensialının ümumi vəziyyətinin müəyyən edilməsi;

2) region istehsalının ixtisaslaşma istiqamətlərinin sistemli xarakterizə olunması;

3) onun coğrafi yerləşməsi və təbii ehtiyatlarla zənginlik dərəcəsinin aydınlaşdırılması;

4) region miqyasında mübadilə məkanlarının mövcudluğu və fəaliyyətlərinin nəzarət altına alınması;

5) kadr potensialının real səviyyələrinin dəqiqləşdirilməsi və onun təkrar istehsalı üzrə işlərin araşdırılması;

6) nəqliyyat-logistika fəaliyyətinin təşkilini xarakterizə edən komponentlərin mövcudluğu, onun səviyyə və təmin olunma dərəcəsi əsasında müşahidə altına alınması;

7) iqtisadi sistemin sahə və istiqamətlərində müasir təşkilatlanma quruluşlarından istifadə vəziyyətinin tədqiqi;

8) rayonlararası yük mübadilələrinin, onların intensivliyinin nəzarət altına alınması;

9) regionda sosial, tənzimləmə və digər göstəricilər üzrə inkişafın vəziyyəti;
10) demoqrafik vəziyyətin və xüsusiyyətlərin öyrənilməsi;
11) regionun iqtisadi sisteminin sahə-istiqamət quruluşu nəzərə alınmaqla subyektlər üzrə təşkilati formalara müraciətlərin araşdırılması və s.

Regionların (Bakı şəhəri və Abşeron iqtisadi rayonu istisna olmaqla) iqtisadi sistemlərinin öyrənilməsi rəsmi statistika informasiyalarına müvafiq olaraq aşağıdakı reallıqları sərgiləmiş olur:

- ✓ regionlar üzrə istifadə olunan əsas təsərrüfatçılıq formaları əsasən kiçik və mikro subyektləri əhatə etməkdədir;
- ✓ sahibkarlıq fəaliyyətinin və işgüzar mühitin nisbətən zəif inkişafı və şaxələndirilməsi ilə xarakterizə olunmaqdadır;
- ✓ bir çox hallarda varislik prinsipləri ilə idarə olunan ailə təsərrüfatlarının yaradılması üstünlük təşkil etməkdədir;
- ✓ dövlət idarəetmə strukturlarının regional miqyasdakı təmsilçiləri tərəfindən bir sıra hallarda bürokratik əngəllərin yaradılması;
- ✓ təsərrüfat subyektləri adətən kiçik maliyyə dövriyyələrilə və azsaylı işçi kontingenti ilə fərqlənməkdədir;
- ✓ texniki və texnoloji imkanların məhdudluğu müşahidə olunmaqdadır;
- ✓ torpaq resurslarının rekultivasiya, təkrar aktiv iqtisadi dövriyyəyə qazandırılma, müasir fəaliyyət üsulları, alət və vasitələrinin istehsalda tətbiqi, avtomatlaşdırma və mexanikləşmə səviyyəsinin zəif olması kimi problemlərin mövcudluğu;
- ✓ su ehtiyatlarından sistemli və kompleks istifadə üzrə qiymətləndirmələrin aparılmaması, zəruri səmərəli təkliflərə müraciət olunmaması;
- ✓ mobil rabitə imkanlarından, o cümlədən kompüterlər və hesablama vasitələri şəbəkəsinin digər komponentlərindən tammənalı istifadənin mümkünsüzlüyü;
- ✓ iqtisadi sisetmin sahələri və istiqamətləri arasında əsasən aqrar sferanın və emal sənayesi subyektləri, həmçinin xidmət sektorunun vahidləri üstünlük təşkil etməkdədir;
- ✓ müştəri sayının azlığı və informativliyin zəif təmin olunması nəzərə çarpır və s.

Bəhs olunan hər iki təsnifat regionda sahibkarlıq və inklüzivlik parametrləri üzrə müxtəlif situativ variantların yaranmasına səbəb olmaqdadır. Daha dəqiq informasiyanın əlçatanlığını təmin üçün rəsmi statistik və subyeklərin fərdi məlumatlarından istifadə etməklə iqtisadi-riyazi metodların köməyinə müraciət olunmalıdır.

“Planlaşdırma (proqnozlaşdırma) işləri – sahibkarlıq fəaliyyəti”: qarşılıqlı əlaqə və təsirlər

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsində idarəetmənin mühüm vasitələrindən hesab olunan planlaşdırma və proqnozlaşdırma fəaliyyətinin rolu böyükdür.

Miqyas etibarı ilə makro (ölkə və regionlar səviyyəsində icra olunan) və mikro səviyyələrdə (təsərrüfat subyektləri tərəfindən) icra olunan planlaşdırma fəaliyyəti mümkündür. Planlaşdırma işlərin təşkil olunduğu səviyyələr etibarı ilə fərqli göstəriciləri əhatə etməkdədir. Məsələn, respublikamız və ya region səviyyələrində aparılan planlaşdırma fəaliyyətində əhalinin və əlaqəli istehsalların (istehsal potensialının) ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, idxal və ixrac imkanlarının qiymətləndirilməsi, beynəlxalq kombinələşmə və koopersiya problemləri üzrə ardıcıl addımların həllinin araşdırılması mühüm addımlar kimi nəzərdə tutulduğu halda, mikro planlaşdırma tədbirləri özündə xammal, əsas və köməkçi materialların, tara, gübrə, yanacaq və sürtkü məmulatlarının, yarımfabrikatların və dövriyyə vəsaitlərinin digər komponentlərinin təchizatı və istehsallarda istifadə norma və normativlərinin, işçi personalının bilik və bacarıqlarından istifadənin, sosial və tənzimləmə kontekstində icra olunan işlər üzrə mütləq və əmsal göstəricilərin istifadəsi ilə həyata keçirilməsi ön plana çəkilməkdədir [10, səh. 73].

Digər tərəfdən, əgər planlaşdırma birbaşa istehsalların texniki-texnoloji səviyyələrinə tətbiqi xarakterli “don”geyindirirsə, proqnozlaşdırma fəaliyyəti real mövcud olan elementlərin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi ilə yanaşı bəlli zaman intervalları çərçivələrində yeni (xüsusilə də

çatışmayan) "həlqələrin" yaradılması məsələlərini və problemlərini gözlər önünə gətirməkdədir. Öz növbəsində proqnozlaşdırma bəlli xüsusi çəkilər şəklində makro və mikrosəviyyələrin müxtəlif fəaliyyətlərini və ixtisaslaşma istiqamətlərini əhatə etməkdədir ki, onların mühüm bölmələrinin nümunəvi ardıcıl siyahısını aşağıdakı kimi ifadə etmək mümkündür:

- ✓ sosial – iqtisadi inkişafın baza şərtərinin proqnozlaşdırılması;
- ✓ iqtisadiyyatın quruluşunun və iqtisadi artımın proqnozlaşdırılması;
- ✓ regional inkişafın proqnozlaşdırılması;
- ✓ təşkilati-idarəetmə və tənzimləmə prosesləri üzrə vəziyyətin proqnozlaşdırılması;
- ✓ maliyyə-kredit resurslarının proqnozlaşdırılması;
- ✓ qiymətlərin proqnozlaşdırılması (o cümlədən dövlətin strateji istiqamətlərində maya dəyəri ünsürləri üzrə proqnozlaşdırma işlərinin aparılması);
- ✓ elmi-texniki tərəqqi və innovasiya fəaliyyətinin proqnozlaşdırılması;
- ✓ xarici iqtisadi fəaliyyətin və əlaqələrin proqnozlaşdırılması;
- ✓ inflyasiya proseslərinin proqnozlaşdırılması və s. [9, səh. 35]

Məqalənin işlənilməsində fərdi komponentlərin və fəaliyyət fazalarının işıqlandırılması işlərin təcrübi müstəvidə sistemli və kompleks şəkildə hansı formada aparılmasından xəbər verməkdədir.

Nəticə

Mövzunun tədqiq edilməsi müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan Respublikasında ölkənin iqtisadi sisteminin yeni təməllərə - inklüziv, təbii amillərin qorunması faktorlarına transformasiya tədbirlərini, bu sahədə təkmilləşdirmə kursunun qəbul olunmasını şərtləndirməkdədir. İqtisadi və sosial mühit amillərilə uzun illər mövcud olmuş ölkənin iqtisadi sisteminə ekoloji mühit amillərinin əlavə edilməsi, bu əsasda isə yaradılan yeni sistem ölkə iqtisadiyyatının, onun vətəndaşının təhlükəsiz yaşam tərzinin qorunmasını təmin etmək məqsədini güdməkdədir.

Digər tərədən, sahibkarlıq fəaliyyəti, onun zəruri komponentlərlə zənginləşdirilən mühiti ölkənin, onun regionlarının və fərdi subyektlərin həyatında təkanverici amil kimi çıxış etməkdədir. Yeni ideyaların təcrübəyə yol tapması, müasir düşüncə tərzlərinin isə onları müşayiət etməsi modern istehsalatların formalaşmasına səbəb olmuşdur. İqtisadiyyatın aparıcı sahəsi olan sənayenin, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan kənd təsərrüfatının, əsas fondların bərpa və yaradılmasının, investisiyalaşma proseslərinin təməl sahəsi hesab edilən tikintinin, həmçinin ticarət və iaşənin, rabitə və nəqliyyatın pay nisbətləri şəklində ÜDM-in formalaşmasında oynadığı rolun qiymətləndirilməsinə şərait yaradır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkili və həyata keçirilməsində təsərrüfat vahidlərinin işlərinin təşkilində müxtəlif idarəetmə alətlərindən istifadənin mövcudluğu, onların istifadə mexanizmlərinin aktivləşdirilməsi müvafiq mühitin səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olmaqdadır.Bu sırada mühitə özünəməxsus təsirləri ilə fərqlənən menecment və marketinq, planlaşdırma və proqnozlaşdırma kimi idarəetmə mexanizmləri və alətlərinin imkanlarından istifadə kifayət qədər rəngarəng situasiyaların və istehsalat kombinasiyalarının formalaşmasını diktə etməkdədir.

"Sahibkarlq fəaliyyəti – inklüziv inkişaf" tandemi üzrə tələblər uzun müddətdən bəri gələn, "sovet" mühitində mövcud olan reallığın daha təkmil mərhələlərə keçidini təmin etməkdədir. Deyilən vəziyyətin daha yüksək səviyyə və mərhələlərə keçidi həmçinin modern istehsal və xidmət quruluşlarına (sənaye məhəllə və parkları, aqroparklar, texnoparklar və s.) və üsullarına (sadələşdirilmiş verginin tətbiqi, "yaşıl" enerjidən istifadə, istehsalatların təminatının imtiyazlı şərtlərlə həyata keçirilməsi və s.) müraciət olunması, tənzimləmə sahəsində hüquqi-normativ bazanın təkmilləşdirilməsi, onun aktlarına edilən əlavə və dəyişikliklərin edilməsi kimi işləri də nəzərdə tutmalıdır.

Lakin bütün fəaliyyətlərin təbiət-ekoloji komponentin tələbləri üzərindən həyata keçirilməsi digər şərtlərlə yanaşı inklüziv inkişafın ehtiyaclarının daha əhatəli həcmlərdə qarşılanmasını ifadə etməkdədir. Belə ki, tələblərin səviyyəsinin yüksəldilməsi istehsal amillərinin də səviyyələr, mərhələlər və dərəcələrində yüksəlişlərə, daha təkmil variantlarda təzahürlərə, seçim imkanlarının ortaya çıxmasına şərait yaratmaqdadır.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.B. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. *(Dərs vəsaiti).* Bakı: Nasir, 2002, 446s.
2. Atakişiyev M.C. Mikro və makroiqtisadiyyat. *(Dərs vəsaiti).* Bakı: Azərnəşr, 2010, 508 s.
3. Bağırov M.S. Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti. *(Dərs vəsaiti)*. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 216s.
4. Bağırov M.S. Müəssisə vəsaitləri mühasibat uçotunda. (*Monoqrafiya)*. I kitab. Müəssisə əmlakı. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 280s.
5. Bağırov M.S. Statistikanın təməl bilikləri. *(Dərs vəsaiti)*. Naxçıvan: Əcəmi, 2020, 525s.
6. Ələkbərov U.K. İnklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları. Bakı: Təhsil, 2018. 216s.
7. Səmədzadə Z.Ə. Böyük İqtisadi Eksiklopediya, I cild, Bakı: Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı, 2012, 612s.
8. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. *(Dərs vəsaiti)*. Bakı: Qərənfil. 2006, 591s.
9. Mahmudov C.İ., Bağırsoylu H.Q. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. (*Dərs vəsaiti)*. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 264s.
10. Mahmudov C.İ. Biznesin əsasları. *(Dərs vəsaiti).* Bakı: ATU-nun mətbəəsi, 2008, 220s.
11. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. *(Dərs vəsaiti).* Bakı: Zaman, 2002, 618s.

Ельшан Юсифов
Азербайджанский Университет Кооперации

Инклюзивное развитие и проблемы становления предпринимательства на современном этапе

Резюме

Цели исследования – изучение на базе инклюзивного развития сущности и значимости формирования предпринимательства, исследование современного курса обновления, принятого на базе экономической сферы страны, а также многофакторное рассмотрение возможных вариантов и ситуаций в этом направлении.

Методология исследования – использование методов наблюдения, группирования, сопоставительного анализа, цепочной взаимозависимости и цепочных взаимоотношений.

Результаты исследования – рассмотрение на основе единства “инкюзивное развитие – формирование предпринимательской среды” соответствующих исследований на современном стадии, их становление, оценивание и анализ возможных ситуативных вариантов, претворение в жизнь необходимых отборов и обоснований в этом направлении.

Практическое значение исследования – организация традиционного сопоставления на основе современных требований существующего экономического инструментария и средств, механизмов и способов по стране, устранение на основе принципов эффективности и оптимализации возможных преград и затруднений.

Оригинальность и научная новизна исследования – применение в республике современных подходов к трансформированию и усовершенствованию основ становления предпринимательства в условиях перехода к инклюзивному развитию с учетом элементов системности и комплексности.

Ключевые слова: предпринимательство, направления предпринимательства, инклюзивное развитие, экономическо-организационные проблемы, Азербайджанская Республика.

Elshan Yusifov
Doctoral student of Azerbaijan Cooperation University

Inclusive development and organization problems of entrepreneurship in the modern stage

Summary

The purpose of the research - is to study the content and importance of the formation of entrepreneurship on the basis of inclusive development, to examine the modern renewal course adopted by the country in the economic field, to study the possible situations in a multifactorial manner.

Methodology of the research - using methods of observation, grouping, comparative analysis, chain connection and chain dependence.

The results of the research - review of relevant research at the modern stage in the unity of "inclusive development - formation of entrepreneurship environment", organization of necessary research, evaluation and analysis of possible situational options, implementation of necessary choices and justifications in this direction.

The practical significance of the research - is the adaptation of traditional economic instruments and tools, mechanisms and methods in our country with modern requirements, elimination of possible obstacles and difficulties according to the principles of optimality and efficiency.

The originality and scientific novelty of the research - the systematic application of modern approaches to the transformation and improvement of the foundations of entrepreneurship in the context of the transition to inclusive development and taking into account the elements of complexity

Key words: entrepreneurship, directions of ownership, inclusive development, economic-organizational problems, Republic of Azerbaijan.

UOT: 502.175; 504.5/6

Tərbiz Nəsib oğlu ƏLİYEV
AR Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu i.e.d., prof.
e-mail: *tarbiz.aliyev47@bk.ru*

Sidiqə İslam qızı BALAMİYEVA
AR Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu, elmi işçi
e-mail: *s.balamiyeva@bk.ru*

Aytən Faris qızı ƏBDÜRRƏHMANOVA
AR Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutu, dissertant
e-mail: *ayten.abdullayeva1995@mail.ru*
10.30546/4.71.73001.2024.019

BƏRK TULLANTILARIN TƏKRAR EMALINDA BİZNES FƏALİYYƏTİNİN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanda bərk tullantıların düzgün yığılması, çeşidlənməsi və təkrar emalının araşdırılması, eyni zamanda onların təkrar emalında biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi istiqamətləri üçün əməli xarakterli, təşkilati-iqtisadi təşviqi üzrə tövsiyələrin işlənib hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası – mövcud normativ-hüquqi bazanı əsas götürərək beynəlxalq təcrübəyə baxılmış, sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil, qruplaşdırma metodlarından istifadəyə üstünlük verilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – dünyada və ölkəmizdə hazırkı vəziyyəti nəzərə alaraq bərk tullantıların təkrar emal sahələrini genişləndirmək və bu sahələri yüksək gəlirli biznes fəaliyyətinə çevirməkdir.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqat göstərir ki, böyük miqdarda tullantıların poliqondan kənarlaşdırılması üçün yüksək səviyyəli tullantı idarə edilməsi sisteminin əldə edilməsi zəruriliyi mütləqdir. Bunun üçün bərk tullantıların təkrar emalında biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi üzrə məqsədli investisiya-innovasiya layihələrindən geniş istifadəyə üstünlük verilməli, bu fəaliyyətlərin lisenziyalaşdırılması, yeni infrastruktur və utilizasiya fondunun təşkili, tullantıların idarə edilməsində daha geniş əhatəli əməli əhəmiyyət kəsb edən startap layihələrinin işlənilməsi və bir sıra bu sahədə təşviq mexanizmlərinin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Bərk tullantıların təkrar emalında beynəlxalq təcrübə öyrənilib ümumiləşdirilmiş, onlardan Azərbaycan reallığında istifadənin mümkünlüyü və həmin fəaliyyət sahəsində biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsinə dair elmi cəhətdən əsaslandırılmış metodiki və əməli xarakterli tövsiyələrin işlənilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: bərk tullantılar, tullantıların idarə edilməsi, beynəlxalq təcrübə, ekosistem, sənaye parkları.

Giriş

Son onilliklər ərzində Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi islahatların üzvi tərkib hissəsini ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi kimi vacib problem təşkil edir. Bu məqsədlə qəbul edilən normativ-hüquqi aktlar sırasında: “Ətraf mühitin qorunması haqqında”, “Ekoloji təhlükəsizlik haqqında” qanunlar, “Tullantılarla bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında”, “Azərbaycan Respublikasında bərk məişət tullantılarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair 2018–2022-ci illər üçün Milli Strategiya”, Məişət tullantıları ilə bağlı idarəetmə sahəsində

bəzi məsələlərin tənzimlənməsi və “Bakı şəhərində məişət tullantıları ilə bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında”, “Təmiz Şəhər” ASC-nin və onun strukturuna daxil edilən Balaxanı Sənaye Parkının əsasnaməsinin təsdiqi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamları, eləcə də Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər və onun icrasını həyata keçirmək üçün müvafiq Strategiya [1; 2; 3; 4; 5] mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin normativ-hüquqi aktlarda 7 ildə tullantıların təkrar emalı və çirklənmiş ərazilərin bərpasının təşviq edilməsi; bərk məişət tullantılarının yığılması xidmətlərinin Azərbaycan Respublikasındakı bütün yaşayış və qeyri-yaşayış müəssisələrinə doğru genişləndirilməsi; çeşidlənib yeni məhsul əldə edilməsi xərc baxımından sərfəli olmayan və yeni ehtiyatların bərpasına sərf edilə bilməyən bütün tullantıların təhlükəsiz və səmərəli zərərsizləşdirilməsinin təmin edilməsi; ictimai təhsil, səmərəli ictimai maarifləndirmə kampaniyaları, yeni bərk tullantı sistemləri və bazarın inkişaf etdirilməsi vasitəsilə çeşidləmə, emal və tullantılardan təkrar istifadə yolu ilə ehtiyatların bərpa edilməsi potensialının artırılması; ictimai sağlamlığa və ətraf mühitə dəyən zərərin azaldılması məqsədilə potensial təhlükəli tullantıların xüsusi şəkildə idarə edilməsi; mənfi təsirləri azaltmaq məqsədilə ekoloji tələblərə cavab verməyən açıq zibilxanaların tədricən ləğv edilməsi kimi prioritetlər nəzərdə tutulmuşdur. Məhz bu aspektlərin icrası kontekstində tədqiq edilən problem öz aktuallığı ilə seçilir.

Bərk tullantıların idarə edilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə

Beynəlxalq miqyasda qlobal problemlərdən biri çox ciddi antropogen təsirlərin ətraf mühitə vurduğu ziyandır. Təbiət - maddi rifah istehsalı prosesinin daimi, əbədi və zəruri şərtidir. Təbii ekoloji tarazlığın pozulması, ətraf mühitin ciddi mənada çirklənməsi, təbii sərvətlərin tükənməsi və cəmiyyətin təbiətə hədsiz müdaxiləsi artıq həyəcan siqnalı çalınmasına səbəb olub. İnsanların sağlam yaşaması, inkişafı birbaşa ətraf mühitin mühafizəsi, təbiətin qorunması ilə əlaqəlidir. Təbiət və cəmiyyət arasındakı tarazlığı qorumaq, düzgün və daha səmərəli tənzimləmək üçün cəmiyyət və dövlətin köməyi vacib amildir. Bu səbəbdən alimlər ekologiya hüququnun elmi-metodoloji əsasının işlənib hazırlanması üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsirinə dair bir sıra əsas müddəaları işləyib hazırlamışlar, ətraf mühitin mühafizəsi, ekosistemin qurulması, tullantıların yığılması, çeşidlənməsi, daşınması, istifadəsi, utilləşdirilməsi, təkrar emalı və onların basdırılması haqqında bir çox qanunlar qəbul olunmuşdur.

İnkişaf edən dünyamızda plastiklərin, polietilen materialların istehsal və istehlak prosesi artmaqdadır. Həmin plastik tullantılar okeanlarımızı boğur, təbiəti zəhərləyir. Şəhərlərin və ölkələrin sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə tullantıları idarə etmək üçün adekvat sistemlər olmalıdır.

Yuxarı, orta və yüksək gəlirli ölkələr, demək olar ki, bütün tullantıları toplayır, yüksək gəlirli ölkələr isə bütün tullantıların üçdə birindən çoxunu təkrar emal və kompostlaşdırma yolu ilə idarə edirlər. Aşağı gəlirli ölkələrdə tullantıların təxminən 48%-i şəhərlərdə, cəmi 26%-i kənd yerlərində toplanır və yalnız 3%-i təkrar emal olunur. Qlobal miqyasda tullantıların 14,2%-i təkrar emal, 4,9%-i isə kompost edilir.

Bərk tullantıların davamlı idarə olunmasına keçid uzunmüddətli səylər və əhəmiyyətli xərclər tələb edir. What's Waste 2.0 hesabatının göstərdiyi kimi, tullantıların idarə edilməsi bir çox yerli hökumət büdcələrində ən böyük xərc sahəsi ola bilər. Aşağı gəlirli ölkələrdə bələdiyyələr büdcələrinin orta hesabla 20%-ni bu məqsədlə xərcləyirlər.

Tədqiqatlar göstərir ki, tullantıların davamlı idarə olunmasına investisiya qoymaq iqtisadi məna daşıyır. Tullantıların yığılması, onların utilizasiyası düzgün təşkil olunmazsa, bu, insan sağlamlığı və ətraf mühit üçün ciddi fəsaddır və bu nəticələrin aradan qaldırılması xərcləri ehtiyaclara cavab verən sadə tullantıların idarə edilməsi sistemlərinin hazırlanması və istismarı ilə bağlı xərclərdən dəfələrlə çoxdur.

Araşdırmalar göstərir ki, 2000-ci ildən başlayaraq Dünya Bankı beynəlxalq səviyyədə 340-dan çox bərk məişət tullantılarının idarə olunması proqramına 4,7 milyard dollardan çox vəsait ayırmışdır. Bərk tullantıların idarə olunması hər kəsin işidir. Bərk tullantıların səmərəli və düzgün idarə edilməsi Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün çox vacibdir.

Bərk məişət tullantılarının idarə olunmasından təxminən 1,8-2 milyard tona yaxın karbon qazı-ekvivalent (CO2 ekvivalent) istixana qazı emissiyaları yaranmışdır. Bu emissiyalar, qlobal tullantıların təxminən 5 faizini təşkil edir. Bu sahədə təkmilləşdirmə olmazsa, bərk tullantılarla əlaqəli emissiyaların (CO2-ə ekvivalent) 2,6 milyard ton artacağı gözlənilir [7; 8]. Hamı üçün davamlı, sağlam və inklüziv şəhər və icmaların planlaşdırılmasında bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi kritik, lakin tez-tez nəzərdən qaçırılan bir məsələdir. Bununla belə, tullantıların idarə edilməsi ən yüksək büdcə mənbəyi ola bilən bir çox yerli idarələrə xeyir gətirəcəkdir. Bir çox ölkələrdə bələdiyyələr büdcələrinin təxminən 20 faizini tullantıların idarə olunmasına xərcləyir, orta, hələ də aşağı gəlirli ölkələrdə tullantıların yüzdə 90-dan çoxu qalır, açıq şəkildə atılır və ya yandırılır. Bu hesabat göstərir ki, dünya üzrə hökumətlər bərk tullantılarını idarə etmək üçün gəlir səviyyələri və coğrafiyalar üzrə ən son tendensiyaları vurğulayır və işlər görürlər.

Tullantılar əhalinin və sənaye müəssisələrinin sayı artdıqca çoxalmaqda davam edir. Bu tullantıların içərisində “Bərk Məişət Tullantıları”nın problemi ən kəskin iqtisadi və ekoloji problemlərdən birinə çevrilmişdir.

Bir halda ki, təbiətdəki balansın cəmiyyət tərəfindən pozulmasından söhbət gedir, burada təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə, tullantıların idarə edilməsi, ekoloji təmiz mühit və digər problemlərin həlli prioritet məsələ olmalıdır.

Beynəlxalq təcrübədə yaponlar kağızın yalnız 63%-ni təkrar emal edir. Qalanları, digər zibillər kimi yandırılır. Bütün dünyada BMT (Bərk Məişət Tullantılarının)-nin yandırılması ekoloji cəhətdən təmiz hesab edilsə də, ABŞ-la birlikdə Yaponiya da istisna təşkil edir, çünki bu ölkələrdə təkrar emalın ən qabaqcıl texnologiyasından - plazmanın qazlaşdırılmasından istifadə edilir. Bu texnologiya ilə bərk məişət tullantıları 1200ºC və daha yüksək temperaturda plazma axını ilə işlənir və bu temperaturda qatranlar əmələ gəlmir və zəhərli tullantılar məhv olur. Nəticədə 30 ton zibildən 6 ton kül qalır ki, o da sonradan təmizlənərək tikintidə istifadə olunur. Eyni zamanda, zavod təkcə zibilləri məhv etmir, həm də şəhər evlərinə, hamamlara, hovuzlara verilən elektrik enerjisi istehsal edir. Xarici ölkələrdə tullantı emalı zavodlarının yaxınlığında parklar, meydanlar salınır, müəssisələrin özlərinə ekskursiyalar təşkil olunur, burada məktəblilər üçün auditoriyalar yaradılır.

Tullantıların emalı sənayesinin bəzi obyektləri əsl memarlıq irsi kimi çıxış edir. Məsələn, Vyana rəssamı Friedensreich Hundertwasser tərəfindən dizayn edilmiş Osakadakı Maishima fabriki kənardan əyləncə kompleksinə bənzəsə də, içəridən rəssamın rəsmləri ilə bəzədilib. Eyni zamanda, zavod təkcə tullantıları emal edərək elektrik enerjisinə çevirmir, həm də sosial funksiyaları yerinə yetirir - əlillər üçün reabilitasiya mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir. Zibilin yandırılması zamanı yaranan şlaklardan tikintidə istifadə olunur. O, nəhəng briketlərə sıxılır, onlardan binalar və hətta adalar tikilir. Onlardan ən məşhuru elit yaşayış kompleksinin yerləşdiyi Tokio körfəzindəki süni Odaiba adasıdır. Ümumiyyətlə, bu cür adalarda hər şey yerləşdirilir: mənzillər, parklar, fabriklər, hava limanları - ümumiyyətlə, keçmiş zibillərə görə dövlətin ölçüsünü artırırlar. Bütün zibillər yandırılmaya getmir. Məsələn, şüşədən yeni butulkalar hazırlanır, şüşə tozu divarların üzlənməsi üçün istifadə olunur. Təkrar emal edilmiş plastikdən Yaponiyada idman formaları, iş geyimləri və xalçalar hazırlanır [11].

Yaponiya tullantıların 90%-ni təkrar emal edir, lakin hələ də onlar bununla razılaşmır. Hər şeyi təkrar emal etməyin mümkün olmadığını başa düşən yaponlar digər ölkələrdən nümunə götürərək “sıfır tullantı” proqramını həyata keçirməyə qərar verdilər. Onun mahiyyəti təkcə tullantıları deyil, ümumiyyətlə istifadə olunan materialları da minimuma endirməkdir. Bu səbəbdən “Mottainai” ideyası bütün cəmiyyətə yayılmış və “Tamamilə istifadə etməyincə atma!” prinsipinə söykənir [14].

Yaponiyada tullantıların ayrılması prinsipləri bölgədən və bələdiyyə orqanlarının tələblərindən asılıdır, lakin çox vaxt tullantılar dörd kateqoriyaya bölünür ki, bunlar bizim öyrəşdiyimiz ayırma üsulundan bir qədər fərqlidir. Burada yanmayan, yanar, təkrar emala yararlı və həcmli zibillər müxtəlif çənlərə yerləşdirilir. Üstəlik, hər bir tullantı növü uyğun onların hansı növ tullantıların olduğunu ayırd etməyi asanlaşdırmaq üçün müəyyən rəngdə və həcmdə xüsusi torbalar nəzərdə

tutulub. Eyni zamanda paketlərə sığmayan böyük ölçülü əşyalara xüsusi stikerlər yapışdırılır **[15]**.

Həmin təcrübələri ümumiləşdirərkən bərk tullantıların istifadə edilməsi və zərərsizləşdirilməsi səviyyəsi Azərbaycanla müqayisədə aşağıdakı kimi təsvir edilmişdir **(cədvəl 1)**.

Cədvəl 1

Avropanın bir sıra ölkələrində və Azərbaycanda bərk tullantıların istifadə edilməsi və zərərsizləşdirilməsi səviyyəsi

Ölkələr	Tullantılar (yekuna görə faizlə)		
	Elektrik enerjisinə çevrilmişdir	Emal olunmuşdur	Torpağa basdırılmışdır
Finlandiya	57	42	1,0
İsveç	53	46	1,0
Danimarka	51	48	1,0
Estoniya	51	28	21
Lüksemburq	44	50	6,0
Niderland	56	43	1,0
Belçika	44	55	1,0
Avstriya	40	58	2,0
Böyük Britaniya	39	44	17
Fransa	35	44	21
Həmin ölkələr üzrə orta hesabla	47	46	7
AZƏRBAYCAN	25	54	21
Mənbə: https://magazine.neftegaz.ru/articles/ekologiya/536780-utilizatsiya-promyshlennykh-otkhodov-v-rossii-i-v-mire-problemy-i-resheniya/			

Bərk tullantıların emalı, istehsalı və zərərsizləşdirilməsi üzrə Avropanın 10 ölkəsinin məlumatlarının təhlili göstərir ki, onların orta hesabla 47%-i emal edilir, yalnız 7%-i torpağa basdırılır və yaxud poliqonlara atılır. Azərbaycanda həmin nisbət uyğun olaraq: 25%; 54% və 21% təşkil edir. Deməli, ölkəmizdə bərk məişət tullantılarının elektrik enerjisinə çevrilməsi və emalının xüsusi çəkisinin artırılması üçün daha intensiv və təxirəsalınmaz təşkilati-texniki, texnoloji tədbirlərin icrasına zəruri ehtiyac duyulur. Azərbaycanın regionlarında bu istiqamətdə daha təsirli tədbirlərin həyata keçirilməsi ekoloji təhlükəsizliyə nisbi təminat yaratmış olacaqdır

Balaxanı sənaye parkının tullantıların idarə edilməsində rolu

Məqalənin giriş hissəsində göstərilən hədəf və istiqamətlərin icrasını reallığa çevirmək, sahibkarlığın dəstəklənməsi, müasir texnologiyalara əsaslanan sənaye müəssisələrinin təşkili və əhalinin istehsal sahəsində məşğulluğunun artırılması məqsədi ilə AR Prezidentinin 28 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə Balaxanı Sənaye Parkı yaradılmışdır [12].

Bunu şərtləşdirən başlıca səbəb ondan ibarətdir ki, ölkə ərazisində yaranan məişət tullantılarının mütləq əksəriyyəti Abşeron yarımadası üçün xarakterik olmasıdır. Araşdırmalar göstərir ki, Bakıda hər il təxminən 1,5 milyon ton tullantı yaranır və bu rəqəm paytaxt genişlənib inkişaf etdikcə daha da artır. Elə bu səbəbdən də tullantıların düzgün yığılması, çeşidlənməsi və emalı vacib şərtdir. Tullantıların böyük bir qismi şəhərkənarı poliqonlara aparılır.

Bu sahədə son bir neçə il ərzində nəzərəçarpacaq dərəcədə inkişaf var. Belə ki, yeni konteynerlər əldə edilib və daha çox yeni konteynerlərin qoyulması işləri görülür. Hazırda tullantıların çeşidlənməsi ilə bağlı prosseslər daha ciddi araşdırılır və yeni çeşidləyici konteynerlərin qoyulmasına başlanılmışdır.

Balaxanı Sənaye Parkında təkrar emal biznesini qurmaq, innovativ texnologiyaları tətbiq edərək “yaşıl istehsal”la məşğul olmaq istəyənlər üçün əlverişli şərait yaranmışdır.

Fəaliyyət göstərmək üçün 25 rezident sənaye parkında qeydiyyatdan keçmiş və onlara aşağıdakı bir sıra güzəştlər tətbiq edilmişdir:

- 10 il müddətində mənfəət, torpaq, əmlak vergisindən azad olunma;
- İstehsal məqsədilə idxal olunan texnoloji avadanlıqların ƏDV-dən 7 il müddətinə azad edilmə;
- 7 il müddətində idxal rüsumundan azad olunma.

Balaxanı Sənaye Parkının fəaliyyəti dövründə rezidentlər tərəfindən buraya 44,7 milyon manat investisiya qoyulub və 81,9 milyon manat dəyərində məhsul istehsal edilib ki, bunun 10,8 milyon dəyərində olan hissəsi Niderland, İsveçrə, Rusiya, ABŞ, Qazaxıstan, Gürcüstan, Belarus daxil olmaqla bir çox xarici ölkələrə ixrac olunub.

Balaxanı Sənaye Parkının rezidenti “Exol Azerbaijan” QSC 3 milyon manata yaxın mənfəət əldə etmişdir.

Həmin şirkət 2022-ci ili 2 milyon 655 min manat xalis mənfəət ilə başa vurub. 2021-ci ildə şirkətin mənfəəti 1 milyon 761 min manat olub ki, bu da illik müqayisədə 1.5 dəfə böyükdür **[9]**.

Balaxanı Sənaye Parkında müasir texnologiyaların tətbiqi ilə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsal edən və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına dəstək verən rezidentlər aşağıdakı bir sıra üstünlüklərə malikdir:

1. “Vahid pəncərə” prinsipi ilə asanlaşdırılmış qeydiyyat;
2. Bir məkanda vahid struktur;
3. Əldə edilən xammal və istehsal olunmuş məhsullar üzrə bazarın genişləndirilməsi;
4. Qanunvericiliyə uyğun olaraq əlverişli vergi güzəştləri;
5. Yaşıl biznesin hesabına ətraf mühitə təsirin azaldılması;
6. Tullantıların təkrar emalı ilə məşğul müəssisələrə və bu sahəyə dəstək.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir istehsal müəssisəsinin məhsulunun digər müəssisədə istifadə olunması Balaxanı Sənaye Parkını fərqləndirən üstün cəhətlərindən biridir. Misal olaraq göstərmək olar ki: “Bioropean” MMC-nin emal etdiyi texniki yağlar “Ekokat” MMC-nin istehsal fəaliyyətində xammal kimi istifadə edilir və s.

Balaxanı Sənaye Parkında bir sıra önəmli layihələr həyata keçirilir. Həmin layihələrin icrası ilk növbədə bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi və yandırılması zavodlarında icra edilir. Bunlarla yanaşı parkda bərk məişət tullantılarının vahid idarəçilik layihəsinin icrası da təmin edilir. Həmin layihələrin qısa xülasəsini aşağıdakı kimi təsvir etmək yerinə düşərdi.

Bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi zavodu

İllik gücü 200 min ton olan bərk məişət tullantılarının çeşidlənməsi zavodu qabaqcıl alman texnologiyaları əsasında qurularaq, ölkədə təkrar emal sahəsini inkişaf etdirmək məqsədilə inşa edilmişdir. Təkrar emal üçün yararlı olan şüşə, kağız, plastik, əlvan metal, dəmir və digər bu kimi xammalların çeşidlənməsi aparılır ki, ilk növbədə tullantıların ətraf mühitə mənfi təsiri azalır, digər tərəfdən tullantıların ümumi həcmi azalır, ucuz xammal bazarı formalaşır. Eyni zamanda ölkəmizdə bərk məişət tullantılarının təkrar emalı və bu sahənin biznes fəaliyyətinə çevrilməsinə zəmin yaradır, enerjiyə qənaət olunur. Müəssisədə tullantıların çeşidlənməsi aşağıdakı bir sıra üstünlükləri özündə ehtiva edir:

- Təbii ehtiyatlara və enerjiyə qənaət;
- Ətraf mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsirlərin azaldılması;
- Yeni iş yerlərinin yaradılması;
- Təkrar emal sənayesinin stimullaşdırılması;
- Təkrar emala yararlı və ucuz xammal bazası.

Bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodu

“Azərbaycan Respublikasında ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılmasına dair 2006-2010-cu illər üçün Kompleks Tədbirlər Planı” əsasında Bakı bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodu inşa edilmişdir. Keçirilmiş tenderin qalibi olan Fransanın **CNİM** şirkəti tərəfindən layihələndirmə və “açar-təhvili” prinsipi əsasında zavodun inşası və tikinti işlərinə başlanılmışdır. Hazırda zavodun

idarəetməsi Fransanın **PAPREC** Enerji Azərbaycan şirkəti tərəfindən həyata keçirilir. Zavod Balaxanı qəsəbəsində ayrılmış 20 hektar ərazidə inşa olunub və illik gücü 500 min ton məişət tullantısı, o cümlədən, 10 min ton tibbi tullantı təşkil edir. Zavod il ərzində 200 mln kvt/saata qədər elektrik enerjisi hasil etmək gücünə malikdir. Bərk məişət tullantılarının yandırılması zavodu Avropa Birliyinin ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində ən sərt normativlərinə tam cavab verir və IV nəsil (4G) texnologiyalarının tətbiqi ilə istehsal gücünə görə Şərqi Avropada və MDB məkanında bu modeldə ən iri zavod hesab olunur. Yanma prosesindən sonra daha ağır və zərərsiz olan dib külü yol inşaatında tikinti materialı kimi istifadə oluna bilər. Mütləq şəkildə gündəlik olaraq zavodun tullantı hədlərinin monitorinqi həyata keçirilir və nəzarətdə saxlanılır.

Zavod fəaliyyətə başladığı gündən 2022-ci ilin əvvəlinə kimi 4 milyon tondan çox tullantı zərərsizləşdirilib və nəticədə 1,586,394 meqavat/saat elektrik enerjisi istehsal edilib. Termik üsulla emal edilən tullantıların həcmi 10 dəfə azaldılıb və yandırılmadan sonra yaranan dib külü yol tikintisində istifadə olunub. Beləliklə, poliqonun tez dolmasının qarşısı alınaraq ömrü 20 ilə qədər uzadılıb. Demək ki, bu üsulla 2013-2021-ci illər ərzində basdırılma üsulu ilə zərərsizləşdirməyə təxminən 20 il qənaət edilib.

Bərk məişət tullantılarının vahid idarəçiliyi layihəsi

“Bərk məişət tullantılarının vahid idarəçiliyi” layihəsi Dünya Bankı ilə Azərbaycan Hökumətinin birgə həyata keçirdiyi “Abşeronun Ekoloji Bərpası Proqramı” çərçivəsində reallaşdırılıb və layihənin məqsədi bərk məişət tullantılarının yığılmasının, utilizasiyasının davamlı və sistemli təşkili üçün aparılan islahatlara dəstək vermək idi. Layihə üzrə 2009-cu ildə Azərbaycan Hökuməti və Dünya Bankı arasında kredit sazişi imzalanmışdır. Layihə çərçivəsində Balaxanı poliqonunun təkmilləşdirilməsi, mövcud poliqonun səmərəliliyinin artırılması, idarə edilməsi, bərk məişət tullantılarının ətraf mühitə göstərdiyi təsirə nəzarət, tikinti işləri (hasarlama, tullantıların basdırılması, daxili yolların çəkilməsi və s.), müasir standartlara uyğun avadanlıq və texnikanın alınması (körpü tərəziləri, buldozerlər və s.) maliyyələşdirilmiş, yeni və müasir standartlara cavab verən poliqonun tikintisi həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda Bakı şəhərinin rayonlarında, o cümlədən, tullantıların effektiv şəkildə toplanmadığı ərazilərdə xidmətin keyfiyyətinin artırılması məqsədi ilə yük maşınları və tullantı qutularının alınması maliyyələşdirilmişdir.

Balaxanı poliqonu “Təmiz Şəhər” ASC-nin balansına verildikdən sonra illərlə qalaqlanaraq yandırılan tullantıların söndürülməsi prosesinə başlanılıb. 120 ha sahəni əhatə edən ərazidə yeni və ən son standartlara cavab verən sanitar poliqon tikilib, 14 mindən çox müxtəlif ağac əkilərək yaşıllıq zolaqları salınıb.

Bakı şəhərində il ərzində 750-800 min tona yaxın tullantı “Təmiz Şəhər” ASC tərəfindən qəbul edilərək çeşidlənir və təkrar emala yararlı kütlə ayrılaraq Balaxanı Sənaye Parkına və digər istehsal müəssisələrinə göndərilir. İstehsala yararsız lakin yanmağa yararlı qalan hissə isə Bakı bərk məişət tullantılarının yandırılması zavoduna göndərilir. İllik yandırma gücü 500min ton olan zavodda 231,5 milyon kilovat/saat elektrik enerjisi istehsal olunaraq yüksək gərginlikli xətlərlə Bakı şəhərinin ümumi şəbəkəsinə ötürülür.

Hazırda burada 27 istiqamət üzrə məhsul istehsal edilir ki, bunlar daxili bazarda satışa çıxarılmaqla yanaşı xarici öllkələrə də ixrac edilir. Sənaye Parkında 1000 nəfərdən çox işçi çalışır. Əldə edilən nailiyyətlərə baxmayaraq ölkəmizdə tullantıların idarə edilməsi sahəsində həllini gözləyən problemlər az deyil. Bunu rəsmi məlumatların təhlili də təsdiq edir.

Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti tərəfindən yeni pilot araşdırmaların bir hissəsi kimi Monitorinq Mərkəzi yaradılıb. Tullantı araşdırmaları keçirmək zəruri məsələdir, elə bu məqsədlə yaradılan Mərkəz bu sahədə gördüyüm ən mükəmməl müəssisələrdən biridir və bizə işimizi daha yaxşı yerinə yetirməyə kömək edir. Burada işçi heyəti üçün tam müasir şərait yaradılıb.

İlkin araşdırmalar üçün Nərimanov rayonu seçilib. Bu rayon şəhərin mərkəzində yerləşməsi ilə yanaşı, həm də şəhərkənarı əraziləri əhatə edir. Bu səbəbdəndir ki, Nərimanov rayonu sınaqlar üçün Bakı şəhərini təmsil edən ərazi kimi seçilib.

Azərbaycanda bərk tullantılardan istifadənin mövcud vəziyyətinin təhlili

AR DSK-nın məlumatlarına görə, təkcə 2010-2022-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatında yaranmış istehsal və istehlak tullantılarının miqdarı 1,75 dəfə, onun hər nəfərinə düşən miqdarı isə - 1,6 dəfə artmışdır. Həmin dövrdə istifadə edilmiş və zərərsizləşdirilmiş eyni təyinatlı tullantıların miqdarı da 1,7 dəfə çoxalmışdır **(cədvəl 2)**.

Cədvəl 2

Tullantıların yaranması, istifadə edilməsi və zərərsizləşdirilməsi (min ton)

Göstəricilər	İLLƏR						2010-2022-ci illərdə artım tempi (%)
	2010	2015	2019	2020	2021	2022	
Yaranmış istehsal və istehlak tullantılarının miqdarı	2281,5	2350,4	3256,0	3452,3	3778,2	3985,1	174
bir nəfərə düşən (kq.)	255	247	329	346	377	395	154
İstifadə edilmiş, zərərsizləş-dirilmiş istehsal və istehlak tullantılarının miqdarı	476,1	771,7	713,4	792,1	1563,1	801,9	168,4
bir nəfərə düşən (kq.)	53	81	72	79	156	79	149

Mənbə: “Azərbaycanda ətraf mühit”, Statistik məcmuə, Bakı, DSK, 2023, s.79

Hesablamalar göstərir ki, 2022-ci ildə yaranan həmin kateqoriyadan olan 3985 min ton tullantının 66,7%-ni bərk məişət tullantıları, 21%-ni isə emal sənayesi müəssisələri tərəfindən atılan tullantılar təşkil etmişdir **(cədvəl 3)**.

Cədvəl 3

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə tullantıların yaranması (min ton)

Göstəricilər	İLLƏR						2010-2022-ci illərdə mütləq kənarlaşma (+/-)
	2010	2015	2019	2020	2021	2022	
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	2,7	20,0	33,2	31,5	29,8	36,4	33,7
Mədənçıxarma sənayesi	247,0	196,7	207,8	206,3	176,2	262,0	15
Emal sənayesi	414,6	526,9	764,8	692,5	791,8	836,2	4,21
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	1,6	4,6	5,7	7,6	2,3	4,8	3,2
Tikinti	0,6	3,3	2,9	3,1	2,1	43,8	43,2
Digər iqtisadi fəaliyyət növləri	5,7	64,2	220,0	161,3	194,8	143,6	137,9
Bərk məişət tullantıları	1609,3	1534,7	2021,6	2350,0	2581,2	2658,3	1049

Mənbə: “Azərbaycanda ətraf mühit”, Statistik məcmuə, Bakı, DSK, 2023, s.79

Qeyd edilən illər ərzində yaranmış təhlükəli tullantıların miqdarı 2,4 dəfə, istifadə edilənlərin miqdarı 6,8 dəfə artsa da, zərərsizləşdirilən tullantıların miqdarında 5,5% azalma olmuşdur **(cədvəl 4)**.

Cədvəl 4

Təhlükəli istehsalat tullantılarının yaranması, istifadə edilməsi və zərərsizləşdirilməsi (min ton)

Göstəricilər	İLLƏR						2010-2022-ci illərdə artım tempi (faizlə)
	2010	2015	2019	2020	2021	2022	
Yaranmış təhlükəli tullantıların miqdarı	140,0	191,7	296,9	283,5	245,2	337,1	2,4 dəfə
İstifadə edilmiş təhlükəli tullantıların miqdarı	5,5	5,2	13,4	15,9	5,8	37,2	6,8 dəfə
Zərərsizləşdirilmiş təhlükəli tullantıların miqdarı	58,4	210,9	66,2	61,4	102,5	55,0	94

Mənbə: “Azərbaycanda ətraf mühit”, Statistik məcmuə, Bakı, DSK, 2023, s.80

Hesablamalar göstərir ki, təkcə 2022-ci ildə yaranan istehsalat tullantılarının 81,8 %-i emal, 18,2%-i isə digər iqtisadi fəaliyyət sahələrinin payına düşür **(cədvəl 5)**.

Cədvəl 5

İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə istehsal tullantılarının istifadə edilməsi və zərərsizləşdirilməsi (min ton)

Göstəricilər	İLLƏR						2010-2022-ci illərdə artım tempi (faizlə)
	2010	2015	2019	2020	2021	2022	
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	0,8	8,9	1,2	1,0	0,8	0,7	87,5
Mədənçıxarma sənayesi	80,9	10,9	35,6	124,0	706,9	13,6	16,8
Emal sənayesi	387,5	684,5	615,3	596,7	669,8	654,5	169,0
Elektrik enerjisi, qaz və suyun istehsalı və bölüşdürülməsi	1,0	3,9	4,0	0,3	3,3	1,9	19 dəfə
Tikinti	-	0,6	1,3	1,3	0,8	1,2	X
Digər iqtisadi fəaliyyət növləri	5,9	62,4	55,4	95,2	180,9	129,4	22 dəfə
Bərk məişət tullantıları	-	0,5	0,5	0,6	0,6	0,6	X

Mənbə: “Azərbaycanda ətraf mühit”, Statistik məcmuə, Bakı, DSK, 2023, s.80

Azərbaycanda əsas kapitala yönəldilən vəsait və ətraf mühitin istehsal və istehlak tullantılarının mühafizəsinə çəkilən xərcləri nəzərə alaraq tullantıların hər bir manatına çəkilən xərc hesablanaraq **6** saylı cədvəldə göstərilmişdir.

Cədvəldən göründüyü kimi, Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması ilə respublikamızda bütün növ tullantıların hər manatına çəkilən xərc 2005-2010-cu ildə 2,47 man. təşkil etdiyi halda, 2011-2015-ci ildə onun həddi 23,63 manatadək yüksəlmiş, lakin 2016-2022-ci illərdə - 15,13 man. enərək, orta həddi göstəricisi 17,33 manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 6

Azərbaycanda tullantıların bir manatına çəkilən xərc

İLLƏR	Ətraf mühitin istehsal və istehlak tullantılarının mühafizəsinə çəkilən xərclər	Hər iki növ tullantılar	Bütün növ tullantıların hər man.a yönəldilən investisiya
2005	11474	206,3	55,62
2010	4054,2	172,1	23,55
2015	7456,0	159	46,90
2020	11892,0	201	59,16
2021	20937,1	195,7	107
2022	13175,4	4322,1	3,04
2005-2010	1823,4	739,4	2,47
2011-2015	26705	1129,8	23,63
2016-2022	85517,3	5650,9	15,13
∑ 2005-2022	**130345,7**	**7520,1**	**17,33**

Hesablamalar müəlliflər tərəfindən aparılmışdır.

Nəticə və təkliflər

Fikrimizcə, aparılan araşdırmalar və hesablamalardan alınan nəticəyə əsasən aşağıdakı tövsiyələri irəli sürmək olar:

❖ Ekoloji təhlükəsizliyin milli və beynəlxalq təhlükəsizliyin tərkib hissəsi kimi düzgün qiymətləndirilməsi, ekoloji təhlükəsizlik meyarının təhlükəsizliyin digər növləri ilə tam şəkildə əlaqələndirilməsi;

❖ Atmosfer havasına atılan zərərli maddələrin azaldılması, Xəzər dənizinin ekoloji vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, çay sularının çirklənməsinin qarşısının alınması, ozon qatının, biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması kimi son dərəcə mühüm əhəmiyyətli ekoloji problemlərin uğurlu həlli üçün zəruri regional və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi;

❖ Ölkə ərazisində fəaliyyət göstərən Sənaye Məhəllələrinin və Texnoparkların nəzdində bərk tullantıların qəbulu, təkrar emalı və istifadəsinə rezidentləri cəlb etmək üçün daha əlverişli şərait yaradılması;

❖ Tullantıların həm ekoloji cəhətdən daha düzgün emalı, həm də biznes fəaliyyəti sahəsi kimi inkişafının genişləndirilməsi üçün müvafiq Dövlət Proqramının qəbul edilməsi;

❖ Naxçıvan MR ərazisində, Gəncə, Şirvan şəhərlərində, Quba rayonunda və əhalisi sıx olan regionlarda tullantıların idarə edilməsi üzrə mobil parkların yaradılması;

❖ İşğaldan azad edilmiş daha sıx əhali məskunlaşan iri şəhərlərdə müasir kanalizasiya sistemlərinin, tullantıların emalı və zərərsizləşdirilməsi məqsədilə modul tipli kompleksin yaradılması, bu sahəyə yerli və xarici investorlar cəlb edilməsi;

❖ Sahibkarlıq subyektlərinin öz istehsal-təsərrüfat fəaliyyətində tullantıların emalı, istifadəsi və biznes fəaliyyətinə təsir prosesinin idarə edilməsinin iqtisadi mexanizmində aşağıdakı bəndlərin icrasının diqqət mərkəzində saxlanılması:

- Emal və istifadə edilən tullantıların dövlət uçotunun aparılması;
- Tullantıların idarə edilməsi üzrə tədbirlərin yerinə yetirilməsi üçün müxtəlif maliyyə mənbələrini cəlb etmək;
- Tullantıların azaldılması, istifadəsi, təkrar emalı, tullantısız texnologiyaların tətbiqinin iqtisadi stimullaşdırılması;
- Tullantıların emalı və istifadəsinin idarə edilməsi ilə əlaqədar fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması;

❖ Tullantıların idarə edilməsində daha geniş əhatəli əməli əhəmiyyət kəsb edən startap layihələrinin işlənilməsi;

❖ Bərk məişət tullantılarının təkrar emalı sahəsində beynəlxalq standartların və keyfiyyət menecmenti sisteminin tətbiqi;

❖ Ekoloji təhlükəsizlik meyarlarının təhlükəsizliyin digər aspektlərinin meyarları ilə uzlaşdırılması;

❖ Azərbaycan elektrotexnika, elektron və plastik tullantılarının idarə edilməsinin vahid qanunvericilik bazasının, Milli Sisteminin və emal infrastrukturunun yaradılmasının hüquqi bazasının formalaşdırılması;

❖ Qeyri-hökumət və ictimai təşkilatların elektron və elektrotexnika, eləcə də plastik tullantıların toplanması, emalı və zərərsizləşdirilməsi prosesinin maarifləndirilməsinə fəal cəlb edilməsi;

❖ Bərk tullantıların təkrar emalında biznes fəaliyyətinin genişləndirilməsi üzrə məqsədli investisiya-innovasiya layihələrindən geniş istifadəyə üstünlük verilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2030: sosial-itisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. Bakı, 02 fevral 2021-ci il. (https://president/az/articles/50474)
2. "Azərbaycan Respublikasında bərk məişət tullantılarının idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsinə dair 2018–2022-ci illər üçün Milli Strategiya"nın təsdiq edilməsi haqqında 1 noyabr 2018-ci il № 637 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (https://e-qanun.az/framework/40445)
3. "Bakı şəhərində məişət tullantıları ilə bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi" haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2008-ci il 6 avqust tarixli 2983 nömrəli Sərəncamında dəyişiklik edilməsi barədə 22 iyun 2021-ci ildəki Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (https://president.az/az/articles/ view/52215)
4. "İstehsalat və məişət tullantıları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda dəyişiklik edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 iyun 2023-cü il tarixli Fərmanı (https://president.az/az/articles/view/60618)
5. "Tullantılarla bağlı idarəetmənin təkmilləşdirilməsi" haqqında 6 avqust 2008-ci il № 2983 Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (https://e-qanun.az/framework/15230)
6. T.Əliyev. "Ekoloji menecment", Bakı, 2006, "Çinar-Çap"nəşriyyatı, 453s.
7. T.Əliyev və B.İsmayılov. "Azərbaycanda tullantılardan istifadənin sinerji effekti", "Dayanıqlı inkişafın yeni keyfiyyət mərhələsi". Beynəlxalq elmi-praktik konfransdan material. Bakı, 2022, s.275-280
8. https://banker.az/balaxani-s%C9%99naye-parkinin-rezidenti-3-milyon-manata-yaxin-m%C9%99nf%C9%99%C9%99t-aciqladi/
9. https://businessmens.ru/article/utilizaciya-i-pererabotka-tverdyh-bytovyh-othodov-biznes-ideya
10. https://ecology.aonb.ru/musor-yaponskiy-opit.html
11. https://expertcentr.com.ua/pererabotka-othodov-kak-biznes/
12. https://e-qanun.az/framework/47707
13. https://geridonusumekonomisi.com.tr/japonlarin-teknolojik-atiklar-icin-ilginc-ozumleri.html
14. https://optolov.ru/tr/otdelka-sten-v-vannojj/literatura-obrashchenie-s-tbo-v-yaponii-kak-sortiruyut-i-pererabatyvayut-musor-v.html
15. https://www.quickwasters.co.uk/blog/effects-of-solid-waste-on-business-environments

Тарбиз Насиб оглы АЛИЕВ
АР Министерство Науки и Образования
Институт Экономики, д.э.н., проф.
электронная почта: tarbiz.aliyev47@bk.ru

Сидига Ислам кызы БАЛАМИЕВА
АР Министерство Науки и Образования
Институт Экономики, ученый
электронная почта: s.balamiyeva@bk.ru

Айтен Фарис кызы АБДУРРАХМАНОВА
АР Министерство Науки и Образования
Институт Экономики, диссертант
электронная почта: ayten.abdullayeva1995@mail.ru

РАСШИРЕНИЕ БИЗНЕС-ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ОБЛАСТИ ПЕРЕРАБОТКИ ТВЕРДЫХ ОТХОДОВ

Резюме

Цель исследования – Он заключается в исследовании правильного сбора, сортировки и переработки твердых отходов в Азербайджане, а также в одновременной разработке рекомендаций по практическому, организационному и экономическому продвижению направлений расширения предпринимательской деятельности по их переработке.

Методика исследования - на основе существующей законодательной базы был учтен международный опыт, отдано предпочтение использованию системного подхода, сравнительного анализа, методов группировки.

Прикладное значение исследования заключается в расширении направлений переработки ТБО и превращении этих направлений в высокорентабельную бизнес-деятельность с учетом современной ситуации в мире и в нашей стране.

Результаты исследования - исследование показывает, что для отвода большого количества отходов со свалки необходимо иметь систему управления отходами высокого уровня. Для этого приоритет должен быть отдан широкому использованию инвестиционно-инновационных проектов, направленных на расширение предпринимательской деятельности по переработке ТБО, лицензированию этой деятельности, организации новой инфраструктуры и фонда утилизации, развитию стартап-проектов, имеющих более широкое практическое значение в управление отходами и ряд стимулов в этой области.

Оригинальность и научная новизна исследования - изучен и обобщен международный опыт переработки ТБО, он заключается в разработке научно обоснованных методических и практических рекомендаций о возможности их использования в реалиях Азербайджана и расширении предпринимательской деятельности в Азербайджане. эту сферу деятельности.

Ключевые слова: Твердые отходы, обращение с отходами, международный опыт, экосистема, индустриальные парки.

Tarbiz Nasib Aliyev
AR Ministry of Science and Education
Institute of Economics, d.e.s., prof.
e-mail: tarbiz.aliyev47@bk.ru

Sidiga Islam Balamiyeva
AR Ministry of Science and Education
Institute of Economics, scientist
e-mail: s.balamiyeva@bk.ru

Ayten Faris Abdurrakhmanova
AR Ministry of Science and Education
Institute of Economics, doctoral student
email: ayten.abdullayeva1995@mail.ru

Expansion of business activities in the field of solid waste processing

Summary

The purpose of the study - It consists of researching the correct collection, sorting and recycling of solid waste in Azerbaijan, and at the same time developing recommendations on practical, organizational and economic promotion for the directions of expanding business activities in their recycling.

The methodology of the research - based on the existing legislative framework, the international experience was considered, the use of systematic approach, comparative analysis, and grouping methods was preferred.

The applied importance of the research is to expand solid waste recycling areas and turn these areas into a highly profitable business activity, taking into account the current situation in the world and in our country.

Findings of the study – the study show that in order to divert large amounts of waste from landfill, it is imperative to have a high-level waste management system. For this, priority should be given to the wide use of investment-innovation projects aimed at expanding business activities in solid waste recycling, licensing of these activities, organization of new infrastructure and disposal fund, development of start-up projects of wider practical significance in waste management, and a number of incentives in this field. Implementation of mechanisms is appropriate.

The originality and scientific novelty of the research - international experience in solid waste recycling is studied and summarized, it consists in the development of scientifically based methodological and practical recommendations on the possibility of using them in the reality of Azerbaijan and the expansion of business activities in that field of activity.

Key words: Solid waste, waste management, international experience, ecosystem, industrial parks.

UOT: 338.2

Nigar Lətif qızı HÜSEYNOVA
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, i.f.d.
e-mail: nigar777@hotmail.com
ORCİD 0000-0002-7940-8628
10.30546/4.71.73001.2024.020

MÜASİR ŞƏRAİTDƏ İNNOVASİYAYA ELMİ YANAŞMALARIN TƏKAMÜLÜ

Xülasə

Sosial inkişafı xarakterizə edərkən qloballaşma, interaktivlik və davamlı artım kimi anlayışlardan geniş istifadə olunur. Müasir inkişaf proseslərinin qiymətləndirilməsi üçün bu konsepsiyaların əhəmiyyətini nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, onlar iqtisadi, sosial, siyasi və maliyyə meyillərinin yeni vəziyyətlərini tam xarakterizə edə bilmirlər. Sosial inkişafın yeni vəziyyətinin daha dəqiq təsviri “innovativ inkişaf” kimi iqtisadi kateqoriya ilə ifadə olunur. Bu kateqoriya akademik iqtisadçıların tədqiqatlarında geniş yer tapmışdır. Məqalədə innovasiyaya elmi yanaşmaların təkamül prosesi tədqiq edilir.

Məqsəd – mövcud şəraitdə innovasiya fəaliyyətinə yanaşmaların təhlil edilməsi və müəllifin mövqeyinin əsaslandırılmasıdır.

Metodologiya – tədqiqat işində iqtisadçı alimlərin innovasiya prosesinə yanaşmaları sistemli təhlil əsasında həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri - Effektiv innovasiya sistemi dövlətə beynəlxalq münasibətlər sistemində öz statusunu müəyyən etməyə, habelə beynəlxalq əmək bölgüsündə öz yerini tutmağa imkan verəcək.

Elmi yenilik və tədqiqatın orijinallığı - İnnovasiya ayrı-ayrı innovasiya subyektlərinin təşəbbüsü ilə sərvət yaradılmasını təmin edən və intellektual aktivlər bazarını inkişaf etdirən, milli və xarici investorların bilik iqtisadiyyatına sərmayə axınını təmin edən alətdir.

Açar sözlər: innovasiya fəaliyyəti, təkamül, proses innovasiyası, effektiv innovasiya

Giriş

“İnnovasiya fəaliyyəti” terminin məzmununu başa düşmək, onun əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün əsas komponenti - innovasiyanı müəyyən etmək lazımdır. İnnovasiya – rasional təşkil olunmuş fəaliyyətin ənənəvi, arxaik, sənətkarlıq formasının yerdəyişməsi kimi başa düşülən yenilikdir [12, s. 265]. İnnovativ inkişaf ilk dəfə Qərbi Avropa mədəniyyətində yaranır. Başlanğıcda yenilik ənənəvi əsasların və qadağaların məhv edilməsi ilə bağlı idi və eyni zamanda insanın təbiətin yaratdığının əvəzinə daha yaxşı bir dünya qurmaq istəyini əks etdirirdi.

İnnovativ inkişafın əsası süni, rasional yaradılmışın təbii və irsi olanı üstələyə biləcəyi fərziyyəsidir.

O dövrün innovativ prosesi dünyanın müqəddəssizləşməsi və dünyanın yaradılış sirlərinə hörmətin aradan qalxması ilə ifadə olunur. İlkin olaraq innovasiyalar siyasi və sosial-mədəni inkişafa dolayı təsir göstərən texniki və iqtisadi sahələri əhatə edir. 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər “texnologiya” anlayışı yalnız istehsal fəaliyyəti ilə əlaqəli idi. Buna görə də, amerikalı publisist D.Bell və fransız sosioloqu A.Turen öz əsərlərində istehsal sferası innovativ, qeyri-istehsal sferası isə ənənəvi xarakter daşıdığından, keçmiş cəmiyyətdən ikili mədəniyyət kimi çıxış etmişlər. Yeniliyin insan fəaliyyətinin bütün sahələrini əhatə etdiyi müasir cəmiyyətdə ikililiyin yoxa çıxmasını müşahidə etmək olar.

İnnovasiya fəaliyyətinin təkamülü

Orta əsrlərdə innovasiyanın təşəbbüskarları arasında idarəetmə və ticarətlə məşğul olan fərqli şəxslər, qruplar və qeyri-trivial icmaların nümayəndələri var idi. Onların yeniliyə hazır olmasının əsasını formalaşmış ənənələrə və normalara ayrı münasibət təşkil edirdi. O dövrdə innovativ fəaliyyət sosial-mədəni cinayətə bərabər tutulurdu. Qanuni innovativ fəaliyyət dövrü 17-19-cu

əsrlərdəki burjua inqilabları zamanı innovativ qrupların cəmiyyətdə aparıcı mövqelər qazanmasından sonra başladı.

Cəmiyyətin texniki, təşkilati, maliyyə və mədəni sahələrini əhatə edən 17-19-cu əsrlərdəki yeniliklər axını Avropanı dünya sivilizasiyasının mərkəzinə çevirdi. 17-19-cu əsrlərdə Avropada sənaye və nəqliyyatda baş verən inqilabi dəyişikliklərin əksəriyyətini təşkilati-texniki sahədəki yeniliklərə ixtisar etmək olar. Sənətkarlıq emalatxanaları sistemindən fabrik istehsalına keçid baş verdi.

Fabrik istehsalı və nəqliyyatında su və buxar gücündən istifadə (toxuculuq və metallurgiya istehsalında tətbiq olunan parovozlar, paroxodlar, buxar maşınları) və əsas konstruksiya materialları kimi polad və dəmirin inkişafı geniş vüsət aldı. Buxar maşınlarının istifadəsi fabriklərin yerləşdiyi yerə, onların planına və bir mühərriklə işləyən maşınların sayına təsir etdi. Beləliklə, elm mücərrəd və ülvi maraq xarakterini itirmiş və məqsədyönlü innovativ inkişaf alətinə çevrilmişdir. İnnovasiya nəzəriyyəsinin baniləri arasında ixtira və innovasiya dalğalarının yeni inkişaf dövrünə keçidi əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyini irəli sürən N.D.Kondratyevin də xüsusi yeri var. N.D.Kondratyev müəyyən etdi ki, böyük bir dövrün yuxarı dalğası cəmiyyətin istehsal sektorunun fəaliyyəti üçün əsas şərtlərdə əhəmiyyətli dəyişikliklərlə başlayır. Mübadilə və istehsal texnologiyasındakı dərin dəyişikliklər əvvəlki ixtiraların və kəşflərin nəticəsidir [3, s. 320-321].

N.D.Kondratyev zəruri şərtləri də aydınlaşdırdı: elmi ixtiraların və kəşflərin mövcudluğu və istifadəsinin mümkünlüyü.

İnnovasiya nəzəriyyəsi Şumpeterin əsərlərində, 1939-cu ildə ikicildlik “Biznes dövrələri” monoqrafiyasında daha da inkişaf etdirilmişdir. Şumpeter innovasiyaya iqtisadi böhrandan çıxmaq vasitəsi kimi baxırdı. Onun fikrincə, innovasiya yeni məhsulların, istehsal üsullarının, bazarların, xammal mənbələrinin və təşkilati proseslərin tətbiqinə səbəb olan, artıq məlum olan amillərin yeni birləşmələri nəticəsində iqtisadi prosesdə baş verən dəyişikliklər nəticəsində böhrandan çıxmaq imkanıdır. Şumpeter innovasiyanın əsas qazanc mənbəyinə çevrilməli olduğunu deyərək, inkişaf olmadan mənfəətin, mənfəət olmadan isə inkişafın olmadığını diqqətə çatdırıb [13, s. 224].

Almaniyada 1975-ci ildə Q.Menşin “Texnoloji dalana dirəniş: İnnovasiya depressiyaya qalib gəlir” monoqrafiyası nəşr olundu və burada Kondratyev-Şumpeterin innovasiya nəzəriyyələri daha da inkişaf etdirildi.

Beləliklə, 20-ci əsrin ikinci yarısını innovasiya təcrübəsinin inkişafı kimi xarakterizə etmək olar. Yeni texnologiyaların və yeni bazarların kəşfində ixtisaslaşan vençur kapitalı təşkilatları yaranmağa başlayır. İstehsal sektoru ilə yanaşı, elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə sistemi sosial mühəndislik, texniki və istehsalat komplekslərini, gündəlik həyat, asudə vaxt və ünsiyyət sahələrini əhatə etməyə başlayır.

Hal-hazırda bu termin iqtisad elmində möhkəm şəkildə yerləşmişdir, lakin buna baxmayaraq, iqtisadçılar “innovasiya” anlayışını şərh etmək üçün müxtəlif variantlar təklif etdikləri üçün heç bir tərif almamışdır.

İnnovasiyanın ilk tərifləri texniki diqqətə əsaslanmış və bazarın tələblərinə cavab verən texnoloji ideya və ixtiraların yeniliyinə malik olan texnologiyada innovasiyalar kimi şərh edilmişdir. İnnovasiyanın obyektləri məhsullar, cihazlar, texnologiyalar, ixtiralar, elmi və sənaye sirləri idi [14, s.197].

Bir qədər sonra amerikalı iqtisadçı və sosioloq P.Drukerin sayəsində innovasiya yeni məhsul, xidmət, istehsal üsulu, təşkilati, maliyyə, tədqiqat, sosial, hüquqi və digər proseslərdə innovasiya kimi başa düşülməyə başlandı [1, s.17; 16, s.73].

Bu tərif elmi-texniki tərəqqinin mərhələləri üzrə innovasiyanı daha düzgün təsnif etməyə imkan verir. Texniki yeniliklərə xüsusiyyətləri yaxşılaşdırılmış məhsulların istehsalına aid olanlar daxil edilməyə başlandı. Texnoloji innovasiyaların yaranması malların istehsalının təkmilləşdirilmiş üsullarının istifadəsi ilə bağlıdır. Təchizat, istehsal, nəqliyyat və satışın optimal təşkili prosesində təşkilati və idarəetmə yenilikləri meydana çıxdı.

İnformasiya innovasiyasının vəzifələrinin dairəsi elmi, texniki və istehsalat fəaliyyəti sahələ-

rində informasiya axınlarının rasionallığı, etibarlılığı və səmərəliliyi ilə məhdudlaşır. Sosial innovasiyalar iş şəraitini yaxşılaşdırır, sığorta və səhiyyə, təhsil və mədəniyyət problemlərini həll edir [5, s. 52; 10, s.11].

Bütün innovasiya növləri bir-biri ilə sıx bağlıdır. İstehsal prosesinin məzmununa təsir edən texniki və texnoloji yeniliklər istehsalın təşkilində dəyişiklikləri tətbiq etməklə idarəetmə innovasiyalarının meydana çıxmasını təmin edir. Beləliklə, əksər alimlər innovasiyaların təkcə texniki və texnoloji deyil, həm də iqtisadi və sosial xarakter daşıması fikrini dəstəkləyirlər.

İqtisadiyyat elmi inkişaf etdikcə “innovasiya” anlayışının yeni şərhləri meydana çıxır. Macarıstanlı iqtisadçı B.Santo belə tərif verir: innovasiya ixtira və ideyaların praktiki istifadəsinə əsaslanaraq, məhsulların və texnologiyaların xassələrini təkmilləşdirən, həmçinin əlavə gəlir gətirən sosial, iqtisadi və texniki prosesdir [9, s.17]. Yu.P. Morozovun sözlərinə görə, innovasiya onun əsasını təşkil edən sosial, istehsal və iqtisadi potensialın inkişafı, istismarı və tükənməsini əhatə edən bir prosesdir [8, s. 25]. V.G. Medynsky və S.V. İldemenov innovasiyanı elmi tədqiqatlar və ya əvvəlki analoqlardan keyfiyyətcə fərqlənən kəşflər nəticəsində istehsal prosesinə daxil edilmiş obyekt hesab edirlər.

V.M. Konovalov innovasiyanı insanların praktik fəaliyyətində ictimai tanınmağa çalışan ideyaların, inkişafların, tədqiqatların və həllərin çevrilməsinin nəticəsi kimi görür [8, s.23]. V.V.Petrov “innovasiya” termininin mahiyyətini yeni məhsulların, texnologiyaların, xidmətlərin ilk tətbiqində, yəni yeni ideyaların, kəşflərin, ixtiraların və elmi nəticələrin kommersiya inkişafı kimi başa düşür [7, s.5].Elmi Tədqiqat və Statistika Mərkəzinin İnnovasiyalar üzrə komandasının rəyi belədir: innovasiya təşkilati, maliyyə, elmi tədqiqat və digər sferalara tətbiq edilən yeni məhsul (xidmət), istehsal üsulu, innovasiyadır ki, bu da öz fəaliyyətini təmin edə biləcək xərclərə qənaət etmək və ya belə qənaətə şərait yaratmaqdır” [4, s.4].

D.Messi, P. Quintas və D.Wild “innovasiya” termininin iki mənada işlənməsinə diqqət yetirirlər.

Birincisi, yeni məhsulların, proseslərin və ya sistemlərin istifadəsini təsvir edir. İkincisi, fəaliyyəti təsvir edir (tədqiqat, layihələndirmə, inkişaf və yeni məhsulların, proseslərin və ya sistemlərin istehsalı). Sonuncunun şərhi çox vaxt “innovasiya prosesi” termini ilə üst-üstə düşür [6, s.154].

İnnovasiyanın geniş başa düşülməsi həm nəzəri, həm də praktiki tətbiqdə narahatlıq yaradır, çünki tədqiqat obyektlərinin və aktiv innovativ fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinin sərhədlərini aradan qaldırır. Buna görə də müəllif “innovasiya” terminə aydınlıq gətirməyi və onu “intellektual mülkiyyət” anlayışı ilə əlaqələndirməyi təklif edir. Bəzi alimlərin fikrincə, innovasiya əqli mülkiyyət obyekti olan elmi və elmi-texniki fəaliyyətin nəticəsidir. Alimlərin fikirlərinin müxtəlifliyi ona gətirib çıxarmışdır ki, tədqiqatın məqsədlərindən və təhlil obyektlərindən asılı olaraq “innovasiya” anlayışı ilə bağlı dörd əsas yanaşma müəyyən edilmişdir. Əsas yanaşmalar bunlardır:

1. obyekt - yenilik obyekt (məhsul, texnologiya, mexanizm, avadanlıq) kimi çıxış edir.

Bu yanaşmanın tərəfdarları aşağıdakı alimlərdir: V.G. Medınski, B.A. Reisberg, L.A. Skamay, R. Taker.

2. proses - innovasiya işlənib hazırlanması, həyata keçirilməsi, tətbiqi və kommersiyalaşdırılmasından ibarət proses kimi müəyyən edilir. Yeniliyin oxşar təriflərinə M. Porter, R. Foster, E. Mansfield, Br. Twiss, B. Santo, F. Valenta, F. Nixon, K. Freeman, S.V. Valdaytsev, V.N. Lapin, S.Yu. Qlazyev və başqalarının əsərlərində rast gəlinir.

3. effektiv - innovasiya bazarlara təqdim edilən yeni və ya təkmil məhsullarda, praktik fəaliyyətdə istifadə olunan yeni və ya təkmilləşdirilmiş texnoloji proseslərdə və ya sosial xidmətlərə yeni yanaşmalarda ifadə olunan innovativ fəaliyyətin nəticəsidir. Bu yanaşma S. Mendell, F. Jansen, D. Ennis, R. A. kimi iqtisadçıların əsərlərində müşahidə oluna bilər.

4. sistemli - innovasiya innovativ fəaliyyətin obyekti, prosesi və nəticəsi kimi şərh olunur.

Dördüncü yanaşmanın tərəfdarları arasında J. Şumpeter, V.A. Sarycheva, E.L. Barsukov, M.S. Oçkovskaya, İ.G. Səlimyanov, V.Yu. Tyurin və başqalarını vurğulamaq olar.

Beləliklə, hazırda alimlər innovasiya termininin təfsirinə dörd yanaşma müəyyən ediblər: birin-

cisi obyekt əsaslıdır, burada innovasiyalar obyektlərdir (məhsul, texnologiya, avadanlıq, mexanizm), ikincisi - prosesə əsaslanan innovasiyadır. innovasiyaların tətbiqinin dinamik prosesi hesab olunur, üçüncüdə - effektiv, innovasiya yaradıcı fəaliyyətin statik nəticəsidir, dördüncü yanaşma isə öz tərifində yuxarıda qeyd olunan üç yanaşmanı birləşdirən obyekt-prosesdir.

“Yenilik” termininin müxtəlif təfsirləri innovasiyanın mürəkkəb təbiətindən, onların tətbiqi üsullarının çoxşaxəliliyindən və müxtəlifliyindən danışır. Ümumiyyətlə, innovasiya əqli mülkiyyət obyekti olan intellektual məhsuldur. [11, s.42]

Yuxarıda təsvir edilən akademik iqtisadçıların bütün fikirlərinə əsaslanaraq, biz innovasiyanın əsas xüsusiyyətlərini qeyd edəcəyik.

Birincisi, innovasiya ətraf mühitin təsirlərinə cavabdır.

İkincisi, innovasiya dəyişikliklə eyniləşdirilir, ona görə də innovasiya fəaliyyətinin əsas funksiyası dəyişiklik funksiyası hesab edilməlidir.

Üçüncüsü, bir çox müəlliflər innovasiyaların yaradılması zamanı faydalı təsirin olduğunu qeyd etmişlər.

“İnnovasiya” anlayışının verilmiş müxtəlif şərhlərindən belə nəticəyə gələ bilərik ki, innovasiya mürəkkəb iqtisadi kateqoriyadır, onun məzmununu aydınlaşdırmaq üçün müəllif onun əsas xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir:

1) toplanmış biliklərdən onun bütün növ və formalarında istifadə etmək imkanı: gündəlik, elmi, praktiki, bədii, rasional, irrasional, şəxsi.

2) hər hansı istehsal, elmi, sosial, mədəni, siyasi, maliyyə və ya digər fəaliyyət obyektinin əvvəlki vəziyyətinin məqsədyönlü şəkildə dəyişdirilməsi

3) cəmiyyətin istənilən sahələrində, yəni sənaye, elmi, sosial, mədəni, siyasi, maliyyə və s. tətbiqi imkanları.

4) sahibkarlıq fəaliyyətinin effektini yaradan mənbə. Həm iqtisadi, həm də qeyri-iqtisadi baxımdan müsbət nəticə əldə etmək məqsədi ilə innovativ fəaliyyət həmişə həyata keçirilir.

5) bazar münasibətlərinin obyekti. İnnovasiya innovasiya bazarını formalaşdıraraq alqı-satqı obyekti kimi çıxış edə bilər.

6) mülkiyyət və sərəncam obyekti.

7) risklilik. İnnovativ fəaliyyətlər həyata keçirərkən həmişə gözlənilən gəlirin miqdarının çatışmazlığı və (və ya) qoyulmuş kapitalın itirilməsi ilə bağlı iqtisadi risk mövcuddur.

8) müvəqqəti müddət. İnnovasiyaların yaradılması ilə onların həyata keçirilməsindən gözlənilən effektin əldə edilməsi arasında müəyyən intervalla səciyyələnən vaxt fasiləsi mövcuddur.

9) likvidlik. Bütün yeniliklər, lazım gələrsə, real bazar dəyəri ilə həyata keçirilmək imkanına malikdir.

Yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərə əsaslanaraq, dissertasiya müəllifi innovasiyanı müsbət nəticə əldə etməyə səbəb olmaqla, onların əvvəlki vəziyyətini dəyişdirmək üçün cəmiyyətin bütün sahələrində müxtəlif növ və formalarda toplanmış biliklərin obyekt və proseslərə sərmayə edilməsi kimi başa düşür (iqtisadi və qeyri-iqtisadi), risk faktorları, vaxt və likvidlik ilə əlaqələndirilir. “İnnovasiya” termininin təfsir nəzəriyyələrinin təkamülü müxtəlif dövrlərdə alimlərin fikrincə innovasiya fəaliyyətinin komponentlərinin konseptual aparatında baş verən dəyişiklikləri təsvir edə bilər.

Müəllifin fikrincə, “innovasiya” anlayışının inkişafının sonrakı tendensiyası ondan ibarətdir ki, termin sadələşdiriləcək və ətraflı dəqiqləşdiriləcək, bununla əlaqədar konseptual aparatın terminoloji genişləndirilməsi mümkündür.

Konsepsiyanın qeyri-müəyyənliyi və onun özbaşına təfsiri innovativ layihələrin həyata keçirilməsi mərhələlərində maliyyələşdirmə və fayda təmin etmə proseslərini çətinləşdirir. Ona görə də innovasiya müəyyən fəaliyyət sahəsində qanunvericilik səviyyəsində təsbit edilmiş əqli mülkiyyətin nəticələri kimi başa düşüləcəkdir. İqtisad elminin innovasiya sahəsində inkişafı ona gətirib çıxarmışdır ki, tədqiqat praktikasında “innovasiya” sözündən törəmə terminlər, yəni “innovasiya prosesi” və “innovasiya fəaliyyəti” terminlərindən istifadə olunur.

İnnovasiya prosesi innovasiyaların inkişafı və yaradılması prosesinə aiddir[14, s.197].

İnnovasiya fəaliyyəti sosial həyatda və insan fəaliyyətində tədqiqat və elmi-texniki fəaliyyətin nəticələrinin kommersiyalaşdırılması prosesidir. Bu tərifdə innovativ fəaliyyətin bazar xarakteri aydın görünür, çünki o, innovativ məhsulun satışından gəlir əldə etməyi nəzərdə tutur [2, s.8].

Həmçinin innovasiya fəaliyyəti başa çatmış elmi tədqiqatların və elmi-texniki nailiyyətlərin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinə yönəldilmiş, əvvəllər praktikada istifadə olunmamış bir prosesdir [15, s.7].

Beləliklə, V.Yu. Tyurina innovasiya fəaliyyətinin aşağıdakı tərifini təklif edir: əsas məqsədi fundamental və tətbiqi tədqiqatlar prosesində yaradılmış innovasiyaların ictimai praktikada tətbiqi olan fəaliyyətdir. Hüquqi və fiziki şəxslər əqli mülkiyyətə aid olan və mühafizə sənədləri (patent, lisenziya, müəlliflik hüququ şəhadətnaməsi, təhvil və ya təhvil müqaviləsi) ilə təmin edilmiş obyektlərdən istifadə etdikdə öz fəaliyyətlərini innovativ hesab edə bilərlər[14, s. 47].

İnnovasiya proseslərinin təkamül yolu ilə inkişafı innovasiya fəaliyyətinin ixtisaslaşdırılmış subyektlərinin (innovasiya və texnologiya mərkəzi, texnopark, kiçik innovasiya təşkilatı və s.) və innovasiya infrastrukturunun yaradılmasına və fəaliyyət göstərməsinə səbəb olmuşdur.

İnnovasiyaların yaradılmasına marketinq tədqiqatları, elmi-texniki xidmətlər, biznes planın hazırlanması, innovasiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, elmi kadrların yenidən hazırlanması, maliyyə resursları ilə təmin edilməsi, istehsalata daxil edilməsi, sonradan bazarda satışı və utilizasiyası ilə bağlı tədbirlər daxildir. Yuxarıda göstərilən bütün tədbirlər ardıcıl innovasiya prosesinin elementləridir. Beləliklə, innovasiya prosesi dedikdə, innovasiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı hadisələrin ardıcıl zəncirini başa düşürük.

Elm və texnika sahəsində dövlət orqanlarının məqsədləri, istiqamətləri, fəaliyyət formaları baxımından elmi-texniki fəaliyyətə dövlətin münasibəti dövlətin elmi-texniki siyasətində öz əksini tapır.

Nəticə

Beləliklə, qeyd edək ki, innovasiya həm statikada - yaradıcı fəaliyyətin obyekti və nəticəsi, həm də dinamikada innovasiyaların tətbiqi prosesi şəklində hərtərəfli nəzərdən keçirilir. İnnovasiyaların yaradılması və həyata keçirilməsi ilə bağlı hadisələrin ardıcıl silsiləsi vahid innovasiya prosesini təşkil edir.

Hazırda innovasiya fəaliyyəti dünya iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsidir, ona görə də dövlətin milli rifahı effektiv milli innovasiya sisteminə əsaslanan həyata keçirilən innovasiya strategiyasından asılıdır. Effektiv innovasiya sistemi dövlətə beynəlxalq münasibətlər sistemində öz statusunu müəyyən etməyə, habelə beynəlxalq əmək bölgüsündə öz yerini tutmağa imkan verəcək. İnnovasiya ayrı-ayrı innovasiya subyektlərinin təşəbbüsü ilə sərvət yaradılmasını təmin edən və intellektual aktivlər bazarını inkişaf etdirən, milli və xarici investorların bilik iqtisadiyyatına sərmayə axınını təmin edən alətdir.

ƏDƏBİYYAT:

1. Drucker, P. Effektiv idarəetmə. İqtisadi problemlər və optimal həll yolları: trans. ingilis dilindən / red. M. Kotelnikova. - M.:, 1988. - 288 s.
2. Jurin, V.K. İnnovasiyaların idarə edilməsində əqli mülkiyyət obyektlərinin qiymətləndirilməsi: referat. dis..cand. ekon. Elmlər: 08.00.05 / V.K. Jurin. - Saratov, 2003. - 19 s.
3. Kondratyev, N.D. Konyunkturanın böyük dövrləri və uzaqgörənlik nəzəriyyəsi / N.D. Kondratyev. - M.: İqtisadiyyat, 2002. - 321 s.
4. Kateshova, M., Kvashnin, A. Texnologiyanın kommersiyalaşdırılması layihələrini necə təşviq etmək olar: bir sıra üsullar. “Texnologiyaların kommersiyalaşdırılması mərkəzləri üçün praktiki bələdçi”. 2014. http://www.sci-innov.ru/comtech/materials/?page=3. 7.
5. Lynnik, N.V. İnnovasiyaların hüquqi tənzimlənməsi sisteminin yaradılmasına doğru / N.V. Lynnik //Rusiya İqtisadiyyat Jurnalı. - 1993.- No 2.- S.48-58.

6. Messi, D., Quintas, P., Wild, D. İnnovasiyanın xətti modeli: müsbət və mənfi cəhətləri. Texnologiya transferi və innovasiyaların effektiv tətbiqi / D. Messi, P. Quintas, D. Wild. - M.: ANKh, 1999. - 296 s.
7. Petrov, V.V. İnnovativ idarəetmə: modul 5. / V.V. Petrov. - Saratov: Saratov Dövlət Texniki Universiteti, 2004. - 224 s.
8. Plotnikov, A.P. Maşınqayırma müəssisələrinin innovativ inkişafının idarə edilməsi (nəzəriyyə, metodologiya): dis. ... İqtisad elmləri doktoru Elmlər: 08.00.05. / A.P. Plotnikov. - Samara, 2009. - 299 s.
9. Santo, B. İnnovasiya iqtisadi inkişafın vasitəsi kimi: trans. macar dilindən / B.Santo. - M.: Tərəqqi, 1990. - 321 s.
10. Twiss, B. Elmi-texniki innovasiyaların idarə edilməsi / B. Twiss. - M.: İqtisadiyyat, 1989. - 193 s.
11. Tyurina, V.Yu. Universitet komplekslərinin innovasiya proseslərinin və əqli mülkiyyətin idarə edilməsi: dis. ... İqtisad elmləri doktoru: 08.00.05. / V.Yu. Tyurin. - Saratov, 2005. -365 s.
12. Fəlsəfə: ensiklopedik lüğət / red. A.A. İvina. - M.: Qardariki, 2004. – 1072 s.
13. Şumpeter, J. İqtisadi inkişaf nəzəriyyəsi / J. Şumpeter. - M.: Tərəqqi, 1982. - 524 s.
14. İnformasiya iqtisadiyyatı: dərslik / red. V.V. Qluxova, S.B. Korobko, T.V.Marinina. - Sankt-Peterburq: Peter, 2003.- 197 s.
15. Yankovski, K.P. İnnovativ sahibkarlığa giriş / K.P. Yankovski. - Sankt-Peterburq: Peter, 2004. - 188 s.
16. 16.194. Lemerl, P. İnnovasiya siyasəti. Trendlər və perspektivlər (OECD) / P. Lemerl 1982. P.II.

Нигяр Лятиф кызы Гусейнова
Азербайджанский Государственный
Экономический Университет

Эволюция научных подходов к инновации в современных условиях

Резюме

При характеристике развития общества широко используются понятия устойчивый рост, глобализация. Учитывая важность оценки этих концепций нужно отметить, что они не смогут характеризовать ситуации, связанные с экономическими, социальными, а также финансовыми тенденциями. Более подробную характеристику развития общества дает категория “инновационное развитие”. В статье эта категория нашла широкое место.Здесь анализируя подход ученых-экономистов, исследован эволюционный процесс научных подходов к инновациям.

Цель – проанализировать подходы к инновационной деятельности в современных условиях и обосновать позицию автора.

Методология – подход экономистов к инновационному процессу в исследовательской работе осуществлялся на основе системного анализа.

Результаты исследования - Эффективная инновационная система позволит государству определить свой статус в системе международных отношений, а также занять свое место в международном разделении труда.

Научная инновация и оригинальность исследований. Инновации – это инструмент, обеспечивающий создание богатства по инициативе отдельных инновационных субъектов и развивающий рынок интеллектуальных активов, обеспечивающий приток инвестиций национальных и иностранных инвесторов в экономику знаний.

Ключевые слова: инновационная деятельность, эволюция, процессные инновации, эффективные инновации.

Nigar Latif Huseynova
Azerbaijan State University of Economics, PhD in economics

Evolution of scientific approaches to innovation in modern conditions

Summary

When characterizing social development, concepts such as globalization, interactivity and sustainable growth are widely used. Considering the importance of these concepts for the assessment of modern development processes, it should be noted that they cannot fully characterize the new situations of economic, social, political and financial trends. A more accurate description of the new state of social development is expressed by the economic category “innovative development”. This category has found a wide place in the researches of academic economists. The evolutionary process of scientific approaches to innovation is studied in the article.

The goal is to analyze the approaches to innovation activity in the current conditions and justify the author's position.

Methodology - the approach of economists to the innovation process in the research work was carried out on the basis of systematic analysis.

Research results - An effective innovation system will allow the state to determine its status in the system of international relations, as well as take its place in the international division of labor.

Scientific innovation and originality of research - Innovation is a tool that ensures the creation of wealth by the initiative of individual innovation subjects and develops the market of intellectual assets, ensuring the flow of investments from national and foreign investors to the knowledge economy.

Key words: innovation activity, evolution, process innovation, effective innovation.

VI BÖLMƏ
İNSAN KAPİTALI VƏ LAYİHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

UOT: 331

Ramil Teyyub oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, dosent

Sevda Faiq qızı MAHMUDOVA
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun böyük elmi işçisi
10.30546/4.71.73001.2024.021

BİZNESİN KADR TƏMİNATININ YAXŞILAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - kadr təminatının biznes fəaliyyətində rolunun qiymətləndirilməsi və biznesin kadr təminatının yaxşılaşdırılması üçün təkliflərin hazırlanmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, ekspert metodu, kompleks təhlil metodları.

Tədqiqatın nəticələri - müasir iqtisadiyyat şəraitində biznesin kadr siyasətinin formalaşması, kadr təminatı sistemi, biznesdə kadrların qiymətləndirilməsi metodları araşdırılmı**ş,** biznesin kadr təminatının yaxşılaşdırılması üçün müvafiq təklif və tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələr biznes strukturlarının kadr təminatının yaxşılaşdırılması üçün tədbirlərin hazırlanmasında istifadə edilə və mövcud kadrlardan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müasir iqtisadiyyat şəraitində biznes strukturlarının kadr təminatına sistemli yanaşmanın zəruriliyi əsaslandırılır, kadr təminatının yaxşılaşdırlmasının konkret yolları göstərilir.

Açar sözlər: biznes, kadr, təminat, yaxşılaşdırmaq, istiqamət.

Giriş

Biznes strukturunun qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri bacarıqlı işçilər komandasının yaradılmasıdır, yəni, biznesi etibarlı və bacarıqlı kadrlarla təmin etməkdir. Biznes fəaliyyəti daim qeyri-standart vəziyyətlərlə üzləşir ki, bu da çox vaxt işçilərdən onları həll etmək üçün qeyri-standart yanaşma tələb edir. Ona görə də biznesmen üçün təkcə belə işçiləri tapmaq deyil, həm də ixtisaslı komanda formalaşdırmaq vacibdir. Ona görə də biznes strukturunun kadr təminatı məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməsi vacibdir. İxtisaslı kadrların formalaşdırılması və onların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi biznes strukturunun uğurunun ən mühüm amillərindəndir. Biznes strukturunun hansı fəaliyyətlə məşğul olmasından asılı olmayaraq, hər hansı bir işi həyata keçirərkən ixtisaslı kadrları seçmək lazımdır, əks halda biznes fəaliyyəti səmərəsiz olacaqdır. Komanda formalaşdırmaq biznesmenin öz şirkətini uğurlu etməsi üçün zəruri olan sənətdir. Biznes fəaliyyətinin təcrübəsi göstərir ki, yalnız öz strukturlarında səmərəli və yaxşı əlaqələndirilmiş komanda formalaşdıra bilmiş biznes strukturları əhəmiyyətli uğurlar əldə edirlər. Ona görə də biznesin kadr təminatına ciddi və sistemli yanaşmaq, onu daim təkmilləşdirmək lazımdır.

Kadr təminatı biznesin kadr siyasətinin elementi kimi

“Kadr siyasəti” termininin geniş və dar şərhi ola bilər. Geniş mənada kadr siyasəti insan resurslarını biznesin uzunmüddətli strategiyasına uyğunlaşdıran şüurlu və müəyyən edilmiş norma və standartlar sistemidir.

Kadr siyasətinin geniş başa düşülməsi üçün biznesin həyata keçirilməsinin xüsusiyyətlərinə və

liderlik üslublarına diqqət yetirmək lazımdır. Bu, dolayısı ilə biznesin fəlsəfəsində, kollektiv müqavilədə və daxili əmək qaydalarında öz əksini tapır. Nəticə etibarilə, kadrlarla işin təşkili üzrə bütün fəaliyyətlər, o cümlədən seçim, kadrların yerləşdirilməsi, sertifikatlaşdırılması, təlimi, yüksəldilməsi əvvəlcədən planlaşdırılmalı və biznesin strateji məqsədlərinə və cari vəzifələrinə uyğun olmalıdır.

Dar mənada kadr siyasəti həm işçilər arasında, həm də işçilər və bütövlükdə biznes strukturu arasında birbaşa qarşılıqlı əlaqə prosesində həyata keçirilən xüsusi qaydaların, tələblərin və məhdudiyyətlərin (çox vaxt şüursuz) məcmusudur. Bu mənada, məsələn, “biznesin kadr siyasəti” biznes strukturundakı mövcud işçilər tərəfindən tövsiyə olunan insanları işə götürməkdir, buna görə də bu arqument konkret kadr məsələsini həll edərkən həlledici kimi istifadə edilə bilər. Təşkilati siyasət ümumiyyətlə insanların biznesdə hərəkət etdiyi qaydalar sistemi kimi başa düşülür.

Biznesin strateji yönümlü siyasətinin ən mühüm hissəsi rəhbərliyin insan resursları ilə bağlı həyata keçirdiyi fəlsəfə və prinsipləri müəyyən edən kadr siyasətidir.

Kadr siyasətinin əsas məzmununu aşağıdakılar təşkil edir:

- yüksək keyfiyyətli işçi qüvvəsinin təmin edilməsi, o cümlədən planlaşdırma, seçim və işə qəbul, işdən azad edilməsi (təqaüdə çıxma, ixtisar), kadr dəyişikliyinin təhlili və s.;
- işçilərin inkişafı, karyera yönləndirməsi, yenidən hazırlanması, sertifikatlaşdırılması və bacarıq səviyyəsinin qiymətləndirilməsi, karyera yüksəlişinin təşkili;
- əməyin təşkili və stimullaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi, təhlükəsizlik tədbirlərinin və sosial müavinətlərin təmin edilməsi. Kadrların idarə edilməsi bölmələri kollektiv müqavilələr bağlanarkən, şikayətlər, iddialar qəbul edilərkən həmkarlar ittifaqları ilə danışıqlarda fəal iştirak edir, əmək intizamına nəzarət edir.

Kadrların idarə edilməsi siyasətinin ilkin müddəaları bunlardır:

- cəlbedici iş şəraiti, təhlükəsizlik, əməyin mühafizəsi, ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi və işdən məmnunluq əldə etməyə həvəsləndirilməsini nəzərdə tutan kadr siyasəti;
- işçilərə öz vəzifələrini daha yaxşı yerinə yetirmək və irəliləməyə hazırlaşmaq üçün müvafiq təlimləri təmin edən təlim siyasəti;
- əməkhaqqı siyasəti, digər yerlərdə olduğundan daha yüksək əməkhaqqının verilməsi (işçinin qabiliyyəti, təcrübəsi, məsuliyyəti ilə müəyyən edilir);
- əmək mübahisələrinin asan həlli üçün müəyyən prosedurları əhatə edən istehsal münasibətləri siyasəti;
- digər işəgötürənlərə nisbətən daha əlverişli xidmət və imtiyazlar təqdim edən rifah siyasəti: biznesdə işçi üçün arzu olunan sosial şəraitin yaradılması.

Bu sahələrin hər biri aşağıdakı kimi obyektləri əhatə etməklə onların dəqiq həyata keçirilməsini tələb edir:

- təminat (işin təhlili, resursların planlaşdırılması, işə qəbul üsulları, yüksəlişlər, məzuniyyət, işdən çıxarılma və s.);
- təlim (yeni işçilərin sınaqdan keçirilməsi, praktiki təlim, inkişaf və s.);
- əməkhaqqı (biznesə münasibətdə fərqlər, xarici amillərin dəyişməsi nəzərə alınmaqla tariflər və s.);
- əmək münasibətləri (idarəetmə tərzi, təşkilat mədəniyyəti və s.);
- rifah (pensiya, müavinət, mənzil, müxtəlif xidmətlər, həyat problemlərinin həllində köməklik, istirahət, sosial fəaliyyət).

Kadr siyasətinin məqsədi biznesin ehtiyaclarına, mövcud qanunvericiliyin tələblərinə və əmək bazarının vəziyyətinə uyğun olaraq kadrların say və keyfiyyət tərkibinin yenilənməsi və saxlanılması proseslərinin optimal balansıdır.

Biznesin səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətinin həlledici məsələlərindən biri onun kadr potensialının yüksək keyfiyyətli işçilərlə təmin edilməsidir. Beləliklə, kadr siyasətinin formalaşdırılması çərçivəsində ideal olaraq aşağıdakı aspektləri nəzərə almaq lazımdır:

- kadr siyasətinin ümumi prinsiplərinin işlənib hazırlanmasını, prioritetlərin müəyyən edilməsini;

- təşkilati siyasətin müəyyən edilməsini – kadr tələblərinin planlaşdırılması, struktur və ştatın formalaşdırılması, təyinat, vəzifə, yerdəyişmə;
- informasiya siyasətini – kadr məlumatlarının hərəkəti sisteminin yaradılması və dəstəklənməsi;
- maliyyə siyasətini – vəsaitlərin bölüşdürülməsi prinsiplərinin formalaşdırılması, əməyin həvəsləndirilməsi sisteminin səmərəliliyinin təmin edilməsi;
- kadrların inkişafı siyasətini-inkişaf proqramının təmin edilməsi, işçilərin karyera istiqamətləndirilməsi və uyğunlaşdırılması, fərdi yüksəlişin planlaşdırılması, komandaların formalaşdırılması, təlim və peşəkar inkişaf;
- fəaliyyət nəticələrinin qiymətləndirilməsini - kadr siyasətinin və biznesin strategiyasının uyğunluğunun təhlili, kadr işində problemlərin müəyyən edilməsi, kadr potensialının qiymətləndirilməsi.

Beləliklə, kadr siyasətindən danışanda görürük ki, kadr təminatı kadr siyasətinin tərkib hissəsidir. Beləlikə, biznesin “kadr təminatı” dedikdə nəyin nəzərdə tutulduğunu izah edək- biznesin kadr təminatı dedikdə karyera yüksəlişi üçün biznesdə işçi qüvvəsi ilə müəyyən əlaqələrin axtarışına, qiymətləndirilməsinə və qurulmasına və bunlarla yanaşı müvəqqəti və ya daimi işçilərin işə götürülməsinə yönəlmiş kadr idarəetmə sistemi kompleksi başa düşülür.

Beləliklə, biznesin kadr siyasətinin və kadr təminatının müəyyən etmələrinə əsaslanaraq görürük ki, onlar bir-biri ilə ümumi və konkret olaraq əlaqələndirilir və kadr təminatı kadr siyasətinin elementlərindən biridir və hər bir biznesin kadr siyasətinin məqsədlərindən asılıdır.

Biznesdə kadr təminatı sistemi

Kadr təminatı sisteminin əsasını biznesin kadr ehtiyaclarının planlaşdırılması prosesi təşkil edir ki, bu da ilk növbədə onun inkişaf strategiyası ilə müəyyən edilir.

Biznesin kadr təminatı sisteminə aşağıdakılar daxildir.

a) kadrlara ehtiyacın planlaşdırılması:
- kadrların keyfiyyət tələblərinin müəyyən edilməsi;
- kəmiyyət ehtiyaclarının müəyyən edilməsi;

b) kadrların işə qəbulu və seçimi:
- işə qəbul mənbələrinin təhlili;
- işin məzmununun təhlili;
- işin mahiyyətinin təsviri;
-kadrlara olan tələblərin işlənib hazırlanması;
- kadrların seçilməsi üsullarının müəyyən edilməsi;

c) kadrların inkişafı:
- təlim;
- yenidənhazırlanma və ixtisasartırma;
- xidmət və peşəkar yüksəliş;

ç) kadrların yerləşdirilməsi və qiymətləndirilməsi:
- vakant vəzifələrə namizədlərin qiymətləndirilməsi;
- kadrların cari dövri qiymətləndirilməsi (sertifikasiyası);
- istifadə üçün uçot.

Biznesin kadr təminatı sistemi aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

1. Kadrlara ehtiyacın müəyyən edilməsi – bu, müəyyən müddət ərzində biznesin kadrlarının keyfiyyət və kəmiyyət tərkibini müəyyən etməyə imkan verir .

Keyfiyyət tələbi dedikdə, kateqoriyalar, peşələr, ixtisaslar üzrə tələb, kadrlara olan ixtisas tələblərinin səviyyəsi başa düşülür.

Biznesin kadrlarının keyfiyyət xüsusiyyətlərinə tələbinin müəyyən edilməsi aşağıdakıların əsasında həyata keçirilir:
- işin peşəkar və ixtisas bölgüsünə uyğun olaraq;
- vəzifələrə və işlərə olan tələblərə görə;

- kadrların ştat cədvəlinə əsasən;
- müxtəlif təşkilati və idarəetmə proseslərini tənzimləyən, işçilərin peşəkar və ixtisas tərkibinə olan tələbləri nəzərdə tutan sənədlər nəzərə alınmaqla.

Kəmiyyət tələbi aşağıdakılara əsaslanır: işçilərin sayının hesablanması metodunun seçilməsi və müəyyən bir müddət üçün tələb olunan işçilərin sayının hesablanması üçün ilkin məlumatların yaradılmasına [5, səh 20].

Kadrların idarə edilməsi nəzəriyyəsində kadrlara kəmiyyət ehtiyacının hesablanması üçün müxtəlif metodlar mövcuddur.Onların əsasları aşağıdaklardır:
- əmək prosesinin vaxtı haqqında məlumatların istifadəsinə əsaslanan metod;
- xidmət standartlarına uyğun hesablama metodu;
- iş yerləri və işçilərin say standartları üçün hesablama metodu;
- ədədi parametrlərin hesablanması metodu;
- korrelyasiya təhlili;
- ekspert qiymətləndirmələri metodu; və s.

2. Kadrların işə qəbulu, seçilməsi və qəbulu – kadrların işə götürülməsi və seçilməsi. Kadr təminatı sistemindəki bütün sonrakı fəaliyyətlər biznesdə işləmək üçün hansı insanların seçilməsindən asılıdır. Beləliklə, biznesi lazımi kadrlarla təmin etmək üçün onların iş zamanı hansı vəzifələri yerinə yetirəcəklərini və bu işlərin xüsusiyyətlərinin nə olduğunu ətraflı bilmək lazımdır. Bu mərhələ çərçivəsində aşağıdakı vəzifələr həll edilir:
- biznesin əmək müqaviləsi şərtlərinin tətbiqi;
- müraciət edənlərlə müsahibə, söhbət;
- yerdəyişmə, işdən çıxarılma, təqdim və irəli çəkilmə, kadrların statistikası;
- iş vaxtının və əlavə iş vaxtının tənzimlənməsi;
- əmək qanunvericiliyinə əməl edilməsi və s.

İşə qəbul və seçim prosesinə aşağıdakılar daxildir:

a) aşağıdakı suallara cavabların alınmasını nəzərdə tutan işə qəbul mənbələrinin təhlili: potensial işçiləri (mənbələri) harada axtarmaq və mövcud iş yerləri (metodlar) barədə ərizəçilərə necə məlumat vermək;

b) kadr seçimi. Kadr seçimi ilə bağlı ilkin məlumatlara aşağıdakılar daxildir:
- iş məzmununun sistemli və ətraflı öyrənilməsi prosesi kimi iş məzmununun təhlili;
- işin xarakterinin təsviri (iş təsviri);
- kadr tələblərinin hazırlanması (iş və təşkilat tərəfindən qoyulan tələblər);
- kadr seçimi üsullarının müəyyən edilməsi (müsahibə, test, müşahidə, işgüzar oyunlar və s.).

Seçmə mərhələnin keçirilməsində əsas məqsəd namizədin bu işlə maraqlanıb-maraqlanmaması və bu işi görməyə qadir olub-olmaması sualına cavab almaqdır.

3. Kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması.

Peşəkar biliklərin sürətlə köhnəlməsi ilə xarakterizə olunan cəmiyyətin modernləşdirilməsinin müasir vəziyyətində uğurun əsas meyarlarından biri biznesin öz işçilərinin səriştəsini müntəzəm olaraq təkmilləşdirmək bacarığıdır.

Təkmilləşdirmənin formalarına karyera planlaması və inkişafı, menecerlər ehtiyatının hazırlanması və peşə hazırlığı daxildir.

Peşəkar inkişaf işçinin öz peşə fəaliyyətində istifadə edəcəyi yeni bilik və bacarıqlara yiyələnməsidir.

Peşəkar inkişafın əsas üsulları - peşə hazırlığı, karyera inkişafı, təhsildir.

Peşə hazırlığı xüsusi tədris metodları vasitəsilə işçilər arasında konkret peşə bacarıqlarının formalaşdırılması prosesidir.

Peşə hazırlığının əsas növləri iş yerində və işdənkənar (sinif təlimi) təşkildir. Yaşlı işçilərin öyrənmə prinsipləri - aktuallıq, iştirak, təkrar, əks-əlaqədir.

4. Fəaliyyətin nəticələrinin biznesin qarşısında duran məqsəd və vəzifələrlə müqayisəsi prosesi olan əmək fəaliyyətinin monitorinqi və qiymətləndirilməsi.

Əmək fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi menecer və ya mütəxəssis tərəfindən yerinə yetirilən işin səmərəliliyinin səviyyəsini müəyyən etməyə yönəlmiş kadrların idarə edilməsi funksiyalarından biridir.

Ümumiyyətlə, idarəetmə aparatının işçisinin fəaliyyətinin nəticəsi ən az xərclə idarəetmə məqsədinə çatma səviyyəsi və ya dərəcəsi ilə xarakterizə olunur. Bu zaman biznesin və ya bölmənin son məqsədlərini əks etdirən kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin düzgün müəyyən edilməsi vacibdir.

İşçilərin qiymətləndirildiyi göstəricilərə qiymətləndirmə meyarları deyilir. Bunlara işin keyfiyyəti, onun kəmiyyəti və xərclərin qiymətləndirilməsinin nəticələri daxildir.

Beləliklə, kadrların işgüzar qiymətləndirilməsi kadrların keyfiyyət xüsusiyyətlərinin (qabiliyyətləri, motivasiyası və xüsusiyyətləri) vəzifənin və ya iş yerinin tələblərinə uyğunluğunu müəyyən etmək üçün məqsədyönlü bir prosesdir.

Biznesin kadrlarının qiymətləndirilməsinin iki növü var:

- vakant vəzifələrə namizədlərin qiymətləndirilməsi;
- attestasiya – işçilərin peşə hazırlığı səviyyəsinin və vəzifənin tələblərinə, yerinə yetirdiyi işin (funksiyanın) ixtisasına mənəvi uyğunluğunun müəyyən edilməsi.

Attestasiya üçün göstəricilərin (meyarların) seçimi qiymətləndirmənin məqsədlərindən və attestasiyadan əvvəl işçilərə qoyulan tələblərdən asılıdır. Meyarlar fərqli ola bilər, lakin əsas olanlar aşağıdaklardır:

- iş yükü;
- işin keyfiyyəti;
- digər işçilərə qarşı şəxsi davranış;
- nizam-intizam, bu vəzifə üçün zəruri olan qabiliyyət və bacarıqlara sahib olmaq;
- təşəbbüskarlıq, daha böyük məsuliyyət götürmək istəyi və vəzifədən kənara çıxan qabiliyyət və bacarıqlara sahib olmaq.

Attestasiyanın səbəblərindən asılı olaraq onun aşağıdakı növləri vardır:

- müntəzəm attestasiya dövri olaraq həyata keçirilir və bütün işçilər üçün məcburidir. Bu attestasiya üçün əsas işçinin müəyyən bir müddət ərzində peşəkar fəaliyyəti və komandanın ümumi işinə verdiyi töhfə haqqında məlumatdır. Bu məlumat ümumi məlumat bankında saxlanılır və növbəti attestasiya zamanı istifadə oluna bilər;
- sınaq müddəti başa çatdıqdan sonra attestasiya onun nəticələrinə dair sənədləşdirilmiş nəticənin və attestasiyadan sonrakı istifadə üçün əsaslandırılmış tövsiyələrin verilməsini nəzərdə tutur;
- irəliləyiş (və ya başqa şöbəyə keçid) üçün attestasiya - təklif olunan yeni vəzifənin tələbləri və yeni vəzifələrin nəzərə alınması. Bu, işçinin potensial imkanlarını və onun peşəkar hazırlığının səviyyəsini ortaya qoyur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, attestasiyanın təşkili ilə bağlı iş kadrların daha dərindən öyrənilməsinə, kadrların seçilməsi, onların yerləşdirilməsi və istifadəsi işinin təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Bundan əlavə, attestasiya işçilərin yaradıcılıq fəaliyyətinin və təşəbbüskarlığının inkişafına təkan verir ki, bu da müasir şəraitdə xüsusilə vacibdir.

Attestasiya proseduru üç əsas mərhələdən ibarətdir:

- attestasiyaya hazırlıq;
- attestasiyanın özü;
- attestasiyanın nəticələrinə əsasən qərarların qəbul edilməsi.

Beləliklə, qeyd etmək lazımdır ki, biznesin məqsədlərinə çatmaq üçün kadrlar sistemi lazımdır və onun kadr siyasəti fərdin maraqlarını pozmur və iş prosesində əmək qanunvericiliyinə ciddi riayət olunmasını təmin edir.

Biznesdə kadrların qiymətləndirilməsi metodları

Kadrların idarə edilməsi xidmətinin kəmiyyət tərkibi təşkilati strukturlar və biznesin Nizamnaməsi ilə müəyyən edilir. Tam ştatlı işçilərin tələb olunan sayını hesablayarkən aşağıdakı amillər nəzərə alınmalıdır:

- biznesin fəaliyyət dairəsi (istehsal, ticarət, bank işi və s.) ilə bağlı konkret şərtləri və xüsusiy-

yətləri, ölçüləri və növləri, ayrı-ayrı sahələrin, filiallarının mövcudluğu;

- biznesin sosial xüsusiyyətləri, işçilərinin struktur tərkibi (müxtəlif kateqoriyaların olması - fəhlələr, mütəxəssislər, rəhbərlər, işçilər), onların ixtisasları;

- kadrların idarə edilməsi üzrə tapşırıqların mürəkkəbliyi (strateji planlaşdırma, kadr siyasətinin hazırlanması, təlimin təşkili və s.);

- idarəetmə işinə texniki dəstək.

Təşkilatın rəhbərlərinin, mütəxəssislərinin və digər işçilərinin, o cümlədən kadr xidmətinin sayının hesablanması müxtəlif metodlarla həyata keçirilir: çoxfaktorlu korrelyasiya təhlili, iqtisadi-riyazi, müqayisələr, iş həcminin birbaşa hesablanması, xidmət standartları və s.

Birinci metod idarəetmə əməyinin funksional bölgüsünün çoxfaktorlu təhlilinə əsaslanır: əhəmiyyətli amillərin sayı bir və ya üçə endirilir və sonra korrelyasiya təhlilindən istifadə edərək, müəyyən bir funksional qrupun işçilərinin sayı ilə əməliyyat amilləri arasındakı əlaqəni ümumi şəkildə ifadə edən riyazi düstur alınır. Hər bir sahənin spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Bu metoddan ən çox iri sənaye müəssisələrində istifadə olunur. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı və rəqabət şəraitində istehsal amilləri ilə kadrların sayı arasında ciddi əlaqə yoxdur və ona görə də bu metod yalnız məsləhət xarakteri daşıyır [4, səh.5].

İqtisadi-riyazi metodlar reallığa əsaslanan iqtisadi və riyazi modellərin işlənməsini nəzərdə tutur ki, bu da mənalı prosesin adekvat əks olunmasını təmin edir. İqtisadi və riyazi modellərin istifadəsi hələ də məhduddur.

İnkişaf etmiş iqtisadi sistemdə mütəxəssis kadrların tərkibinin təhlilinə əsaslanan müqayisə metodundan istifadə edərək, daha az inkişaf etmiş sistemlər üçün kadr tələblərinin proqnozları hazırlanır. Bizneslərin eynitipli qruplarının formalaşması və onların qabaqcıl biznes modelində yerləşdirilməsi əsasında bu metoddan istifadə etməyə cəhdlər edilir.

Ekspert metodu, mühakimələri elmi və peşəkar səriştələrinə əsaslanan bir qrup ekspertin rəyinə əsaslanaraq mütəxəssislərə ehtiyac haqqında təsəvvür əldə etməyə imkan verir. Bu metod digər metodların tərkib hissəsi kimi istifadə olunur [1, səh. 211].

Birbaşa hesablama metodu dövri idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün tələb olunan əmək məsrəflərinin hesablanması əsasında mütəxəssislərin və digər işçilərin sayının müəyyən edilməsini və həyəcanverici sapmaların aradan qaldırılması yolu ilə idarəetmə funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün əmək xərclərinin hesablanmasını nəzərdə tutur [2, səh. 5].

Kadr xidməti işçilərinin sayını hesablamaq üçün ən ümumi və əlçatan metodlardan biri, onu idarəetmə işlərinin yerinə yetirilməsi üçün əmək (vaxt) xərcləri ilə, yəni əmək intensivliyi ilə müəyyən etməkdir. Öz növbəsində, kadrların idarə edilməsi üzrə işin həcmi aşağıdakı üsullarla müəyyən edilə bilər:

- normativ;
- iş vaxtı və ya vaxtın fotoşəkillərindən istifadə etməklə;
- hesablama və analitik metod;
- analogiya metodu;
- ekspert metodu.

Vaxt standartlarından əsasən sadə, təkrarlanan iş növləri (yazma, uçot, sənədlərin idarə edilməsi) üçün istifadə olunur. Hazırda mühasibat uçotu və kadr uçotunun aparılması üçün sənədlərin hazırlanması və icrası üçün standart tövsiyələr mövcuddur.

Kadrlara ehtiyacın kəmiyyət hesablanması onlara keyfiyyət ehtiyacının, yəni müəyyən peşəyə, ixtisasa və ixtisaslı işçilərə ehtiyacın müəyyən edilməsi ilə eyni vaxtda həyata keçirilir.

Menecerlər, mütəxəssislər və digər işçilər üçün vəzifələrin ixtisas kataloquna uyğun olaraq, kadrların idarə edilməsi sistemi üçün aşağıdakı vəzifələr nəzərdə tutulur:

- müdirlər: kadrların idarə edilməsi üzrə direktor müavini, kadrlar üzrə menecer, əməyin təşkili və istehsalın idarə edilməsi üzrə laboratoriya (büro) müdiri, əmək sosiologiyası laboratoriyasının (büronun) müdiri, iş üzrə normativ tədqiqat laboratoriyasının müdiri, şöbə müdiri kadrlar şöbəsi, təşkilat və ödəniş şöbəsinin müdiri əmək, kadr hazırlığı və s.;

- mütəxəssislər: kadrlar üzrə mütəxəssis, kadrlar şöbəsinin müfəttişi, təlim mühəndisi, əməyin təşkili mühəndisi, sosioloq, psixoloq və s.;

- digər işçilər (texniki icraçılar): usta, xronometr və s.[6, s.45].

Beləliklə, biznesdə kadrları qiymətləndirmək üçün müxtəlif məqsədlər güdən, lakin bir-birini tamamlayan müxtəlif metodlardan (çoxfaktorlu korrelyasiya təhlili, iqtisadi-riyazi, müqayisələr, birbaşa hesablama, işin əmək intensivliyi, xidmət standartları) istifadə edə bilər.

Kadr təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətləri

Kadr təminatının yaxşılaşdırılması biznesin uğuru üçün çox vacibdir. Kifayət qədər işçinin olmaması biznesin fəaliyyətinə ciddi şəkildə mane ola bilər, eyni zamanda, çox sayda işçinin olması biznesin işinin nəticələrinə lazımsız zərbə vura bilər. Müşahidələr göstərir ki, son bir neçə ildə baş verən hadisələr biznesin kadr təminatı prosesini daha da mürəkkəbləşdirib. Biznes strukturları onların tam və ya yarımştat işçilərə və ya müqaviləli işçilərə ehtiyac olub-olmadığını müəyyən etməklə yanaşı, həmin işçilərin ofisdə, uzaqdan və ya ikisinin hibridində işləyəcəklərinə qərar verməlidirlər. Üstəlik, düzgün texnologiya və avtomatlaşdırma bəzi işəgötürmə ehtiyaclarını azalda bilər və yeni işəgötürülənlərin həqiqətən nə vaxt lazım olduğunu bilmək daha da çətinləşər.

Fikrimizcə, biznesin kadr təminatını yaxşılaşdırmaq üçün aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğun olardı.

1. Biznesin səmərəli fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün işçilərin peşə-ixtisas, təhsil səviyyəsi, iş təcrübəsi nəzərə alınmaqla yeni işə götürülmə ehtiyacının müəyyənləşdirilməsi

İşə qəbul prosesində ilk addım yeni işçiyə zəruri ehtiyacın müəyyən edilməsi olmalıdır. Yeni işçiyə ehtiyac olduğunu aşkar etdikdən və biznes strukturunda hər bir rolun irəlidə necə görünəcəyini müəyyən etdikdən sonra yeni işçinin müvəqqəti və ya daimi olmasının lazım olduğu müəyyənləşdirilməlidir.

Daimi işçilər işə götürüləcəyi təqdirdə, onların ofisdə, uzaqdan və ya hibrid quruluşda işləməli olub-olmadığını müəyyən etmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, uzaqdan işçi qəbul etmək istəyən işəgötürənlər tez-tez öz şəhərlərindən və ya rayonlarından kənarda işçi axtarışlarını genişləndirmək imkanına malikdirlər.

2. Səmərəli iş təsvirinin yaradılması

İşə götürməli olan işçi kateqoriyasını müəyyən etdikdən sonra səmərəli iş təsviri yaradılmalıdır. İş təsviri iş axtaranın biznesdə keçirəcəyi ilk təcrübədir, ona görə də onun yaxşı əks olunduğuna və axtarılan işçi kateqoriyasını dəqiq təsvir etdiyinə əmin olmaq lazımdır. İş təsvirinə daxil edilən məlumatlar qəbul edilən ərizəçilərin keyfiyyətinə və kəmiyyətinə təsir göstərə bilər, ona görə də iş üçün lazım olan tələbləri, məsuliyyətləri və bacarıqları aydın şəkildə bildirmək lazımdır. İş təsviri həmçinin ərizəçidə biznesin mədəniyyəti, üstünlükləri və unikal xüsusiyyətləri haqqında təsəvvür yaratmalıdır. İş təsviri biznesin mədəniyyətini və işə olan ehtiyacını əks etdirən şəkildə yazılmalıdır.

3. İşə qəbul elanlarının bir neçə yerdə yerləşdirilməsi

Biznesin kadr təminatı prosesinin hissələrindən biri iş elanını yerləşdirməkdir. Biznesdə hər bir rol üçün tələb olunan işçinin keyfiyyət xüsusiyyətləri müəyyən edildiyi üçün daxil olan hər bir işaxtaranlar siyahısından biznes strukturuna lazım olan işçinin müəyyən edilməsinə bir neçə dəqiqə lazım ola bilər. Təbiidir ki, CV-ləri nəzərdən keçirməyə və tələb olunan rolu dəqiq başa düşməyən namizədlərlə müsahibəyə müəyyən vaxt sərf etmək lazım gələ bilər.

İş elanını KİV-də, sosial şəbəkələrdə yerləşdirmək məqsədəuyğundur. Mümkün potensial işçilərin qəbul olunması üçün biznesin mövcud işçilərinin fikirləri, rəyi də soruşula bilər. Təcrübə göstərir ki, mövcud işçilərin məsləhət gördüyü namizədlər adətən daha yüksək keyfiyyətə malik olurlar.

4. Telefon ekranı ilə ardıcıl müsahibələrin aparılması

İş elanını yerləşdirdikdən və çoxsaylı müraciətlər aldıqdan sonra işəgötürən telefonla müsahibə vermək imkanı qazanır. Müsahibə üçün bir neçə namizəd seçmək məqsədəuyğundur. Ən yaxşı seçimlər nəticə vermədiyi halda, ən azı bir neçə digər variantı seçmək lazımdır. Müsahibəyə layiq namizədlərin siyahısını müəyyən etdikdən sonra hər müsahibə üçün ən azı yarım saat vaxt ayrılma-

lıdır. Müqayisə prosesini sadələşdirmək üçün bu müsahibələri mümkün qədər ardıcıl saxlamaq vacibdir. Vahid suallar dəsti verilməli və hər müsahibədə namizədlərə eyni vaxt və diqqət ayrılmalıdır.

Telefon ekranı ilə müsahibədə işəgötürən “sizi tanımaq” suallarını və ərizəçinin biznesə və vəzifəyə marağını ölçən suallar verməlidir. Namizədlərin bacarıqları və təcrübələri barədə suallar vermək məqsədəuyğundur. Müsahibələrin bu mərhələsində işəgötürən namizədlərin işin standart tələblərini səmərəli şəkildə yerinə yetirə biləcəklərini, eləcə də, onların yumşaq bacarıqlarını və biznesə necə uyğunlaşa biləcəklərini əsasən qiymətləndirə bilər.

5. Yenidən müsahibə aparılması və ən yaxşı namizədlərin yoxlanılması

Telefon ekranındakı müsahibələrin müqayisəsi işəgötürənə ən yaxşı seçimlərini müəyyən etməyə kömək edə bilər. Seçilən namizədlərlə ikinci müsahibə üçün (ideal olaraq ya video zəng və ya şəxsən) başqa bir saat ayırmaq lazımdır. Bu rəsmi müsahibələri ən yaxşı namizədlərinizlə aparmaq məqsədəuyğundur. Telefon ekranındakı müsahibədən daha dərinə getmək üçün hərtərəfli müsahibə sualları müəyyən edilməlidir.

6. Mümkün qədər tez təklifin verilməsi, ancaq ərizəçinin cavabının gözlənilməsi

Biznes üçün ən uyğun olan namizədi tapıldıqda və müvafiq məlumat və istinad yoxlamaları aparıldıqda, namizədin nəzərdən keçirməli olduğu bütün əməkhaqqı və müavinət məlumatları daxil olmaqla, ona iş təklifi verilməlidir. Bəzi ərizəçilər təkliflə razı olsalar da, onu nəzərdən keçirmək üçün bir müddət istəyə, eləcə də, daha sonra geri qayıdıb daha çox pul və ya əlavə fayda istəyə bilərlər. İdeal olaraq, həm biznes, həm də və namizəd üçün ədalətli razılığa gəlmək mümkündür. Əgər bu baş tutmasa, bəzi çətin namizədlər varsa və danışıqlar bu nöqtəyə çatırsa, başqa namizədə keçmək zərurəti yarana bilər. Bütün bunları nəzərə alaraq, işə qəbul prosesinin bu addımı bir neçə dəqiqədən bir neçə günə qədər davam edə bilər.

7. Qanuni tələblərə cavab verən işə qəbul prosesinə başlanılması

Yeni işçilər biznesin iş təklifini qəbul etdikdə onlar yeni işə qəbul üçün müvafiq ərizə formalarını doldurmalı və biznes strukturunun iş rejimi ilə tanış edilməlidirlər. Əmək qanunvericiliyinə riayət etməklə onlarla müvafiq əmək müqaviləsi bağlanmalıdır. Biznes strukturu həmçinin yeni işəgötürülənləri insan resursları (HR) proqramına daxil etməlidir. Mükəmməl işə qəbul prosesinə rəsmi orientasiya da daxildir. Rəsmi orientasiya biznesin məqsədinin (məqsədlərinin), missiyasının, vizyonunun aydın təsvirini; həmkarları üçün təşkilati sxem və digər rol və öhdəliklərin təsvirini; eləcə də həmin işçinin rolu üçün aydın iş təsvirini özündə ehtiva etməlidir. Orientasiyaya həmçinin yeni işçilərə təqdimat, təhlükəsizlik təlimatı və s. daxil olmalıdır.

Bunlarla yanaşı biznesin səmərəli kadr təminatına və onların biznesdə uzun müddət səmərəli fəaliyyətlərinə nail olmaq üçün:

- işçilər qarşısında əvvəlcədən real məqsədlər qoyulmalıdır;
- mövcud, xüsusilə də yeni işçilərə məqsədyönlü təlim keçirilməli, yeni işçilər əsəbləşdirilməməlidir;
- işçilərin yuxarı rəhbərliklə vaxtaşırı üzbəüz görüşləri təşkil edilməlidir.

8. Yeni işçinizin ehtiyac duyduğu bütün alətlərə malik olduğundan əmin olunması

Yeni işəgötürülənlər işlərini yerinə yetirmək üçün lazım olan bütün alətlərlə təmin olunmalıdır və bu, qısa müddətdə həyata keçirilməlidir. Məsələn, yeni bir işçi üçün iş noutbuku sifariş etmək lazımdırsa, onlayn olaraq qısa müddətdə alış-veriş edilə bilər. İşçi işə başlayandan sonra digər iş ehtiyacları meydana çıxarsa onları da tamamlamaq üçün bir neçə dəqiqə ayırmaq olar.

İdeal olaraq, yeni işə götürülən şəxslərin öz vəzifələri üzrə daşıyacaqları bütün məsuliyyətləri əvvəlcədən nəzərə almaq və onların ehtiyac duyduqları bütün alətlərlə təmin ediləcəyinə əmin olmaq lazımdır.

9. Yeni işəgötürülənlərin öyrədilməsi

Biznesin kadr təminatının ən vacib məsələlərindən biri yeni işçilərin düzgün və hərtərəfli təliminin təşkil edilməsidir. Keyfiyyətli təlim vaxtına əvvəlcədən investisiya qoymaq uzun müddətdə öz bəhrəsini verməlidir. Əsas odur ki, biznes strukturu yeni işçilərinə bilmələri lazım olan hər şeyi öyrətmək üçün kifayət qədər vaxt ayırsın və onlara qayğı göstərsin.

Nəticə

Biznes strukturunun kadr təminatı onun fəaliyyətinin səmərəliliyinin təmin edilməsinin ən əsas amillərindən biridir. Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində təcrübəli, səriştəli, yüksək ixtisaslı kadrlara malik olmadan heç bir biznes strukturu getdikcə kəskinləşən rəqabət mübarizəsində davam gətirə bilməz. Ona görə də kadr təminatına ciddi, sistemli yanaşmaq hər bir biznes strukturunun qarşısında duran ən vacib məsələlərdən biri hesab edilməlidir. Biznesi lazımi kadrlarla təmin etmək üçün onların iş zamanı hansı vəzifələri yerinə yetirəcəklərini və bu işlərin xüsusiyyətlərinin nə olduğunu ətraflı müəyyən etmək və bu haqda iş axtaranlara geniş məlumatlar vermək lazımdır. Hesab edirik ki, bu məqalədə irəli sürülən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi biznesin kadr təminatının yaxşılaşdırılmasına imkan və zəmin yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Кривов Е. Новые технологии исследования кадрового рынка. Анализ динамики кадрового рынка/ Е. Кривов// Управление персоналом. 2008. N15. Стр. 12-15.
2. Крылова И.Ю. Документирование управленческой деятельности: Учеб. пособие. СПб.: Издательский дом "Бизнес-пресса", 2004. 240 с.
3. Кузнецова Т.В. Документационное обеспечение управления. М.: Институт международного права и экономики им. А.С. Грибоедова, 1998. 96 стр.
4. Маслов Е.В. Управление персоналом предприятия: Учебное пособие/ Под ред. П.В. Шеметова. М.: ИНФРА. М, НГА Э и У; Новосибирск: 1998. 312 стр.
5. Никифоров О.Ю., Никифорова Е.И. Принципы формирования кадрового резерва муниципального предприятия // Современная техника и технологии, 2014 год, N8, стр.18-25.
6. Обухова Л. А. Кадровое обеспечение государственной службы: критерии оценки, состояние, пути развития // Вестник Красноярского государственного аграрного университета , 2014 год, N10, стр. 102-117.
7. Tips for improving efficiency and productivity in Staffing Operations
8. https://www.uzio.com/resources/5-tips-for-improving-efficiency-and-productivity-in-staffing-operations/
9. How to Hire for Your Business. https://www.business.com/articles/how-to-staff-business/
10. How to Improve Your Staffing Management Plan. https://www.goringo. com/blog/how-to-improve-your-staffing-management-plan
11. How to Develop Staffing Strategies That Work. https://smallbusiness. chron.com/develop-staffing-strategies-work-11029.html

РамильТейюб оглы Алиев
Министерство Науки и Образования
Азербайджанской Республики,
ведущий научный сотрудник
Института Экономики, доцент

Севда Фаиг кызы Махмудова
Министерство Науки и Образования
Азербайджанской Республики,
старший научный сотрудник
Института Экономики

Направления улучшения кадрового обеспечения бизнеса

Резюме

Цель исследования – оценить роль кадрового обеспечения в бизнес деятельности и подготовить предложения по совершенствованию кадрового обеспечения бизнеса.

Методология исследования – системный подход, экспертный метод, методы комплексного анализа.

Результаты исследования - исследована формирование кадровой политики бизнеса, система кадрового обеспечения, методы оценки персонала в бизнесе в условиях современной экономики, даны соответствующие предложения и рекомендации по совершенствованию кадрового обеспечения бизнеса.

Практическая значимость исследования - результаты исследования и выдвинутые предложения и рекомендации может быть использовано при подготовке мероприятий по совершенствованию кадрового обеспечения бизнес-структур и позволит более эффективно использовать имеющиеся кадры.

Оригинальность и научная новизна исследования - обоснована необходимость системного подхода к кадровому обеспечению бизнес-структур в условиях современной экономики, указаны конкретные пути совершенствования кадрового обеспечения бизнеса.

Ключевые слова: бизнес, персонал, обеспечение, улучшение, направление.

Ramil Teyyub Aliyev
Ministry of Science and Education of the Azerbaijan Republic,
leading researcher at the Institute of Economics, associate professor

Sevda Faig Makhmudova
Ministry of Science and Education of the Azerbaijan Republic,
senior researcher at the Institute of Economics

Directions for improving business staffing

Summary

The purpose of the study- is to assess the role of staffing in business activities and to prepare proposals for improving business staffing**.**

Research methodology – systematic approach, expert method, methods of complex analysis.

Results of the study - the formation of business personnel policy, the staffing system, methods for assessing personnel in business in the modern economy were studied, relevant proposals and recommendations were given for improving business staffing.

The practical significance of the study - the results of the study and the proposed proposals and recommendations can be used in the preparation of measures to improve the staffing of business structures and will allow more efficient use of available personnel.

The originality and scientific novelty of the research - the need for a systematic approach to staffing business structures in the modern economy is substantiated, specific ways to improve business staffing are indicated.

Key words: business, personnel, provision, improvement, direction.

UOT 331

Teyyub Qəni oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin dosenti

Şəms Teyyub qızı ƏLİYEVA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universitetinin dosenti
10.30546/4.71.73001.2024.022

İNSAN KAPİTALININ TOPLANMASI VƏ ONUN MÜASİR İQTİSADİYYATDA ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə insan kapitalının iqtisadiyyatda rolunun qiymətləndirilməsi və ondan daha səmərəli istifadə edilməsi üçün təkliflər hazırlamaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası- sistemli yanaşma, ekspert metodu, kompleks təhlil metodları.

Tədqiqatın nəticələri- müasir iqtisadiyyat şəraitində insan kapitalının formalaşması və toplanması, onun iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində rolu təhlil edilmiş və insan kapitalından istifadənin yaxşılaşdırılması üçün müvafiq tövsiyələr verilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti - tədqiqatın nəticələri və irəli sürülən təklif və tövsiyələr müəssisənin insan kapitalının keyfiyyətcə qiymətləndirilməsinə və mövcud insan resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə imkan verə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müasir iqtisadiyyat şəraitində insan kapitalının formalaşması və toplanması üçün müvafiq investisiya xərclərinin sərf edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılır, iqtisadiyyatda insan kapitalından istifadənin konkret yolları göstərilir.

Açar sözlər: insan kapitalının toplanması, iqtisadyyat, rol, təklf, istifadə.

Giriş

Həm şəxsi rifah, həm də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının çiçəklənməsi insan kapitalından asılıdır. İstənilən resurs kimi insan kapitalı da arta və ya dəyərsizləşə bilər. Ona görə də, müasir şəraitdə insan amilinin əhəmiyyətinə xüsusi fikir verilməlidir. Bu baxımdan bütün iqtisadi hadisələrə və iqtisadi artım amillərinə yeni şəkildə, insan amili ilə bağlı yanaşmaq lazımdır.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında insan kapitalının rolunun getdikcə artması iqtisadçılar arasında “insan kapitalı” anlayışına, yəni insanın yaradıcılıq qabiliyyətlərinə də marağı artırmaqdadır. Eyni zamanda, son zamanlar əksər müəssisələrdə bütün kapital növlərinin ən qiymətlisi kimi insan kapitalının toplanmasına böyük diqqət yetirirlər.

Müşahidələr göstərir ki, cəmiyyət artıq insan potensialının inkişaf səviyyəsi ilə sadəcə maraqlanmır, həm də getdikcə ondan asılı olduğu qənaətindədir. Artıq, demək olar ki, hamılıqla qəbul edilir ki, onsuz insanın intellektual qabiliyyətlərinin, yaradıcılıq bacarıqlarının və təşəbbüskarlığının ən çox tələb olunduğu innovativ iqtisadiyyatın normal fəaliyyəti mümkün deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir ölkənin toplanmış milli insan kapitalı onun əhalisinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini göstərir, eyni zamanda onun dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Ona görə də, müvafiq insan kapitalının inkişafı və toplanması ehtiyacı həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda müasir iqtisadi artım üçün ilkin şərtdir.

Araşdırmalar göstərir ki, insan kapitalı və iqtisadi artım arasında güclü əlaqə vardır. İnsan kapitalı iqtisadi artıma təsir edir və insanların bilik və bacarıqlarını genişləndirməklə iqtisadiyyatın inkişafına kömək edə bilər.

İnsan kapitalının müasir iqtisadiyyatda oynadığı rolu, onun iqtisadi artıma necə təsir etdiyini müəyyən etmək üçün insan kapitalı anlayışının, mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına, formalaşması və toplanması proseslərinin tədqiqinə ehtiyac vardır.

İnsan kapitalı anlayışı və onun mahiyyəti

“İnsan kapitalı” ifadəsi ilk dəfə Teodor Şults tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun davamçısı olan Qari Bekker kapitalın bu hissəsinə investisiyalar haqqında nəzəriyyəni əlavə etmiş və insan davranışına iqtisadi yanaşmanı inkişaf etdirməklə bu anlayışı genişləndirmişdir [3, səh.2].

Sonralar insan kapitalı anlayışı və onun mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif fikirlər və mülahizələr irəli sürülmüş və bu proses davam etməkdədir. Amerikalı iqtisadçı Lester Karl Turov insan kapitalını əmtəə və xidmətlər istehsal etmək qabiliyyəti kimi başa düşür. Onun həmkarları E. Dolan və J.Lindsay bu konsepsiyaya təhsil yolu ilə və ya praktiki təcrübə vasitəsilə əldə edilən biliklər toplusu kimi yanaşırlar [5, səh. 21].

F.Neumann mədəni və etnik xüsusiyyətləri, təhsilin bütün növlərini və əsas ixtisasları insan kapitalının tərkib hissəsi kimi qəbul edir [2, səh.15].

Y..A. Korçagin insan kapitalını azalan gəlir qanununa tabe olmayan və əqli mülkiyyətə, təhsilə, elm və mədəniyyətə, iqtisadi azadlığa, sahibkarlıq mühitinə və sahibkarlıq qabiliyyətinə, əhalinin təhlükəsizliyinə və sağlamlığına investisiyalar hesabına toplanan mühüm istehsal amili hesab edir [3, səh. 9].

S.Valş, L. Torov, V. Boven, V. Kostyuk insan kapitalını ehtiyat, o cümlədən bilik, qabiliyyət, bacarıqlar toplusu kimi müəyyən edirlər [4, səh.17].

Steven Nickolas hesab edir ki, insan kapitalı işçilərin iqtisadiyyatda sahib olduqları bilik, bacarıq və təcrübəyə aiddir. Bacarıqlar iqtisadi dəyər verir, çünki bilikli işçi qüvvəsi məhsuldarlığın artmasına səbəb ola bilər. İnsan kapitalı anlayışı hər kəsin eyni bacarıq və ya biliyə malik olmadığının dərk edilməsidir.Həmçinin insanların təhsilinə sərmayə qoymaqla işin keyfiyyətini artırmaq olar [6].

İnsan kapitalı anlayışına dair yuxarıda göstərilən bütün tərifləri ümumiləşdirərək, bir neçə əsas yanaşmanı qeyd etmək olar:

- əksər iqtisadçılar insan kapitalını insanın bilik və bacarıqlarının məcmusu kimi qəbul edirlər;
- bəziləri onu iqtisadiyyatda əldə edilmiş biliklər kimi müəyyən edirlər;
- başqaları insan kapitalını formal təlim prosesində qazanılan biliklər hesab eirlər;
- digərlərinin fikrincə bu anlayışa insanların sosial, psixoloji, mədəni və etnik xüsusiyyətlərini də daxil etmək lazımdır.

İqtisadiyyatda insanın bacarıq və qabiliyyətlərinin məcmusu adətən “kapital” adlandırılsa da, fiziki və digər kapital növlərindən fərqli olaraq insan kapitalı bir sıra spesifik xüsusiyyətlərə malikdir.

Birincisi, bu, insan kapitalının daşıyıcısından ayrılmazlığıdır. Avadanlıqlardan, maşınlardan, daşınmaz əmlakdan, qiymətli kağızlardan fərqli olaraq, iyirmi birinci əsrdə insan alqı-satqı obyektinə çevrilə bilməz (bəzi idman növləri istisna olmaqla). Buna görə də, bazar yalnız əməkhaqqı şəklində insan kapitalının “icarəsi” üçün qiymətləri müəyyən edir, onun aktivləri üçün qiymətlər yoxdur. Nəticədə, bu növ kapitalın likvidliyi minimaldır.

İkincisi, insan kapitalı uzun investisiya müddəti ilə xarakterizə olunur. Bunu təhsil nümunəsi ən yaxşı şəkildə göstərir – Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları üçün təhsil müddəti adətən 11-20 (qiyabi şöbədə 11-21) il davam edir.

Üçüncüsü, fiziki kapitalla müqayisədə insan kapitalına investisiya qoyuluşunun risk dərəcəsi daha yüksəkdir. Bu, həm də risk sığortası alətlərinin olmaması, əmək bazarı konyunkturasının dəyişməsi, eləcə də insanların yüksək mobilliyi, kreditlərin monitorinqinin yüksək xərcləri, kreditlərin qaytarılmasının uzunmüddətli olması ilə bağlıdır.

Dördüncüsü, fiziki və insan kapitalının fərqi ondan ibarətdir ki, birincinin gəlirliliyi toplandıqca yavaş-yavaş azalır, ikincisi isə əksinə, əvvəlcə əmək qabiliyyətli yaşın yuxarı həddi ilə məhdudlaşan səviyyəyə yüksəlir, sonra isə kəskin şəkildə azalır. Amma nəzərə almaq lazımdır ki, insan kapitalı təkcə pul formasında ola bilməz.

Beşincisi, insan kapitalının xidmətlərindən istifadə hüququnu alan işəgötürən hüquqa malik olan azad şəxslə təmasda olur ki, bu da əmək bazarının müxtəlifliyinə və institusional strukturlarla

doymasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, fikrimizcə, yuxarıda göstərilənlərin hamısını ümumiləşdirərək, insan kapitalı anlayışına, onun mahiyyətini daha dolğun ifadə edən aşağıdakı tərif verilə bilər:

İnsan kapitalı – anadangəlmə və ictimai istehsal sferalarında əldə edilən, əməyin məhsuldarlığına və keyfiyyətinə təsir göstərən sağlamlıq, bilik, bacarıqlar, o cümlədən psixoloji, motivasiya sərmayələri nəticəsində qazanılan, ictimai istehsal prosesində istifadə edilən, fiziki şəxs tərəfindən toplanmış, sahibinin gəlirinin məbləğini müəyyən edən kapitaldır.

İnsan kapitalının formalaşması və toplanması

Müasir iqtisadiyyatda işçinin yaratdığı maddi sərvətlərin toplanmasından daha çox onun bilik və bacarıqlarının formalaşmasına və inkişafına diqqət yetirilir. Başqa sözlə, insan kapitalının yaradılması, təkrar istehsalı və istehlakına əsaslanan yeni tip iqtisadi inkişafa aparan prioritetlərin dəyişməsi baş verir.

Onu da demək olar ki, insan kapitalı, cəmiyyətin intellektual sərvəti kimi hər bir ölkə üçün onun iqtisadi yüksəlişi və beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün həlledici amillərdən biridir.

Bununla da razılaşmamaq olmaz, çünki kifayət qədər inkişaf etməmiş insan kapitalı heç bir yeniliyi qəbul etmir. Problemlər, məsələn, ölkə başqa iqtisadi sistemə, başqa, daha yüksək texnoloji səviyyəyə keçəndə yaranır. Belə şəraitdə inkişaf etməmiş insan kapitalı daha mürəkkəb səviyyəli yeni problemlərin həlli üçün yararsız olur və iqtisadiyyatın bir növ əyləcinə çevrilir.

İnsan kapitalının toplanması istehsal fəaliyyəti zamanı onun dəyərinin artırılması, yeni vərdişlərin, konkret qabiliyyətlərin əldə edilməsi, qoyulmuş vəsaitin gələcəkdə qaytarılması üçün işçinin ixtisasının yüksəldilməsi prosesidir. İnsan kapitalının toplanması prosesləri onun fəaliyyət göstərdiyi bütün dövr ərzində baş verir.

“İnsan kapitalının yığılması” anlayışının “insan kapitalı” kateqoriyasının özünün şərhləri qədər çox tərifi vardır. Onları nəzərdən keçirməyə başlamazdan əvvəl insan kapitalının “formalaşması” və “toplanması” anlayışlarını bir-birindən ayırmaq məqsədəuyğun olardı.

İnsan kapitalının formalaşması daha çox pulla deyil, işçilərin təliminə ictimai vaxt və əməyin xərclənməsi ilə təmsil olunan insan qabiliyyətlərinə investisiyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Yəni, nəzərdən keçirilən kapital növünün formalaşması prosesi əmək fəaliyyətinə başlamazdan əvvəl baş verir.

İnsan kapitalının toplanması istehsal prosesində artıq formalaşmış insan kapitalına münasibətdə baş verir. İnsan kapitalının toplanması peşə fəaliyyəti prosesində bu növ kapitalın dəyərinin artırılması, iqtisadi məqsədəuyğunluğu qorumaqla işçilərin bilik və bacarıqlarının inkişafı, yəni qoyulmuş vəsaitlərin geri qaytarılması imkanlarının təmin edilməsi üçün davamlı bir prosesdir.

İnsan kapitalının toplanmasının xərc tərəfi təlim, təkmilləşdirmə, təhsil və sağlamlığın qorunması xərcləridir. Gəlirli tərəfi - insan kapitalının dəyərinin artmasıdır.

Makroiqtisadi aspektdə insan kapitalının inkişafı amillərini aşağıdakı qruplara bölmək olar:

- makroiqtisadi;
- istehsal-iqtisadi;
- innovativ;
- sosial;
- milli-dövlət;
- demoqrafik;
- institusional;
- ekoloji;
- beynəlxalq;
- ideoloji.

Makroiqtisadi amillərə əhalinin real gəlirləri, inflyasiya səviyyəsi, adambaşına düşən ÜDM, milli valyutanın alıcılıq qabiliyyəti, işsizlik səviyyəsi, iqtisadi azadlıq səviyyəsi və s. kimi makroiqtisadi göstəricilər daxildir.

İstehsal-iqtisadi amillərə aşağıdakılar daxildir: əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və onun dinamikası, ildə işlənmiş vaxtın miqdarı, əməkhaqqının səviyyəsi, müəssisənin texnoloji avadanlıqları, ixtisasartırma şəraiti və s.

İnnovasiya amilləri - elm və elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə sahəsində çalışanların sayı, elm və elmi-tədqiqat işlərinə ayrılan xərclərin ÜDM-də payı, patentlərin, ixtiraların, müəllif hüquqlarının, yeni texnologiyaların nümunələridir və s.

Sosial amillərə məşğul və işsizlərin sayı, vətəndaşların təhsil səviyyəsi, işçi qüvvəsinin peşə və ixtisas strukturu, səhiyyə və mədəniyyətin vəziyyəti və s.aiddir.

Milli-dövlət amillərinə: dövlətin innovasiya siyasəti, sahibkarlığa dəstək səviyyəsi, ictimai rifahın təmin edilməsi siyasəti, ekoloji siyasət və s. daxildir.

Demoqrafik amillər: əhalinin sayı, orta ömür uzunluğu, əhalinin təbii artım tempi, ölüm, miqrasiya və s.

İnstitusional amillərə aşağıdakılar aid edilə bilər: həmkarlar ittifaqlarının, işəgötürənlər ittifaqlarının inkişaf səviyyəsi, birjaların, reklam və işə qəbul agentliklərinin inkişaf səviyyəsi.

Ətraf mühit amilləri bunlardır: qidanın, suyun keyfiyyəti, ətraf mühit, rekreasiya və təbii iqlim şəraiti.

İdeoloji: cəmiyyətdəki sosial dəyərlər və normalar, milli prioritetlərdir.

Beynəlxalq amillər: ölkənin beynəlxalq məkana inteqrasiya dərəcəsi, xarici investisiyaların səviyyəsi, ölkədə transmilli korporasiyaların olması və s. ilə əlaqədardır.

Beləliklə, deyə bilərik ki, insan kapitalının formalaşması, toplanması və inkişafı problemi həm ayrı-ayrı işçi və ya müəssisə üçün, həm də milli iqtisadiyyat üçün vacibdir.

İnsan kapitalının formalaşdırılması metodologiyası məzmunun, münasibətlərdə daxili strukturun və qarşılıqlı asılılığın aydın, dəqiq müəyyənləşdirilməsini tələb edir.

Bu yanaşmadan çıxış etsək, deyə bilərik ki, insan kapitalı strukturunun daxili məntiqi aşağıdakı elementlərlə müəyyən edilir:

- sağlamlıq və sağlam həyat tərzi kapitalı;
- təhsil kapitalı (ümumi və xüsusi biliklər);
- iş yerində kapital hazırlığı (ixtisas, bacarıq, istehsal təcrübəsi);
- elmi kapital (ixtiralar, innovasiyalar, tədqiqatlar);
- mədəniyyət kapitalı (təhsil, özünütəhsil, özünü inkişaf);
- iqtisadi əhəmiyyətli məlumatlara sahib olmaq (qiymətlər və gəlirlər haqqında məlumatlılıq);
- miqrasiya kapitalı (işçilərin mobilliyi);
- iqtisadi fəaliyyətin motivasiyası.

Ehtiyaclarını ödəmək, əmtəə və ya xidmət istehsalı üçün insan intellektual və fiziki cəhətdən inkişaf edə, istehsal qabiliyyətlərini inkişaf etdirə, yəni insan kapitalının bütün komponentləri toplana və istifadə edilə bilər.

İnsan kapitalının formalaşması və toplanması üçün onun inkişafına istənilən resursları (maddi, təbii, mənəvi) yatırmaq, eləcə də hər hansı hərəkəti həyata keçirmək, onun formalaşması və toplanması üzrə istənilən funksiyaları yerinə yetirmək lazımdır. Bu, insan kapitalına investisiyanın ikili tərifini izah edir. Bir tərəfdən investisiyalar insan kapitalının istehsalına resurs investisiyalarıdır, bu investisiyalara fiziki kapital, insan kapitalı və təbii resurslar daxildir. Digər tərəfdən, investisiya fəaliyyət formasıdır, insan kapitalının yaradılması prosesi onun tərkib hissələridir.

Buradan belə nəticəyə gələ bilərik ki, investisiyalar iki cür - vəsait və resursların qoyuluşu kimi və müəyyən fəaliyyət növləri olaraq nəzərdən keçirilə bilər. Ən ümumi mənada, pul və ya başqa formada qiymətləndirilə bilən, məqsədəuyğun olan, yəni əmək məhsuldarlığının artmasına və insan gəlirinin artmasına töhfə verən şəxsə qoyulan bütün investisiya növləri insan kapitalına investisiyadır. Digər tərəfdən, məktəb təhsili, iş yerində təlim, sağlamlığın möhkəmləndirilməsi və iqtisadiyyata dair məlumat ehtiyatının artırılması kimi əsas fəaliyyət formaları da insan kapitalını inkişaf etdirən investisiya fəaliyyəti kimi qeyd edilə bilər.

İnsan kapitalına qoyulan investisiyalar onları digər investisiya növlərindən fərqləndirən bir sıra

xüsusiyyətlərə malikdir.

1. İnsan kapitalına qoyulan sərmayənin gəlirliliyi birbaşa onun daşıyıcısının ömrünün uzunluğundan asılıdır.

2. İnsan kapitalı təkcə fiziki və mənəvi aşınmaya məruz qalmır, həm də toplanmağa və çoxalmağa qadirdir. İnsan kapitalının köhnəlməsi, birincisi, insan orqanizminin təbii aşınma dərəcəsi və ona xas olan psixo-fizioloji funksiyaları ilə, ikincisi, biliklərin, alınan təhsilin dəyərinin köhnəlməsi və ya maddi vəziyyətindəki dəyişikliklər nəticəsində mənəvi (iqtisadi) aşınma dərəcəsi ilə müəyyən edilir. İnsan kapitalının toplanması işçinin vaxtaşırı yenidən hazırlanması və onun istehsalat təcrübəsinin toplanması, daimi sağlamlığının qorunması prosesində həyata keçirilir. Bu proseslər davamlı olaraq aparılırsa, insan kapitalından istifadə olunduqca onun keyfiyyət və kəmiyyət (həcm, dəyər) xüsusiyyətləri yaxşılaşar və artar.

3. İnsan kapitalı toplandıqca onun rentabelliyi müəyyən həddə qədər yüksəlir, aktiv əmək fəaliyyətinin yuxarı həddi (aktiv əmək yaşı) ilə məhdudlaşır, sonra isə kəskin şəkildə azalır.

4. İnsanlara qoyulan bütün investisiyalar insan kapitalına qoyulan investisiyalar kimi qəbul oluna bilməz, ancaq sosial cəhətdən səmərəli və iqtisadi cəhətdən zəruri olan investisiyalar insan kapitalına investisiyalar kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, cinayət fəaliyyəti ilə bağlı xərclər insan kapitalına qoyulan investisiyalar deyil, çünki onlar cəmiyyətə zərərlidir.

5. Tarixi, milli, mədəni xüsusiyyətlərə və ənənələrə görə insana qoyulan investisiyaların xarakteri və növləri müxtəlifdir. Uşaqların təhsil səviyyəsi və peşə seçimi əsasən ailə ənənələrindən və valideynlərin təhsil səviyyəsindən asılıdır.

6. Kapitalın digər müxtəlif formalarına qoyulan investisiyalarla müqayisədə insan kapitalına qoyulan investisiyalar həm fərdin, həm də bütün cəmiyyətin nöqteyi-nəzərindən ən faydalıdır.

7. İnsan kapitalına investisiyalar, hətta dolayı göstəricilərə (müəllim maaşına, uşaq baxıcısı xərclərinin səviyyəsinə və s.) də təsir göstərə bilər.

Beləliklə, hesab edirik ki, insan kapitalı obyektiv olaraq insana, onun sağlamlığına, intellektinə, mədəniyyətinə ömür boyu sərmayə qoyuluşu nəticəsində toplanan sağlamlıq, bilik səviyyəsi, peşə təcrübəsi, motivləri, bilikləri, bacarıqları, iqtisadi əhəmiyyətli məlumatların ölçüsü ilə xarakterizə olunur.

İnsan kapitalı istehsal amilləri sistemində əsas və həlledici rol oynayır, onun formalaşması və istifadəsi ilə bağlı münasibətlər isə bazar münasibətləri sistemində aparıcı yer tutur.

20-ci əsrin sonu və XXI əsrin əvvəllərində sosial-iqtisadi inkişaf insan amilinin artan rolu ilə xarakterizə olunur. İqtisadiyyatın inkişafının sənaye mərhələsində olduğu dövrdə insan sərmayələri ən vaciblərdən birinə çevrilmişdir, lakin onların əhəmiyyəti post-sənaye iqtisadiyyatına keçidlə xüsusilə artmışdır. Müasir iqtisadiyyat, əsas tikinti materialı kimi təbii sərvətlərdən və maşınlardan deyil, insanların əldə etdiyi bacarıqlardan istifadəyə davamlı və daim sürətlənən keçid ilə xarakterizə olunur. İnsan kapitalı nəinki daha qiymətli olmuşdur, həm də təbii ehtiyatların və mexanizmlərin nisbi əhəmiyyətini getdikcə azaldır. Bu yeni rol onunla bağlıdır ki, yalnız onlar digər iqtisadi resursları mal və xidmətlərə çevirə bilirlər.

Bu, həm insan investisiyalarının özü, həm də onların səmərəliliyinin müxtəlif aspektləri, insan kapitalının formalaşmasında bazar və qeyri-bazar investisiyalarının rolu üçün daha dəqiq alətlər toplusunun hazırlanmasının aktuallığını nəzərdə tutur.

Bazar və qeyri-bazar investisiyalarının insan kapitalında rolu iqtisadiyyatın sosiallaşma dərəcəsi ilə qiymətləndirilə bilər. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının on altıncı maddəsinə uyğun olaraq, Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır [1]. Azərbaycanda bu konstitusiya normasına birbaşa zidd olan iqtisadi siyasətin və iqtisadi islahatların vektorunu konkret sübut etməyə ehtiyac yoxdur.

İqtisadiyyatın sosiallaşma dərəcəsi dövlətin insan kapitalının inkişafında nə qədər maraqlı olduğunu, dövlət tərəfindən insan kapitalına qoyulan investisiyaların hansı nisbətdə olduğunu, yəni insan kapitalında qeyri-bazar investisiyalarının rolunu göstərir. Bazar iqtisadiyyatı insan

kapitalına bazar (özəl) sərmayələri ilk sıraya çəkilir. Bununla belə, qeyri-bazar (dövlət) investisiyalarının rolunu qiymətləndirməmək olmaz, çünki onlar özlərinə qayğı göstərə bilməyən konkret sosial qruplara (pensiyaçılar, əlillər, işsizlər və s.) dəstək verir; onlar əhalinin bütün digər qruplarının insan kapitalına qoyulan investisiyaların lazımi səviyyədə tənzimlənməsinə kömək edənlərdir. Almaniya və Yaponiya kimi inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyatın sosiallaşmasının təhlili bunu sübut edir. İqtisadiyyatın nə qədər inkişaf etməsindən asılı olmayaraq, əsas sosial göstəricilər dövlət tərəfindən tənzimlənir və müəyyən edilir. Axı məhz ona görə ki, dövlət bu ölkələrdə iqtisadiyyatı sosialyönümlü edir və onun yüksək inkişaf səviyyəsi var və iqtisadi artımın sabitliyi təmin edilir. Bunu bir neçə il ərzində dünya ölkələrinin iqtisadi və sosial həyatının müxtəlif aspektlərini xarakterizə edən müqayisəli indeks göstəricilərinin hesablanması və insan inkişafının inteqral indeksinin (İİİ) müəyyən edilməsi sübut edir. Onun dəyəri 0-dan 1-ə qədər dəyişir. İİİ-nin dəyəri insan inkişafının dərəcəsini əks etdirir və 1-ə nə qədər yaxındırsa, inkişaf da bir o qədər yüksək olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, insan kapitalının səmərəli təkrar istehsalı və istifadəsi problemlərinin həlli ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının innovativ yönümlülüyünün güclənməsinə imkan yaradır. İnnovativ iqtisadiyyat növü yeni, innovativ tipli müvafiq insan kapitalını tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki,insanın yaradıcılıq qabiliyyətləri onun innovativ potensialının əsasını təşkil edir və digər resurslardan fərqli olaraq, tükənməzdir. İnsanlar yaradıcı fərdlər kimi aşağıdakı fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər:

- məqsədyönlülük;
- inamlılıq;
- təfəkkürün miqyası və perspektivi;
- hər hansı bir fikrə həssaslıq;
- pulsuz planlaşdırılmamış tədqiqatlara üstünlük verən təşəbbüs;
- tənqidi təfəkkür əsasən yaradıcı ixtiraçılara, alimlərə, mühəndislərə, istehsalat menecerlərinə, sahibkarlara məxsusdur.

Müasir Azərbaycanda ən kəskin problem, elm və yüksək texnologiyalı biznes sahəsində uğurlu fəaliyyət üçün bilik, bacarıq, qabiliyyət və şəxsi keyfiyyətlərin unikal və səmərəli birləşməsinə görə çevik, innovasiyalar yarada və tətbiq etməyə qadir, yüksək peşəkarlığa malik innovativ şəxslərin kifayət qədər olmamasıdır. Bundan əlavə, innovativ əmək potensialından istifadə və inkişaf etdirmək, innovativ şəxslərin əmək fəaliyyətinə səmərəli cəlb edilməsi imkanları məhduddur. Bu, təhsil sisteminin keyfiyyətinin qənaətbəxş olmaması, məşğulluğun səmərəsiz strukturu, kadrların sərbəst hərəkəti ilə iqtisadiyyatın mütərəqqi texnoloji strukturunun uyğunsuzluğu ilə bağlıdır.

Bu baxımdan innovativ əmək potensialının inkişafının idarə edilməsi üçün prinsipial olaraq yeni mexanizmin yaradılması zərurəti xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu mexanizm elmin və təhsilin prioritet inkişafını təmin edən əlverişli innovasiya mühitinin formalaşdırılmasına, iqtisadiyyatda innovativ əməyin fəal stimullaşdırılması əsasında daxili artım mənbələrinin yaradılmasına yönəldilməlidir.

Azərbaycan iqtisadiyyatının modernləşdirilməsi, onu innovativ inkişaf növünə köçürülməsi vəzifəsi bütün səviyyələrdə - işçilərdən tutmuş yeniliklərə qadir və qəbul edən yüksək ixtisaslı mütəxəssislərə qədər yeni kadr növlərinin hazırlanması probleminin həllini zərurətə çevirir. Bu məqsədlər üçün peşə təhsili verən müəssisələr arasında münasibətlərin qurulması, yeni fəaliyyət növlərinin və bazar seqmentlərinin formalaşması məntiqi nəzərə alınmaqla elm, təhsil və istehsalın inteqrasiyasının yeni modellərinin işlənib hazırlanması üçün güclü institusional baza lazımdır.

Fikrimizcə, tədqiqat və tədris mərkəzlərinin (TTM) yaradılması universitetlərdə qabaqcıl tədqiqat və təhsilin inteqrasiyası üzrə beynəlxalq təcrübənin tətbiqinə, gənclərin elmi tədqiqatlara geniş cəlb edilməsinə töhfə verə bilər.

Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri həll etmək lazımdır:

- universitetlərin biznes mühiti ilə əlaqələrinin qurulması;
- əlavə təhsil xidmətlərinin kommersiyalaşdırılması;

- yeni təhsil xidmətlərinin metodiki təminatının işlənib hazırlanması;
- tədris prosesinə müasir proqram təminatının tətbiqi;
- innovativ texnologiyaların mübadiləsi üçün struktur bölmələrin yaradılması;
- məsləhətlərin informasiya bazasının inkişafı.

Hesab edirik ki, TTM yaradılması insan kapitalının formalaşması və toplanması prosesinin daha səmərəli həyata keçirilməsinə imkan və zəmin yarada bilər.

Müasir iqtisadiyyatda insan kapitalının rolu

İnsan kapitalı ilə iqtisadi artım arasında güclü əlaqə vardır, ona görə də o, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına kömək edə bilər. İnsanlar istehsala müxtəlif bacarıq və biliklərlə gəlirlər və bu qabiliyyətlərini istehsal prosesində tətbiq edirlər.

Araşdırmalar göstərir ki, bir çox ölkələr üçün sürətlənmiş artımın və genişlənmənin əsas səbəbi insan kapitalıdır. Bu, iş və həyat tərzi üçün ən yaxşı vəziyyətləri təmin etmək məqsədi ilə həmin ölkələrə ən yaxşı üstünlükləri verir.

İnkişaf üçün sabit mühitin yaradılmasında mühüm üstünlük ölkənin səhiyyə, elm, idarəetmə, təhsil və digər sahələrdə genişlənmiş yüksək keyfiyyətli insan kapitalına malik olmasıdır. Burada insan kapitalının əsas komponentləri mütləq insandır, lakin hazırda əsas komponent yaradıcı, savadlı, təşəbbüskar, yüksək peşəkarlığa malik insandır.

İqtisadiyyatda insan kapitalı milli sərvətin mərkəzi hissəsini idarə edir. Bu problemlə məşğul olan bütün tədqiqatçılar hesab edirlər ki, insan kapitalı cəmiyyətin ən mühüm resursu, təbiətdən və sərvətdən daha güclüdür. Əksər ölkələrdə insan kapitalı iqtisadiyyatın inkişaf tempini, iqtisadi, texnoloji və elmi tərəqqini müəyyən edir.

Ümumi şəkildə nəzərdən keçirsək, demək olar ki, insan kapitalının müasir iqtisadiyyatda rolu əsasən aşağıdakılardan ibarətdir. İnsan kapitalı:

1. İxtiralara, innovasiyalara və texnoloji təkmilləşdirmələrə səbəb olur**.**

İnsan kapitalı istehsal və digər əlaqəli fəaliyyət sahələrində daha çox yeniliklərə səbəb olur. Yeniliklər isə daha çox inkişafa, böyüməyə imkan və zəmin yaradır. İnsan kapitalı həm də yeni texnologiyaların mənimsənilməsi qabiliyyətini yaradır.

2. Fiziki kapitalın yüksək məhsuldarlığını təmin edir**.**

İnsan kapitalı əmək məhsuldarlığını artırır.Təlim keçmiş işçilər fiziki kapitaldan (maşınlardan, avadanlıqlardan və s.) daha səmərəli istifadə edirlər.

3. Hasilatı artırır.

İnsan kapitalının formalaşması istehsalın səviyyəsini yüksəldir və ÜDM-i çoxaltmaqla iqtisadi artıma gətirib çıxarır. Bilikli və bacarıqlı işçilər əllərində olan resurslardan daha yaxşı istifadə edə bilirlər.

4. Yüksək iştirak dərəcəsinə və bərabərliyə imkan yaradır**.**

İşçi qüvvəsi istehsalın inkişafını sürətləndirməklə yeni iş yerlərinin yaradılmasına zəmin yaradır və beləliklə, insan kapitalının formalaşmasına və məşğulluğun səviyyəsinin yüksəldilməsinə səbəb olur. Bu, işçi qüvvəsində yüksək iştirak nisbətinə gətirib çıxarır. Kasıblarla varlılar arasındakı fərqi azaldır.

5. Həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır.

Həyat keyfiyyəti gəlir və sağlamlıqla ifadə edilir. Gəlir və sağlamlıq təhsil səviyyəsindən, biliklərin, bacarıqların formalaşmasından və s. bilavasitə asılıdır. İnsan kapitalının formalaşması bu bacarıqları artırır və insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırır. Əhalinin həyatının daha keyfiyyətli olması isə daha çox iqtisadi artım deməkdir.

Hesab edirik ki, insan kapitalının müasir iqtisadiyyatın inkişafında yuxarıda qeyd edilən və digər rolunu nəzərə alaraq onun formalaşması və toplanması üçün həm dövlət səviyyəsində, həm də müəssisələr səviyyəsində investisiya sərfinin artırılması məqsədəuyğun olardı.

Nəticə

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, həm hər bir şəxsin rifah halının yaxşılaşması, həm də bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatının inkişafı insan kapitalının inkişafından bilavasitə asılıdır. Ona görə də, insan kapitalının formalaşması və toplanması həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi inkişafı üçün əsas şərtlərdən biri hesab edilməlidir.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə iqtisadiyyatda işçinin yaratdığı maddi sərvətlərin toplanmasından daha çox onun bilik və bacarıqlarının formalaşmasına, toplanmasına və inkişafına diqqət yetirilir. İnsan kapitalı ilə ölkənin iqtisadi inkişafı arasında güclü əlaqə vardır, insan kapitalının formalaşması və toplanması uzun sürən proses olsa da, onun səmərəli təkrar istehsalı və istifadəsi problemlərinin həlli sonda ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının innovativ yönümlülüyünün güclənməsinə imkan yaradır. Ona görə də, insan kapitalının inkişafı həm dövlətin, həm də hər bir istehsal müəssisəsinin əsas vəzifələrindən biri hesab edilməlidir. Fikrimizcə, yuxarıda irəli sürülən təklif və tövsiyələrin həyata keçirilməsi insan kapitalının formalaşmasına, toplanmasına və səmərəli istifadəsinə imkan və zəmin yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. https://e-qanun.az/framework/897.
2. Ильинский, И. В. Инвестиции в будущее: образование в инновационном воспроизводстве. СПб.: Изд. СПбУЭФ, 2011. 471 с.
3. Корчагин, Ю.А. Человеческий капитал как фактор роста и развития или стагнации, рецессии и деградации: Монография. Воронеж: ЦИРЭ, 2016. 252 с.
4. Устинова, К.А. Человеческий капитал в инновационной экономике, монография / К.А. Устинова, Е.С. Губанова, Г.В. Леонидова. – Вологда: Институт социально-экономического развития территорий РАН, 2015. – 195 с.
5. Хмелева, Г.А. Человеческий капитал как условие формирования инновационной экономики региона: монография. Самара: САГМУ, 2012.168 с.
6. Steven Nickolas.What Is the Relationship Between Human Capital and Economic Growth? https://www.investopedia.com/ask/answers/032415/what-relationship-between-human-capital-and-economic-growth.asp
7. MARİA JESUS FREIRE-SEREN. HUMAN CAPITAL ACCUMULATION AND ECONOMIC GROWTH. https://www.redalyc.org/pdf/173/17325306.pdf

Тейюб Гани оглы Алиев
доцент АГУНП,

Шамс Тейюб кызы Алиева
доцент АГУНП

Накопление человеческого капитала и его роль в современной экономике

Резюме

Цель исследования – оценить роль человеческого капитала в условиях современной экономики и подготовить предложения по его более эффективному использованию.

Методология исследования – системный подход, экспертный метод, методы комплексного анализа.

Результаты исследования - были проанализированы процецы формирование и накопление человеческого капитала в условиях современной экономики, его роль в ускорении экономического развития и даны соответствующие рекомендации по совершенствованию использования человеческого капитала.

Практическая значимость исследования - результаты исследования и выдвинутые предложения и рекомендации могут позволить качественной оценке человеческого

капитала предприятия и более эффективному использованию имеющиеся человеческих ресурсов.

Оригинальность и научная новизна исследования - обоснована необходимость расходования соответствующих инвестиционных затрат на формирование и накопление человеческого капитала в условиях современной экономики, показаны конкретные пути использования человеческого капитала в экономике.

Ключевые слова: накопление человеческого капитала, экономика, роль, предложение, использование.

Teyyub Gani Aliyev
ass. prof., ASOIU

Shams Teyyub Aliyeva
ass. prof., ASOIU

Accumulation of human capital and its role in the modern economy

Summary

The purpose of the study - is to assess the role of human capital in the economy in modern conditions and to prepare proposals for its more effective use.

Research methodology – systematic approach, expert method, methods of complex analysis.

The results of the research- the processes of formation and accumulation of human capital in the modern economy, its role in accelerating economic development were analyzed and appropriate recommendations were given to improve the use of human capital.

The practical significance of the study - the results of the study and the proposed proposals and recommendations can allow a qualitative assessment of the human capital of the enterprise and more efficient use of existing human resources.

The originality and scientific novelty of the research - the need to spend appropriate investment costs on the formation and accumulation of human capital in the modern economy is substantiated, specific ways of using human capital in the economy are shown.

Key words: accumulation of human capital, economics, role, supply, use.

UOT: 331

Aysel İlqar qızı ƏZİMZADƏ
magistrant
ayselzemzadd@gmail.com

Firuzə Nəcəf qızı ƏLİYEVA
i.f.d., AKU
10.30546/4.71.73001.2024.024

LAYİHƏ İDARƏÇİLİYİNDƏ TƏŞKİLATİ DAVRANIŞ VƏ KOMANDA İŞİNİN SƏMƏRƏLİ TƏŞKİLİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Tədqiqatın məqsədi layihə menecerinin layihələrin idarə edilməsində əsas funksiyalar, təşkilati davranış, komanda işinin səmərəli təşkil olunmasının təhlil olunmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat apararkən layihələrin təhlil metodlarından, milli iqtisadiyyatın inkişafı və tənzimlənməsi ilə bağlı fərman və sərəncamlardan, müxtəlif müəlliflərin ədəbiyyatlarından, internet səhifələrindən istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Layihələrin təşkilati davranışının yaradılmasında rəhbərin rolunun və komandanın iş fəaliyyətinin artırılmasında, layihə işlərinin səmərəli təşkil edilməsində keyfiyyətini qiymətləndirməyə kömək edər.

Tədqiqat nəticələri – Layihələrin idarə olunmasında təşkilati davranış yaradılmasında rəhbərin rolunun düzgün təmin olunması, iqtisadi səmərəliliyin artırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki iqtisadi səmərəliliyin formalaşmasında, layihələrin yaradılmasında rəhbərin rolu, layihələrin idarə edilməsində komanda işinin səmərəli təşkili əsas meyardır.

Açar sözlər: layihə, struktur, təşkilati, komanda, təhlil, rəhbər, idarəetmə.

Giriş

Layihə meneceri şirkətdəki vəzifə öhdliklərinə uyğun olaraq layihə komandasını idarə edən, onun uğruna, yəni qayşıya qoyduğu məqdəslərə çatmasına cavabdeh olan şəxsdir. Eyni zamanda, o öz layihələrinin məqsədlərinə deyil, həm də şirkətin qarşısında duran strateji hədəflərə hərtərəfli nail olmaq üçün proqram və ya portfel meneceri ilə sıx əməkdaşlıq etməlidir. Layihələrin başa çatdırılmasında onun təşkilati davranışının böyük əhəmiyyəti vardır və strukturun düzgün təşkil edilməsində yeni metod və vəzifələrdən istifadə vacib məsələlərdəndir. Təşkilati davranışın düzgün formalaşması rəhbərin nüfuzuna böyük təsir edir və layihələrin idarə edilməsində düzgün qərar verilməsi layihə menecerindən böyük istedad tələb edir. Layihələrin idarə edilməsi metodologiyasının təsdiq edilməsi, fəaliyyətinin təmin edilməsi müvafiq struktur bölmələrindən asılıdır. Layihə komandasının yaradılması prosesinə investorlar daxil olmaqla, xüsusi layihə komandasının yaradılması daxildir.

Layihəqabağı işlərin təşkil edilməsi, layihələndirmə tapşırığının hazırlanması, müqavilələrin bağlanması üçün sənədlərin hazırlanması, işlərin tam şəkildə planlaşdırılması, təqvim planın tərkibi, həcmi, keyfiyyətinə nəzarət, sifarişçiyə məsləhət xidməti göstərmək, obyektin istismara verilməsi layihə rəhbərinin əsas funksiyasıdır.

Layihənin idarə edilməsi layihənin həyata keçirilməsində iştirak edən layihə heyətinin idarə edilməsini nəzərdə tutur. Yaxşı komanda qurmaq biznesin istənilən sahəsində çox vacib olan məsələlərdəndir. Ümumiyyətlə, layihə heyətinin formalaşması bütün dövrü əhatə edir.

Layihə komandasının toplanması, layihə üzrə hazırlıqların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan komandanın toplanmasıdır. Layihəni idarə edən komanda iştirakçıların seçilməsinə birbaşa nəzarət edə də bilər, etməyə də. Layihənin idarə olunması planına insan resurslarının idarə olunması planı daxildir.

Layihə idarəçiliyinin ümumi məzmunu

Layihələr bizi əhatə edən mühitin təsiri nəticəsində yaranır. Əllinci illərin ortalarında layihələrin idarə edilməsinin müasir konsepsiyası ABŞ-da meydana gəlmişdir. Altmışıncı illərdə Qərbi Avropa ölkəsində istifadə edilməyə başlanmışdır. Qərbi Avropa və SSRİ-də layihələrin idarə edilməsi bir-birindən fərqlənirdi. Layihələrin dairə edilməsi xüsusi metodologyaya çevrilmiş, özəl müəssisələrin və bəşəri mədəniyyətin tərkib hisssəsini təşkil etmişdir.

İSO 21500 standartları:

Layihələrin idarə edilməsi metodlarına alətlərin, funksiyaların və kompetensiyaların layihələrinin tətbiq edilməsidir. Layihələrin idarə edilməsi layihənin həyat yolunun müxtəlif fazalarının inteqrasiya edilməsi deməkdir. Layihələrin idarə edilməsi proseslər əsasında həyata keçirilir.

Layihələrdə istifadə olunan bu proseslər sistemli şəkildə ardıcıl olaraq icra olunmalıdır. Layihənin hər bir həyat yolunun fazası olmalıdır. Bu nəticələrin sponsorların, sifarişçilərin və digər maraqlı tərəflərin tələblərinə cavab verib-verməməsi layihə həyata keçirilməsi zamanı təhlil edilir. [1, s. 70].

İPMAİCB standartları:

Layihələrin, proqramların və portfellərin sayı bütün dünyada artan templə inkişaf edir. Son otuz il ərzində layihələrin idarə edilməsi olduqca inkişaf edən istiqamətlərdən birinə çevrilmişdir. Müxtəlif növ layihələr peşəkar səviyyədə idarə olunur. Keçmişdə bu sahədə tikinti və müdafiə layihələri üstünlük təşkil edirdisə, hazırda digər növ layihələr də artıq üstünlük təşkil etməkdədir. Bu iqtisadiyyatın müxtəlif sektorlarında bir sıra layihələr, informasiya və kommunikasiya texnologyası, idarəetmə, marketinq, istehsalat, tədqiqat, siyasi və s. bu kimi digər növ layihələrin idarə olunması problemlərini müzakirə edirik [1, s. 70].

Layihə üzrə bütün inzibati işlərin həyata keçirilməsi, hesabatların hazırlanması və struktur bölmələrinə göndərilməsi, resursların paylanması və mənimsənilməsinə nəzarət, layihənin idarə edilməsi üzrə işçi heyətinin tərtib edilməsi, kompyuter proqramları ilə əməliyyatların aparılması və bütün inzibati işlər layihə komandasının koordinasiyası hesab olunur.

Layihələrin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsi üçün işçi heyətinin layihə meneceri üzrə istehsalın artırılması, daxili ekspertlərin məsləhətçi kimi işə cəlb olunması, məsləhətçilərin layihə ofisində yerləşdirilməsi, layihənin idarə edilməsi metodları üzrə materiallar ilə təmin edilməsi komanda işinin əsasıdır.

Layihəyə rəhbərlik edilməsi layihəyə hərtərəfli və ardıcıl nəzarətin və onun uğrunun təmin edilməsi metodudur. Layihəyə rəhbərlik edilməsi layihəni maliyyələşdirən təşkilatın və proqramın çərçivəsində olmalıdır. Həm layihənin iştirakçıları, həm zəruri resurslar, həm də işlərin icrasına ümumi yanaşma haqqında qərarlar qəbul edilməlidir.

Layihələrin mərhələsi yekunlaşarkən, onun nəticələri təhlil olunur. Əgər layihənin davam etdirilməsi riski həddən artıq yüksəkdirsə, yaxud, əgər məqsədlər artıq məcburi deyilsə, mərhələ yekunlaşandan sonra yeni mərhələnin başlanmasına ehtiyac yoxdur.

Layihə planlaşdırılmasının ilkin mərhələsində komandanın nəticə əldə etməyə diqqətini gücləndirmək üçün komanda üzvlərini cəlb etmək əsas şərtlərdəndir.

Layihəçi layihənin smeta sənədlərini işləyib hazırlayan təşkilatdır. Layihə işlərinin kompleks yerinə yetirilməsinə görə baş təşkilat məsuliyyət daşıyır. Layihə rəhbərinin layihənin icrası zamanı səlahiyyətlərinin tərkibi sifarişçi tərəfindən müəyyən olunur.

Layihələrin işlənib hazırlanmasında qərarların axtarışı, ehtiyatlara və icraçılara görə qaşılıqlı tapşırıqları, tədbirlərin formalaşdırılması həyata keçirilir.

Layihənin reallaşması layihənin məqsədlərinin və layihənin nəticələrinin sifarişçiyə təhvil verilməsi, layihənin başa çatması prosesidir.

Ümumiyyətlə, layihə idarəçiliyinə nəzər salsaq, görürük ki, idarəetmə sisteminin formalaşması, sənayenin inkişafı yüksək rəqabət mühitinin formalaşması, dəyişən bazar qanunlarının formalaşdığı iyirminci əsrə təsadüf edir.

Layihəni yerinə yetirmək və ona rəhbərlik etmək məqsədi ilə yaradılmış xüsusi təşkilat layihənin komanda heyətidir. Layihənin mürəkkəbliyindən, xüsusiyyətindən, miqyasından asılı olaraq

komandanın əsas heyəti müəyyənləşdirilir. Komandanın əsas heyəti layihələrin rəhbərindən və texniki aspektlər üzrə əlaqələndirmə edən layihə mühəndisliyindən təşkil olunur.

İqtisadiyyat və iqtisadi inkişafa yönəldilmiş bütün layihələr, o cümlədən, maliyyə, vergi, gömrük, audit və s. iqtisadiyyatın digər sahələrinin inkişafı ilə bağlı olan bütün layihələr iqtisadi layihələr adlanır. İqtisadi layihələrin əsas məqsədi predmet sahəsini iqtisadi inkişafa yönəltmək və nəticədə onun iqtisadi göstəricilərini daha da yüksəltməkdir [2, s. 36].

Layihə komandasının toplanması insan resurslarının əlçatanlığının təsdiqlənməsi və layihə üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan prosesdir. Komandanın toplanması prosesində aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- layihə üçün zəruri olan insan resurslarının yığılması;
- layihə idarə edən komanda, yaxud menecer müvafiq vəzifələr tutan şəxslərlə danışıqlar aparmalıdır;
- insan resursları çatışmırsa, layihəni idarə edən menecerlərdən alternativ resursların cəlb edilməsi tələb oluna bilər.

Layihələrin idarə olunması planına insan resurslarının idarə olunması planı daxildir. Buraya layihəyə cəlb olunacaq insan resurslarının müəyyən olunmasına dair məlumatlar daxildir. Bu məlumatlara aşağıdakılar aiddir:

- layihə üçün zəruri məsuliyyət sahələri;
- layihənin təşkilati diaqramları;
- layihənin personalla təminatının idarə olunması planı.

Layihə komandasının toplanması prosesinə insan resursları haqqında mövcud informasiya, ixtisaslaşmanın səviyyəsi, iş təcrübəsi, personalın idarə olunması qaydaları, təşkilati strukturu və s. daxildir. Bir çox layihələrdə personalın təyin olunması danışıqlar predmeti olur. Məsələn, layihəni idarə edən komandanın danışıqlar aparmasına ehtiyac yarana bilər:

- rəhbərlərlə danışıqlar;
- təşkilatın daxilində layihələri idarə edən digər komandalarla danışıqlar;
- kənar təşkilatlarla, təchizatçılarla və s. danışıqlar.

Əgər icraçı təşkilatın layihəni yerinə yetirmək üçün ştatlı mütəxəssisləri çatışmırsa, bu zaman lazım olan xidmətləri kənar mənbələrdən almaq olar. Məsələn, məsləhətçilərin cəlb olunması və yaxud, işlərin bir hissəsinin sub-podrat əsasında kənar təşkilata verilməsi.

Layihələrin idarə olunmasında virtual komandaların yaradılması layihəyə komanda üzvlərinin cəlb edilməsi üçün yeni imkanlar yaradır. Burada qrupun hər bir üzvü öz işini yerinə yetirir, onun başqaları ilə heç bir təması olmur. Belə komandaların fəaliyyəti elektron kommunikasiya vasitələri sayəsində mümkün olur. Virtual komanda şəraitində fəaliyyət kommunikasiyaların planlaşdırılmasının əhəmiyyətini artırır. Bəzən iştirakçıların gözləntilərinin dəqiq müəyyən olunması, kommunikasiyaların qurulması, müqavilələrin nizamlanması qaydalarının hazırlanması, layihənin ümumi uğrunda iştiraka görə həvəsləndirmələrin bölüşdürülməsi əlavə vaxt aparır.

Resurs təqvimləri layihənin komanda üzvlərinin komandanın inkişafına dair tədbirlərinə uyğun müəyyən edilir. Bu vərdişlər bəzən sosial vərdişlər adlanır. Layihəni idarə edən şəxs komanda üzvlərinin hərəkətlərini qabaqcadan hesablamalı, rəylərinə qulaq asmalı və üzvlərin təklif etdiyi rəylər ilə razılaşarsa və onların problemlərini həll edərsə, bu zaman layihənin icrası zamanı problemlərin sayı azalar və əməkdaşların qarşılıqlı əlaqələri artar.

Layihənin komanda üzvlərinin ixtisaslaşmasının yüksəlməsinə yönələn əsas şərtlərdən biri təlimlərdir. Komanda üzvlərinə təlim keçirilməsinin müxtəlif üsulları mövcuddur. Komandanın möhkəmləndirilməsi, strategiyası xüsusən o zaman qiymətlidir ki, komanda üzvləri bir-birindən uzaqda olsun və onların fərqli xüsusiyyəti olmasın. Layihə komandasının problemlərini müzakirə etmək komandadakı mühitin yaxşılaşdırılmasının vacib məsələlərindəndir və onlara bütöv komandanın problemləri kimi yanaşılmalıdır.

Layihənin uğur qazanması üçün komanda üzvləri arasında açıq ünsiyyət formalaşdırılmalıdır. Layihələrin müvəffəqiyyətli həyata keçirilməsi üçün layihə menecerləri rəhbərliyin dəstəyinə,

komanda üzvlərinin sadiqliyinə həvəsləndirici mükafatlar təyin etməli, münaqişələri effektiv həll etməli, komanda üzvləri arasında açıq ünsiyyət və komandanı adekvat idarə etməlidir.

Komandanın möhkəmləndirilməsi, daimi bir proses olmaqla, layihənin uğur qazanması üçün xüsusi önəm daşıyır. Layihə icra edərkən, layihə mühitində dəyişikliklər qaçılmazdır və bu dəyişikliklərin effektiv idarə olunması üçün komandanın möhkəmləndirilməsi istiqamətində tədbirlər görülməlidir. Layihə meneceri layihələrin idarə edilməsində komanda üzvlərinin fəaliyyətini və onların işinin icrasında məhsuldarlığı daima nəzarətdə saxlamalı, komanda daxilində problemlərin qarşısını almaq üçün əlavə tədbirlərə ehtiyac olub-olmadığını müəyyən etməlidir.

Əgər layihə komandasının üzvləri əvvəllər bir yerdə çalışıblarsa, belə layihələrdə komanda inkişafının bəzi mərhələləri buraxıla bilər:

- layihənin komanda üzvləri bir yerə toplaşır, öz rolu və məsuliyyəti barədə məlumat verir;
- komanda layihə üzrə işlər, texniki qərarları və layihənin idarə olunmasına dair yanaşmaları öyrədir;
- layihənin icrası mərhələsində komanda üzvləri birgə işləməyə və davranış modellərini, özlərinin iş vərdişlərini komanda işinə uyğunlaşdırmağa, komanda üzvləri layihə işlərini icra edərkən bir-birinə güvənməyə başlayır;
- layihələrin idarə olunmasında məhsuldarlıq mərhələsinə çatan komandalar yaxşı təşkil olunmuş bölmələr kimi fəaliyyət göstərir;
- layihənin idarə edilməsinin bu mərhələsində komanda işi yekunlaşdırılır və yeni növbəti mərhələyə keçir.

Menecer komandaların inkişafı dinamikasını aydın təsvir etməli, layihədə iştirak edən komanda üzvlərinin bütün mərhələləri effektiv keçməsinə şərait yaratmalıdır.

Komanda işinin effektivliyinin qiymətləndirmələri komandanın inkişafına dair tədbirlər icra olunduqdan sonra, layihəni idarə edən komanda layihə komandasının işinə rəsmi və qeyri-rəsmi qiymət verə bilər. Bu tədbirlər komanda işinin məhsuldarlığının artırılmasında, komandanın inkişafına dair effektiv strategiyalar və öz növbəsində layihənin məqsədlərinə müvəffəqiyyətlə nail olmasına kömək edər. Effektivlik, uğurlu komanda işinin qiymətləndirilməsində təqvim icra olunması, büdcənin icra olunması məhdudiyyətləri əsas götürülür.

Komanda işinin effektivliyi aşağıdakı göstəricilər ilə qiymətləndirilə bilər:

- verilən tapşırıqları effektiv yerinə yetirmək qabiliyyətinin artması;
- kadr dəyişikliklərinin azaldılması;
- komanda üzvlərinin bir-birinə açıq olması, təcrübə mübadiləsi apara bilməsi.

Layihə komandasının idarə olunması

Layihə iştirakçılarının tərkibi, rolu, funksiyası və məsuliyyət bölgüləri layihənin növündən, miqyasından və onun mürəkkəbliyindən asılıdır. Layihə komandası layihəni idarə etmək məqsədi ilə yaradılmış müvəqqəti qrupdur. Komandanın əsas məqəsədi layihəni uğurla başa çatdırmaq, layihənin məhsuluna nail olmaqla nəticə əldə etməkdir. Komanda heyətinin sayı layihənin mürəkkəbliyindən, miqyasından və xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyənləşir. Komandanın əsas heyəti layihə rəhbərindən, sahələr üzrə menecerlərdən, maliyyə və texniki məsələlər üzrə ekspertlərdən, habelə, monitornq üzrə - layihə menecerindən təşkil olunur [2, s. 44].

Layihə komandasının idarə olunmasına komanda üzvlərinin fəaliyyətinə nəzarət, əlaqələrin təmin olunması, dəyişikliklərin idarə olunması daxildir. Layihəni idarə edən komanda icraçı komandanın münaqişələrini nizamlayır, komandanın fəaliyyətinə nəzarət edir, layihələrin menecerləri komanda üzvlərinə ciddi səylər tələb edən tələblər verməli və həvəsləndirməni təmin etməlidir.

Layihələrin idarə olunması planına insan resurslarının idarə olunması planı daxildir. İnsan resurslarının idarə olunması planına rollar və məsuliyyət sahələri, layihənin təşkili, layihənin personalda təminatının idarə olunması planı daxildir.

Layihə komandasının idarə olunmasının təşkilati proseslərinin aktivləri sırasına fəxri fərmanlar, informasiya bülletenləri, mükafatlandırma sistemi və mükafatlandırmanın digər alətləri daxildir.

Layihə komandasının idarə olunmasının alət metodlarına müşahidə və müzakirələr, işlərin icrası prosesindən xəbərdar olmaq, layihə komanda üzvləri arasında ovqatı bilmək daxildir.

Komanda quruculuğu, fəaliyyətlərinin nəticələrinə görə birgə məsuliyyət daşıyan və paritet əsasda əmək bölgüsünü həyata keçirən müxtəlif ixtisasların bərabərhüquqlu mütəxəssislər qruplarının yaradılmasına yönəldilmişdir [4, s. 72].

Layihələrin icrası zamanı komanda üzvləri ilə konstruktiv əks əlaqənin təmin edilməsi, sonrakı müddətlər üçün konkret məqsədlərin qoyulması, rolların və məsuliyyətin bölüşdürülməsi, fərdi təlim planının işlənib hazırlanması, layihənin davamlılığı, təşkilati normalar, ünsiyyət vasitələrinin sayı, əmək müqavilələrinin müddəaları və keyfiyyəti daxildir.

Hər bir layihənin icrası zamanı münaqişələr qaçılmazdır. Layihələrin icrası zamanı münaqişələrin sayının azaldılmasına komandada qəbul edilən prinsiplərin, layihənin idarə olunmasına dair oturuşmuş təcrübənin, normaların mövcud olması kömək edir. Münaqişələri ilkin mərhələdə, bir qayda olaraq, konfidensial, hər iki tərəflə birbaşa təmasa girmək və onun əməkdaşlığı şəraitində tənzimləmək lazımdır. Layihə menecerlərinin münaqişələri həll etmək qabiliyyəti komandanın layihələrin idarə edilməsində uğurlu idarə etməyindən asılıdır. Menecerlərin layihələrin dairə edilməsində münaqişələri həll etmələri müxtəlif üsullarla ola bilər. Layihə münaqişələrinin həlletmə metodları mövcuddur ki, onların hər birinin öz təyinatı vardır. Qaçma, barışma, kompromis, məcbur etmə, əməkdaşlıq – problemlərin həlli.

Layihə komandasının idarə olunması prosesi nəticəsində yeniləşməsinə ehtiyac yarana bilən təşkilati proseslərin aktivləri arasında digərləri ilə yanaşı tarixi məlumatlar, toplanmış biliklər arasında sənədlər, təşkilatın standart prosesləri və şablonlar daxildir.

Layihənin idarə olunması planının yenilənməsi ilə yanaşı, layihənin personalla təminatının idarə olunması planı daxildir. Əgər personalın təyinatı ilə bağlı əmələ gələn problemlər layihənin idarə olunması planını pozursa, bu halda dəyişikliyə dair sorğu hazırlanmalı və ona dəyişikliklərin ümumi idarə olunması prosesi çərçivəsində baxılmalıdır.

Personalın təyinatında dəyişikliklərin nümunələri aşağıdakılardır: işin başqa vəzifələri həyata keçirən əməkdaşlara tapşırılması, işlərin bir hissəsinin kənar təşkilatlara həvalə edilməsi, komandanın gedən üzvlərinin yeni əməkdaşlarla əvəzlənməsi.

Nəticə

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, layihələrin idarə edilməsi metodologiyaları, layihənin idarə edilməsi qaydalarını müəyyən edən və iştirakçıların məsuliyyət və səlahiyyətlərini təmin edən tənzimləyici çərçivədir. Təyin olunmuş funksiyaları yerinə yetirmək üçün kifayət qədər bilik və bacarıqlara malik iştirakçıları dəstəkləmək və inkişaf etdirmək üçün olan bölmədir.

Layihə anlayışı ilə bağlı verilən tərifl ərdən istifadə edərək layihə idarəçiliyində təşkilati davranışı və komanda işinin səmərəli təşkilində layihə anlayışını aşağıdakı kimi xarakterizə etmək olar:

- layihənin müəyyən bir məqsədi vardır;
- layihə müəyyən olunmuş bir vaxt bitimində yekunlaşdırılır;
- layihənin icrasında müxtəlif resurslardan istifadə olunur;
- layihə risk və qeyri-müəyyənlik daşıyır.

Bacarıqlı məsləhətçilər, layihələrin idarə edilməsi üzrə böyük təcrübəyə malikdir. Layihənin başa çatdırılmasında onun təşkilati davranışının böyük əhəmiyyəti vardır.

Layihələrin işinin təşkil edilməsi, müqavilələrin bağlanması üçün sənədlərin hazırlanması, təqvim planının tərtibi, həcmi, obyektiv istifadəyə verilməsi layihə rəhbərinin əsas funksiyasıdır.

Araşdırmalar göstərir ki, layihə üzrə tapşırıqların yerinə yetirilməsi üçün zəruri olan komandanın toplanması əsas prosesdir və layihəni idarə edən komanda iştirakçılarnın seçilməsinə birbaşa nəzarət etməlidir. Minimum insan resurslarının idarə olunması layihənin idarə olunması planına daxildir. Beləliklə, layihə idarə etmək layihənin minimum məsrəflər ilə müəyyənləşdirilmiş vaxt, ölçü və keyfiyyət tələbləri çərçivəsində yekunlaşdırılmasıdır.

Layihələrin idarə edilməsində hesabatların hazırlanması və struktur bölmələrinə göndərilməsi, layihənin idarə edilməsi üzrə işçi heyəti, layihənin tərtib edilməsi, bütün inzibati işlərin hazılanması, kompyuter proqramları və s. layihə komandasının koordinasiyası hesab olunur.

Tədqiqatlar göstərir ki, layihə komandasının idarə olunmasına, komanda üzvlərinin fəaliyyətinə nəzarət, əlaqələrin təmin olunması, dəyişikliklərin idarə olunması layihə menecerinin əsas funksiyasıdır. Layihə komanda üzvlərinin ixtisaslaşmasının yüklənməsinə yönələn əsas şərtlərdən biri təlimlərin olunmasıdır. Layihə planının hazırlanması və layihə heyətinin idarə edilməsi üçün insan resurslarının düzgün seçilməsi mühüm addımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.A.Babayev. Layihələrin idarə edilmsi metodologiyası. Monoqrafiya. Bakı, "Elm", 300 səh.
2. İ.A.Babayev. Layihələrin idarə edilməsi, Bakı, 120 səh.
3. İ.A.Babayev. Layihələrin idarə edilməsi. Milli kompetensiyaların əsasları. Peşəkar biliklərin əsasları. Milli sertifikatlaşma sistemi. (VCV 107), Bakı, "Çavuşoğlu", 2002, 214 səh.
4. Хохлова Т. Team-building как основа современных персонал-технологий // Управление персоналом, 2005, №1-2, с. 72. – http://www.top-personal.ru/issue.html
5. N.Karayev. İnnovasiya menecmenti, Bakı, 2011.
6. Основы управления проектами : [учеб. пособие] / Л. Н . Б оронина, З. В. Сенук ; М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015, 112 s.

Айсель Илгар гызы Азимзаде
Магистрат
ayselzemzade@gmail.com

Фируза Наджаф кызы Алиева,
Доктор Философии по экономическим наукам,
Азербайджанский Университет Кооперации

Организационное поведение и эффективная организация командной работы в управлении проектами

Резюме

Цель исследования: Основной целью данного исследования был анализ основных функций менеджера проекта в управлении проектами, а также организационного поведения и эффективной организации командной работы.

Методология исследования: В ходе исследования были использованы методы анализа научно-исследовательских проектов, указов и распоряжений, связанных с развитием и регулированием национальной экономики, а также опубликованные работы и веб-сайты.

Прикладная значимость исследования: Способствует повышению качества роли лидера и рабочей активности коллектива в создании организационного поведения проектов, помогает оценить качество эффективной организации проектной работы.

Результаты исследования: Правильное обеспечение роли лидера в формировании организационного поведения при управлении проектами имеет большое значение в повышении экономической эффективности. Потому что роль лидера является основным критерием формирования экономической эффективности и создания организационной структуры. Эффективная организация командной работы в управлении проектами является основным критерием.

Ключевые слова: проект, структура, анализ, руководство, менеджмент.

Aysel Ilgar Azimzade
Master’s Candidate
ayselzemzade@gmail.com

Firuza Aliyeva Najaf,
PhD in Economics, Azerbaijan Cooperation University

Organizational Behavior and Effective Organization of Teamwork in Project Management

Summary

Research purpose: The main purpose of this research was to analyze the main functions of the project manager in project management, as well as organizational behavior and effective organization of teamwork.

Research methodology: During the study, analysis methods of research projects, decrees and orders related to the development and regulation of the national economy, as well as published works and websites were used.

Applied significance of the research: It helps to improve the quality of the leader's role and the team's work activity in creating organizational behavior, and to evaluate the quality of the effective project organization.

Research results: Correct provision of the role of the leader in creating organizational behavior in project management is of great importance in increasing economic efficiency. This is because the role of the leader is the main criterion in the formation of economic efficiency and the creation of an organizational structure. Effective organization of teamwork in project management is the main criterion.

Keywords: project, structure, analysis, leadership, management.

UOT: 338.2

Əsmər İlham qızı İSAYEVA
magistrant
asmar.el@mail.ru

Firuzə Nəcəf qızı ƏLİYEVA
i.f.d., AKU
10.30546/4.71.73001.2024.024

LAYİHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİNƏ SİSTEMLİ YANAŞMA VƏ PEŞƏKAR İDARƏETMƏ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – layihələrin idarə edilməsində sistemli yanaşma və peşəkar idarəetmə sisteminin tətbiqi, iqtisadi səmərəsi və səmərəliliyi metodlarının təhlil olunmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat aparakən təhlil metodlarından, ümumiləşdirmə, milli iqtisadiyyatın inkişafı və tənzimlənməsi ilə bağlı fərman və sərəncamlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Layihələrin idarə edilməsinə sistemli yanaşma və peşəkar idarə edilməsi, layihə menecerinə layihələrin vəziyyətini qiymətləndirməyə, riskləri qabaqcadan görməyə, komandanın iş fəaliyyətini və keyfiyyətini qiymətləndirməyə kömək edir.

Tədqiqat nəticələri – Layihələrin düzgün idarə edilməsi sahəsində sistemli yanaşma və peşəkar idarəetmə biznes sahəsində səmərəliliyin artırılmasında və düzgün formalaşmasında əsas meyar kimi təqdim olunur.

Açar sözlər: layihə, sistemli, peşəkar, idarəetmə, metod, təhlil, risk.

Giriş

Layihə - konkret məqsədlərə, yerinə yetirilməsi zəruri olan vaxtlara və tapşırıqlara malik olan təkbaşına fəaliyyətdir. Layihə və onların idarə edilməsi sahəsinin inkişaf tarixinə nəzər salanda görürük ki, layihələr mürəkkəb yol keçib və hər bir ölkə bu sahənin həm inkişafına, həm də yaranma metoduna görə fərqlənir.

Layihə xarakterli tədbirlər sisteminə yüksək texnologiyaların yaradılması, proqram təminatlarının yazılması, sənaye obyektlərinin tətbiqi, yeni vergi sisteminin tətbiqi, kino çəkilişi və s. aiddir.

Layihələrin yerinə yetirilməsində müəyyən vaxt çərçivəsinə nail olmaqla mümkündür və bu layihənin uğurla başa çatdırılmasında əsas şərtlərdən biri onun verilmiş vaxt müddətində yerinə yetirilməsidir. Yerinə yetirilmə müddətinə görə layihələr uzunmüddətli, ortamüddətli, azmüddətli kateqoriyalara bölünür. Layihə yerinə yetirmək verilmiş şərtlərlə və əldə olunmuş şərtlərlə nəticəyə əsaslanır.

Layihənin vaxtında, keyfiyyətli idarə edilməsində əsas sistemli yanaşma və peşəkar idarəetmənin düzgün keçirilməsidir.

Layihələrin idarə edilməsi prosesində layihəni xarakterizə edən bəzi həssas məsələlərə xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Bunlar aşağıdakılardır:

- layihənin ilkin şərtləri, məhdudiyyətlər və tələblər;
- layihənin qərar qəbuletmə mexanizmi;
- alternativ layihə vaxtının hazırlanması və onun qiymətləndirilməsidir;
- layihənin sənədləşdirilməsi;
- layihənin təminat növləri;
- layihənin idarəetmə texnikası və metodikası [1, s. 60].

Layihələrin fərqləndirici xüsusiyyətləri məqsədin təyin olunması, hədəfin seçilməsi və hədəf nəticəsinin əldə edilməsi prosesini nəzarətdə saxlamaqdır.

Lakin daha effektiv üsul bu fəaliyyət sahəsini layihə formasında müəyyənləşdirmək, həyata keçirilməsinə məsul olan şəxsi (layihə meneceri) təyin etmək və ona müvafiq səlahiyyət verməkdir. Layihə meneceri şirkət daxilində mövcud vəziyyət və prosesləri, bu işlə məşğul olan bütün xarici əlaqələri, riskləri, problemləri və s. təhlil edəcək. Bu modelin əsasında məqsədə çatmaq üçün daha effektiv və rasional həll yolu təklif olunacaq.

Belə işlərin nəticəsində, əslində, ayrı-ayrı bölmə (layihə şöbəsi və ya çoxyönlü mütəxəssislərdən ibarət komanda) peyda olur. Bu bölmədə dar fokuslanmış tapşırıqların müəyyən hovuzu olacaq. Məhz bu fokus və təcrid maksimum effektivliyi təmin edir.

Layihələrin idarə edilməsi üzrə sistemli yanaşma bir layihəni bir-biri ilə əlaqəli elementlər dəsti – dinamik dəyişən mühitdə yaşayan sistem kimi nəzərdən keçirmək imkanı verir. **Sistem** vahid bütövlük yaradan bir-biri ilə əlaqəli elementlər dəstidir.

Hal-hazırda bir sistemin vahid universal qəbul edilmiş tərifi yoxdur. İ.N.Droqobıtski haqlı olaraq qeyd edir ki, bunun səbəbi belə ümumi anlayışın dəqiq tərtibinin mümkünsüzlüyüdür [2, s. 43].

Həqiqətən də, sistem altsistem və ya elementlər dəstidir: onların birliyi və nöqsansızlığı, onlar arasındakı əlaqələr sistemin məqsədyönlü məqsədindən irəli gələn müəyyən səbəb-nəticə əlaqələrinə görədir. Başqa sözlə, bir sistem bir-biri ilə əlaqəli olan elementlərin, struktur və proseslərin nizamlanmış dəstidir ki, bu da vahid bütöv əmələ gətirir. Bu sistem idarəetmə obyektinin daxili mühitinin fəaliyyətini, onların qarşılıqlı əlaqəsinin müəyyən məqsədə tabe olmasını müəyyən edir. Bundan başqa, obyektin fəaliyyətinin məqsədi həmişə onun xarici mühiti ilə bağlıdır. Sistemin bu tərifi onun layihə idarəetməsi sahəsində əsaslandırdığı bir sıra əsas təminatlara gətirib çıxarır:

1. Məqsəd qoymaq;
2. Daxili və xarici mühitin kommunikasiyası;
3. İdarəetmə prosesinin arxitektonikası;
4. Bir-biri ilə əlaqəli fəaliyyətlərin koordinasiyası;
5. Vaxtı məhdud olan uzunluq;
6. Hər bir layihənin unikallığı.

1. Layihələrin fərqləndirici xüsusiyyəti – məqsədin təyin olunması, yəni hədəfin seçilməsi və hədəf nəticənin əldə edilməsi prosesini nəzarətdə saxlamaq üçün icazə verilən sapmaların parametrlərinin və sərhədlərinin müəyyən edilməsi. Belə ki, buna nail olmaq üçün məqsədləri dəqiq tərtib etmək, onları struktura salmaq və layihə iştirakçıları tərəfindən həyata keçiriləcək alt məqsədlər və tapşırıqlara detallı şəkildə daxil etmək zəruridir.

2. İlk növbədə layihə xarici təsirə məruz qalır, yerli xarici mühitdə cəmləşir və daxili amillərə, sonra isə qlobal xarici mühitin amillərinə təsir göstərir. Ekzogen amillər adətən insan təsirinə məruz qalmayan obyektiv amillərə aid edilir. Əksinə, endogenlərin dəyişməsi onun hərəkət və qərarları ilə şərtlənir.

Onların təsiri həm müsbət, həm də mənfi ola bilər. Bütün amilləri layihə komandası idarə edə bilməz. Bu o demək deyil ki, onların dinamikasına nəzarətdən imtina etmək və nəzarət etmək deməkdir. Əksinə, məhz ətraf mühit amillərinin monitorinqi və onların fəaliyyətinin nəzarəti layihə idarəetmə imkanlarının sərhədlərini genişləndirmək və ya daraltmaq, planlaşdırılmış nəticə və məqsədlərə nail olmaq məqsədilə onların mənfi təsirini neytrallaşdırmaq imkanını yaradır. Bir təşkilatın ətraf mühit amillərinin təsirin növləri və xarakteri ilə fərqləndiyini nəzərə alaraq, onları təsnif edirik. Daxili və xarici mühit amillərinin qrupları üzrə ən tipik və vacib tipləri fərqləndiririk.

3. Hər bir sistemin öz arxetonikası var. Bu sistem də idarə olunan obyektin xarici mühitinin quruluşu ilə təsdiq olunur. Əgər bir layihəni idarəetmə obyekti kimi təqdim edirsinizsə, o zaman, ilk növbədə, siz struktur etməlisiniz:

- onun həyata keçirilməsi üçün zəruri olan resurslar: maliyyə, əmək və maddi resurslar, vaxt resursları;
- layihə iştirakçılarının qrupları, hansılar ki: sponsorlar, menecer, layihə idarə heyəti, layihə heyəti və onun həyata keçirilməsində maraqlı tərəflər;

- layihənin mərhələləri, onun həyat dövriyyəsini əks etdirən ümumilik, məsələn: layihənin təşkili, planlaşdırılması, icrası, monitorinqi və tamamlanması prosesləri;
- vaxt büdcəsi və layihə cədvəli;
- idarəetmə prosesi qrupları: layihənin təşkili, planlaşdırılması, icrası, monitorinqi və nəzarəti və tamamlanması;
- layihəni həyata keçirən təşkilatın idarəetmə növündən asılı olaraq müxtəlif prinsiplərə uyğun formalaşdırıla bilən layihənin təşkilati mühiti;
- layihə riskləri – layihə həyat risklərinin mərhələləri, baş verməsi səbəbləri, günahkarlar, mümkün itkilərin səviyyəsi və s.

4. Layihələrin struktur çoxluğunun təmin edilməsi beynəlxalq layihələrin idarə edilməsi standartlarına əsaslanan layihənin bütün həyat dövrü ərzində insan və maddi resursların mütləq koordinasiyasını tələb edir. Bu layihə idarəetmə prosesini həm asanlaşdıra, həm də mürəkkəbləşdirə bilər.

5. Layihələrin fərqləndirici xüsusiyyətlərindən biri onların vaxtının məhdud olmasıdır. Operativ fəaliyyətdən fərqli olaraq, bu müddət vaxtında təkrarlanan proses kimi həyata keçirilir ki, bu da törəmənin normal prosesini təmin etmək üçün həyata keçirilir. Bundan əlavə, layihələrin hər zaman başlanğıc və son nöqtəsi var. Layihələrin həyata keçirilməsində ən zəif əlaqə onların həyata keçirilməsinin vaxt xəttidir. Bu da bir çox amillərdən asılıdır. Buna görə də şüşələri aradan qaldırmaq məqsədi ilə iş qrafiki qurulur. Layihənin bitmə tarixi onun əsas məqsədinə nail olduğu andır.

6. Layihələrin unikallığı, ilk növbədə, onların unikallığı və bir dəfəlik olması ilə bağlıdır. Bu həm də son məqsədlər, məqsədə çatmaq üçün şərait, məhsulun (xidmətin) spesifikaları, oxşar təcrübənin olması və ya olmaması, qeyri-müəyyənlik və risk səviyyəsi nəticəsində yaranır. Bu səbəblərə görə layihələrin unikallıq dərəcəsi də müxtəlifdir. Nə qədər yüksəkdirsə, hədəf nəticəsini əldə etmək baxımından qeyri-müəyyənlik səviyyəsi və layihənin həyata keçirilməsi riski bir o qədər yüksəkdir [3, s. 40].

Aydındır ki, yalnız layihələrin idarə edilməsi üzrə sistemli yanaşma bütün bilik sahəsini əhatə edir və onu müəyyən edilmiş məqsəd və məqsədlərə uyğun həyata keçirmək imkanı verir. Hər hansı bir layihədə müəyyən məhdudiyyətlər var ki, bunlar da layihənin miqyası, layihə vaxt xətti, layihə büdcəsi, layihə resursları, nəticənin keyfiyyəti və risklərini əhatə edir.

Hər bir layihəni öz miqyasından asılı olaraq müxtəlif dərəcədə mürəkkəbliyə malik olan sistem hesab etmək olar. Bu isə real-dünya vəziyyətlərini sadələşdirmək üçün real-dünya sistemlərini simulyasiya etmək imkanını yaradır. Sistemin idarə edilməsi sistemin texniki, təşkilati, xərc, vaxt və digər parametrləri üzrə spesifikasiyaların (yəni layihənin) hazırlanması və sistemin fəaliyyəti üçün tələb olunan işlərin planlaşdırılması, layihələndirilməsi, mühəndisliyin, satınalmaların, işlərin yerinə yetirilməsi və sınaqdan keçirilməsinin daha da idarə olunması ilə bağlıdır.

Layihələrin idarə edilməsi sahələri mövcuddur ki, bunlar da aşağıdakılardır:

1) layihə risklərinin idarə edilməsi;
2) layihə keyfiyyətinin idarə edilməsi;
3) layihə kommunikasiyalarının idarə edilməsi;
4) layihə xərclərinin idarə edilməsi;
5) layihə məzmununun idarə edilməsi;
6) layihə insan resurslarının idarə edilməsi;
7) layihə zaman xəttinin idarə edilməsi;
8) layihələrin birləşdirilməsinin idarə edilməsi (4, səh 38).

Sistemli yanaşmanın mahiyyəti

Sistemlərin nəzəriyyəsi (TS) və sistemlərin analizi (SA), elmin filialı kimi iki konvensional hissəyə bölmək olar: - nəzəri, hansı ki, ehtimal nəzəriyyəsindən istifadə edir, informasiya, oyun, qrafik, cədvəl, qərar, topologiya, faktor analizi və s.; - tətbiq edilmiş riyazi statistika, əməliyyatların tədqiqi üsulları, sistemlərin mühəndisliyi və s. əsasında tətbiq olunur. Sistemlər nəzəriyyəsin-

də əsas element ortaya çıxan problemlərin həllinə sistemli yanaşmadır. Sistem yanaşmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, sistemin bütün elementləri və onda olan bütün əməliyyatlar yalnız bütövlüklə, bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə nəzərə alınmalıdır. Sistem analizinə daxildir: - iqtisadi və riyazi metodlardan istifadə etməklə modellənmiş fəzalar, mərhələlər, işlər, tapşırıqlar silsiləsinə strukturlaşdırma; - Problemlərin həlli üçün məhdudiyyətlərin və meyarların müəyyən edilməsi; - məqsədlərin təfsilatı ilə; - Qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün effektiv təşkilati strukturun tərtib edilməsi.

Layihələrdə sistemli yanaşmanın prinsipləri aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir.

1-ci prinsip – sistemin sadəcə elementlərin birləşməsi kimi nəzərdən keçirmək qadağası tələbidir.

2-ci prinsip - sistemin xassələri sadəcə onun elementlərinin xassələrinin cəmi deyil, yəni sistem ayrı-ayrı elementlərin malik olmadığı xüsusi xüsusiyyətlərə malikdir.

Prinsip 3. Sistemin effektivliyi sistemin dəyərinin funksiyalarının maksimal dəyəri – tikinti və işləmə şərtlərindən sistemin effektivliyindən asılılığı hesab olunur.

4-cü prinsip öz mühitindən təcrid olunmuş sistemin avtonom, təcrid olunmuş hesab edilməsini qadağan edir. Bu o deməkdir ki, xarici əlaqələr nəzərə alınmalı və ya ümumi sistemin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilməlidir.

5-ci prinsipdə - verilmiş sistemin hissələrə, alt sistemlərə bölünməsi mümkündür və belə bölünmə yalnız əvvəlki bütün prinsiplər müşahidə edildiyi halda haqlıdır.

Layihələrin idarə edilməsi sistem analizi nöqteyi-nəzərindən

Əgər təsvirin bütün formal məsələləri artıq bir sistemlə (layihə) əlaqədar həll edilmişdirsə, onda sistemin (layihənin) idarə edilməsinə ehtiyac vardır, yəni ən böyük effektivliyə nail olmaq üçün idarəetmənin alqoritminin və ya taktikasının məsələlərini həll etmək lazımdır. Layihələrin idarə edilməsinə – layihə menecerinin peşəkar fəaliyyət sahəsi kimi – daxildir:

- layihə konsepsiyasının hazırlanması və ona bəraət verilməsi;
- layihə effektivliyinin qiymətləndirilməsi;
- layihənin texniki və operativ təsvirinin icrası;
- layihənin sistem planlaşdırılmasının həyata keçirilməsi;
- investisiya alətlərinin qiymətləndirilməsi və ən effektivlərinin seçilməsi;
- layihənin təxmini və büdcənin hazırlanması;
- layihə icraçılarının seçilməsi;
- optimal tədarük və tədarük prosedurunun təşkil edilməsi;
- layihə icrasının təşkil edilməsi;
- səmərəli nəzarətin və nizam-intizamın təmin edilməsi;
- layihənin səmərəli başa çatdırılmasının təşkil edilməsi;
- layihə məhsullarının keyfiyyətinin sistem idarəetməsinin təşkil edilməsi;
- çox vaxt bütövlükdə layihənin effektivliyinə həlledici təsir göstərən “insan amili”ni nəzərə almaq.

Layihələrin sistemli analizi bir neçə mərhələdən ibarətdir. Xüsusiyyətlərin öyrənilməsi və sistemin (layihənin) daha optimal idarə edilməsi üçün sistem analizinin praktiki tətbiqi aşağıdakı mərhələlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur:

1. Problemin mənalı ifadəsi;
2. Sistemin modelinin qurulması;
3. Modeldən istifadə edərək problemin həllini tapmaq;
4. Bu problemin həllini modellə təsdiqləmək;
5. Həllin xarici şərtlərə uyğunlaşdırılması.

Layihələrin idarə edilməsi sistemində böyük effektivliyə nail olmaq üçün idarəetmənin alqoritmini və ya taktiki məsələlərini həll etmək lazımdır.

Hal-hazırda idarəetmə prosesi getdikcə daha sistemli şəkildə həyata keçirilir, hər hansı bir təşkilatın idarə edilməsi bütövlükdə təsir kimi həyata keçirilir. Menecerlər öz şirkətinin bütün sistem-

lərinin bir-biri ilə əlaqəsini aydın anlamalıdırlar. Beləliklə, müasir lider sistemli düşüncəyə malik olmalıdır. Çünki:

- Menecer idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi üçün zəruri olan böyük miqdarda informasiya və bilikləri dərk etməli, prosesləşdirməli və sistemləşdirməlidir;
- Menecerə öz təşkilatının fəaliyyətinin bir istiqamətini digər istiqamətlə korrelyasiya edə biləcəyi, idarəedici qərarların kvazi-optimallaşdırılmasının qarşısını ala biləcəyi köməyi ilə sistemli metodologiya lazımdır;
- Menecer ağaclar üçün meşəni, xüsusi üçün ümumini görməli, öz təşkilatının xarici mühitdə hansı yeri tutduğunu, onun bir hissəsi olduğu başqa, daha böyük sistemlə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu dərk etməlidir;
- İdarəetməyə sistemli yanaşma menecerə öz əsas funksiyalarını daha səmərəli həyata keçirmək imkanı verir: proqnozlaşdırma, planlaşdırma, təşkilatçılıq, idarəetmə, nəzarət.

Sonda qeyd etmək istəyirəm ki, sistemli yanaşmada çox sayda məsələlər yer alır. Bu məsələlərin hər biri çoxşaxəlidir, maraqlı və ayrıca öyrənməyə layiqdir. Lakin fəaliyyətim çərçivəsində bu elmi istiqamətin əsas prinsip və təminatlarını mümkün qədər tam əhatə etməyə çalışacağam.

Sistemli layihə idarəetməsi

Sistem idarəetmə modeli aşağıdakı kateqoriyalara uyğun obyektlərlə işləyir:

- İdarəetmənin subyektləri (yəni insan resursları, lakin idarəetmənin subyektləri mütləq işçilər və/və ya menecerlər olmayacaq, bura digər mövzular daxildir: müştərilər, investorlar, podratçılar və s. Bunlar layihənin səhmdarları adlanır);
- İdarəetmə obyektləri (bu kateqoriyaya idarəetmə prosesində iştirak edən hər hansı bir konkret və qeyri-maddi resurs daxildir: proqramlar, sistemlər və s.);
- İdarəetmə prosesləri (bunlar subyekt və obyektlər sistemində birbaşa çoxyönlü təsirlərdir, əlaqə və təsirlərin sxemidir. Məsələn, idarəetmə proseslərinə planlaşdırma və nəzarət prosedurları daxildir).

Əgər kökə baxsaq, sistemlərin idarə edilməsi yanaşmasının əsasını proseslərin təşkil etdiyini anlaya bilərik. Və məhz onlar üçün hazır modellər (hər hansı bir layihədə necə görünməli və işləməli) hazırlanır. Lakin bir çox çevik metodologiyalardan fərqli olaraq, sistem yanaşması layihə həyat dövrünün sərt təsvirinə və tapşırıqların ciddi şəkildə əvvəlcədən müəyyən edilmiş iyerarxik quruluşuna malikdir. Girişdə tapşırıqlar olan spontan xaotik siyahı yoxdur. Layihə inkişaf etdikcə bu siyahı ətraflı və işlənmişdir. Tapşırıqlar layihənin məqsədləri əsasında təyin edilir və lazım gəldikdə, detallı – alttasklara bölünür. Bu zaman onları məsul icraçılara təhvil vermək və onları idarə etmək (yəni onların ölçüyə malik mülkiyyəti var) mümkün olana qədər.

Layihələrin idarə edilməsi ilə bağlı sistem baxışı bu hallarda effektiv olacaqdır:

1. Böyük və yüksək büdcəli layihəyə gəldikdə, bunun üçün mənfi inkişaf ssenarisi çox arzuolunmazdır;
2. Layihə ən qısa zamanda və mümkün olan ən yaxşı nəticə ilə başa çatdırılmalı olduqda;
3. Səhvlərə yer qalmayanda;
4. Layihə üçün yüksək keyfiyyətli tənzimləmə çərçivəsinin hazırlanması zərurəti yarandıqda, bu layihə xarici sistemlərlə kifayət qədər inteqrasiyanı təmin edəcək;
5. Məqsədlərinizə çatmaq üçün ümumiyyətlə hazır həllər olmadıqda və ya mövcud metodikalar sizə həvalə olunan layihənin həyata keçirilməsində kömək edə bilmədikdə.

Girişdə sistem analizi bütün riskləri və mümkün ssenariləri, o cümlədən mənfi ssenariləri əvvəlcədən qiymətləndirməyə imkan verir. Məhz sistemli yanaşma sonrakı yüksək keyfiyyətli planlaşdırmanı təmin edir.

Sistemli yanaşma hansı idarəetmə funksiyalarını nəzərdə tutur

Sistem baxışı proseslərin aşağıdakı kateqoriyalarını fərqləndirir:

- layihənin mövzu sahəsi;
- layihənin xərcləri (onun büdcəsi, xərcləri və s.);
- zaman (müddətlər, mühüm hadisələr, müddətlər və s., layihənin müddətinin idarə edilməsi

haqqında ətraflı məlumat əldə edin);
- keyfiyyət (məhsul, xidmət və s.);
- risklər (layihə risklərinin idarə edilməsi haqqında);
- dəyişikliklər;
- personal (insan resursları və onların kompetensiyaları);
- rabitə (daxili və xarici qarşılıqlı əlaqələr);
- müqavilələr.

İnsan və vaxt resurslarını daha yaxşı bölüşdürmək üçün xüsusi proqram təminatı – görüş və tapşırıq planlayıcısı (task manager) lazım olacaq.

Nəticə

İstənilən layihə yarandığı andan bağlandığı vaxta qədər müxtəlif mərhələlərdən keçərək müəyyən bir həyat yoluna malik olur. Layihələrin aktivlik dərəcəsi, yerinə yetirilmə vaxtına qədər, onun yaranma şəraitindən və komanda heyətinin peşəkarlığından ibarətdir. Layihələrin başlanğıc və sona çatma nöqtəsi vardır, hər bir layihə müəyyən mühitə malikdir. Layihələrin idarəedilməsi iqtisadiyyat, texnika və digər elmi istiqamətlərlə sıx əlaqədadır və bu da çoxaspektli ixtisaslar sırasına daxildir.

Araşdırmalar göstərir ki, hər bir layihənin yerinə yetirilməsi üçün konkret müddət müəyyənləşdirilir və bu səbəbdən bütün işçilər və işçilərin qarşılıqlı münasibətləri düzgün planlaşdırılmalı, planlaşdırılmış müddətdən kənara çıxma hallarının qarşısı alınmalı və onların aradan qaldırılması üçün müəyyən müvafiq tədbirlər vaxtında görülməlidir.

Layihələrin həyata keçirilməsi zamanı risklər yarana bilər və riskləri azaltmaq üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirilməlidir. Layihələrin uyğun olaraq idarə edilməsi vaxtında büdcə daxilində idarə olunması tələb olunur.

Məqalədə göstərilir ki, layihələrin idarə edilməsi zamanı müvafiq metodologiyaya əsaslanmaq lazımdır. Əhatə dairəsi layihələrin idarə olunmasında xüsusi yer tutduğu üçün layihə menecerləri layihənin əhatə dairəsini diqqətlə öyrənməli və düzgün qiymətləndirməlidirlər. Layihə icrası zamanı layihələrin idarə olunmasında əsas məsələlərdən olan bilik, bacarıq, metod, texnologiyalardan istidafə edilməli, həmçinin layihənin idarə olunması zamanı vaxt, keyfiyyət, işlərin həcmi, risk, resurslar kimi parametrləri düzgün idarə etməklə məqsədə çatmasını təmin etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. İ.A.Babayev. Layihələrin idarə edilməsi metodologiyası: Monoqrafiya, Bakı, Elm, 300 səh.
2. Драгобыцкий И.Н. Системный анализ в экономике: учебник для студентов вузов, обучающихся по специальностям “Математические методы в экономике”, “Прикладная информатика”. 2-е изд., перераб. и доп. - М.: ЮНИТИ-ДАНА. - 2012. – 423 с.
3. Ильенкова Н.Д. Системный подход к управлению проектами Международный научно-исследовательский журнал, № 9 (51), Часть 1
4. Боронина Л. Н., Сенук З. В. М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2015. - 112 s.
5. Ильенкова Н.Д. Системный анализ конкуренции как условие экономической безопасности // Экономика. Предпринимательство. Окружающая среда. – 2012. – Т.1. - № 49. – С.35-39
6. Романова М.В. Управление проектами: учеб. пособие. – М.: И.Д. “Форум”: ИНФРА - 2014. – 256 с
7. Управление проектами: основы профессиональных знаний. Национальные требования к компетенции специалистов / Под ред. В. И. Воропаева. — М.: СОВНЕТ, Кубс Групп, 2001, 265 с

Асмар Ильхам гызы Исаева,
магистрант

Фируза Наджаф гызы Алиева,
Доктор Философии по экономическим наукам,
Азербайджанский Университет Кооперации

Системный подход и профессиональный менеджмент в управлении проектами

Резюме

Цель исследования: Целью исследования было применение и анализ системного подхода и профессиональной системы управления в управлении проектами, а также их экономической эффективности и результативности.

Методология исследования: В ходе исследования использовались методы анализа и обобщения, а также указы и распоряжения, связанные с развитием и регулированием народного хозяйства.

Прикладная значимость исследования: Системный подход и профессиональный менеджмент в управлении проектами помогают руководителю проекта оценивать состояние проектов, предвидеть риски, оценивать активность и качество работы команды.

Результаты исследования: Системный подход и профессиональный менеджмент в управленiі проектами представлены как основные критерии правильного роста и развития бизнеса.

Ключевые слова: проект, система, профессионал, менеджмент, метод, анализ, риск.

Asmar Ilham Isayeva
Master's Candidate
asmar.el@mail.ru

Firuza Najaf Aliyeva,
PhD in Economics,
Azerbaijan Cooperation University

Systematic Approach and Professional Management in the Field of Project Management

Summary

Research purpose: The purpose of the research was to apply and analyze the systematic approach and professional management system in the field of project management as well as their their economic effectiveness and efficiency.

Research methodology: During the study, analysis methods, generalization, decrees and orders related to the development and regulation of the national economy were used.

Applied significance of the research: A systematic approach and professional management in the field of project management help the project manager to assess the status of projects, anticipate risks, and evaluate the team's activity and work quality.

Research results: A systematic approach and professional management in the field of project management are presented as the main criteria for a proper business growth and development.

Key words: project, system, professional, management, method, analysis, risk.

VII BÖLMƏ
İNFORMASİYA TEXNOLOGİYASI, REGİONAL İNKİŞAF VƏ ƏRZAQ BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİ

УОТ: 338

Шахла Поладхан кызы АЛИЕВА
препод. каф. “Экономика промышленности”
Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности,
E-mail:shaxlaa@mail.ru
10.30546/4.71.73001.2024.025

РАЗВИТИЕ ИНФОРМАЦИОННО-КОММУНИКАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ КАК ПЕРСПЕКТИВНЫЙ СЕКТОР РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Резюме

В статье представлен аналитический обзор приоритетных направлений развития сектора информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в Азербайджане, включая инфраструктуру, государственные инициативы и образование. Основные выводы указывают на активное развитие ИКТ, внедрение инновационных технологий и поддержку стартапов. Важное внимание уделяется кибербезопасности и доступу к высокоскоростному интернету. Для устойчивого роста и повышения конкурентоспособности необходимы стратегические программы, улучшение делового климата и инвестирование в человеческий капитал.

Цель – Цель статьи заключается в анализе перспектив развития информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в Азербайджане и их влияния на экономический рост страны.

Методология – Исследование основано на анализе правительственных документов, отчетов международных организаций, а также научных публикаций и экспертных мнений. Применяются методы сравнительного анализа, синтеза данных и прогнозирования.

Результаты исследования – Результаты показывают, что Азербайджан активно развивает сектор ИКТ через государственные инициативы, инвестиции в инфраструктуру и поддержку стартапов. Выявлены ключевые достижения в области цифровизации государственных услуг, кибербезопасности и внедрения инновационных технологий, таких как интернет вещей и блокчейн.

Научная новизна и оригинальность исследования – Научная новизна заключается в систематизации и комплексном анализе текущих инициатив и программ развития ИКТ в Азербайджане. Оригинальность исследования состоит в представлении подробной картины влияния ИКТ на различные аспекты экономики и выявлении перспективных направлений для дальнейшего развития.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, экономическое развитие, инновации, государственные инициативы, человеческий капитал, цифровизация, электронное правительство

Введение

В последние годы информационно-коммуникационные технологии (ИКТ) стали одним из ключевых драйверов экономического роста и модернизации во многих странах мира. Азербайджан не является исключением в этом процессе. Развитие ИКТ представляет собой перспективное направление, способное значительно повысить конкурентоспособность

национальной экономики, создать новые рабочие места и улучшить качество жизни населения. В данной статье рассматриваются основные аспекты и перспективы развития ИКТ в Азербайджане, а также ключевые достижения и вызовы, с которыми сталкивается этот сектор.

Текущее состояние ИКТ в Азербайджане

На сегодняшний день Азербайджан активно развивает инфраструктуру для информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Страна демонстрирует высокие темпы роста проникновения интернета и мобильной связи, что является показателем стремительного развития цифрового общества. По данным Государственного комитета по статистике Азербайджанской Республики, на конец 2023 года более 80% населения имели доступ к интернету, что свидетельствует о высоком уровне цифровизации общества. Важным достижением стало расширение широкополосного интернета, который обеспечивает высокую скорость передачи данных и доступ к современным онлайн-сервисам, что в свою очередь способствует развитию электронного правительства и различных цифровых услуг.

Рисунок 1. Посекториальная структура ВВП экономики Азербайджанской Республики

Правительство Азербайджана уделяет особое внимание развитию ИКТ, что нашло отражение в ряде стратегических документов и программ. В частности, была принята "Национальная стратегия по развитию информационного общества на 2014-2020 годы", которая направлена на создание благоприятных условий для внедрения и развития современных технологий. Эта стратегия включает меры по улучшению инфраструктуры, поддержке научных исследований и разработок, а также стимулированию инвестиций в ИКТ. Помимо этого, правительство инициировало ряд других программ и инициатив, направленных на поддержку инновационных проектов и стартапов в сфере ИКТ. Одним из значимых шагов стало создание Парка высоких технологий, который предоставляет льготы и поддержку компаниям, занимающимся разработкой и внедрением новых технологий. Этот парк служит платформой для взаимодействия между университетами, научно-исследовательскими институтами и бизнесом, способствуя ускорению технологического прогресса.

Развитие ИКТ невозможно без подготовки квалифицированных специалистов. В Азербайджане осуществляется ряд образовательных программ и инициатив, направленных на подготовку кадров в сфере информационных технологий. Вузы и специализированные учебные заведения предлагают программы по ИКТ, которые соответствуют международным стандартам, что обеспечивает выпускников необходимыми знаниями и навыками

для работы в высокотехнологичных отраслях. Дополнительно проводятся тренинги и курсы для повышения квалификации уже работающих специалистов, что способствует постоянному обновлению и совершенствованию их профессиональных навыков. Это включает сотрудничество с международными образовательными учреждениями и технологическими компаниями для обмена опытом и лучшими практиками.

Важным аспектом является также повышение уровня цифровой грамотности населения в целом. В стране проводятся различные мероприятия и инициативы, направленные на обучение граждан основам работы с современными цифровыми технологиями, что способствует их более активному участию в цифровой экономике. Таким образом, все эти усилия направлены на создание устойчивой и динамично развивающейся ИКТ-экосистемы в Азербайджане.

Перспективы развития ИКТ

Одним из перспективных направлений является внедрение инновационных технологий, таких как искусственный интеллект (ИИ), интернет вещей (IoT), блокчейн и большие данные.

Теперь можно отслеживать любую упаковку, поддон и контейнер, разместив на них датчик, передатчик или метку радиочастотной идентификации (RFID). Это позволяет компании наблюдать, где эти товары находятся в цепочке поставок, как они перемещаются и как используются. Таким же образом клиенты могут в режиме реального времени наблюдать, где находится посылка или документ, который они ждут. Для компаний с длинными и сложными цепочками поставок это новая преобразующая возможность. Вскоре аналогичные системы наблюдения будут применяться к передвижению и наблюдению за людьми. [9, 2.1.2]

В результате быстрого развития технологий в мировом масштабе формируются инновационные и современные цифровые платежные технологии. Одним из наиболее важных факторов, способствующих ускоренному внедрению инноваций в безналичных платежах, является спрос и предпочтения потребителей. Опыт показывает, что спрос потребителей на быстрые и безопасные платежи определяет направления будущих инноваций. Новые технологии активно развивают цифровые платежи во всех сферах общественной жизни, будь то электронная коммерция или физические торговые точки. Кроме того, новые методы, такие как моментальные платежи (Fast payments), QR-коды, биометрические платежи и мобильные приложения, а также облако (cloud) основанные POS-терминалы, мобильные POS-терминалы (mPOS) и методы, такие как WeChat Pay, помогают компаниям сократить расходы. [10, 3.1.5]

Эти технологии способны кардинально изменить многие отрасли экономики, повысить эффективность производства и управления, а также создать новые рынки и возможности для бизнеса. Азербайджан уже делает первые шаги в этом направлении, однако для полноценного внедрения требуются значительные инвестиции и создание соответствующей инфраструктуры.

Поддержка деятельности промышленных предприятий должна включать в себя предоставление информационной и маркетинговой поддержки, поддержку в применении стандартов и сертификации, обеспечение тренингов и особенно поддержку исследовательской и развивающей деятельности промышленных предприятий. [2]

Развитие электронного правительства является важным аспектом цифровизации государства. В Азербайджане уже внедрены такие услуги, как электронные подписи, онлайн-оплата налогов и государственных пошлин, регистрация бизнеса через интернет и многие другие. Дальнейшее расширение электронных услуг позволит значительно сократить бюрократические процедуры, повысить прозрачность и доступность государственных услуг для граждан.

Создание благоприятных условий для стартапов и предпринимательства в сфере ИКТ является ключевым фактором для устойчивого роста сектора. Важно продолжать поддерживать инициативы, направленные на предоставление финансовой и юридической помощи молодым компаниям, создание инкубаторов и акселераторов, а также развитие венчурного капитала. Особое внимание следует уделить проектам, направленным на решение актуальных проблем и улучшение качества жизни населения.

Таблица 1.

Структура услуг в сфере Информация и связь, в процентном соотношении к итогу

Разновидности услуг	Года						
	2010	2015	2018	2019	2020	2021	2022
Всего	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**	**100,0**
Мобильная телефонная связь	66,6	53,2	46,3	41,0	41,8	41,0	37,9
Разработка программного обеспечения и консультирование в этой области	1,6	5,6	9,2	10,2	10,4	8,9	10,2
Оказание интернет услуг	3,6	7,4	7,7	7,1	8,9	10,4	10,0
Деятельность по обработке данных, открытию veb-страниц и управлению ими	-	3,0	4,5	5,3	5,0	4,4	4,4
Техническое обслуживание компьютерных сетей и оказание прочих информационных услуг	-	1,7	3,5	5,0	6,7	8,7	10,0
Подготовка программ радио- и телепередач и их трансляция	2,3	3,5	3,3	4,0	3,2	3,3	2,9
Городская и сельская телефонная связь	4,5	4,1	3,4	3,0	2,8	2,6	2,4
Спутниковая связь	0,0	0,9	2,0	2,9	3,2	3.0	2,2
Дата услуги	0,7	0,9	1,2	2,4	2,1	1,6	1,5
Междугородняя и международная телефонная связь	14,4	7,0	2,7	2,0	1,8	1,4	1,1
Деятельность, связанная с производством кинофильмов, видео- и телевизионных передач	-	0,7	2,0	1,4	1.0	1.2	1.5
Типографская деятельность	1,4	1,6	1,5	1,3	1.0	1.0	1.2
Прочие услуги	4,8	10,4	12,7	14,4	12.1	12.5	14.7

Источник: Расчитано автором по [125]

Несмотря на значительные успехи в развитии ИКТ-инфраструктуры, существует необходимость в дальнейшем расширении доступа к высокоскоростному интернету, особенно в отдаленных и сельских районах. Это требует значительных инвестиций в модернизацию сетей связи и строительство новых объектов. Расширение покрытия интернетом позволит улучшить доступность образовательных и медицинских услуг, а также открыть новые возможности для бизнеса и удаленной работы.

Вызовы и проблемы

Развитие ИКТ требует значительных финансовых вложений, которые не всегда могут быть обеспечены за счет государственных и частных источников. Привлечение иностранных инвестиций и международных грантов может стать одним из решений этой проблемы. Однако для этого необходимо создать привлекательные условия для инвесторов и обеспечить стабильность экономической и политической ситуации в стране. Важными факторами являются прозрачная и предсказуемая регуляторная среда, налоговые льготы и стимулы для инвесторов, а также наличие инфраструктуры, необходимой для успешной реализации ИКТ-проектов.

Кроме того, недостаточно конкурентная среда на рынке платежей, отсутствие законодательной базы, поддерживающей инновации, низкая финансовая грамотность, а также ряд факторов, связанных с спросом и предложением в платежных услугах, оказывают негативное влияние на развитие цифровых платежей.[10, 2.2]

Для улучшения инвестиционного климата необходимо также наладить эффективную систему защиты прав интеллектуальной собственности, что станет дополнительным фактором для привлечения зарубежных компаний и капитала.

С развитием ИКТ возрастает и угроза кибератак и других форм киберпреступности. Обеспечение кибербезопасности становится важнейшей задачей для государства и бизнеса. Необходимо разработать и внедрить эффективные меры по защите информационных систем и данных, а также проводить регулярные тренинги и семинары для повышения осведомленности сотрудников и граждан о правилах безопасного поведения в сети. Важным шагом в этом направлении является создание национальных центров кибербезопасности, которые будут заниматься мониторингом и реагированием на киберинциденты, а также разработкой стратегий и политик по кибербезопасности. Важно также внедрить международные стандарты и лучшие практики в области кибербезопасности, чтобы обеспечить надежную защиту критической инфраструктуры и данных.

Недостаток квалифицированных специалистов остается одной из основных проблем в сфере ИКТ. Для ее решения необходимо продолжать развивать систему образования и профессиональной подготовки, а также привлекать иностранных экспертов и специалистов. Важно создавать условия для непрерывного обучения и повышения квалификации, чтобы обеспечить соответствие требованиям быстро меняющегося рынка труда. В этом контексте большое значение имеет сотрудничество с ведущими международными учебными заведениями и технологическими компаниями, которые могут предоставить современные программы обучения и стажировки для студентов и профессионалов.

Дополнительно, следует развивать программы по популяризации ИКТ среди молодежи и привлекать их к изучению информационных технологий с раннего возраста. Это может включать создание специализированных ИКТ-школ и центров дополнительного образования, а также проведение конкурсов и олимпиад по программированию и робототехнике. Важно также стимулировать участие девушек и женщин в ИКТ, создавая равные возможности для всех категорий населения.

В заключение, развитие ИКТ требует комплексного подхода, включающего финансовые инвестиции, обеспечение кибербезопасности, подготовку персонала и создание благоприятных условий для инноваций и инвестиций. Выполнение этих задач позволит Азербайджану занять лидирующие позиции в области информационно-коммуникационных технологий и обеспечить устойчивое экономическое развитие.

Заключение

Развитие информационно-коммуникационных технологий в Азербайджане является стратегически важным направлением для обеспечения устойчивого экономического роста и повышения конкурентоспособности страны. Внедрение инновационных технологий, развитие инфраструктуры, поддержка стартапов и предпринимательства, а также обеспечение кибербезопасности и подготовка кадров являются ключевыми элементами успешного развития ИКТ. Комплексный и системный подход к решению этих задач позволит Азербайджану не только добиться значительных успехов в сфере ИКТ, но и создать основу для дальнейшего социально-экономического прогресса и повышения качества жизни населения.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələrinin təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 06/12/2016
2. “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı
3. Quliyev, E.A. Aqrar iqtisadiyyat: ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Kooperasiya” nəşriyyatı, 2015, s. 320
4. Nuriyev E.X. Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin konseptual əsasları. Bakı,”Avropa”, 2013
5. İbrahimov, İ.H. Məhsuldar qüvvələrin yerləşdirilməsi: dərs vəsaiti. Bakı, BBU, 2014, s. 212
6. İbrahimov, İ.H., Kərimov, K.S. Sənayenin təşkili və idarə olunması. Dərs vəsaiti. Bakı, 2017, s.254
7. Ataşov B.X., "Aqrar sahədə struktur və səmərəlilik problemləri (Nəzəriyyə və Praktika), Bakı, 2017, "Kooperasiya" nəşriyyatı, 536 s.
8. Samadzade, Z.A. Ekonomika Azerbaidzhana za 100 let. Tom III. Baku: Izdatelstvo Ekonomicheskoi Entsiklopedii: Tipografiya, 2021.
9. Klaus Şvab, Dördüncü Sənaye İnqilabi (The Fourth Industrial Revolution), Tərcumə “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı-2020
10. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının 2021-2023-cü illər üçün Rəqəmsal Ödəniş Strategiyası

Şəhla Poladxan qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
“Sənayenin iqtisadiyyatı” kafedrasının müəllimi
E. poçt: shaxlaa@mail.ru

Azərbaycanın iqtisadi inkişafının perspektiv sektoru olaraq informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişaf etdirilməsi

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyaları (İKT) sektorunun infrastruktur, dövlət təşəbbüsləri və təhsil daxil olmaqla inkişafının prioritet istiqamətlərinin analitik icmalı təqdim olunur. Əsas nəticələr İKT-nin aktiv inkişafını, innovativ texnologiyaların tətbiqini və startapların dəstəklənməsini göstərir. Kibertəhlükəsizlik və yüksək sürətli internetə çıxış məsələlərinə mühüm diqqət yetirilir. Davamlı inkişaf və rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün strateji proqramlar, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və insan kapitalına investisiyalar tələb olunur.

Məqsəd – Məqalənin məqsədi Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişaf perspektivlərini və onların ölkənin iqtisadi inkişafına təsirini təhlil etməkdir.

Metodologiya – Tədqiqat hökumət sənədləri, beynəlxalq təşkilatların hesabatları, elmi nəşrlər və ekspert rəylərinin təhlilinə əsaslanır. Müqayisəli təhlil, məlumatların sintezi və proqnozlaşdırma metodlarından istifadə olunur.

Tədqiqat nəticələri – Nəticələr göstərir ki, Azərbaycan İKT sektorunu dövlət təşəbbüsləri, infrastruktur investisiyaları və startapların dəstəklənməsi vasitəsilə aktiv şəkildə inkişaf etdirir. Dövlət xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması, kibertəhlükəsizlik və internet vasitələri və blokçeyn kimi innovativ texnologiyaların tətbiqi sahəsində əsas nailiyyətlər müəyyən edilmişdir.

Elmi yenilik və tədqiqatın orijinallığı – Elmi yenilik Azərbaycanda İKT-nin inkişafı üzrə mövcud təşəbbüs və proqramların sistematizasiyası və kompleks təhlilindədir. Tədqiqatın orijinallığı İKT-nin iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə təsirinin ətraflı təsvirində və gələcək inkişaf üçün perspektivli istiqamətlərin müəyyən edilməsindədir.

Açar sözlər: informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, iqtisadi inkişaf, innovasiyalar, dövlət təşəbbüsləri, insan kapitalı, rəqəmsallaşma, elektron hökumət

Shahla Poladkhan Aliyeva
Azerbaijan State Oil and Industry University,
Department of Industrial Economics
E-mail: shaxlaa@mail.ru

Development of information and communication technologies as a prospective sector of economic development of Azerbaijan

Summary

The article presents an analytical review of the priority directions for the development of the information and communication technology (ICT) sector in Azerbaijan, including infrastructure, government initiatives, and education. The main findings indicate the active development of ICT, the implementation of innovative technologies, and support for startups. Significant attention is given to cybersecurity and access to high-speed internet. For sustainable growth and increased competitiveness, strategic programs, improvement of the business climate, and investment in human capital are necessary.

Objective – The objective of the article is to analyze the development prospects of information and communication technologies (ICT) in Azerbaijan and their impact on the country's economic growth.

Methodology – The research is based on the analysis of government documents, reports from international organizations, as well as scientific publications and expert opinions. Methods of comparative analysis, data synthesis, and forecasting are applied.

Research Findings – The findings show that Azerbaijan is actively developing the ICT sector through government initiatives, infrastructure investments, and support for startups. Key achievements in the digitalization of government services, cybersecurity, and the implementation of innovative technologies such as the Internet of Things and blockchain are identified.

Scientific Novelty and Originality – The scientific novelty lies in the systematization and comprehensive analysis of current initiatives and programs for the development of ICT in Azerbaijan. The originality of the research consists in presenting a detailed picture of the impact of ICT on various aspects of the economy and identifying promising directions for further development.

Keywords: information and communication technologies, economic development, innovations, government initiatives, human capital, digitalization, e-government

UOT: 332

Sabir Bədrəddin oğlu QULUZADƏ
i.f.d., dosent, Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti, dekan müavini
sa.quluzade066@gmail.com
10.30546/4.71.73001.2024.026

REGİONAL İQTİSADİYYATDA TEXNOLOJİ DƏYİŞİKLİKLƏRİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi texnoloji inkişafların transformativ təsir göstərə biləcəyi əsas sahələrin sistematik təhlili və müəyyənləşdirilməsidir. Prioritet sahələrə diqqət yetirərək, tədqiqat bölgədəki ən perspektivli texnoloji inkişaf sektorları haqqında strateji bir anlayış təklif etmək məqsədi daşıyır. Bu araşdırma, maraqlı tərəflərə məlumatlı qərarlar qəbul etmək üçün dəyərli məlumatlar verərək, regional kontekstə xas olan xüsusi texnoloji ehtiyaclar və imkanlar haqqında anlayışımızı dərinləşdirməyi hədəfləyir.

Tədqiqatın metodologiyası çoxşaxəli yanaşmanı nəzərdə tutur. Birincisi, regional iqtisadiyyatlarda mövcud texnoloji meyilləri başa düşmək üçün ədəbiyyatın geniş icmalını aparın. Regional iqtisadi göstəriciləri, texnoloji tətbiqetmə nisbətlərini və yenilik indekslərini təhlil etmək üçün məlumat toplama metodlarından istifadə edin. Mövcud texnoloji mənzərəni qiymətləndirmək və yüksək böyümə potensialına malik yeni sektorları müəyyən etmək üçün müqayisəli təhlil və ekspert qruplarından istifadə edin.

Tədqiqatın əhəmiyyəti strateji qərarlar qəbul etmək, İqtisadi İnkişaf siyasətlərini və təşəbbüslərini formalaşdırmaq potensialı ilə vurğulanır. Texnoloji inkişafların regional iqtisadiyyata necə təsir etdiyini və əmək bazarındakı meyilləri necə formalaşdırdığını anlamaq məlumatlı qərarlar qəbul etmək üçün çox vacibdir. Bu tədqiqat texnoloji dəyişikliklərə uyğunlaşmaq, işçi qüvvəsinin bacarıqlarını artırmaq və iqtisadi inkişafı təşviq etmək üçün effektiv siyasətlərin hazırlanmasına kömək edə bilər.

Tədqiqatın elmi yeniliyi texnoloji dəyişikliklərin əvvəllər araşdırılmamış və ya kifayət qədər öyrənilməmiş aspektlərinin öyrənilməsidir. Bu tədqiqatın məqsədi regional iqtisadiyyatda konkret prioritet istiqamətləri müəyyənləşdirmək, mövcud ədəbiyyat həcminə yeni bilik və anlayışlar gətirməkdir. Araşdırılmamış ərazilərə daha bənzərsiz bir perspektiv təklif edərək, tədqiqat texnologiyanın regional səviyyədə iqtisadi dinamikanı necə formalaşdırdığını və yenidən müəyyənləşdirdiyini başa düşməyimizi dərinləşdirməyi hədəfləyir.

Tədqiqatdan əldə olunan nəticələr transformativ təsir üçün əhəmiyyətli potensiala malik sektorların əsas aspektlərini müəyyənləşdirdi. Texnoloji mənzərəni təhlil edərək maraqlı tərəflər strateji investisiyaların və siyasi müdaxilələrin yeniliyə və iqtisadi böyüməyə təkan verə biləcəyi xüsusi sahələri müəyyən edə bilərlər. Bu tədqiqat qərar qəbul edənlər üçün dəyərli yol xəritəsi rolunu oynayır, onları regional iqtisadiyyat daxilində müəyyən prioritet texnoloji inkişaf istiqamətləri ilə resurs və təşəbbüsləri uyğunlaşdırmağa istiqamətləndirir.

Regional iqtisadiyyatda texnoloji dəyişikliklərin prioritet istiqamətləri araşdırılarkən müasir tələblərin nəzərə alınması və bununla bağlı fikirlərin irəli sürülməsi **tədqiqatın orijinallığını** təşkil edir.

Açar sözlər: texnoloji prioritetlər, regional iqtisadi transformasiya, strateji investisiyalar, iqtisadi İnkişaf, sektor prioritetlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Giriş

Ümumi kontekstdə regionun istehsal qüvvələrində texnoloji dəyişikliklər onun iqtisadiyyatında texnoloji strukturların uzunmüddətli perspektivdə müşahidə olunan ardıcıl dəyişikliklərinin təbii prosesini ifadə edir. İstehsal qüvvələrinin mürəkkəb xarakteristikası kimi S.Yu.Qlazyev və

D.S.Lvovun konseptual səviyyədə işlətdiyi “struktur” anlayışı Yu.V.Yakovetsin təqdim etdiyi “struktur” tərifi ilə üst-üstə düşür. Bu tərifə bir neçə element daxildir: ixtisas, təhsil və iş bacarıqları səviyyəsinə malik işçi qüvvəsi; toplanmış bilik kimi elm; geniş mənada istehsal texnologiyası (əmək vasitələri və obyektləri, texnologiya); istehsalda iştirak etdikləri həcmdə təbii ehtiyatlar; əməyin təşkili formaları; istehsal prosesində insanları bir araya gətirmə üsulları; və iqtisadi idarəetmə formaları.

Regional iqtisadiyyat açıq sistem olduğundan məhsuldar qüvvələrin ümumi inkişafı qanunlarına tabedir. Xalq təsərrüfatının səviyyəsindən fərqli olaraq, regionda məhsuldar qüvvələrin elementləri kifayət qədər təfərrüatlı şəkildə təqdim oluna və çoxkomponentli vektor kimi görünə bilər. Bu elementlərin hər biri regionda məhsuldar qüvvələrin inkişafında konkret faktora işarə edir və onu konkret texnoloji struktura aid etməyə imkan verir.

Regional xüsusiyyətlər aşağıdakı aspektlərdə ifadə olunur:

- Əməyin mövcudluğu səviyyəsində və onun ixtisaslarında regionlar arasında fərqlər, əmək ehtiyatlarının həm artıqlığı, həm də çatışmazlığı var;
- Elmi və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş regionlar kadrların ixtisaslaşdırılmış hazırlanması və yenidən hazırlanması, o cümlədən kütləvi peşələr üzrə, o cümlədən yüksək texnologiyalı sənayelər üçün işçilərin hazırlanması sisteminin təşkili üçün öz bazasına malikdir;
- Regionun informasiya mühiti müasir iqtisadiyyatda əsas rol oynayır, qərarların qəbulu proseslərinin tərkib hissəsinə çevrilir [1, s. 25-27].

Elmi fəaliyyət - elmi və texnoloji tərəqqinin indiki mərhələsində yeni sahələrin yaradılması və inkişafında mühüm rol oynayır. Elmi mənbələrin ərazilər arasında bölüşdürülməsi qeyri-bərabərdir və yalnız bəzi bölgələr yüksək texnoloji məhsulların istehsalı üçün elmi və istehsal prosesinin tam dövrünü təmin edə bilir. [5, s. 33] Görkəmli alimlərin yeni bölgələrə köçürülməsi ilə bağlı çətinliklərin aradan qaldırılmasında müxtəlif ölkələrin təcrübəsini nəzərə almaq vacibdir.

Xüsusi istehsal şəraiti olan bölgələr üçün kompleks texnologiyaların inkişafı əsas əhəmiyyət kəsb edir. Bu çevrilmənin sosial aspektlərini də nəzərə almaq vacibdir. Texnoloji yeniliklər istehsalın xarakterini tez bir zamanda dəyişdirir, tez-tez əməyin mühafizəsi problemlərini həll edir və müəyyən peşələrə ehtiyacı aradan qaldırır. [2, s. 13]

İlkin texnoloji yataqlar bölgədəki istehsalın və əməkdaşlığın yenidən qurulması yolu ilə texniki dəyişikliklərə məruz qalırsa, daha yüksək texnoloji yataqlar birbaşa elmi nəticələrin istifadəsindən asılıdır. Fundamental tədqiqatlar iqtisadiyyatda inqilabi dəyişikliklərə səbəb ola bilər. [6, s 49-52; 7, s. 6-8]

Bir texnoloji quruluşdan digərinə keçid strategiyasının hazırlanması “dar əlaqələri” - quruluşa uyğun olmayan və yeni istehsalın yaranmasına mane olan istehsal və infrastruktur elementlərini müəyyənləşdirmək üçün hərtərəfli təhlil tələb edir. Bölgənin texniki potensialının mexanizasiya səviyyəsi, avtomatlaşdırma dərəcəsi, texniki yeniləmə səviyyəsi və digərləri kimi müxtəlif xüsusiyyətlərini nəzərə almaq vacibdir. [4, s. 16-18]

Bir çox bölgə üçün ikinci texnoloji quruluşa aid əsas vəsaitlərin payı məhduddur və bu da daha yüksək texnoloji quruluşlara keçidi çətinləşdirir. İstehsalın təşkilati formaları ümumi strukturlara uyğun olsa da, bölgənin elmi və texnoloji inkişaf səviyyəsindən və iqtisadi ixtisaslaşmasından asılı olaraq dəyişə bilər. [8, s 5-7]

Ərazi idarəetməsinin əhəmiyyətli bir hissəsi bələdiyyə səviyyəsindəki problemlərin həllinə yönəlmişdi. Bu vəzifələrin maliyyələşdirilməsi əsasən ərazidə yerləşən müvafiq nazirliklər və müəssisələr vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Ölkədəki müxtəlif dövrlərdə aparılan təcrübələr qısa müddətdə bölgədəki tam hüquqlu idarəetmə orqanlarının canlanmasına səbəb oldu, lakin daimi təşkilati strukturların qurulmasına səbəb olmadı [9, s. 321].

Uğursuzluqlar əsasən bəzi bölgələrdə elmi, texniki və sənaye potensialının üstünlük təşkil etdiyi Müdafiə Kompleksinin qapalı iqtisadiyyatının mahiyyəti ilə əlaqədardır. Müxtəlif səbəblərdən bu sahələrdə mərkəzləşdirilmiş elmi-texniki və iqtisadi siyasətə ehtiyac olduğundan səmərəli regional idarəetmə sisteminin yaradılması maneələrlə üzləşir.

Eyni zamanda, texnoloji strukturların ayrılmaz təbiəti bölgənin sosial-iqtisadi və elmi-texniki inkişafının qarşılıqlı əlaqəli bir prosesini əhatə edir. Bu yalnız müvafiq idarəetmə sistemi olduqda mümkündür. Bundan əlavə, mürəkkəb strukturların inkişafı istehsal və qeyri-istehsal infrastrukturunun səviyyəsinə əlavə tələblər qoyur ki, bu da yalnız səmərəli regional idarəetmə ilə təmin edilə bilər.

Artıq əhəmiyyətli sərmayələrin qoyulduğu bir şəraitdə, bölgənin texniki potensialı, hətta köhnəlmə və ya köməkçi və xidmət sahələri ilə kifayət qədər tarazlığın olmaması halında da tez bir zamanda yenidən istiqamətləndirilə bilməz. Bu, yalnız əlavə “bölgədaxili” stimul və motivasiya olduqda mümkündür.

Bölgədə inkişaf üçün stimulların yaranmasına kömək edən bir neçə səbəbi, ilk növbədə innovativ iqtisadiyyata aid edilə bilən məhsuldar qüvvələrin elementlərini vurğulamaq olar.

Motivasiya böhran vəziyyətləri və ya ərazinin iqtisadi inkişafındakı ziddiyyətlər nəticəsində yaranır. Əvvəla, buraya köhnəlmiş texniki bazadan istifadə etməklə həlli mümkün olmayan və yeni texnologiyaların inkişafı və tətbiqi tələb olunan bəzi bölgələrdə sosial və ekoloji problemlər daxildir.

İstehsalda ixtisas səviyyəsi və təcrübə daxil olmaqla əmək ehtiyatlarının hərəkətliliyi həm müsbət (yüksək ixtisaslı kadrların cəlb edilməsi), həm də mənfi (bu cür kadrların sızması) özünü göstərə bilər. Müvafiq stimullaşdırıcı siyasət mövcud olduqda, bölgədə yüksək texnoloji sahələrin inkişafını stimullaşdıran davamlı bir amil ola bilər.

Bölgədə yeni sənaye sahələrinin yaradılmasında kapital qoyuluşlarına qənaət etməyə kömək edən ənənəvi ərazi amilləri bölgədə inkişaf üçün stimul rolunu oynaya bilər.

- Bölgənin və digər ölkələrin inkişaf etmiş elmi-texniki mərkəzlərinə nəqliyyat və informasiya əlçatanlığını təmin edən dəmir yolları, limanlar, rabitə xətləri və ticarət və iş infrastrukturu da daxil olmaqla inkişaf etmiş infrastrukturla rahat şəkildə yerləşən inkişaf etmiş torpaq sahələrinin mövcudluğu. Bu sahələr yüksək texnoloji sahələrin inkişafında ixtisaslaşmış sənaye zonalarının yaradılması üçün istifadə edilə bilər.
- Bölgədə sonrakı emal ilə hasilatı biotexnologiyanın inkişafı, struktur materialların istehsalı, müəyyən xüsusiyyətlərə malik materiallar və s. üçün ilkin şərtlər yarada bilən unikal mineral və bioloji ehtiyatların olması.
- Bölgədəki və ayrı-ayrı yerlərdə ekoloji mühitin ümumi əlverişli vəziyyəti. Beləliklə, texnoloji inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi prosesi inkişaf etmiş bölgələr və potensialı tükənmiş və iqtisadiyyatın əsaslı yenidən qurulmasını tələb edən köhnə bölgələr üçün özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir.

Müdafiə kompleksi müəssisələrinin ərazidə yerləşməsi ölkənin milli maraqları və ehtiyacları ilə əhəmiyyətli dərəcədə müəyyən edilir və bölgə üçün əhəmiyyətli bir yük ola bilər. Bu, ixtisaslı kadrların rədd edilməsinə, enerji, torpaq və digər mənbələrdən istifadəyə, habelə ekoloji şəraitin pisləşməsinə səbəb olur. Bununla birlikdə, müəyyən iqtisadi şəraitdə müdafiə kompleksində cəmlənmiş yüksək texnoloji sahələrin əhəmiyyətli potensialı innovativ iqtisadiyyata keçid üçün əsas ola bilər.

Artıq qeyd edildiyi kimi, regional təşviqlər bölgələrin iqtisadiyyatına daha yüksək texnoloji yolların sürətlə yayılmasına kömək edir. Bununla birlikdə, bu prosesi ləngidən amillər də var və bunlar regional iqtisadiyyatın təbiəti ilə əlaqədardır. Regional mülkiyyət subyektlərinin və təsərrüfat subyektlərinin, ilk növbədə əhalinin həyatı və fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin təmin edilməsinə, habelə ekoloji mühitin normal vəziyyətinin qorunmasına yönəlmiş çoxsaylı maraqları şəraitində fəaliyyət göstərir.

Birincisi, keçmiş müttəfiq respublikaların suverenliyi ilə əlaqəli hüquqi və iqtisadi əsaslardakı qeyri-müəyyənlik, ayrı-ayrı bölgələrdə struktur işsizliyə səbəb olan sosial və milli qarşıdurmalara səbəb ola bilər. Buraya yalnız yerli əhalidən yeni texnoloji sistemlərdə işləmək üçün kadrların sürətli hazırlanması və yenidən hazırlanması çətinliyi səbəbindən milli struktur işsizlik daxildir. Digər bölgələrdən, xüsusən də yüksək texnoloji sənaye sahələri üçün əmək ehtiyatlarının təşkili

üçün əvvəllər istifadə olunan metod artıq məhduddur.

İkincisi, bəzi elm tələb edən sahələrin (biotexnologiya, neft-kimya, nüvə enerjisi və s.) inkişafı, ekoloji tədbirlərə əməl edilmədikdə, ətraf mühitin pisləşməsi qorxusu səbəbindən yerli hakimiyyət orqanları və əhali tərəfindən müxalifətə səbəb ola bilər.

Üçüncüsü, regional məsələlərin idarə edilməsi sistemindəki dəyişikliklər elmi və texniki siyasətin strateji aspektlərinə daha çox lokal təsir göstərə bilər. Komanda-İnzibati sistemdə Regional idarəetmə orqanları nadir hallarda istehsal ixtisaslaşması məsələlərinin həllində iştirak edirdilər, lakin yeni şəraitdə texnoloji inkişafa təsirin vacib iştirakçılarına çevrilirlər.

Dördüncüsü, resursların yenidən bölüşdürülməsi və ayrı-ayrı sahələrin hipertrafik inkişafı bölgənin müəyyən texnoloji quruluşa uyğunlaşdıraraq monospesifikasiyasına səbəb ola bilər. Bəzi müəssisələrdə kapital qoyuluşlarının olmaması, müxtəlif texnoloji səviyyələrin bir istehsal çərçivəsində bitişik olduğu texnoloji çoxsəviyyəli istehsalın çoxalmasına səbəb ola bilər.

Beşincisi, regional mənbələrdən səmərəli istifadəyə yönəlmiş sənaye qovşaqlarının və ərazi-istehsal komplekslərinin formalaşdırılması üçün kompleks ərazi proqramları əks nəticəyə gətirib çıxaran departament maraqlarının prioritetləri ilə üzləşə bilər.

Sənayenin texniki səviyyəsinin artması ilə paralel olaraq, müxtəlif ərazilərdə tikinti, nəqliyyat və enerjinin inkişafında, habelə ekoloji vəziyyətin pisləşməsində əhəmiyyətli disbalans müşahidə edilmişdir.

Milli iqtisadiyyatın texnoloji quruluşunun bərpasının keyfiyyətcə təhlili həyat dövrünün müxtəlif mərhələlərində olan bir neçə texnoloji sistemin elementlərinin mövcudluğunu göstərir. Bu fenomen ayrı-ayrı bölgələr üçün də xarakterikdir. Bu quruluşların komponentlərinin texniki səviyyəsindəki əhəmiyyətli fərqlər səbəbindən aralarındakı əlaqə süni xarakter daşıyır. Nəticədə, müxtəlif texnoloji quruluşlara aid sənayelərin fəaliyyəti öz reproduktiv bazasında avtonom şəkildə həyata keçirilir ki, bu da birləşdiriləcək sənayelərin texniki səviyyəsindəki fərqlərin səbəb olduğu əhəmiyyətli itkilərə səbəb olur.

Azərbaycan dövləti regionlarda innovasiya fəaliyyətini fəal şəkildə dəstəkləməli, təmin edən xüsusi iqtisadi mexanizm təqdim etməlidir:

✓ *Maliyyə dəstəyi:* regionlarda innovativ layihələr üçün maliyyə vəsaiti və qrantların verilməsi. Buraya yeniliyi təşviq etmək və inkişaf etdirmək üçün subsidiyalar, vergi güzəştləri və digər maliyyə vasitələri daxil ola bilər.

✓ *Təhsil təşəbbüsləri*: İnnovasiya və texnologiya sahəsində mütəxəssislərin hazırlanmasına yönəlmiş regional təhsil müəssisələrində təhsil proqramlarının və kurslarının inkişafı. Buraya sahibkarlıq bacarıqları və Layihə İdarəetmə təhsili də daxil ola bilər.

✓ *Elmi və tədqiqat mərkəzləri*: innovativ tədqiqatlar aparmaq üçün bölgələrdə elmi və tədqiqat mərkəzlərinin yaradılması və dəstəklənməsi. Bu mərkəzlər yerli müəssisə və alimlərin birgə fəaliyyəti üçün platforma rolunu oynaya bilər.

✓ *Texnoloji parklar və inkubatorlar:* startapların və innovativ şirkətlərin inkişafı üçün lazımi infrastruktur, məsləhət və resurslara çıxış əldə edə biləcəyi texnoloji parklar və inkubatorların yaradılması.

✓ *Özəl sektor tərəfdaşlığı:* innovativ layihələrin birgə həyata keçirilməsi üçün dövlət sektoru, akademik institutlar və özəl müəssisələr arasında tərəfdaşlığın qurulmasını təşviq etmək.

✓ *İnnovasiya infrastrukturuna dəstək:* yüksək sürətli internet, Laboratoriyalar, tədqiqat avadanlığı və digər mənbələr daxil olmaqla zəruri innovasiya infrastrukturunun təmin edilməsi.

✓ *İnnovasiya mədəniyyətinin artırılması:* yerli əhali arasında maarifləndirmə və innovasiya mədəniyyətinin təbliği üçün tədbirlər və kampaniyalar aparmaq.

✓ *Hüquqi dəstək*: biznesin qeydiyyatı prosedurlarının sadələşdirilməsi, əqli mülkiyyətin qorunması və innovasiyanı təşviq edən digər aspektlər daxil olmaqla innovasiya üçün əlverişli hüquqi mühitin yaradılması.

Bu tədbirlər regionlarda innovasiyaların inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına və ölkədə davamlı iqtisadi artımın təşviqinə kömək edəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Азизов К.И. Эффективность производства: сущность, производства и рентабельность предприятий. – М. Мысль. 1997. С. 72.
2. Фигурнов Э.В. Планирование и анализ эффективности общественного производства. - М. Наука. 1991. С. 52.
3. Бём-БаверкОйген фон (2009). Избранные труды о ценности, проценте и капитале / Ойген фон Бём-Баверк; [предисл. И.А. Шумпетер; пер. с нем. Л.И. Форберта, А. Санина; пер. с англ. Н.В. Автономовой; пер. с лат. А.А. Россиуса]. – М.: Эксмо. – 912 с. – (Антология экономической мысли).
4. Глазьев С.Ю. (2013). Непростительные иллюзии // Эксперт № 50. С. 16 – 22.
5. Глазьев С.Ю. (2014). О внешних и внутренних угрозах экономической безопасности России в условиях американской агрессии. Научный доклад РАН. – Москва. – 64 с. URL: http://spkurdyumov.ru/uploads/2014/12/glaziev_o-vneshnix-i-vnutrennix-ugrozaxekonomicheskoj-bezopasnosti-rossii.pdf
6. Глазьев С.Ю. (2015). О неотложных мерах по укреплению экономической безопасности России и выводу российской экономики на траекторию опережающего развития. Доклад / С.Ю. Глазьев. М.: Институт экономических стратегий, Русский биографический институт. – 60 с.
7. Голенкова А.А., Шагбазян С.И; Степанова Н.Р. Будущее за умными городами // Строительство и архитектура// Современные тенденции развития науки и технологий - 2017. № 1. - с. 6-8.
8. Коэн А., Харкурт Дж. (2009). "Судьба дискуссии двух Кембриджей о теории капитала". // Вопросы экономики №8. С. 4 – 29.
9. Мизес Людвиг фон (1994). Социализм. Экономический и социологический анализ. – М.: "Catallaxy". – С. 416.

Сабир Бадраддин оглу Гулузаде
Кандидат экономических наук,
Азербайджанский Университет Туризма и Менеджмента, заместитель декана
sa.quluzade066@gmail.com

Приоритетные направления технологических изменений в региональной экономике

Резюме

Целью исследования является систематический анализ и выявление ключевых областей, в которых технологические разработки могут оказать преобразующее воздействие. С акцентом на приоритетные области исследование направлено на то, чтобы предложить стратегическое понимание наиболее перспективных секторов технологического развития в регионе. Это исследование направлено на углубление нашего понимания конкретных технологических потребностей и возможностей, характерных для регионального контекста, предоставляя заинтересованным сторонам ценную информацию для принятия обоснованных решений.

Методология исследования предполагает многогранный подход. Во-первых, проведите обширный обзор литературы, чтобы понять текущие технологические тенденции в региональных экономиках. Используйте методы сбора данных для анализа региональных экономических показателей, темпов внедрения технологий и индексов инноваций. Используйте сравнительный анализ, болотный анализ и экспертные группы для оценки существующего технологического ландшафта и выявления новых секторов с высоким потенциалом роста.

Важность исследования подчеркивается его потенциалом для принятия стратегических решений, формирования политики и инициатив в области экономического развития. Понимание того, как технологические достижения влияют на региональную экономику и как они формируют тенденции на рынке труда, имеет решающее значение для принятия обоснованных решений. Это исследование может помочь разработать эффективную политику для адаптации к технологическим изменениям, повышения квалификации рабочей силы и содействия экономическому развитию.

Научная новизна исследования заключается в изучении ранее неисследованных или недостаточно изученных аспектов технологических изменений. Целью данного исследования является выявление конкретных приоритетных направлений в региональной экономике, внедрение новых знаний и концепций в существующий объем литературы. Предлагая более уникальный взгляд на неизведанные территории, исследование направлено на углубление нашего понимания того, как технологии формируют и переопределяют экономическую динамику на региональном уровне.

Результаты исследования выявили ключевые аспекты секторов со значительным потенциалом преобразующего воздействия. Анализируя технологический ландшафт, заинтересованные стороны могут определить конкретные области, где стратегические инвестиции и политические вмешательства могут стимулировать инновации и экономический рост. Это исследование служит ценной дорожной картой для лиц, принимающих решения, направляя их при согласовании ресурсов и инициатив с определенными приоритетными направлениями технологического развития в рамках региональной экономики.

Оригинальность исследования заключается в том, что при рассмотрении приоритетных направлений технологических изменений в региональной экономике учитываются современные требования и выдвигаются идеи по этому поводу.

Ключевые слова: технологические приоритеты, региональная экономическая трансформация, стратегические инвестиции, экономическое развитие, определение отраслевых приоритетов.

Sabir Badraddin oglu Guluzade
PhD in economics, Azerbaijan Tourism and Management University, deputy dean
sa.quluzade066@gmail.com

Priority directions of technological changes in the Regional economy

Summary

The purpose of the study is the systematic analysis and identification of key areas in which technological developments can have transformative effects. With a focus on priority areas, the study aims to offer a strategic understanding of the most promising technological development sectors in the region. This study aims to deepen our understanding of specific technological needs and opportunities specific to the regional context, providing stakeholders with valuable information to make informed decisions.

The methodeology of the study implies a multifaceted approach. First, conduct an extensive review of the literature to understand current technological trends in regional economies. Use data collection methods to analyze Regional economic indicators, technological implementation rates and innovation indices. Use comparative analysis, swamp analysis, and expert groups to assess the existing technological landscape and identify new sectors with high growth potential.

The importance of the study is emphasized by its potential for making strategic decisions, forming economic development policies and initiatives. Understanding how technological advances affect the regional economy and how they shape trends in the labor market is crucial for

making informed decisions. This research can help develop effective policies to adapt to technological changes, improve workforce skills and promote economic development.

The scientific novelty of the study is the study of previously unexplored or insufficiently studied aspects of technological changes. The purpose of this study is to identify specific priority directions in the regional economy, to introduce new knowledge and concepts into the existing volume of literature. By offering a more unique perspective on unexplored territories, the study aims to deepen our understanding of how technology shapes and redefines economic dynamics at the regional level.

The results from the study identified key aspects of sectors with significant potential for transformative impact. By analyzing the technological landscape, stakeholders can identify specific areas where strategic investment and political interventions can stimulate innovation and economic growth. This study serves as a valuable roadmap for decision-makers, guiding them in aligning resources and initiatives with certain priority technological development directions within the regional economy.

The originality of the study lies in the fact that when examining the priority directions of technological changes in the regional economy, modern requirements are taken into account and ideas about this are put forward.

Key words: technological priorities, regional economic transformation, strategic investments, economic development, determination of sectorial priorities.

UOT 39.58.55.

Kəmalə Əziz qızı HAQVERDİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, müəllim
10.30546/4.71.73001.2024.027

ƏRZAQ BAZARINDA MAKROİQTİSADİ TƏNZİMLƏMƏNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – istehlak bazarının makroiqtisadi tənzimlənməsinin mövcud istiqamətlərinin təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası - sistemli yanaşma, müqayisəli təhlil.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – qida bazarının iqtisadiyyatı ilə bağlı tədqiqatlarda elmi resurs kimi istifadənin mümkünlüyü.

Tədqiqatın nəticələri – ərzaq bazarının əsas inkişaf istiqamətlərinin müəyyən edilməsində nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - ərzaq bazarının idarə olunmasının təkmil mexanizminin tətbiqi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi və elmi əsaslandırılması.

Açar sözlər: ərzaq istehlakçıları, ərzaq bazarı, ərzaq məhsulları, idarəetmə, elektron ticarət, idarəemə mexanizmi.

Giriş

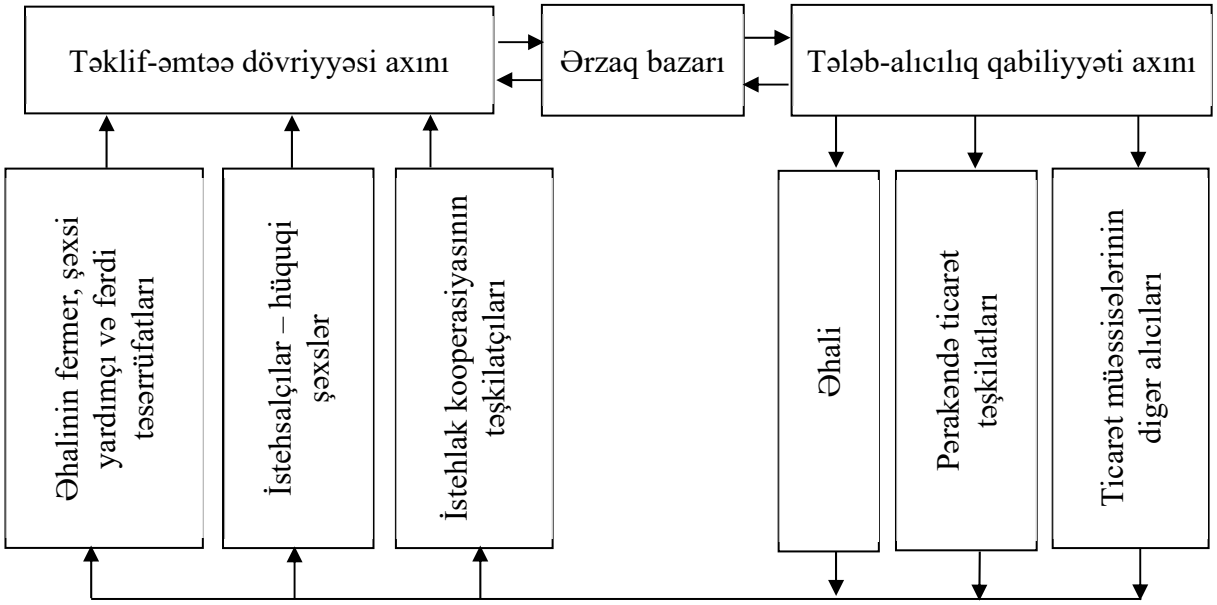
İdarəetmə mexanizmlərinin işinin səmərəlilik kriteriyaları bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin bütün iştirakçılarının maraqlarının razılaşdırılması və uzlaşdırılmasına nail olunması, həmçinin sözügedən ticarət formatı çərçivəsində investisiya cəlbediciliyinə nail olunmasıdır.Şəhərin ərzaq bazarlarının idarə olunmasının təşkilati iqtisadi mexanizminin əsas elementlərinə nəzəri yanaşmaları daha ətraflı nəzərdən keçirək. Burada xüsusi olaraq xarici mühit faktorunun xüsusiyyətləri və təsiri nəzərə alınır.

Ərzaq bazarında tələb və təklifin tarazlaşdırılması mexanizmləri və onların əsas ünsürləri

Ərzaq bazarlarının fəaliyyətində əmtəələrin (təklif) və alıcılıq qabiliyyətinin (tələb) hərəkəti müşahidə olunur. Ərzaq bazarının müasir ticarət formatında səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün hər iki prosesin idarə olunması tələb olunur- tələb və təklifin formalaşdırılması və tənzimlənməsi (bax şəkil 1.). Bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin bu subyektləri bazarın əsas elementlərini özündə əks etdirir, daxili və xarici mühitə təsir faktorlarının seçilməsi imkanlarını müəyyən etməyə imkan yaradır.

Deyilənlərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, müasir ticarət formatı kimi aşağıdakı istiqamətlər üzrə ərzaq bazarının idarə olunmasını ləngidən bir sıra səbəblər də vardır. Bunlar aşağıdakılardır [6]:

- Regional idarəetmə orqanları tərəfindən bazarın fəaliyyətinin strateji təhlili və planlaşdırılmasına kifayət qədər diqqət yetirilmir;
- Dövlət tərəfindən həyata keçirilən sosial siyasətdə ərzaq bazarlarının rolu tam olaraq nəzərə alınmır;
- Mövcud informasiya təminatı bazarların fəaliyyəti və iqtisadi göstəricilər sistemi barəsində, həmçinin lokal bazarların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi ilə bağlı məhdud informasiya təqdim edir;
- Bazar birtərəfli olaraq nəzərdən keçirilir və bu yanaşmada hesab olunur ki, bazarın fəaliyyətinin əsas istiqaməti alıcıların zəruri məhsullarla təmin olunmasıdır, lakin yaddan çıxarılır ki, satıcılar eyni zamanda potensial istehlakçılardır;
- Müasir nəzəriyyədə iqtisadiyyatın idarə olunması məsələləri araşdırılarkən ərzaq məhsulları bazarının müasir ticarət formatı kimi araşdırılmasına kifayət qədər diqqət yetirilməmişdir.

Şəkil 1. Ərzaq bazarlarında tələb və təklifin qarşılıqlı əlaqəsi

Mənbə: şəkil müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, əmtəə təklifləri bazarının formalaşmasında ən böyük çatışmazlıq ondan ibarətdir ki, onun məhsullarla təmin edən bütün subyektlərinin heç də hamısı praktiki fəaliyyətdə iştirak etmirlər.

Əksər hallarda ərzaq bazarları iri istehsalçılarla və kənd təsərrüfatı məhsulları çeşidlərinin iri partiyalarla alıcıları ilə işləməkdə maraqlıdırlar [5, s.320].

Bazara şəxsi yardımçı təsərrüfatlarının, həmçinin istehlak kooperasiya təşkilatlarının cəlb olunması proqramı yoxdur, halbuki sözügedən tədarükçülərdən də məhsulların alınmasının müasir ticarət formatında təşkil olunması tələb olunur.

İndiki dövrdə Azərbaycanda əhali tələbatının idarə olunması səviyyəsi qeyri-qənaətbəxşdir. Əsasən məhsulların reallaşdırılması zamanı cari mənfəətlərin hesablanılmasına üstünlük verilir, bu isə öz növbəsində sadə mexanizmlərin təsirinin artmasına səbəb olur - qiymətlərin artması və yaxud yüksək olaraq qalması. Burada nəzərə alınmır ki, ərzaq bazarının inkişaf etməsi əhalinin alıcı kimi nəyə və hansı ticarət məkanının (mağaza, palatka, köşk, bazar) seçilməsinə üstünlük verməsindən asılıdır.

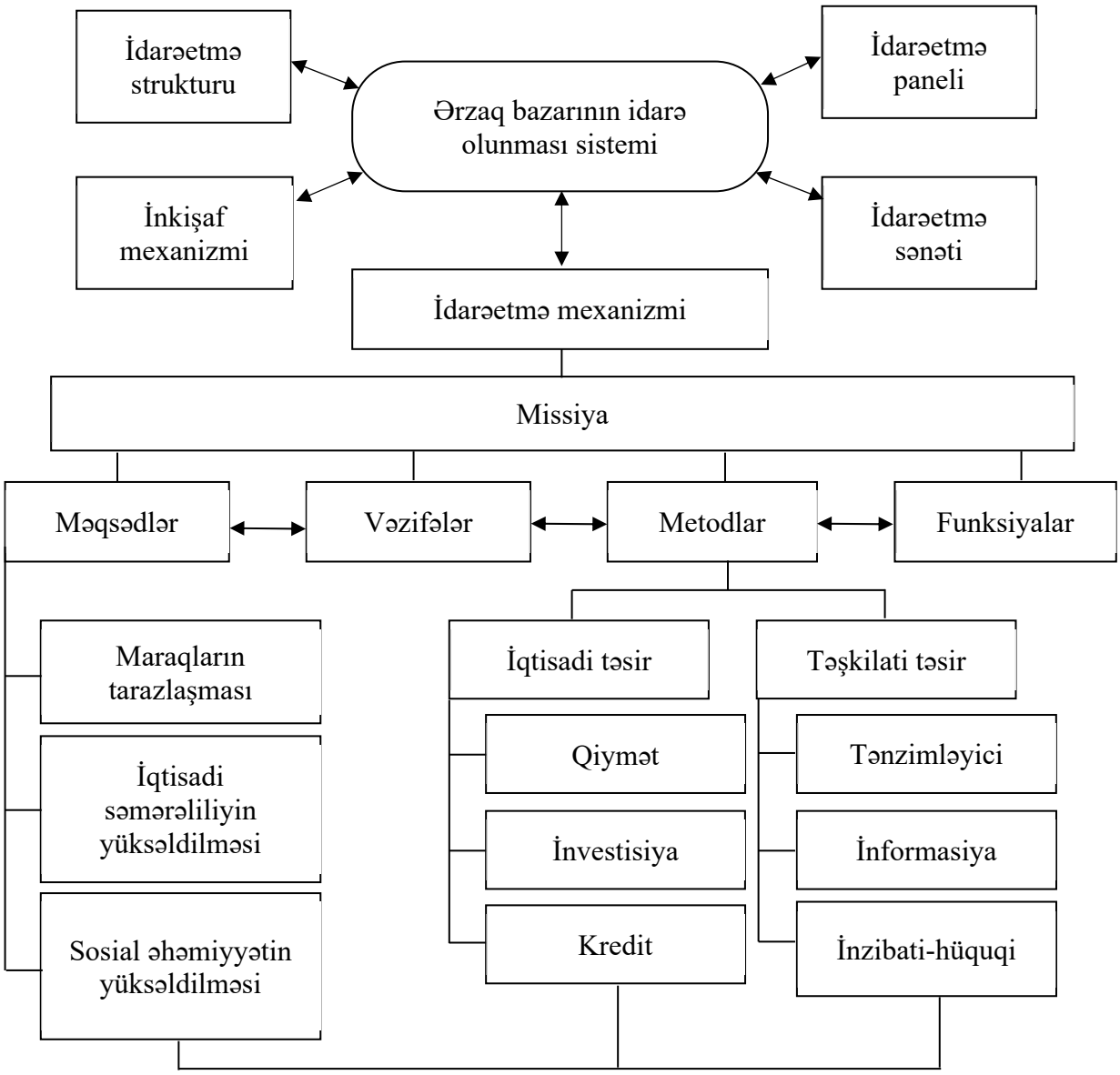
Beləliklə, əmtəə və alıcı axını formalaşdırılmalıdır, onlar ərzaq bazarlarına doğru yönləndirilməlidir, yəni burada söhbət ərzaq bazarının idarə olunmasının adekvat mexanizmlərinin hazırlanmasından gedir. Əsas məqsəd isə bazarın bütün iştirakçılarının iqtisadi maraqlarının uzlaşdırılması, bazarın fəaliyyətinin iqtisadi və sosial səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olunmasıdır.

Hesab edirik ki, ərzaq bazarının idarə olunmasının təşkilati iqtisadi strukturu iqtisadi və təşkilati bölmələrin məcmusundan ibarətdir, həmin struktur bölmələri məqsədyönlü şəkildə fəaliyyət göstərərək bazarın bütün subyektlərinin maraqlarının uzlaşdırılmasına xidmət edirlər.

Adı çəkilən formatda bazarın idarə olunması mexanizmi yaradılmalıdır və hesab edirik ki, müasir dövrdə, ticarətin qloballaşması şəraitində əsas elementlərin qarşılıqlı əlaqələri də müasir tələblərə uyğun olmalıdır (bax şəkil 2.-ə).

İdarəetmə elementlərinin qarşılıqlı əlaqələri idarəetmə təsirini formalaşdırmağa imkan yaradır, müasir ticarət formatı kimi bələdiyyə bazarının davamlı, artan, mütərəqqi inkişafına səbəb olur.

Müəllif tərəfindən aparılmış sistemli təhlillər əsasında təşkilati-iqtisadi təsir üsulları nəzərdən keçirilir və onlar üzərində bazarın fəaliyyəti qurulur.

Şəkil 2. Ərzaq bazarlarının idarə olunması mexanizmi

Mənbə: şəkil müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Ərzaq bazarının fəaliyyətində məqsədli başlanğıc amili müxtəlif subyektlərin məqsəd və maraqlarının əksi kimi yaranır və bütün bunlar bu və ya digər dərəcədə onun fəaliyyəti və iş prosesində də cəlb olunması ilə özünü büruzə verir. Yuxarıda da göstərildiyi kimi bazarın əsas subyektləri vardır [3].

Yuxarıda göstərilən subyektlərin maraqlarının əks olunması eyni zamanda bazarın missiyasını da özündə əks etdirir. Ancaq bu missiya ümumi istiqamətləri müəyyən edir, ticarət formatı kimi ərzaq bazarının fəaliyyət istiqamətlərini göstərir.

Bu subyektlərin maraqları həmin ticarət formatına təsir göstərir və bunlar aşağıdakılardır:

- İşgüzar münasibətlərdə olan məhsul istehsalçılarının məqsədləri istehsal edilən məhsulların reallaşdırılması və bunun müqabilində qazanc əldə olunması, həmçinin məhsulların istehlak olunmasıdır;
- Pullarını ərzaq məhsullarının alınmasına sərf edən istehlakçılar müxtəlif əmtəələrə olan istehlak tələblərini təmin edirlər;

- Bazar işçiləri bilavasitə öz əməkləri ilə həmin ticarət formatında bazarın fəaliyyət göstərməsini təmin edirlər, məhsulların reallaşdırılması ilə ticarət prosesinə xidmət edərək, öz əməkləri müqabilində müəyyən qazanc əldə edir və həyat fəaliyyətlərinin təmin olunması üçün xərcləyirlər;
- Bazar mülkiyyətçiləri (bələdiyyə orqanları və idarəetmə), öz iqtisadi maraqları baxımından onu yaradaraq fəaliyyətə gətirirlər;
- Sosial - iqtisadi, mühitin digər fəaliyyət sferalarında dövlət institutları bazarla müştərək fəaliyyət göstərərək mənfəət əldə edir, daha sonra təkrar bölgü vasitəsi ilə yenidən bazara qayıdır.

Bazarın fəaliyyətində konkret nailiyyətlər qarşıya qoyulmuş məqsədlərdə özünü büruzə verir. Bu vaxta qədər bələdiyyə ərzaq bazarının fəaliyyəti daxili mühit baxımından nəzərdən keçirilirdi. Lakin bazar subyektlərinin maraqlarının tarazlaşdırılması bütün subyektləri, əmtəə və alıcı axınlarını xarakterizə etməyə imkan yaradır. Bu səbəbdən də qarşıya qoyulmuş məqsəd bazarın müasir ticarət formatı kimi inkişaf etməsi üçün daha strateji məqsədləri müəyyən edir. Prioritetlər satıcılara verilir, onların içərisində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları, şəhər əhalisinə məhsul satan istehsalçı-satıcılar xüsusi yer tutur və bununla da bazarın tərkibinin sosial komponenti reallaşdırılır [1,2].

Ərzaq bazarının sosial əhəmiyyətinin yüksəlməsi onun müasir, sivil ticarət formatı kimi inkişaf etdirilməsi ideologiyasında öz əksini tapır.

Bələdiyyə ərzaq məhsulları bazarının əksəriyyəti üçün əsas fəaliyyət növü ticarət məkanlarının, qeyri-yaşayış yerlərinin, torpaq sahələrinin, mülkiyyətin fiziki və hüquqi şəxslərə icarəyə verilməsidir. Ancaq müasir ticarət formatı kimi bazarın fəaliyyət göstərməsi üçün əsas fəaliyyət növü ilə bağlı satıcı və alıcılar üçün təqdim edilən xidmətlər kompleksinin əhatə dairəsi genişlənməlidir. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, ticarət prosesinin təşkili xidmətləri ola bilər, bir tərəfdən həmin xidmətlər iş yerinin avadanlıqla təmin olunmasına, digər tərəfdən isə məhsulların əmtəə formasında reallaşdırılmasına xidmət edər. Yəni məişət təyinatlı, həmçinin istehsal xarakterli əmtəələrin reklam edilməsi ilə bağlı təkliflər ola bilər.

Alıcılar üçün eyni zamanda bir sıra mühüm və əlavə tədbirlərin həyata keçirilməsi də tələb olunur: alıcılıq qabiliyyətinin stimullaşdırılması üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi: sərgilər-satış və məhsulların test edilməsi, bazar tərəfində yarmarkaların təşkili, qiymətlərin 10-15 % azaldılması mexanizminin tətbiqi ilə sosial günlərin keçirilməsi, həmçinin çox geniş əhatə dairəsi üzrə məişət xidmətlərinin göstərilməsi, əlavə sifarişlərin qəbul olunması və s.

Maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin səmərəliliyi - təsərrüfat subyektinin özü tərəfindən sabit fəaliyyət göstərmək üçün cari vaxtda mənfəət əldə olunmasına imkan yaradır və strateji məqsədlərin institusional, elmi-texniki, innovasiya, ekoloji siyasətdə reallaşdırılmasına imkan yaradır.

Bazarın fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlər müəssisələrin biznes planında öz əksini tapmalıdır. Burada bütün vəzifələr, mexanizmlər, konkret tədbirlər sistemi bütün təfsilatı ilə verilir.

Bütün bunlar istehsaldaxili fəaliyyətin məqsədlərdir, lakin spesifik xüsusiyyətləri, ənənələri olan ərzaq bazarı üçün məqsədlərin ehtimalının xüsusi əhəmiyyəti vardır-məqsədlər ağacı- xarici mühit faktoru vardır.

Ərzaq bazarında elektron ticarətin formalaşması

Alqı-satqı sazişlərində hökmranlıq edən "qara nağd pul" və barter qiymətqoymanın səmərəli tənzimlənməsini, vergi ödənişləri bazasının düzgün qiymətləndirilməsini, əmtəə dövriyyəsinin idarə olunmasını qeyri-mümkün edir.

Yaranmış situasiyanı aradan qaldırmaq üçün leqal fəaliyyətlərlə məşğul olan iqtisadi agentlər üçün daha yaxşı şəraitin yaradılması, əmtəələrin səmərəli axınını tənzimləyən real iqtisadi mexanizmlərin yaradılması və ərzaq bazarında informasiya şəffaflığının yaradılması tələb olunur.

Ərzaq məhsulları ilə elektron ticarət sistemi bu üsulların konkret reallaşdırılmasına və leqal bizneslə məşğul olmağa üstünlük verən iqtisadi agentlərə könüllülük prinsipi əsasında birləşmək imkanı yaradır.

Elektron ticarət sistemi iştirakçılarına ərzaq məhsullarının alınması və satılmasında xidmətlərdən tam olaraq istifadə etmək imkanı yaradır.

Eyni zamanda elektron ticarətin akkreditə olunmuş iştirakçıları real imtiyazlardan təkcə sazişlərə formal xidmət etmək müqabilində deyil, maliyyələşdirmə, sığorta, informasiya təminatı imkanlarından da istifadə edə bilirlər. Qanuni sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli stimullaşdırılması alətləri məhz belə formalaşdırılır. Əmtəələrin hərəkəti axını və qiymətlərin səmərəli tənzimlənməsinin təşkilati mexanizmi içərisində topdansatış ərzaq bazarları, əmtəə birjaları, yarmarka və auksionlar xüsusi yer tutur. Burada real rəqabət şəraitində təklif edilən əmtəələrin obyektiv qiyməti formalaşır. Müasir topdansatış bazarların və birjaların kifayət qədər inkişaf etməməsi onunla izah olunur ki, sazişlər təsbit olunmuş standartlara əsasən bağlanır və kölgə iqtisadiyyatının predmeti ola bilməz.

Elektron ticarət sistemində belə olan təqdirdə ərzaq məhsullarının satılması peşəkarcasına təşkil olunur. Burada önəmli olan sazişlərin bağlanması deyil, eyni zamanda təsbit olunmuş qaydalara əsasən qeydiyyata alınmasıdır. Bütün bunlar isə, öz növbəsində, vergi bazasının artmasına səbəb olur.

Elektron ticarətin formalaşması üçün mühüm baza rolunu müasir informasiya texnologiyaları təşkil edir. Belə bir məlumat bazasının mövcudluğu şəraitində əmtəələrin qiymətləri özbaşına dəyişdirilə bilməz, kölgə iqtisadiyyatının xeyrinə olaraq hesabatlarla qeyri-leqal manipulyasiya olunması qeyri-mümkündür.

Mahiyyət etibarı ilə elektron ticarət sistemi sivil bazarın qurulması aləti kimi çıxış edir. Önəmli məsələlərdən biri də odur ki, bu alət digər ölkələrdə də tətbiq olunur və həmin ölkələrdə sözün əsl mənasında və əyani olaraq elektron ticarətin tətbiq edilməsinin əhəmiyyəti və perspektiv imkanlarını dərk etdilər. Bu səbəbdən də bu sistemin regionlar və dövlətlər arasında səmərəli ərzaq ticarəti əlaqələrinin formalaşdırılması üçün tətbiq edilməsi sözün əsl mənasında ölkə iqtisadiyyatının tərəqqisində ciddi nailiyyətlərin əldə olunmasına gətirib çıxaracaqdır. Bizim ölkəmizdə də ərzaq məhsullarının elektron ticarəti sistemi inkişaf etdirilməlidir. Ərzaq bazarında elektron ticarətin inkişaf etdirilməsi zərurətini getdikcə daha çox hiss etdirən səbəblər qismində aşağıdakıları xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır [4]:

- Tərəfdaşların axtarılması və hesablaşmaların aparılmasının sistemlərə köçürülməsi elektron rejimdə potensial iqtisadi artıma nail olunmasına imkan yaradır;
- Regional topdansatış bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və özünütənzimlənməsinin həyata keçirilməsi, əmtəələrin, maliyyələrin mütləq dövriyyəsi və balanslaşdırılmış bazar qiymətlərinin formalaşdırılması üçün şərait yaradır;
- Dövlət və bələdiyyə tələbləri üçün əmtəələrin satın alınması zamanı büdcə xərclərinin azaldılması üçün;
- Mütləq göstəricilərdə büdcə gəlirlərinin artması;
- Regional topdansatış bazarında maliyyə resurslarının dövriyyəsi və dönərliyinin artması;
- Ticarət sazişlərinin bağlanması prosesinə hazırlıq və alqı-satqi əməliyyatlarının keçirilməsinin, dövlət və bələdiyyə ehtiyacları üçün məhsulların satın alınması nəticələrinin şəffaflığı və ictimailəşdirilməsinin təmin olunması;
- Təşkilat və sahibkarların, həmçinin dövlət və bələdiyyə subyektlərinin elektron kommersiyaya bərabər şərtlər əsasında daxil olma imkanının yaradılması üçün imkan yaradır.

Bizim tərəfimizdən tövsiyə edilən elektron ticarət meydançasında kənd təsərrüfatı məhsullarının, o, cümlədən ərzaq və xam malın reallaşdırılması sxemi təklif olunmuşdur (bax şəkil 1).

Elektron ticarət vasitəsi ilə dövlət sifarişi ilə ərzaq məhsullarının satın alınması bütünlükdə ölkədə əmtəə hərəkətinin səmərəliliyini, mərkəzi respublika büdcəsinin və regional büdcələrin vəsaitlərinin səmərəli istifadə olunmasını təmin edəcəkdir. Deyilənlərlə yanaşı dövlət orqanları ilə təsərrüfat subyektləri arasında qarşılıqlı əlaqə prosesində informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunmasına imkan yaradacaqdır.

Zənnimizcə, qeyd edilən məqsədlər üçün elektron ticarətin yaradılması bütün icra hakimiyyəti orqanlarında bu proseslərin avtomatlaşdırılmasına, dövlət sifarişçilərinə müsabiqələr keçirilərkən xərclərin azaldılmasına imkan yaradacaq, itki və sui-istifadə hallarının qarşısının alınması da mümkün olacaqdır.

Zənnimizcə, İnternet texnologiyaları elektron ticarət meydançalarının işində iştirak etmək imkanını reallaşdıraraq tamamilə elektron biznesin üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan yaradır.

Ərzaq məhsulları ilə elektron ticarət aşağıdakı nəticələrə səbəb olur:

- ✓ Satışın həcminin artırılması ilə gəlir əldə edilməsinin yeni kanallarının yaradılması;
- ✓ Tranzaksiya və faktura xərcləri azaldılır;
- ✓ Servişin təkmilləşdirilməsi və müştərilərin tələbatlarının tam ödənilməsi;
- ✓ İnvestisiya xərclərinin özünü tam ödəməsi və gəlirlərin artması.

Ticarət sazişi, yaxud sövdələşmə “Razılaşdırılmışdır” statusu aldıqdan sonra avtomatik olaraq tədarük təqviminə daxil edilir və müştəri istənilən vaxt müstəqil olaraq sazişlərə necə əməl edilməsi barədə məlumat əldə edə bilər.

Məhsulların sahə kataloqunun cəlbediciliyini daha da artırmaq olar. Bunun üçün isə şəkillərdən, müşayiətedici sənədlərdən istifadə olunur və bütün bunlar məhsul çeşidinin seçilməsinin yaxşılaşmasına şərait yaradır. Məlumatlar mübadiləsinin vahid formatı ticarət meydançasının iştirakçılarını vahid informasiya mühitində sahə üzrə məlumat bazasından daha çevik məlumat əldə etməsinə imkan yaradacaqdır.

Elektron ticarət meydançası vasitəsi ilə çalışaraq tərəfdaşlar kompüter düyməsi vasitəsi ilə məhsul tədarükü və göndərilən məhsulun yüklənilməsi üçün sifariş verə bilərlər. Nəticədə ticarət meydançasında elektron sənədlər, tədarük qrafiki və məhsulların satışı ilə bağlı sənədlər hazırlanır. Sənədləşdirmələrin ənənəvi üsullarla yerinə yetirildiyi zaman buraxılan səhvlər, həmçinin rabitə və telekommunikasiya xərcləri azaldılmış olur. Hər bir menecer personal iş qrafiki əsasında öz biznes əlaqələrini qurur, şirkətin bazarda mövqeyini möhkəmləndirir, məhsulların satışından yeni imkan və kanallar əldə edir.

Azərbaycan Respublikasında elektron ticarət meydançasının yaradılmasında əsas məqsəd, zənnimizcə, aşağıdakılar olmalıdır:

- ➢ kənd təsərrüfatı məhsullarının daha səmərəli satışı sisteminin yaradılması;
- ➢ ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması;
- ➢ iqtisadi rayonlar üzrə ərzaq məhsulları qiymətlərinin bərabərləşdirilməsi;
- ➢ regionlararası effektiv ərzaq məhsullarının alınması və satılması əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi.

Nəticə

Yuxarıda bütün qeyd edilənlər ərzaq sisteminin strateji idarəetmə mexanizminin bəzi ünsürləri və təşkilati strukturun formalaşması baxımından aktuallıq kəsb edir və Azərbaycan Respublikasının ərzaq strategiyası formalaşdırılarkən nəzərə alınmalıdır.

Hesab edirik ki, Azərbaycan Respublikasının aqrar-sənaye regionlarına tətbiq edilərkən ərzaq sisteminin qiymətləndirilməsi kriteriyası ərzaqla təminatın yetərli səviyyədə olmasıdır (onun istehsal həcminin daxili istehlaka nisbəti). İqtisadi aspektləri ilə yanaşı siyasi və sosial aspektləri də vardır, aqrar sənaye kompleksinin inkişafından, əmtəə resurslarının həcmindən, əhalinin ərzaq məhsullarına ödəniş qabiliyyətindən, ərzaq məhsulları ilə bağlı əlaqələrin sərfəli və etibarlılığı səviyyəsindən asılıdır. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, ərzaq sisteminin real planlaşdırma, proqnozlaşdırma və tənzimlənmə obyekti kimi nəzərdən keçirilməsi məqsədəuyğun olardı. Bütün bunlar istehsalın göstəricilərinin tarazlaşdırılmasına, müvafiq məhsulların emalı, saxlanılması və nəql edilməsinin sahmana salınmasına, sektorların maraqlarının uzlaşdırılmasına, disproporsiyaların müəyyən olunmasına, müəyyən iqtisadi nəticənin əldə olunmasına istiqamətlənməyə imkan yaradardı. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, burada sahə xüsusiyyətləri deyil, son məhsulun

kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır: konkret məhsulun təşkilati texnoloji tsikl üzrə hərəkəti istehsalın həcminin mütləqləşdirilməsinə istiqamətlənməlidir, çünki burada məqsəd, əsas prinsip son məhsulun səmərəli əldə olunmasına nail olmaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Xəlilov N.A. Milli ərzaq təhlükəsizliyi: bazar transformasiyaları və iqtisadi qloballaşma amilləri. Bakı. Adiloğlu. 2001,-71 s.
2. Quliyev F.V. Ərzaq bazarının təmzimlənməsinin prioritet istiqamətləri. Avtoreferat. ADİU, 2006,-25 s.
3. Корецкая Л. К. Развитие рынка потребительских товаров : монография/Л. К. Корецкая.- Чита : ЗИП СибУПК, 2020.- 150 с.
4. Поведение потребителей : учебник / под общ. ред. О. Н. Романенковой. - Москва : Вузовский учебник : ИНФРА-М, 2022. - 320 с
5. Структура отраслевых рынков / Ф.М. Шерер, Д. Росс; пер. с англ. - М. : ИНФРА-М, 1997. - 569 с.
6. Терещенко Н.Н. Эффективность деятельности торгового предприятия: теория, методология, практика оценки : монография/ Н. Н. Терещенко, О. Н. Емельянова.- Красноярск, 2004 - 229 с.

Камаля Азиз кызы Ахвердиева
Азербайджанский Университет Кооперации
преподаватель

Основные направления макроэкономического регулирования продовольственного рынка

Резюме

Цель исследования - заключается в анализе существующих направлений макроэкономического регулирования потребительского рынка .

Методология исследования - системный подход, сравнительный анализ.

Практическая ценность исследования – возможность его использования в качестве научного ресурса в исследованиях, связанных с экономикой продовольственного рынка.

Результаты исследования - обобщены результаты в определении основных направлений развития продовольственного рынка.

Оригинальность и научная новизна исследования - выявление направлений и научное обоснование использования передового механизма управления продовольственным рыеком.

Ключевые слова: потребители продовольствия, продовольственный рынок, продукты питания, управление, электронная торговля, механизм управления.

Kamalya Aziz Haqverdiyeva
Azerbaijan Cooperation University, teacher

Main directions of macroeconomic regulation in the food market

Summary

The purpose of the study consists in analyzing existing directions of macroeconomic regulation of the consumer market.

Research methodology - systematic approach, comparative analysis.

The applied importance of the research – the possibility of its use as a scientific resource in research related to the economics of the food market.

The results of the research – the results in determining the main directions of development of the food market are summarized.

Originality and scientific novelty of the research – is identification of directions and scientific justification for the use of an advanced mechanism for managing the food market.

Key words: consumers of food, food market, food, management,electronic trade, management mechanism.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin “Kooperasiya” elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir. Xülasələrdə həmçinin müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir.*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə yarımbaşlıqların verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifədən az olmamalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.*

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 14.06.2024
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 32
Tirajı: 300 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.